

СТУДІЇ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ

ВИДАЮТЬ: ІВАН ОГІЄНКО ТА РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ

НИГА VII

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

**УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА МОВА XVI-го СТ.**

i

УКРАЇНСЬКИЙ КРЕХІВСЬКИЙ АПОСТОЛ

ТОМ ПЕРШИЙ

**ВИДАНО ЗА ДОПОМОГОЮ
МІНІСТЕРСТВА В.Р. і П.О.**

**ВАРШАВА
ДРУКАРНЯ СИНОДАЛЬНА, ЗІГМУНТОВСЬКА 13
1930**

*Високодостойному
і Дорогому
учителеві своєму
академікові*

ВОЛОДИМИРОВІ ПЕРЕТЦЮ

в день шостидесятиліття життя його

1870—1930

на знак глибокої пошани

та щирої вдячності

присвячує

А в т о р.

ЧАСТИНА ПЕРША:

ПОВСТАННЯ ПЕРЕКЛАДІВ СВ. ПИСЬМА НА УКРАЇНСЬКУ МОВУ Й ПОВСТАННЯ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУР- НОЇ МОВИ.

I.

Релігійні рухи jako причина повстання перекладів св. Письма на живу мову.

Україна ніколи не замурувалася китайською стіною від західної Європи; навпаки: вона постійно хилилася до її культури. Бачучи, що своя власна слов'янська віра не приносить новочасної культури народові, перші князі українські, а особливо Володимир Великий усіма силами наближають свою широку державу до найвищої на той час культури, — культури грецької, і тому приймають нову християнську віру з найкультурнішого тоді джерела—з Греції. Давні зносини з Заходом були найрізніші, але найчастіше торгові та політичні. Купці українські постійно бували в Європі, як і купці європейські все приїжджали на Україну. Віддання української княжни Анни Ярославни в 1044 р. заміж за французького короля Генриха I, очевидно, логічно впливало з тодішніх зносин України з Францією, і не було справою незвичайною.

Татарська навала з половини XIII-го віку сильно підірвала ці зносини України з Європою, хоч не спинила їх. Але скоро, коли Україна увійшла в склад Литовсько-Руської Держави, зносини з Європою значно побільшилися. Крім зносин торгових та політичних, з цього часу зачинаються й сильніші зносини культурні: українська інтелігенція починає їздити до Європи за вищою наукою. Чеська вища школа повстала раніше, як у інших слов'янських народів, і була зовсім добре поставлена; король чеський Кароль IV в 1348 р. заложив перший в середній Європі університет в Празі, який на довгий час став найсильнішим освітнім центром для всієї східної Європи, в тім числі й для України. Діти української шляхти певне не в малому числі їздили до Праги, коли королева Ядвига вже в 1379 р. на свій кошт купила на Старім Місті мурований дім і заложила в нім „литовський колегіум“ т. зв. Collegium Hierosolymitanum, інтернат для литовців і українців, які вчилися в Празькьім університеті¹. До Празького університету, збудованого на зразок найкращого тоді університету Парижського, крім німців та чехів, приїздила за наукою молодь з цілої Європи, і студенти мали тут добру нагоду на власні очі познавати найріжнішу культуру. В скорому часі по тому, в 1364 р. засновано університета і в Кракові, по зразку неаполтанського; і до цього університету постійно вчачали українці, так що в 1409 р. заложено й тут „kontubernium pauperum“ для литовців і українців.

Виїзди українців за кордон ставали частішими, і українська шляхта вважала це за своє класове важ-

---

¹ На жаль, мало знаємо про цей „Литовський Колегіум“. Згідно з умовами свого часу, Празький університет ділився на чотири нації: чеську, баварську, польську й саксонську; до нації польської належали разом з литовцями й українці. Кожна нація мала свій колегіум, цеб-то інтернат для декількох професорів та для студентів. В фундушовій грамоті Ядвига писала, що закладає колегіум, бажаючи задовольнити жадобу литовців до науки, і щоб „сонце Христової правди освітлювало всі гори литовські та інших тих країв“ (W. Tomek: Děje university Pražské, 1849 р. ч. I ст. 133). До 1413 р. колегіум містився при Єрусалимській каплиці.

ливе право; в грамоті з 1457 р. король Казимир Ягелло, серед інших прав, дає литовсько-українській шляхті також право вільного виїзду за кордон „для набывання лѣпшой фортуны а любо для цвиченя въ учинкахъ рыцерскихъ“¹. Часом шляхта, звичайно переважно вища, віддавала дітей своїх на виховання по різних західних дворах, де вони набіралися шляхетського західного поведження й європейської культури.

В XVI-м столітті цей культурний потяг до Європи значно збільшився: частіше стали їздити за наукою, напр. до італійських університетів, особливо до Бононії, Падуї, Риму і др.; багато польської, литовської та «руської» молоді вчилася тоді по університетах німецьких, напр. в Віттенбергу, Майнці, Женеві і др.

Звичайно, усі ці жваві зносини українсько-європейські не позоставалися без помітних впливів: молодь, вертаючись з Європи до дому, привозила зза кордону не тільки європейське виховання й поведження, але й нові ідеї, нові думки, нові прагнення, що тоді сильно хвилювали Європу; ці ідеї, звичайно, скоро ширилися й в себе вдома. В 1535-м році польський уряд, бажаючи боронитися від застрашаючого поширення лютеранства, пробує заборонити молоді вчитися в німецьких університетах, але з цієї заборони, звичайно, нічого реального не виходило, бо якраз німецькі університети славилися тоді новою думкою, а це сильно тягло до себе цікаву й ліпшу молодь з цілої Європи².

Усе сказане пояснить нам, чому нові релігійні ідеї, що непереривно зароджувалися навіть в далеких закутках Європи, так скоро сунули й на схід, докочуючись в кінці аж до українського народу. Не забуваймо тільки, що головна дорога культурних впливів Європи на Україну, особливо в XV—XVI в., найчастіше йшла через Чехію та Польщу; звичайно, частень-

¹ Акты Западной Россіи, т. I № 61.

² Про українсько-європейські зносини див. у *О. Левицького*: Соцініанство въ Польшѣ и юго-западной Руси, „Кіев. Старина“ 1882 р. т. II ст 25—29.

ко заносився цей вплив і безпосередньо. У всякому разі, усі релігійні рухи, які докочувалися до Чехії, звичайно котилися й далі на схід—до Польщі, а звідти й до України¹.

Релігійні секти, що не задовольнялися мертвим латинським текстом і почали вживати св. Письма в народній мові, дуже рано появились в Європі. Так, ще з кінця X-го віку в південній та західній Європі стала ширитися секта т. зв. *катарів*. Початок секті дали ще *павликіяне* своєю наукою про абсолютний дуалізм в житті; другим ступінем в розвитку катарів були болгарські *богомили*. Розвиваючись в Європі, катари носили тут найрізніші назви. Богослуження катарів складалося тільки з читання Євангелії, яку вони перекладали на живі мови, та з проповідей, теж мовою живою; молитви їхні були так само в живій мові. Пізніше вони співали релігійні пісні, зложені доброю живою мовою. Катари з другої половини XI-го віку містилися головню на півдні Франції; найдовше існували вони в слов'янській Боснії. Маємо певні свідчення, що слов'янські катари, богомили мали свої власні переклади св. Письма.

З початком XI ст. на півдні Франції, в м. Альбі зароджується особлива дуже цікава секта т. зв. *аль-*

---

¹ Про давні українсько-чеські відносини розповідає: Prof. I. Perwolf: *Poměr Čechův k Polsku a Litvě za husitského hnutí, Osvěta*, 1873 р. *Він же*: *Příspěvky k českým dějinám XV-XVI stol.*, „Čas.Česk.Mus.“ 1860 р. *Др. Іван Франко*: *K dějinám česko-rusinské vzájemnosti*, „Slovanský Přehled“ 1901, III. *Др. Ол. Колесса*: *Погляд на історію українсько-чеських взаємин від X. до XX. століття, інаугураційна промова, виголошена 23.X. 1921 р.*, „Український в. Університет в Празі в роках 1921—1926“, Прага, 1927. *М. Славинський*: *Перші українські емігранти в Чехії*, „Український науковий з'їзд в Празі 1926 р.“, Прага, 1928 р. ст. 14. *А. Яковлів*: *Впливи старочеського права на право українське Литовської доби XV—XVI в.*, Прага, 1929 р., цікавий і розділ: *Чесько-українські стосунки й впливи в X—XV в.в.* (головню поширення вищезазначеної праці Ол. Колесса). Далі, в розділі про чужі слова в українській мові, спинюся на українсько-чеських стосунках докладніше.

бігойців, яка проповідувала повернення до апостольської простоти. Провансальська мова була тоді вже досить розвиненою, зовсім готовою й до перекладів на неї св. Письма, а тому альбігойці одні з перших почали перекладати Біблію на живу мову. Затривожений Рим чинив альбігойцям найрізніщі перешкоди, відлучив їх від церкви, а в 1209 р. навіть оголосив на них суворий хрестовий похід, під час якого велике число сектантів було перебито. Багато альбігойців порозбігалося тоді по різних землях Європи, скрізь сіючи свою науку.

Одним з перших великих релігійних рухів, що прокотився по цілій Європі, скрізь знаходячи собі прихильників, був рух релігійної секти *вальденсів*, що її заснував в другій половині XII-го віку Петро Вальде (Valdes), купець з Ліону († десь перед 1218 р.). Вальде проповідував, що для спасіння необхідно вернутися до апостольського вбожества й їхнього життя. Для нас цікаве те, що вальденси проповідували необхідність читання св. Письма в живій мові. Вальде замовив для себе переклад деяких місць з Біблії на романську мову, особливо ті місця, що привели його до думки роздати свій великий маєток убогим. Скрізь голосив він волю читання Біблії та волю живої проповіді. Трохи пізніше вальденси мали вже переклад Біблії (може не цілий), з якого користалися в своїй боротьбі проти папства. На соборі в Вероні папа Люцій III в 1184 р. відлучив вальденсів від церкви; те саме зробив й Інокентій III на Латеранському соборі в 1215 р. На цьому останнім соборі, щоби легше боротися з вальденсами, папа суворо заборонив читати Біблію людською мовою. Звичайно, ці заборони — їх повторено ще й в 1229 та в 1233 рр.—не спинили вже масового поширення св. Письма в людській мові. Єсть відомості, що учні Петра Вальде, втікаючи в 1176 р. від папського переслідування, прийшли до Чехії й успішно ширили свою науку тут та в Моравах; потім проповідували на Шльонську і в Польщі. Звичайно, вальденси скрізь сіяли свої нові ідеї — ідеї вільного читання св. Письма та Богослуження в жи-

вій мові. Пізніше вальденси пристали до євангеліків¹.

Секта *лоллардів* повстала на самім початку XIV в. може в Антверпені, і скоро поширилась по Нідерландах та Германії. Лолларди також проповідували живою мовою й ширили ідею необхідности читання св. Письма в народній мові. З 1387 р. лолларди появляються в Англії, де стають прихильниками науки Віклефа; вони виступали тут проти латини, як мови Богослужбової, і ширили Біблію в людській мові. Суворі репресії проти лоллардів не досягали ціли.

В XIV-м столітті в Англії надзвичайно багато працює для поширення св. Письма в людській мові *Джон Віклеф* (1324—1384). Це був завзятий патріот, який вже послідовно виступав проти панування чужої незрозумілої латинської мови в науці і в церкві; усі свої богословські трактати Віклеф написав живою середньо-східною англійською мовою, а не „мовою науки“, цеб-то латиною; гарячі казання свої, якими глибоко захоплював простий нарід, виголошував він тею ж самою мовою. Віклеф навчав, що без читання св. Письма нема спасіння, а головним завданням духовенства єсть жива проповідь Слова Божого. Він був першим, що переклав цілу Біблію на англійську мову десь коло 1380 року; але переклад зроблено дослівно з латинської Вульгати, а не з оригіналів; під поглядом мови цей переклад Віклефа стоїть надзвичайно високо,—він наочно показав англійцям, що й жива мова може бути не гірше латини мовою св. Письма. Єсть переказ, ніби Віклеф сам переклав лише Новий Завіт, а все інше зробили його учні. Переклад цей викликав цілу бурю гострих роздратовань, і палата лордів збиралася була наказати знищити його. Боротьба тяглася довго, і ще в 1408 в. собор в Оксфордї на чолі з архієпископом заборонив був читання перекладів Віклефа. Звичайно, переклади таки ширилися, але в рукописнім виді, і тільки пізніше їх нарешті видрукувано. Літературна англійська мова виросла, як твер-

---

¹ К. Dobrowolski: Pierwsze sekty, 1924 r. W. Kraśńsky: Zarzys, 1903 р. т. I ст. 37—38.

дять історики літератури, на зразковій мові Біблії Вікклефа, чому його звичайно уважають за патрiярха англійської прози. Англія в той час мала тісні зносини з Чехією, багато чеських студентів училися в Оксфордськiм університеті, а тому теори Вікклефа скоро прийшли й сюди, і користалися тут великою повагою. Духові прагнення чеського народу були в той час як раз такими, що наука Вікклефа знайшла тут дуже родючий ґрунт. На ідеях Вікклефа виріс в Чехах Гус.

Наука Вікклефа постільки защепилася в Чехах, що скоро показалися тут відповідні наслідки її. Так, секретар Кароля IV, мораванин Ян Милич з Кромезиж († 1374 р.), віддавшись на служіння простому й бідному народові, кинув латину й мову німецьку і говорив свої огненні казання тільки живою чеською мовою, чим приваблював до своїх казань великі товпи народу. Прихильник Милича, шляхтич з південної Чехії, Хома Штитний (1331—1401), слухаючи палких казань Милича, полюбив чеську мову і написав нею багато своїх богословських і філософських творів, чому й уважають його батьком чеської прози. Магістри празького університету накинулися були на нього, що він, пишучи чеською мовою, профанує науку, але Штитний рішуче відпер ці напади.

Учень Милича, сповідник короля Кароля IV Матвій з Янова (1350—1393), виставив вимогу для кожного вірного, що прагне спасіння,— читати й розуміти Біблію, чому він переклав її на чеську мову; він же відправляв Служби в королівській каплиці людвою чеською мовою. Папа наказав арештувати Матвія, але той утік до Польщі, де й проповідував свою науку¹. Правда, вкінці Матвія таки примусили зріктися від своєї науки.

Взагалі, в Чехії був добрий ґрунт для вживання живої мови в церкві. Так, за архієпископа чеського Арнеста з Пардубиць в XIV віці священникам наказано читати молитви для простого народу чеською мовою. В 1391 р. в Празі засновано знамениту Вифлемську часовню з осібною метою, — щоби вона була

---

¹ W. Krasiński: Zarys dziejów, I, 41.

місцем живої чеської проповіді, де й проповідували два чеських проповідники.

Таким чином, як бачимо, для діяльності Івана Гуса (1369 – б.VII.1415, священником став з 1400 р.) в Чехах був добре підготовлений ґрунт. Це був палкий проповідник, який живим огненним словом своїм притягав до себе великі товпи народу. Він багато писав по-чеському, і при тім пильнував писати чистою народньою чеською мовою¹, чим добре прислужився розвитку чеської літературної мови. Наука Гуса не багато чим відрізняється від науки Віклефа, якого він постійно уважав своїм учителем. Сам Гус переклав твори Віклефа на чеську мову й діяльно ширив його науку серед чехів. Гус і його прихильники — як власне й усі інші, що не погоджувалися з наукою пануючої римської церкви свою науку опірав головно й виключно на св. Письмі, а це змушувало його дати таке в живій чеській мові. Чехи мають свій переклад Біблії, як ми бачили, з кінця XIV-го віку; але ідеї Гуса так сильно захопили широке громадянство до св. Письма, що за сам XV-й вік повстало аж 33 переклади його; в 1475 р. вперше видрукувано Новий Завіт, а в 1488—повну Біблію. Гусити проповідували не тільки про потребу св. Письма в живій мові, але й про потребу такого саме Богослуження; коли в 1420 р. чехи запропонували були Володиславу Ягеллу зайняти чеський трон, то між іншими умовали вони поставили йому й Служби живою людською мовою.

Спаленням Гуса в 1415 р. реформаційний рух не тільки не припинився, але навпаки — ще більше поглибився. За ідеями Гуса пішли широкі кола чеського народу. Гусити в основу свого духового життя поставили живу мову й вимагали читання св. Письма в рідній мові. Усі вони були гарячими патріотами, високо ставили свій нарід і свою мову. Гусити глибоко знали Біблію; так, гуманіст Еней Сильвій (потім

---

¹ Гус, між іншим, написав цікавий трактат: „De orthographia bohémica“, в яким перший поклав основи наукового чеського правопису; він перший запровадив діакритичні знаки над літерами.

папа Пій II), ворог гуситів, свідчить, що гусити добре знають Біблію і що „остання жінка-таборитка могла б в цім відношенні служити зразком для італійських священників, що не читають навіть Нового Завіту“.

Гуситство швидко ширилося по всіх сусідніх землях, особливо ж на схід. До Польщі приходило так багато гуситських творів, що на синоді в Ленчиці, ратуючись від гуситського впливу, ухвалено цензурувати книжки, які читають пробощі; з цієї ж причини польське вище духовенство навчало, що людова мова небезпечна й недопустима в літературі¹. Сам Єронім Пражський приїжджав до Польщі й сіяв тут свою науку; знаємо, що він побував у Вильні, в Витебську та Пскові, де мав великий вплив на православну інтелігенцію. Він публично хвалив православну віру, звучи її доброю, а тим звернув увагу білоруського й українського населення на Гусову науку.

Початок перекладів св. Письма на польську мову сягає XIII ст.; єсть відомості, що Кунегунда, жінка короля Болеслава Стидливого, читала Псавтиря в польській мові; тоді ж співано церковні пісні тею ж мовою². Перші переклади, які дійшли до нас, Флоріянський Псавтир кінця XIV віку та Пулавський з XV в., а також Біблія королеви Софії десь з 1455 р., це, власне, переклади з чеського, цеб-то повстали під впливом тих релігійних рухів, що тоді відбувалися в Чехах; цікаво, що ці перші польські переклади збереглися не в самій Польщі, але за границею. Взагалі, в XV-м віці польська мова значно сильніше входить до церковного вжитку,—як і в Чехії; появляються релігійні пісні в живій мові для тих, що не знали мови латинської, єсть такі ж переклади релігійних оповідань; в видрукуваній у Вроцлаві в 1475 р. латинській книжці знаходимо щоденні молитви: Отче наш, Богородице та Вірую в польській мові. Звичайно, усе це появилося ще десь в XIII-м віці, головно під впливом релігійних рухів, що котилися з Заходу.

¹ T. Grabowski: Literatura Luterska w Polsce, 1920 р. ст. 9.

² A. Brückner: Dzieje języka polskiego, 1913, ст. 74.

Ось таким чином релігійні рухи в Європі скрізь боролися проти панування латини, яко мови церковної й літературної. „Де тільки й коли тільки на Заході будилися рухи проти Риму — правдиво пише кс. Щесняк, — яко *centrum unitatis*, скрізь починали од впровадження людової мови (*lingua vulgaris*) до Служб літургічних. Так було у віклефітів, гуситів, протестантів і др.“¹. Особливо гуситство надзвичайно сильно заворушило не тільки Європу, але й цілий слов'янський світ, надто слов'ян західних; це воно підготовило відповідний ґрунт для непереможного поширення реформаційних рухів. Пануванню латинської мови в Європі гуситство нанесло дуже дошкульний удар, скрізь виразно поставивши необхідність запровадження живої мови до церкви, літератури й науки. В самій Чехії гусити піднесли ролю чеської мови надзвичайно високо: вони перші створили чеську літературну мову й запровадили її до всіх ділянок духового життя. Усе це, звичайно, мусіло відбиватися й на духовім житті сусідніх земель.

В середні віки була в Європі одна надзвичайно сильна культурна течія, яка міцно підтримувала панування латини, яко всеєвропейського органу духового життя,—це був т. зв. *гуманізм*. Гуманісти з погордою й звисока дивилися на всі народні мови, уважаючи мовою літератури та науки лише царственну Інтернаціональну Цицеронову латину; людову мову допускали вони тільки для найнижчих родів літератури та ще для еротичної лірики для пань, яким вибачалося незнання латинської мови. Гуманісти панували в духовім житті Європи в XIII—XV віках і досить сильно затримали розвій живих мов, яко мов літературних. Доба т. зв. відродження була власне добою реакції проти місцевих живих мов, що скрізь почали були несміло підносити голову. Правда, ренесанс був занадто аристократичним і тому захопив лише вищі верхи інтелігенції; по самій своїй істоті не йшов він далеко до народу, який полишався на впливи ріжним

---

¹ Ks. W. Szcześniak: *Obrządek Słowiański w Polsce pierwotnej*, 1904 p. str. 48—49.

релігійним реформаторам, що свою науку скрізь голо-сили йому живою мовою. Таким чином штучно утво-рювалося дві літературні мови: ніби вища, всеєвропей-ська церковна латина, а з другого боку — жива на-родня мова, що захоплювала нарід чим раз більше та глибше.

Великий і дошкульний удар пануванню латини в літературі задав славний італійський поет *Алігєрі Данте* (1265—1321), що свою «Божественну Комедію» написав не латиною, але живою людвою італійською мовою, що тоді було новиною нечуваною. Народньою мовою зачали писати в Італії вже зараз по 1200 ро-ці, але писали так переважно тільки нижчі роди по-езії. Данте перший в світовій літературі віддав пере-вагу живій мові перед всевладною латиною. Своїми писаннями Данте поклав міцні підвалини для загаль-но-італійської літературної мови. Десь зараз на по-чатку XIV-го століття він написав також відомий на-уковий трактат: „De vulgari eloquentia“ („Про красно-мовство в людській мові“); щоби наука його досягла більшої ціли, трактат написано латинською мовою. В цім трактаті Данте переконуюче боронить живу на-родню мову, яко мову літературну, і мову людovu ста-вить вище за літературну латину. На жаль тільки, трактат „De vulgari eloquentia“ позостався незакін-ченим¹.

З другої половини XV-го віку скрізь в західній Європі розпочинається виразна реакція проти латини, яко мови літератури й науки. Наука Дантова не по-зостапа без впливів, і мова «Божественної Комедії» потроху перемагає церковну латину. Впливи гумані-стів значно маліють, а народня жива мова потроху сунє й до літературної й наукової прози. В Італії, зда-ється, гуманісти найперше зрозуміли вагу людвої мови, яко літературної й яко чинника національного;

---

¹ Про „De vulgari eloquentia“ див. Vegele: Данть Алігєри, російський переклад, М. 1881 р. ст. 196—208. Див. ще А. М. Евлаховъ: Трактатъ Данте „De vulgari eloquio“, див. „Варшавскія Университетскія Извѣстія“ 1910 р. кя. 3 ст. 1—15.

кинувши латину, вони вже в XVI-м столітті створюють багату й цінну літературу народньою мовою. Італія в той час пишалася високим станом науки в своїх університетах, а тому до неї збиралася молодь по науку зо всієї Європи. Молодь ця виховувалася в пшані до рідної мови, і цю ідею вона розвозила потім по найдальших закутках Європи. Таким чином всевладній латині заданий був новий тяжкий удар, що не могло не відбитися й на стані латинської мови, яко мови церковної. Гуманісти тепер також кинули латину й перейшли на живу мову.

Треба тут підкреслити ще один чинник, що надзвичайно допоміг поширенню ідеї перекладів св. Письма на людві мови,—це було *друкарство*. Очевидно, прихильники читання св. Письма в людві мові відразу ж звернулися до друкарства для поширення своїх ідей, а це зробити було тим легче, що й між самими першими друкарями було не мало прихильників цієї ідеї. Першими друками в Європі, зачинаючи з Біблії Гутенберга 1453—1455 років, скрізь були книги св. Письма. Звичайно, ніколи св. Письмо в людві мові, залишаючись в рукописах, не змогло б так швидко поширитись, як то сталося після віднайдення друкарства; і вже в другій половині XV-го віку майже не було в Європі більшого народу, який не мав би друкованої народньої Біблії.

Цікаво тепер поглянути, як же на все це реагувала сильна й збройна церква католицька, якої голова, папа, мав тоді владу не тільки духовну, але й реальну світську. Західна церква в перші віки свого існування не йшла проти перекладів св. Письма; навпаки, — вона сама визнала ідею необхідності голошення правди Христової тільки зрозумілою живою мовою¹. А визнавши це, західна церква переклала цілу Біблію й усі богослужбові книжки з мови грецької на свою латинську мову. Латинською мовою не написано в оригіналі ані одної книги св. Письма, а

---

¹ А. Harnack: Ueber den privaten Gebrauch der heiligen Schriften in der alten Kirche, „Beiträge zur Einleitung in das N. T.“, зшиток V, Липськ, 1912 р.

тому перехід західної церкви на свою живу латинську мову був супроти священної грецької мови такою ж самою „революцією“, як і пізніші переклади на живі європейські мови. На жаль, католицька церква скоро забула цю свою ж ідею, і вже в половині IX-го віку гостро виступила проти слов'янських перекладів, виставляючи т. зв. триязичну науку¹. Об'явивши латину незмінною церковною мовою, католицька церква вперто додержувалася цієї думки й боронила її численними казнями та суворими інквізиціями. І певне ніхто й ніщо не принесли католицькій церкві стільки шкоди, як оця її власна наука про всевладність і незмінність латини. Запровадь своєчасно Рим ідею живої мови в церкві, він сьогодні справді б духово панував над більшою частиною світа.

Але цього, як знаємо, не сталося. Західна церква увесь час в середні віки завзято й вперто боролася проти самої ідеї вживання живої мови в церкві. Заснувалася була в Англії в Нортумбрії, Шотландії, Ірландії та в інших містах народня Ірська церква, але Рим немилосердно припинив її. Чи не першим папа Григорій VII в 1080 р. оформив те, що було в католицькій церкві й до того: визнав латинську мову за незмінну богослужбову мову і суворо заборонив вживати в церкві і в св. Письмі мови народні. Але не дивлючись на ці заборони, — а було їх немало, — переклади св. Письма на живі мови, як ми бачили, невинно росли.

На приказ папи в кінці XII віку у Франції спалено кілька перекладів св. Письма². Щоби придушити секту вальденсів, папа Інокентій III в 1215 р. заборонив читати Біблію на людській мові; те саме зробили собори в Тулузі в 1229 р.³ і в Везлері в 1233 р. Синод в Таррагоні в 1234 р. проголосив еретиком кожного, хто, маючи в себе людський переклад Біблії,

---

¹ Див. *Іван Огієнко*: Костянтин і Мефодій, 1927 р., ч. I ст. 210—243: Триязична ересь.

² Gaston Paris: La littér. franç. au Moyen Age, ст. 202.

³ Канон 14: Prohibemus, ne libros V. et N. T. laicis permittatur habere.

не принесе його за 8 день своєму єпископові для спалення¹. Покликаючись на вбогість народньої мови, в XIII віці видано декільки папських бул проти перекладів св. Письма на німецьку мову²; під впливом Риму навіть Імператор Кароль IV в 1369 р. видає наказ проти Біблій в народній мові³. В 1408 р. збори в Оксфорді, під головуванням архієпископа, заборонили читати не тільки Біблію Віклефа, але й взагалі переклади св. Письма в людській мові; в 1414 р. Генрих V повторив цю заборону, грозючи непослушним смертною карою⁴.

Таких заборон можна б нарахувати цілі сотні, не говорючи вже про саму принципову заборону світським людям читати св. Письмо взагалі. Звичайно, крім шкоди самій католицькій церкві, ці заборони нічого не дали: справа перекладів св. Письма на живі мови була скрізь надзвичайно голосною й стала головним питанням дня майже по всіх землях Європи. Взагалі ж, нового перекладу ніде не приймали спокійно, скрізь викликав він завзяту релігійну боротьбу, яка вела звичайно до перемоги уживання людської мови в церкві. Сама католицька церква, в особі керуючого Риму, змушена була вкінці переглянути цю справу й зайняти нове становище. Але це трапилось вже головно в XVI м столітті, підчас реформаційних рухів, що потрясли самими основами католицької церкви.

Література. *Орестъ Левицкій*: Социніанство въ Польцѣ и Юго-Западной Руси, „Кіевская Старина“ 1882 р. т. II кн. 4 ст. 35. — *А. Будиловичъ*: Общеславянскій языкъ въ ряду другихъ общихъ языковъ древней и новой Европы, Варшава т. I ст. 101. 107 109. 289-291. 299. 314. 368, т. II ст. 189-205. — *Е. О. Карскій*: Западно-русскіе переводы Псалтыри в XV-XVII вѣкахъ, Варшава, 1896 р. ст. 12 13. — *Ks. Władysław Szeceński*: Obrządek Słowiański w Polsce pierwotnej, 1904 р. ст. 11-13, 48-49. — *W. Krasieński*: Zarząd dziejów powstania i

¹ Сиблейские переводы, див. „Энциклопедический Словарь“ Брокгауза, 1892 р., 1/2 том 6 ст. 680. Hefele: Conciliengeschichte, V. 875.

² *А. Будиловичъ*: Общеславянскій языкъ, т. I, ст. 368.

³ Там само, ст. 368.

⁴ Там само, ст. 299.

upadku reformacji w Polsce, Warszawa, 1903 p. т. I ст. 37-38. 41-47.306.308.310. — Jan Łoś: Przegląd językowych zabytków staropolskich do r. 1543, Kraków, 1915 p. — T. Grabowski: Literatura Luterska w Polsce wieku XVI, Poznań, 1920 p. ст. 9. — K. Dobrowolski: Pierwsze sekty religijne w Polsce, див. „Reformacja w Polsce“ за 1924 p. № 9-10 ст. 161-202. I: Ruchy biczowników, II: Sekta waldensów i III: Bracia wolnego Ducha — „Энциклопедический Словарь“ Брокгауза и Ефрона, див. півт. 6 (Библейские переводы) ст. 679-681, 684-685; т. 9 ст. 453 вальденси, т. 18 ст. 929 Гус, півт. 34 лолларди і др. — Дж. Дрепер: Історія боротьби віри з наукою, переклад М. Павлика, 1904 в. ст. 207 і др. — J. Bidlo: Čeští emigranti v Polsku v době husitské a mnich Ieronym Pražský, „ČSM“ 1895 p. — K. Kolbuszewski: Ruchy husyckie w Polsce i wpływ ich na piśmiennictwo, „Reformacja w Polsce“ № 3.

II.

Реформація й переклади св. Письма.

Реформаційні рухи, що зачалися в Європі в кінці 20-х років XVI-го століття, були, звичайно, найтісніше зв'язані зо всіма тими релігійними рухами, що відбулися перед тим. Лютер ніколи не запалив би такого сильного огня протесту проти Риму, коли б не мав ґрунту, підготовленого наукою Віклефа та Гуса. Констанцький огонь, в яким згоріли Гус та Єроним Пражський, був разом з тим і огнем, в яким згоріли середньовікові пересуди про панування латини в літературі, науці й церкві. Як ми бачили, рух за переклади св. Письма на живі мови розпочався в Європі разом з першими початками літератури: відколи маємо перші рукописні книги в європейських мовах, відтоді знаємо й про переклади на них св. Письма. Ідея читання св. Письма живою рідною мовою була найсильнішою ідеєю середньовіччя, якої не здолали вгасити ані інквізиційні ватри, ані суворі церковні переслідування та заборони. Переклади росли й органічно ліпшали, не дивлячись ні на які заборони. А то сталося ще й тому, що панування латини в церкві було міцно зв'язаним з пануванням її в літературі та науці: вигнання латинської мови з цих останніх ділянок духового життя неминуче повело до підриву її па-

нування і в церкозному вжиткові. Рим уперто боронився, хоч це й була найслабіша, бо мало вгрунтована, його позиція, а тому переклади св. Письма ще з часу альбігойців та вальденсів стають найсильнішим оружжам боротьби проти Риму. Ці середньовікові переклади безумовно були провісниками теї реформаційної бурі, що вдарила в XVI-м столітті.

Нові діячі реформації рішуче виступили проти всякого поневолення, що ніс його Рим. Це звичайно були щирі патріоти, завзяті націоналісти, які ясно бачили, як багато втрачає нарід через панування чужої мови в літературі, науці й церкві; для таких діячів латинська мова була кайданами духової неволі, накиненими чужинцями з Риму. Скалу цеї неволі, як ми бачили, невпинно лупали в Європі з XI-го віку зачавши, але тільки реформація остаточно повалила її.

Науку свою діячі реформації понесли до широких мас, до яких вони могли говорити лише живою людською мовою. В цім була сила реформації, бо вона вже оперлася на нарід; в цім був і примус для них перекласти св. Письмо та всі богослужбові книжки на живу мову. Поставивши св. Письмо головним джерелом людського спасіння, діячі реформації мусіли робити свої переклади вже не тільки з Вульгати, що викликала в них сумніви, але й з оригіналів жидівських та грецьких; це ж змушувало їх приступати до цих перекладів у всеоружжі богословської науки.

Німецькі переклади св. Письма, як ми бачили, йдуть ще з VIII-го століття, власне з 738 року; очевидно, це були лише невдалі спроби, які спочатку й ставили собі зовсім інші завдання. В середні віки у німецького народу ідея св. Письма живою мовою надзвичайно поширилася, і вже в 1466 році, скоро по винайденні друку, в Страсбурзі видрукувано повну Біблію в німецькій мові. До 1521 р. відомо 18 друків цілої Біблії, з них 14 в гірно-німецькій мові¹, але все це були переклади мало вдалі, які не могли похвалитися ані своєю науковістю, ані доброю мовою. Нау-

---

¹ Podręczna Encyklopedia Kościelna, т. III-IV ст. 341.

ка гуситів викликала серед німців певний відгомін, а тому ідея св. Письма в людській мові знаходила тут багато прихильників. Німецькі містики XV—XVI віків так само стояли за необхідність св. Письма в живій мові.

Рік 1517, коли 31 жовтня Мартин Лютер (1483—1546) на дверях Віртемберзької каплиці повісив свої відомі 95 тез, рік цей став переломовим в боротьбі за вживання живої мови в церкві,—події по цьому пішли вже дуже прискореним кроком¹. Лютер розумів усю силу доброго перекладу св. Письма, і тому в 1519 р. основно засів за працю, маючи до того дуже добру підготовку. П'ятнадцять років просидів Лютер за своїм перекладом, закінчивши друком цілу Біблію тільки в 1534 році. Переклад Лютеріз був високо цінний,—зроблений він з оригіналів з можливою точністю, а разом з тим це був переклад дійсно на народню живу мову. Тайна величезного впливу Лютера на простий нарід полягала головно в тім, що він селянин з походження—заговорив до нього дійсно щиро народньою мовою, яку розумів навіть простий селянин. Рідною мовою Лютера була центральна німецька мова, яку легко розуміли й інші німецькі землі і яка мала багато даних стати мовою загальнолітературною для всіх німців. До Лютера Німеччина не знала ще одної літературної мови, — звичайно кожна земля писала по-своєму. Крім чисто народніх елементів, Лютер взяв для своєї мови також ділову мову саксонських канцелярій, скрізь тоді добре знану. Народню мову Лютер знав з самого живого першоджерела. „Не з букв латинської мови—радив він перекладчиком св. Письма — треба виводити правила німецької мови, а з випитування, як говорять—мати вдома, діти на вулиці, простолюдин на базарі. Треба придивлятися до рухів їхніх губ під час говорення, і керуватися цим при перекладах. Тоді й вони зрозуміють

---

¹ Правда, в цих тезах Лютера не було ще чогось революційного,—тези говорили головно про покаяння; про св. Письмо в тезах нічого не говориться.

вас і помітять, що з ними говорять по-німецькому“¹.

Ось через усе це переклад Лютера став твором епохальним не тільки в богословським розумінні, але й в історії німецької мови: він розпочав і закріпив нову сторінку німецької літературної мови. Мова Лютерової Біблії стала загальнонімецькою літературною мовою, особливо з другої половини XVI-го століття, коли ця мова перейшла й до школи. Інтелігенція скоро засвоїла собі цю мову, яко мову загальнолітературну, особливо після оборони її таким фахівцем, яким був Опітц. Лютерова Біблія була дуже популярною і скоро надзвичайно поширилась; то власне з неї німецьке громадянство довгий час училося своєї літературної мови. Це була така сторона Біблії, якої ніколи не забуде історія німецької мови. Коли додати до цього, що Лютер написав дуже багато церковних пісень такою ж самою живою мовою, то стане зрозумілим, чому він мав такий великий вплив на вироблення німецької літературної мови.

Біблія Лютера користалася великою повагою не тільки в себе в Німеччині, але й далеко за її межами. В скорому часі почали її перекладати на найріжніші мови, не дивлячись на те, що папа засудив переклад Лютерів, як еретичний. В найріжніших місцях Європи розпочалися реформаційні рухи, які скрізь давали добрі (з погляду мови) переклади св. Письма на місцеві літературні мови.

Французи, як ми бачили, мали переклади св. Письма з дуже давнього часу, але то все були переклади, які не могли задовольняти нового читача. Французська мова потроху випірала царственну латинь з літератури; в 1512 р., по довгій боротьбі, наказано замінити латину на французську мову в судах, а в р. 1539-м те саме зроблено відносно школи. Жан Кальвін (1509—1564) багато зробив для поширення Біблії живою мовою, проте французькі протестанти не спромоглися на добрий переклад. Двоюрідний брат Кальвіна, Роберт Оліветан в 1535 р. видав Біблію, яку двічі виправляв сам Кальвін, але ця т.

---

¹ Fr. Kluge: Von Luther bis Lessing, 1888 р. ст. 47.

зв. Женевська Біблія стояла значно нижче від Біблії Лютера. І все таки й ці французькі протестантські видання сильно вдарили по мові латинській, піднявши гідність мови французької, чому Кальвіна часто звать батьком французької літературної мови. Ідея людвої мови в Богослуженні постійно була живою у Франції, а Кальвін не тільки зміцнив її, але зреалізував на широку скалю.

Третій реформатор, Ульрих Цвінглі (1484—1531), при допомозі Лео Іде та Гроссмана, занявся перекладом Біблії на швейцарсько-німецьку мову; в 1525 р. вийшов Новий Завіт (з Лютера), а в 1529 Старий, зроблений з оригіналів.

В Англії так само сильно поширився новий реформаційний рух. Хоч Біблія Вікклефа напочатку й була заборонена і 400 років чекала видрукування, проте списки з неї були широко розповсюджені; Вікклеф сильно підірвав авторитет латини, і ідея Богослуження людвою мовою не сходила вже в Англії з порядку денного. Підчас нової реформації Ідеями Лютера сильно захопився Вільям Тиндаль (1477 чи 1484—1536) і він ото в 1523 р. засів за переклад Нового Завіту на англійську мову, який і появилася в 1526 р. в Вормсі, а в 1535 р. в Цюриху вийшла вже повна Біблія. Переклад Тиндаля дуже цінний, опертий головно на праці Вікклефа та Лютера; Тиндаль попильнував перекладати такою доброю простою англійською мовою, що цілі покоління вчилися літературної англійської мови власне з Тиндаля; в цім відношенні Тиндаль для Англії був тим, чим був Лютер для Німеччини. Переклад Тиндаля став основою для всіх дальших видань англійської Біблії аж до нашого часу.

Але сумна була доля й цього реформатора. Завше оточений шпигами, Тиндаль нарешті був схоплений, а духовний суд визнав його еретиком, через що 6 серпня 1536 р. Тиндаля задушено й спалено рукою ката. Очевидно, усе це не спиноло розвитку протестантизму в Англії. Тиндаль наніс вже смертельний удар пануванню латини, яка потроху зовсім уступає тут з церкви. По 1560 р. Шотландія також приняла протестантизм, а з ним і Біблію Тиндаля.

Реформаційний рух скоро розкошувався й по інших країнах, скрізь підкопуючи латину і скрізь викликаючи появлення перекладів св. Письма на живу мову. Такі переклади, напр., появляються в Іспанії та в Італії. Навіть землі православні так само захоплюються новими ідеями. Так, під впливом реформаційних ідей в Греції зачинаються казання по церквах ново-грецькою мовою і на неї ж перекладається св. Письмо, бо старо-грецька мова не була вже зрозумілою¹. Перші переклади св. Письма на румунську мову так само повстали завдяки ідеям реформації; ці ж ідеї доправили тут і до заведення живої румунської мови до церкви. Під тим же впливом реформації повстали й всі переклади литовські. В 1547 р. Мосвідус переклав на литовську мову Катихизис Лютерів і видав його в Кролевці, це була перша книжка литовською мовою². Племенник Мосвідуса, Віллентус переклав за Лютером уривки з Нового Завіту і видрукував їх в 1579 р. Повний переклад Біблії на литовську мову зробив в 1579—1590 р. пастор литовсько-протестантський в Королівці Ян Бреткунас; переклад роблено з оригіналів, він точний і ясний. писаний чистою литовською мовою, на жаль, переклад і досі цілий не видрукований; року 1623-го з цього перекладу був надрукований лише Псавтир. Литовські євангелицькі громади звичайно користалися польською т. зв. Берестейською Біблією 1563 р.

Не малий вплив викликала реформація також і серед народів слов'янських; але кидається в вічі, що цей вплив, великий серед католицьких слов'ян—чехів, поляків і др.,—зовсім не значним був у слов'ян православних. Сталося це тому, що церковно-слов'янська мова, яка панувала в церквах православних слов'ян, все таки була до певної міри мовою зрозумілою, а це дуже тупило головне реформаційне оружжя.

Серед усіх слов'янських народів в новий час чехи першими почали переклади цілого св. Письма на

¹ *К. Харламовичь*: Западнорускія прагославныя школы XVI и начала XVII вѣка, Казань, 1898 р. ст. 424-425.

² *Эд. Вольтеръ*: Литовскій катехизисъ Н. Даушки 1595 г., „Записки Академіи Наукъ“ т. 53 ч. II, 1886 р.

рідну мову; ці переклади вони мають, як ми бачили, ще з початку XVI-го віку, а в друку (Євангелію) — з 1475 р. Релігійне піднесення чеського народу взагалі, гуситство з окрема направили нарід чеський на завзяту працю коло перекладів Біблії на чеську живу мову; от чому чехи мають ще за XV-й вік 33 цілі кодекси Біблії і 28 кодексів Нового Завіту в різних редакціях¹; а з 1490 по 1526 рр. було вже 83 списки чеської Біблії². Правда, не всі чеські переклади зовсім оригінальні, бо, по тодішньому звичаю, перекладчик звичайно переробляв попередній переклад, роблячи його вірнішим що до тексту і живішим що до мови. Перше видання друкованої повної чеської Біблії вийшло в Празі в 1488 році; видали її Ян Питлик, Северин Крамарж і інші „napřed ke czti a k chwale božie... a ku prospiechu wiernych Cžehow u Morawanow“. В слідуючій році, в р. 1489, видає Мартин з Тиснова в Кутних Горах друге видання чеської Біблії. Року 1506 в Венеції празькі міщане Ян Главса, Вацлав Сова і Бур'ян Лазар випустили третє, надзвичайно добре опрацьоване видання чеської Біблії; між іншим, спочатку кожної біблійної книжки тут дано короткий зміст її, а спочатку кожного розділу зміст його чи т. зв. сумарлі; а по краях сторінок позазначувано рівнобіжні місця, конкорданці; єсть глоси. От це венеціянське видання чеської Біблії 1506 р. мало великий вплив на такі ж переклади Письма Святого на рідну мову в Польщі й на Україні.

Отож, як бачимо, в Чехії, що до перекладу св. Письма, головне було вже зроблене ще до появи перекладів Лютера. Реформаційний рух, звичайно, поглибив ці переклади св. Письма і врешті допровадив до монументальних праць. Багато зробив для того геніяльний учений свого часу, мораванин Ян Благослав (1523 – 1571). Яко гуманист, Благослав багато працював над критичним вивченням Нового Завіту в

---

¹ Prof. ks. J. Kruszyński: Wstęp ogólny historyczno-krytyczny do Pisma Świętego, 1915 р. ст. 306.

² А. Будиловичъ: Общеславянскій языкъ, 1892 р. т. II ст. 189.

оригіналі; врешті, в 1564 р. вийшов у світ надзвичайно цінний переклад Нового Завіту, який зробив Благослав з грецького оригіналу. Переклад Благославів відразу став широко знаним і в 1568 р. вийшов другим виданням. Благослав був гарячим патріотом і пильнував написати свій переклад якнайчистішою живою чеською мовою, чому його Новий Завіт займає почесне місце в історії вироблення чеської літературної мови. В рік смерті Благослава, в 1571 р. вийшла його знана „Чеська граматика“, в якій пеклування про розвій рідної мови оголошено обов'язком людини.

Ученик Яна Благослава, багатий моравський магнат Ян Старший з Жеротина, продовжив працю свого славного вчителя, він дав кошти на виготовлення й видрукування в своїм маєтку Kralice знаменитої т. зв. Кралицької Біблії. Це була спільна праця дев'яти вчених чеських патріотів, які перекладали Біблію з оригіналів—жидівських та грецьких. Праця вийшла з друку в 1579—1593 роках в шости великих розкішних томах, при чому в шостім томі видруковано Новий Завіт в перекладі Благослава. Перекладчики, по звичаю всіх діячів реформації, звернули найпильнішу увагу також на добре оброблення мови, і тому цілі покоління чехів училися з Кралицької Біблії чеської літературної мови. В історії цієї мови Кралицька Біблія займає перше чільне місце.

По інших землях слов'янських реформаційний рух відбився значно менше, як в Чехах, але все-таки скрізь позоставив свої помітні сліди. Серед *словаків*, найближче положених до чехів, рух був дуже сильним,—словаки запровадили чеську мову до своїх богослужень і прийняли чеські переклади св. Письма. Появлення літератури *лужичане* (чи лужицькі серби) завдячують також реформації,—в них появляються в XVI в. молитви й переклади з св. Письма живою лужицькою мовою; а в 1548 р. Мик. Якубиця переклав Новий Завіт; переклад зроблено з тексту Лютера під великим чеським впливом. Трохи пізніше, Мих. Бранцель (чи Френцель, 1628—1706) переклав Біблію (не

цїлу), частини якої й були видрукувані в кінці XVII ст.; користався чеськими й польськими перекладами.

Реформаційний рух відбився досить помітно також і серед *сербо-хорватів*, особливо католиків. Хорват М. Бучич видав був Новий Завіт хорватською мовою, але інквізиція знищила його до останку. У *словінців* багато зробив для заснування рідної літератури протестант Примус Трубер (1508—1586); в Люблянї він виголошував свої палкі казання словінською мовою й пильно працював над перекладом св. Письма. Прихильник і оборонець Трубера, барон Іван Унгнад (1493—1564) багато працював разом з ним. Унгнад заснував друкарню в Урагу і друкував потрібні для поширення реформації книжки. В 1563 р. вийшов Новий Завіт в перекладі Трубера, правда, не високої якості. Значно ліпшою була Біблія 1584 р. Юрія Далматина, написана вже чистою народньою мовою.

Слов'ян православних, як то вище зазначено, реформаційний рух захопив дуже мало. Придушені турецьким ярмом, *болгари* й *серби* не могли ніяк зареагувати на нові релігійні ідеї, — в них боротьба велася бодай за утримання своєї старовини; крім цього, церковно-слов'янські тексти св. Письма нарід і без того розумів тут досить добре. Цікаво, що в *Московській Русі* реформаційні ідеї не мали ніякого впливу, і тому тут не появилось аж до XVII в. жадних перекладів св. Письма. «Это отчасти объясняется — пише анонимний автор дуже цінної статті в «Енцикл. Словарь» Брокгауза — большим знакомством съ старо-славянскимъ языкомъ, но главнымъ образомъ отсутствиемъ тѣхъ умственныхъ и религиозныхъ запросовъ, которые волновали Русь Юго Западную, и вообще низкимъ уровнемъ просвѣщенія»¹. Як свідчить князь Курбський, московські вчителі народа — світські та духовні — відговорювали молодь, що бажала «навыкнуги св. Писанія», не читати його, бо «и онъ сица въ книгахъ зашелся, и онъ сица въ ересь впалъ», а тому тут було не до реформаційних ідей. Правда, в

---

¹ Библиейскіе переводы, див. „Енцикл. Словарь“ Брокгауза, 1892 р. цївт. 6 ст. 693а.

Росії звичайно підправляли текст, щоби він став приступнішим для ширшого громадянства, але «славянському тексту Біблії готови були придать непогрѣшимость и неподвижность католической Вульгаты; подъ вліяніемъ тѣхъ же католическихъ воззрѣній почитали опаснымъ дозволять каждому безъ различія читать Священное Писаніе и дѣлали попытки запретить народу домашнее чтеніе Бібліи, полагая достаточнымъ слышать чтеніе Евангелія въ церкви»¹. Звичайно, впливала до певної міри на цю відсутність давніх російських перекладів св. Письма певна близькість мов церковно-слов'янської та російської: „Рускій языкъ литературный пише Ягич — и до сихъ поръ изо всѣхъ славянскихъ нарѣчій по количеству одинаковыхъ словъ самый близкій церковнославянскому: многовѣковое господство послѣдняго нигдѣ не привилось такъ сильно, нигдѣ не пустило столь глубокіе корни въ языкъ народа и литературы, какъ въ Россіи»². Цю близькість російської мови до мови церковно-слов'янської підмітили були ще перші друкарі, Іван Хведорів та Петро Мстиславець, що відговорили Григорія Ходкевича друкувати Учительну Євангелію «простою» мовою, і видрукували її в 1569 р. церковно-слов'янською, бо ця остання ніби «каждому не есть закрыта и к выразумѣнію не трудна».

Православна Румунія хоч і мало, але відгукнулася на реформаційні ідеї і під їхнім впливом дала свої перші переклади св. Письма на румунську мову. В 1577 р. в невідомій друкарні дякон Кореса видав Псавтиря двома мовами—церковно-слов'янською й румунською (але кирилицею)³. В післямові Кореса розповідає, що майже всі народи знають уже переклади св. Письма на свої мови, самі тільки румуни ще того не мають; підкреслює, що корисніше читати св.

---

¹ Там само, ст. 693б.

² *И. В. Ягичъ: Разсужденія южнославянской и русской старины о церковно-славянскомъ языкѣ*, Спб. 1895 р. ст. 377.

³ В 1881 р. Румунська академія наук перевидала цього Псавтиря: „Psaltirea publicată românește la 1577 de diaconul Coresi, в вступною статтею й словником В. Retriceicu-Hasdeu.

Письмо на рідній мові, ані ж на мові, яку розуміють з трудом, та й то не всі. Друкує своє видання,— каже Кореса, для священників (зробивши переклад з видання сербського), щоби її розуміли читачі¹. Крім цього, відома ще Євангелія, яка вийшла десь коло 1580 р. з незвісної румунської друкарні (може з Шебежу), - тут теж дано два тексти, церковно-слов'янський та румунський; від цього видання збереглася лише Євангелія Матвія (і те не повне), яка переховується в Петроградській Публичній Бібліотеці².

Ось такий був вплив реформації XVI в. на повстання перекладів св. Письма та на запровадження до церкви живої мови в західних та слов'янських народів. Реформація згвдала триязичній ересі найбільший удар, і з того часу жива мова голосно залунала по всіх церквах. Латинь втратила своє колишнє царственне становище.

Але Рим уперто боронився і не допускав живої мови до церкви, а тому не визнавав нових перекладів. Так, Тридентський собор 1545 р. в 22 сесії постановив: «Non expedire visum est patribus, ut vulgari passim lingua Missa celebraretur», і кидав прокляття на тих, хто твердив, що «lingua tantum vulgari Missam celebrari debere»³. Цей же собор заборонив мирянам читати переклади в народніх мовах: Євангелії зовсім, а читання перекладів Старого Завіту дозволив тільки під доглядом єпископа; переклади, які допустила церква, можна продавати лише з дозволу місцевого єпископа, а читати їх дозволялося тільки під доглядом свого духовника⁴. Католицька церква, збиваючи твердження реформистів, почала скрізь навчати, що читання св. Письма не обов'язкове для спасіння і що не для всіх без винятку воно корисне.

---

¹ П. Каратаєв: Описаніє славяно-рускихъ книгъ, Спб. 1883 р. № 92 ст. ст. 198—200.

² И Каратаєв: Описаніє славяно-рускихъ книгъ, Спб. 1883 р. № 98 ст. 205-206, подає й зачало 62 в двох мовах. Див. ще „Огчетъ Имп. Публичной Библіотеки“ за 1858 р. ст. 54.

³ Wł. Szczęśniak: Obrządek słowiański, 1904 р. ст. 11.

⁴ Библейскіє персводи, ст. 680а.

Але ці й подібні заборони не досягали потрібної цілі, і справа кінчилася тим, що католицька церква таки піддалася невідкличним вимогам часу і дозволила робити католицькі переклади. Папа засудив переклад Лютерів jako еретицький, а щоби з ним реально боротися, католики змушені були зробити свої переклади, які, правда, особливого успіху не мали. Так само в Чехії і інших землях потроху появляються, в противіс перекладам реформаторів, також переклади католицькі.

Зроблю тепер загальні підсумки, що ж дали Європі, а також і зв'язаним з нею слов'янським народам, ті релігійні рухи, про які я розповідав в двох перших розділах, в царині їх духового життя. Усі релігійні рухи поставили головно ось оці чотири засади: 1. Вільно кожному читати св. Письмо, при чому це читання обов'язкове для кожного; 2. Вільно й пояснювати та критикувати його; 3. Для зазначених цілей треба мати добрий, з оригіналів зроблений, переклад, і 4. Цей переклад мусить бути в живій, всім приступній народній мові. Усі реформатори головним джерелом Божого об'явлення визнавали св. Письмо, якого читання вони проголосили обов'язковим для вірних, а це все, звичайно, послідовно мусіло привести до повстання добрих його перекладів в народній мові. Роля релігійних реформаторів в повстанні й поширенні перекладів св. Письма безсумнівна й дуже велика, — без них ця справа спізнилася б на довгий час або й зовсім би не повстала. Так само треба зазначити, що в середні й нові віки лише релігійні сектанти вихали (правильніше — зберегли стародавню) саму думку про Богослуження людською мовою.

Більшість сектантів і реформаторів все були люде з високо розвиненим національним чуттям; вони справді кохали свій нарід і завзято працювали для піднесення національного почуття його, часто не боячися наложити за це й своїм життям. Переклади св. Письма на людську мову скрізь захоплювали широкі маси і викликали в народі почуття самоповаги, а це звичайно вело до національного пробудження й від-

родження. Це, власне, була головна заслуга реформаційних рухів.

Реформатори йшли до самої маси, до простого люду; очевидно, органом своєї пропаганди вони мусли вибрати тільки живу мову, і власне в цім крився весь секрет їхнього величезного впливу на маси. Св. Письмо, казання, релігійні пісні, богословська література — все це у релігійних реформаторів було в живій народній мові, і все це, очевидно, при тодішнім пануванні всевладної латини було нечуваною революцією. Не забудьмо, що нововинайдене друкарство відразу ж подало реформації свою міцну руку і тим сильно допомогло поширенню цих нових творів. І ми бачили, що ці реформатори всі свої твори пишуть такою доброю народньою мовою, що на них, а особливо на перекладах св. Письма, по цілій Європі довгі покоління вчилися своєї літературної мови.

В історії літератури майже всіх європейських народів власне реформаційний рух покликав до життя нові літературні мови; В'іклеф, Гус, Лютер Тиндаль, Кальвін—це не тільки релігійні реформатори, але реформатори й літературні: це творці новочасних літературних мов; вони нанесли смертельний удар пануванню латини в літературі й науці. Навіть католицькі богослови з того часу кидають потроху традиційну латину й починають писати свої богословські твори вже живими мовами. Так скрізь повставала нова добре вироблена літературна проза.

Очевидно, що ані Польща, ані зв'язані з нею Білорусь та Україна не могли не підпасти непереможному впливові реформації: докотилася вона й сюди і так само покликала до життя живі народні мови, яко мови літературні.

Література. J. Jireček: O českém překladu sv. Evangelii, 1859 р.—*И. И. Чистовичъ*: Исторія перевода Библии на русский языкъ, Спб. 1873 р. (з „Христіанское Чтеніе“ 1872-1873р.р.).—*А. Ожолковъ*: Зарожденіе литературы у словенцевъ. Примусъ Труберъ, Київ, 1879 р.—*Н. А. Астафьевъ*: Опытъ исторіи Библии въ Россіи, Спб. 1889 р. (з „ЖМНПр“ 1888 р.).—*А. Будимовичъ*: Общеславянскій языкъ, Варшава, 1892 р. т. I ст. 223-225. 291. 299 302 (Тиндаль), 369-378 (Лютер), 381. 382. 385. т. II. 189.—Би́блейскіе переводы, цінна стаття в „Энцикл. Сло-

варь“ Брокгауза, 1892 р. півтом 6 ст. 679-683: Библейскіе переводы новаго времени, ст. 683-696: Библейскіе переводы въ славянскихъ земляхъ.—*Е. О. Карскій*: Западнорусскіе переводы Псалтыри въ XV-XVII вѣкахъ, Варшава, 1896 р. ст. 12-21.—*К. Харламовичъ*: Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, Казань, 1898 р. ст. 172. 424-425.—*А. Врѣскнер*: Тлумачzenia Słowiańskie, „Podręczna Encyklopedja Kościelna“ 1904 р. т. III-IV ст. 348-352, але в статті не мало тверджень невірних; в цій же Енциклопедії на ст. 330-352 стаття: Biblijne tłumaczenia, ріжних авторів. — *Ks. J. Kruszyński*: Wstęp ogólny do Pisma Świętego, Włocławek, 1915 р. ст. 296-311: Przekłady na języki współczesne.—*Я. Якубец*—*А. Новак*: История чешской литературы, 1926 р. т. I ст. 54-119.

III.

Реформація в Польщі.

Польща увесь час знаходилася в найтісніших культурних стосунках з західною Європою, а тому всі релігійні рухи, що повставали там, звичайно докочувалися й до неї. В XV і XVI віках в Польщі панувала справжня повна релігійна толеранція, і тут знаходили собі захист не тільки політичні емігранти, але й ріжні вигнанці релігійні. У той час серед усіх держав Європи Польща була найбільше терпимою до інших вір, чому до неї з ріжних земель збиралися всякі релігійні реформатори, де вони знаходили собі не тільки вірний захист, але й вільно ширили тут свою науку. Коли в Чехах розпочалося переслідування гуситів, то багато з них втікли до Польщі. В XV -XVI вв. гуситів в Польщі було дуже багато, і власне це вони найбільше підготували тут родючий ґрунт для поширення реформаційних ідей.

Причини легкого поширення реформаційних рухів в Польщі були найріжніші. За всю першу половину XVI-го віку в Польщі невпинно збільшувались та наростали ріжні непорядки державного життя. Соціальний та економічний стан більшости народу був зовсім незавидний. Під впливом оточення чужої для Польщі королеви Бони при королівськім дворі запанували були зовсім відкрито свавільні перекупства

та неправні надужиття, які з центру заціплювалися й на провінціях.

Упадок церкви католицької в Польщі досяг тоді великих розмірів; купівля церковних посад стала явищем звичайним. Духовенство було дуже мало виховане й мало цікавилось своїми пастирськими обов'язками. А між тим це духовенство, особливо вище, держало в своїх руках коло третини всіх земель в державі і мало коло половини всіх прибутків. Крім цього, духовенство користалося найрізнішими привілеями, які давали йому змогу лише брати з держави, не несучи таких тягарів, як, скажемо, війна. Юридичні права духовенства так само були надзвичайно широкі, що дуже часто допроваджувало їх до найрізніших непорозумінь і відкритої боротьби з польськими магнатами.

Нововірство ширилося по Польщі найбільше в трох своїх постатях: лютеранство авгсбугського визнання, кальвінство (що скоро породило антитринітарів) і чеські брати. На початку нові ідеї заціплювалися головно серед німецького міщанства, якого тоді було дуже багато по всіх містах Польщі, і вже від них переходили до корінних поляків. До Польщі лютеранство зайшло дуже рано, бо вже в р. 1520 Лютерова наука шириться в Кракові серед численного там німецького міщанства.

Крім вище зазначених загальних причин поширення реформації в Польщі, були тут і свої місцеві причини, що також сприяли нововірству. В 1518 році прибула до Польщі дочка миланського герцога Бона Сфорца (1493 - 1557), що стала жінкою короля Сигизмунда I Старого; в оточенні Бони приїхало не мало італійських нововірців, які під охороною самої Бони відкрито проповідували свою науку. Син Сигизмунда від Бони, Сигизмунд II Август (1520—1572) вільно виростав в атмосфері критичного відношення до католицтва, виростав в оточенні нововірців, які покладали на нього великі надії; і дійсно, коли в 1548 р. королем став Сигизмунд Август, то на початку в Польщі запанувала була повна релігійна толеранція. На північно-західних кордонах Польщі повстало тоді навіть особне могуче джерело нововірства:

пруський герцог Альбрехт (1490—1568), останній великий магістр тевтонського ордену, в 1525 р. оголосив був Прусію державою лютеранською; звичайно, до Прусії зібралося тоді багато лютеран з різних країн, втім числі й з Польщі, які й ширили своє нововірство далі на Схід, перше на Шльонську, а потім і в центральній Польщі. В 1544 р. Альбрехт закла в Кролевці лютеранський університет (*Collegium Albertinum*), і він багато допоміг поширенню реформаційних ідей в Польщі й на Україні.

Герцог Альбрехт завзято працював взагалі для поширення протестантизму й пильнував надати йому певну церковну організацію. Так, в 1544 р. він видав відомий «Устав», в котрім, між іншим, наказувано читати на протестантських Богослуженнях уривки з Біблії по-польському, що стало причиною прискорення друку св. Письма в польській мові¹.

Нововірство ширилося головню серед інтелігенції, а простий нарід в своїй масі був досить байдужим до нової науки. Всевадна польська магнаторія давно вже косим оком поглядала і на церковні маєтки, і на привилеї духовенства; духовенство все підкреслювало свою вищість, чого не могли спокійно зносити магнати, і тільки чекали відповідного часу, щоби помірятися силами з цим духовенством. На сеймах зачалася вперта боротьба за знесення привилеїв духовенства, проти яких виступала дійсно майже однодушно ціла шляхта; з цієї боротьби вище польське духовенство вийшло з дуже підірзаними крилами. Ось через це, коли появилися в Польщі нововірці, магнати давали їм повну змогу виступати проти католицького духовенства: вони брали їх під свою опіку, самі приставляли до нової віри і схиляли до того своїх підданих чи то добровільно, чи з засади: *cuius regio, eius religio*. Звичайно, в таким поступованні польського панства годі шукати якогось глибшого ідейного захоплення новою вірою. Потроху нововірство ставало модою для меншого панства, що переймало звички

---

¹ Ks. Warمیński: *A. Samuel i Jan Seklucyan*, 1906 р. ст. 268-269.

від панства більшого. Шляхетство в Польщі користалося з права повної особистої недоторканности, і цим правом воно горливо прикривало поширення нововірства.

Десь коло 1539 р. реформаторська наука появляється в Вильні і швидко шириться по цілій Литві, бо головним осідком її був тут сам королівський двір Сигизмунда Августа. Ширився головним чином кальвінізм, до якого пристали всі видатніші роди литовські й білоруські; сам коронний гетман литовський, князь Микола Радзивил Чорний пристав до кальвінської віри й допомагав їй своїми величезними зв'язками та маєтками. Дійшло до того, що за королювання Сигизмунда Августа на Литві дійсно пануючою вірою став кальвінізм; де тільки можна було, пани захоплювали косцюли та церкви й обертали їх на кальвінські молитвенні збори.

На початку нововірці займалися критикою лише зовнішніх, справді тоді невідрадних форм католицької церкви, але це скоро допровадило їх також до критики самої істоти католицтва. В скорім часі серед кальвіністів повстала радикальна течія т. зв. *антитринітарів*, що виступали вже проти основних догм християнства. Основоположником цієї течії був іспанський лікар М. Сервет, який не визнавав догмата про триіпостасність Божу (звідсі й назва науки — антитринітарство). Сервет завзято ширив свою науку по різних землях, аж поки не був спалений в 1553 р. Великим прихильником Сервета був італієць Лелій Социн (1525—1562); змушений втікати від переслідувань інквізиції, Л. Социн побував по різних державах, скрізь виступаючи проти триіпостасности. Року 1551-го Социн прибув до Польщі, де також проповідував свою науку; був він у Польщі ще й в р. 1558. Племенник Лелія, Фауст Социн (1539—1604) прибув до Польщі в 1579 р. і дав докладну організацію польським антитринітаріям (або унітарам, цеб-то визнавцям одної Божої істоти), чому ця наука часто зветься з його ймення социніанством. Социн знайшов собі прихильників також серед оточення королеви Бони, що дало цій науці змогу безборонно ширитися. Социніа-

не навчали, що існує тільки один Бог, а Христос по своїй природі був звичайною людиною (звідси назва соцініян ар'янами); науки кальвінської про попереднє призначення вони не визнавали; відкидали соцініяне також священне передання, пошану святих та образів, а також і всі таїнства; хрещення робили тільки над дорослими; визнавали суботу, виступали проти війни й смертної кари, не вірили в силу молитви за померлих і т. п.

Соцініянство, як казав я, виродилося з кальвінізму; деякі знані й впливові кальвіністи пізніше справді перейшли до соцініянства, як напр. Будний, Чехович, Кришковський і др. Крайність науки соцініян кинула проти них навіть колишніх братів їх—кальвіністів, що стали тепер боротися з їхньою наукою, порвавши з ними всякі стосунки.

Повний росвіт соцініянства наступив пізно,—в першій чверті XVII-го віку; соцініяне мали свої власні школи й друкарні і красномовних проповідників. В самій Польщі соцініянство розвивалося мало, і головним осідком його стала Волинь.

Такий був хід реформаційного руху в Польщі, який тут росцвів головно в середині XVI віку, в 50 і 60-х роках його. Громадянство було сильно розбурхане новими ідеями, і гарячі дебати над церковними питаннями стали скрізь звичайними. Шляхта вже на сеймі 1548 р. домогалася, «aby szlachcie wolno było na każdym miejscu mówić o Bogu, czego księża bronią»¹. Цей реформаційний рух дав в Польщі дуже багато ріжних наслідків, про головніші з котрих росповім тут хоч коротко.

Переклади св. Письма були в Польщі, як ми бачили, ще задовго до реформації, але це були лише спроби перекладів, які не мали ані добрих наукових прикмет, ані доброї чистої мови. І лише реформація принесла Польщі вже такі переклади, які відповідали всім вимогам, що ставимо їх до цього роду праці. Звичайно, на повстання польських перекладів дуже впли-

---

¹ Ks. I. Warمیński: A. Samuel i J. Seklucyan, Poznań, 1906 р. ст. 284.

нули переклади чеські, які й раніше їх появилися, і виконані були з більшим науковим апаратом. При великій подібності чеської й польської мов користання чеськими джерелами при перекладах зробилося необхідним; так, ще Єроним Малецький в 1574 р. визнавав необхідним для доброго перекладчика також знання чеської мови¹. Метод праці при польських перекладах до певної міри був такий самий, яким ми його бачили і в інших народів: переклади звичайно опіралися на давніше зроблене, і перекладчик часом лише виправляв переклад, що був до нього².

Кожна з головних течій нововірства в Польщі пильнувала видати свій власний переклад св. Письма. Зачали лютеране, які й дали Польщі першу друковану книжку св. Письма. Коло перекладу й видрукування Біблії польською мовою заходився першим герцог Альбрехт вже перед 1545 р.; «Устава» його з р. 1544-го наказувала читати на Богослуженнях Біблію польською мовою, а для цього треба було її мати друкованою. На початку справа не налагоджувалася, хоч двічі починали переклад. Нарешті Альбрехт доручив в 1549 р. видання св. Письма польською мовою людині, що дійсно могла це виконати, — це був протестантський пастор в Кролевіці Ян Секлюціян († 1578 р.). По довгій праці потрібна книжка була закінчена, і в Кролевіці в 1551—1553 р. був виданий цілий Новий Завіт. Як показав дослід Вармінського, перекладчиком цього Нового Завіту був не Секлюціян, але Stanisław Murzynowski-Suszycki, сам же Секлюціян був тільки видавцем праці; взагалі ж цей Новий Завіт не був самостійною й оригінальною працею, — в основі її лежить один з давніших польських перекладів, який Murzynowski лише підправив по грецькому текстові та сильно змодернізував мову³.

¹ Wiszniewski: *Historja literatury polskiej*, VI. 379.

² Пор., напр., що говорить М. Чехович про свій переклад 1577 р. в передмові: *Przełożył abo radszey od inszych przed tym przełożonego poprawił... Co mnie ku przekładaniu abo ku tey poprawie przywiódło.*

³ Ks. Dr. J. Warmiński: *A. Samuel i Jan Seklucyan*, 1906 р.

Переклад вдався добрим, і швидко поширився не тільки в Прусах, але й в Польщі. Мова його добра й ясна, особливо на початку, де автор більше дбав про виправлення старого тексту; взагалі ж автор пильнує давати вирази нові, відповідні і всім зрозумілі; на початку праці архаїзмів не багато. Взагалі, до чистоти мови Murzypowski поставився надзвичайно уважливо, і в передмові просить вибачення у своїх читачів, коли може де він не опрацював, як треба, свого видання і читач знайде незрозумілі слова¹. До перекладу додано дуже багато найрізніщих пояснень, в яких автор часом досить сильно нападає на католицьку церкву. На кожній сторінці цього Нового Завіту 1551—1553 р.р., що звичайно зветься Секлюціяновим, на маргінесах дано дуже багато глос, — більшість з них взято з давнього оригіналу, а частину дав автор перекладу.

Вище всіх протестантських перекладів безумовно стоїть Берестейська Біблія 1563 р. Кальвінська громада в Бересті була сильнішою від інших і проіснувала аж до 1690 р. На чолі цієї громади стояв її могутній оборонець князь Микола Радзивил (1515—1565), воєвода Виленський, найвищий маршалок і канцлер Великого Князівства Литовського. М. Радзивил був двоюрідним братом коханої жінки короля Сигизмунда Августа, а тому мав надзвичайно великі впливи при дворі й на Литві. Між іншим був він противником унії Литви з Польщею. В році 1553-м Радзивил стає кальвіністом і з того часу міцно підпірає кальвінізм в цілій Литві. Єсть відомості, ніби князь в останніх літах життя свого нахилився до соцініянства.

Радзивил Чорний (чи Іспанець) не шкодував коштів на поширення кальвінізму; він покликав до себе відомих діячів нововірства — Будного, Чеховича й Кжижковського, — і дав їм повну змогу працювати. Заложив дуже добру друкарню в Бересті.

Найбільшим ділом Радзивила, яко кальвініста, було видання Біблії, що звичайно й зветься Радзиви-

---

¹ Там само, ст. 281.

лівською. Перекладчики не зазначили своїх назв в самій Біблії, але Брікнер допускає, що це були малопольські кальвіни—поляк Orsatius та французи Statotius і Tenaudus¹. Шість літ працювали перекладчики, перекладаючи з оригіналів жидівських та грецьких, а також користаючи з перекладу французького. Берестейською друкарнею, коли друковано Біблію, керували Б. Воевудка, Murgelius і др. За вихідним аркушем в Біблії йде присвята видання королю Сигизмундові Августу, підписана М. Радзивилом, а потому цікава анонімова передмова перекладчиків до читача, де з'ясовано завдання нового перекладу. На останній сторінці читаємо такий книжковий літопис: «Tu naupzednieysze y nazacnieysze Księgi, dla ćwiczenia w zakonieh Bożych, ktore zową po Grecku y po Łacine, Biblia, Drukowano w Brześciu Litewskim z rozkazania a nakładem Oświeconego Pana, Pana Mikołajia Radziwiła, Książęcia na Olyce y na Nieświeżu, Woiewody Wileńskiego, w Wielkim Księstwie Lithewskim nawyzszego Marszałka, y Kanclerza. et cet. Roku Pańskiego, tysiācnego, pięćsetnego, sześćdziesiątego trzeciego, Miesiąca Września dnia czwartego».

З погляду критичного Біблія Берестейська чи Радзивилівська стоїть дуже високо; нею користалися протестанти аж до 1632 року; з неї ж роблено й українські переклади, як це побачимо далі. Єсть переказ, який часто наводять, ніби син Радзивила, званий Миколай Сирітка, що зараз по смерті батька перейшов на католицтво, видав 5000 золотих червоних на викуп і знищення видання свого батька²; другі переказують, що син витратив більше коштів на знищення Біблії 1563 р., як батько на видання³. А. Брікнер не вірить цим переказам, вказуючи, що ані єзуїти, ані син не займалися нищенням Біблії⁴. Приміт-

---

¹ Podręczna Encyklopedia Kościelna, т. III ст. 348.

² Podręczna Encyklopedia Kościelna, т. 33-34 ст. 147.

³ Ks. J. Kruszyński: Wstęp ogólny, 1915 р. ст. 298.

⁴ Podręczna Encyklopedia Kościelna, т. III ст. 348. Але все ж таки до нашого часу діяло справді дуже мало примірників цієї Біблії.

ки, яких багато вміщено на маргінесах цієї Біблії, часто викликали незадоволення, бо в них часом проводяться занадто радикальні погляди. Wujek в 8 розділі передмови до своєї Біблії 1599 р., пише про Радзивилівську Біблію, що вона «błądów y kacierstwa pełna a zwłaszcza w annotacyach abo wykladzie na kraiu położonych».

Симон Будний, діяльний проповідник кальвінізму в володіннях князя М. Радзивила на Мінщині, змінив свої погляди на лівіці, і з кальвініста став соцініаном. Він був незадоволений з Біблії 1563 р., а тому разом з Матвієм Кавечинським зробили свій соцініанський переклад, який і видрукувано в Радзивилівській друкарні в Несвіжу в 1572 р.; в багатьох місцях тут показуються недокладности Біблії 1563 р.

Року 1577-го виходить в Ракові Новий Завіт в перекладі соцініянина Мартина Чеховича; друкував Олексій Родецький¹. Року 1581-го цей Новий Завіт на українську мову переклав Валентин Негалевський.

Оці чотири протестантські переклади відразу широко розповсюдилися не тільки поміж своїми, але й поміж католиками; усі вони, між іншим, перекладені були й на українську мову. Католики сильно затривожилися й мусіли змінити своє відношення до вживання людської мови, — вони беруться самі за протестантське оружжя і приймаються за переклади.

Друкар краківський Микола Шарфенбергер видав в 1556 р. Новий Завіт вже католицького змісту. Це так само не був чийсь самостійний переклад, — це власне текст середньовічний, в основі якого лежить, як показав А. Брікнер, т. зв. Замойська Гармонія з кінця XV-го віку². Але стару мову видавець, чи якась інша особа, змодернізував в міру можливости, замінюючи старі вирази на нові. Цікаво, що видавець при підправленні старого тексту користався також і виданням Се-

---

¹ Опис Нового Завіту гас Steiner: Polnische Bibliothek, кн. 3-4 ст. 46-66, 32-49, Варшава-Липськ. Далі, в частині другій цієї праці, буду ще говорити про переклад Чеховича.

² Переховується в Варшаві в бібліотеці Замойських під № 1119, але зберігся тільки початок. Див. А. Brückner: Pismo Święte a apokryfy, 1903 р.

клюдіяна¹. Видання Шарфенбергера сильно поширилося й часто видавалося й потім, напр. в р.р. 1564, 1566 і 1568-м.

Подбали католики й про повну Біблію: року 1561-го М. Шарфенбергер випустив в Кракові католицьку Біблію в польській мові. В передмові Шарфенбергер розповідає, що він отримав від невідомої особи (за цю особу звичайно уважають сповідника короля Сигизмунда Августа—Леонарда) рукопису Біблії, якого й віддав виправити кс. Яну Леополіті, проповіднику краківському, чому це видання й відоме під назвою Біблії Леополіти. В основі цієї Біблії лежить якийсь ближче невідомий нам давній польський переклад, близький до відомої Шарошпатацької Біблії², і його Леополіта сильно змодернізував. Крім цього, користався автор ще й чеським джерелом, через що в Біблії немало чехизмів. Звичайно, головним джерелом при виправленнях була для Леополіти Вульгата, хоч не рідко оглядався він також і на видання Секлюдіяна³. Друге видання цієї Біблії вийшло в 1575 р. і було значно ліпшим від першого.

Найціннішим над усі переклади католицькі був переклад єзуїта Якова Вуйка, що вийшов друком в Кракові в 1599 році. Вуек 15 років працював над своїм перекладом, покінчивши працю лише перед смертю († 1597 р.). Добрий знавець жидівської й грецької мов, Вуек перекладав з оригіналів; але найголовнішим джерелом була для нього латинська Вульгата видання 1592 р.: Вуек робив дослівний з неї переклад, чому його працю звать звичайно польською Вульгатою аж до сьогодні. Ріжниці Вульгати від грецького тексту (з т. зв. королівського видання 1583 р.) Вуек зазначав особливими значками на маргінесах. Мова Вуйкова досить чиста й проста, хоч і має не мало архаїзмів, особливо в формах. В році 1593-м перше появився Новий Завіт Вуйка, а по смерті перекладчика, в 1599 м році вийшла ціла Біблія. Через

---

¹ Warmiński: A. Samuel i Jan Seklucyan, ст. 279-280.

² A. Brückner: Pismo Święte a apokryfy, 1903 р. ст. 85.

³ Warmiński: A. Samuel i Jan Seklucyan, ст. 279-280.

літеральність перекладу з Вульгати Вуйкова Біблія увесь час користалась великою повагою, багато раз перевидавалася і вживається аж досі. Архієпископ і примас Карнковський дав своє благословення на друк і читання цієї Біблії¹.

Треба ще згадати, що в XVI ст. часто появляються й видання Псавтиря польською мовою, якого переклад появилсь раніше перекладу Євангелії. В 1532 р. в Кракові вийшов переклад Валентина Врубля, передрукований в 1535 р.; в 1539 р. цей переклад сильно переробив Андрій Глябер і він багато раз передруковувся потім².

Такі були переклади св. Письма на польську мову, що повстали під впливом реформації. Перекладчики звичайно дбали не тільки про вірність перекладу, але й про чистоту польської мови, а цим вони дуже спричинилися до вироблення польської літературної мови. Взагалі в історії польської літературної мови протестанти зробили надзвичайно багато, і зовсім справедливо пише про це В. Мацейовський: «Gdyby nie protestantizm, byłaby się może oświata polska na toż samo, co węgierska wykierowała, byłaby, w łacinie utkwIEWSZY, nie posiadała ojczystego piśmiennictwa. Sekciarstwo bowiem polskich protestantów sprawiło, że opuszczając łacinę, coraz więcej dążyło nasze piśmiennictwo do polskości, coraz bardziej narodowym ożywiało się duchem»³. Пануванню латини, яке в Польщі підтримував також і гуманізм, протестанти нанесли рішучий удар. З 1543 р. дозволено вживати польської мови поруч з латинською в суді; а сейм

---

¹ На Біблії Вуйка зазначено, що вона виходить „Dozwoleniem Stolicy Apostolskiej“, але ks. S. Ch(odyński) в статті: „O Biblii w przekładzie polskim ks. Wujka“ (див. „Przegląd Katolicki“ 1894 р. № 18 ст. 273-276) доказує, що папа не дав свого благословення на це видання і переклад. Див. ще ks. Kruszyński: Wstęp ogólny, 1915 р. ст. 298-300; тут же на ст. 300-301 нові видання й перерібки Вуйка.

² Опис і аналіз видань див. у А. Брікнера: Pismo Święte i apokryfy, 1903 р. розділ II, а також ст. 93-107.

³ Piśmiennictwo Polskie, 1853 р. т. I ст. 51.

1552 р. вже ставить польську мову потрібнішою за латинську¹.

Польська мова до реформації була в повному занедбанні, — на неї звичайно дивилися, як на мову вульгарну, зовсім нездатну до літературного вжитку. Протестанти, бажаючи поширити свою науку й серед широкого громадянства, відразу схопилися за польську мову, і всі свої твори писали лише нею; так повстають переклади св. Письма, молитовники, пісні й велика релігійна наукова література, все в польській мові, а це в літературі приводить до доброго розвитку польської прози. Погляд на польську мову потроху зовсім міняється, і вона стає навіть мовою двору: сини Казимира Ягейлончика вже говорять попольському².

Цікаво зазначити, що протестанти звичайно ставили собі за ціль також красоту й чистість польської мови в своїх перекладах та писаннях, чого не помічаємо в перекладчиків католицьких, — у цих останніх в перекладах часом аж занадто багато архаїзмів. В передмові до свого перекладу Біблії Вуек в розділі IX-м нападає на протестантів за вживання власне «нових слів», «*kótrzy dla gładkich i piękných słów prawdziwego sensu Pisma odstępują*». Очевидно, це відгомін загальної тодішньої думки, що в протестантських перекладах була добра польська мова.

Реформаційний рух постільки сильно захопив був Польщу, що тут стала ширитись навіть ідея створення народнього косяола («*kościół narodowego*») незалежного від Риму, з польською богослужбовою мовою. В половині XVI-го віку це було поважне питання в Польщі, яке захоплювало не тільки церковних діячів, але й письменників та політиків; за ідею живої мови в косяолі висловлювалися поважні особи. Так, відомий польський політик і публіцист Фрич Моджевський (1503 — 1570) настоював в «*De sermone vernaculo in publicis Ecclesiae precibus usurpando*» про необхідність заведення польської мови до

---

¹ А. Будиловичь: *Общеславянскій языкъ*, II. 224.

² Wiszniewski: *Literatura*, VI. 376.

Богослуження, про що й клопотався король Сигизмунд Август (секретарем його був Моджевський), бажаючи слати до Риму делегацію в цій справі. Рим, звичайно, спротивився новині¹. Ідею народнього косяола з польською богослужбовою мовою проповідував і Ожеховський². Ян Тарновський, каштелян краківський і великий гетман коронний, перша особа в Польщі по своїх великих впливах, також обстоював заведення польської мови в Богослуженні; в розмові з Ліппоманом Тарновський просто заявив, що без заведення польської мови до Богослуження нема чим припинити розрухів церковних³. В вересні 1556 р. на з'їзді у Яна Тарновського постановлено, між іншим, добиватися на черговому сеймі права служити Богослуження польською мовою⁴. Звичайно, немало ксьондзів зреалізували цю ідею й не дочекавшись дозволу з Риму, що зробив, напр., кс. Лютомирський⁵. А на сеймі в Петрокові в 1555 році шляхта здійснила цю ідею і приняла постанову, «ut cultus divinus lingua vernacula publice in templis perageretur», вказуючи, що це вже дозволив папа болгарам⁶.

Звичайно, були особи, які противилися ідеї народньої мови в Богослуженні. Таким був, напр., єпископ Станислав Гозій, що в статті: «De sacro vernacule legendo» боронив латинську мову; а коли треба вже перекладати богослужбові книжки на просту мову — радив Гозій, — то для цього ліпше взяти мову слов'янську, що від неї повстала й польська; крім цього, на слов'янську переклав вже церковні книжки бл. Єроним. Слов'янської мови, каже Гозій, вживали в Богослуженні поляки, чехи й мораване, але потім це вивелося в них не без слушної причини. «Нехай же поляки лишаяються з латинською мовою; бо ж і на

---

¹ Wiszniewski: Literatura, ·VI.377; А. Будилевичь: Ор. cit. II.225.

² К. Харламовичь: Западнорусскія школы, ст. 174.

³ Любевичь: Исторія реформаційвъ Польшѣ, 1883 р. ст. 179.

⁴ Там само, ст. 180.

⁵ Grabowski: Literatura Luterska, ст. 3.

⁶ О. О. Первоольфъ: Словѣнскія языки и его судьбы, 1885 р. ст. 85.

Русі (=на Україні) церковно-слов'янську мову не кожний розуміє, навіть часто й священник, а проте ніхто на це не скаржиться»¹. Боронив латинську мову й відомий проповідник Петро Скарга, виступаючи вже проти церковно-слов'янської, вказуючи, що колись це була мова справді жива, «але тепер її жаден болгарин, чи хорват, чи москаль, чи українець не розуміє, хиба тільки по пильнім навчанні»².

Треба ще вказати, що в кальвінських та соцініянських школах завели живу польську мову jako предмет навчання, і ректор Пинчовської гімназії Статорій склав першу граматику польської мови³.

Ось таким сильним був вплив реформації на розвиток польської літературної мови. Католики взяли за те саме оружжя протестантське, і так само почали вживати польської мови в своїх церковних казаннях, а це відразу сильно вплинуло на розвій цієї мови, jako мови літературної.

Погляньмо ж тепер, як відбилася реформація в Європі і Польщі на культурнім житті народу українського, що тоді знаходився в границях Литовської Держави та Корони Польської.

Література Łukasiewicz Józef: Wiadomość historyczna o dyssydentach w m. Poznaniu w XVI i XVII w. 1832 p.; *Його ж*: O kościołach braci czeskich w dawnej Wielkiej Polsce, 1835; Dzieje kościołów wyznania helweckiego na Litwie, т. I-II, 1841-1844.; *Його ж*: Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce, 1853; *Його ж*: Historia szkół w Koronie i w. x. Litewskiem, 1849-1850; в працях Лукашевича дуже багато джерельного матеріалу.—М. Rychlicki (M. Dzieduszycycki): Piotr Skarga i jego wiek, 1850 p., 2 e вид. 1869 p., т. I-II.—Adamowicz: Kościół augsburski w Wilnie, 1855.—W. Zakrzewski: Powstanie i wzrost reformacji w Polsce (1520-1572), '870 p.,—науковий об'єктивний огляд; *Його ж*: Po ucieczce Henryka. 1878.—М. Bobrzyński: Dzieje Polski w zarysie, 1879.—И. Соколовъ: Отношеніе протестантизма къ Россіи въ XVI и XVII вѣкахъ, М. 1880 p. — Józef Szujski: Odrodzenie i reformacja w Polsce, 1881, становище католицьке. —

¹ Hosii Opera, Париж, 1562 л. 261; *О. Первольфъ*: Слов'янскій языкъ и его судьбы, ст. 85-86. Як побачимо далі, на незнання ц.-слов'янської мови було багато скарж.

² Kazania, Краків, 1600 p. ст. 95; *О. Первольфъ*, Op. cit. 86.

³ К. Харламовичъ: Западнорусскія школы, ст. 175.

Н. Картевь: Борьба шляхты съ духовенствомъ въ Польшѣ на сеймахъ середины XVI вѣка, 1881 р., багато джерельного матеріялу.—*Орестъ Левицкій:* Социніанство въ Польшѣ и Юго-Западной Руси, „Кіевская Старина“ за 1882 р. т. II ст. 25-57 (кн. 4), 177-224 (кн. 5) і 401-432 (кн. 6), дуже докладний огляд; див. для нас ст. 29-38, 42-49 (наука соцініян) і др.; ця ж праця, тріхи перероблена й доповнена, уміщена в „Архивъ Юго-Западной Руси“ частина I том IV ст. 113-182, Київ, 1883: Внутреннее состояніе западно русской церкви въ Польско-Литовскомъ государствѣ въ концѣ XVI ст. и уніа.; в 1923 р. працю Левицкого в скороченні видано по-польськи: Socynjanie na Rusi, Краків.—*П. Жуковичъ:* Кардиналь Гозій и польская церковь его времени, 1882.—*В. Макушевъ:* Общественные и государственные вопросы въ польской литературѣ XVI вѣка, „Славянскій сборникъ“ т. III.—*Митр. Макарій:* Исторія Русской Церкви, т. IX розділ III ст. 311 sq.—*Н. Любовичъ:* Исторія реформаціи въ Польшѣ; кальвинисты и антиривитариі (по неизданнымъ источникамъ), Варшава, 1883 р.—Ks. Jul. Bukowski: Dzieje reformacji w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku, т. I-II, 1883-1886, з католицького погляду, дає багато актового матеріялу.—*О. О. Первольфъ:* Словѣнскій языкъ и его судьбы у народовъ славянскихъ, див. „Мееодіевскій Юбилейный Сборникъ“, Варшава, 1885 р., ст. 79-89.—*Н. Картевь:* Реформація и католическая реакція въ Польшѣ, „Вѣстанкъ Европы“ 1885 р.; *Його же:* Очеркъ исторіи реформаціоннаго движенія и католической реакціи въ Польшѣ, 1886.—*Tarnowski:* Studya do historyi literatury polskiej,—pisarze polityczni XVI w., т. I II. 1886 р., 2-е вид. 1895 р.—*Евл. Будримъ:* Антиривитариі XVI вѣка, Казань, 1886 р.—*А. Будиловичъ:* Общеславянскій языкъ въ ряду другихъ общихъ языковъ древней и новой Европы, Варшава, 1892 р. т. II ст. 224-225.—*Е. О. Карскій:* Западнорусскіе переводы Псалтыри в XV-XVII вѣкахъ, Варшава. 1896 р. ст. 12—14.—*К. Харламовичъ:* Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, Казань, 1898 р. розділ VI і VII ст. 141-184: Протестантскія школы.—*W. Sobieski:* Nienawiść wyznaniowa tłumów z rządów Zygmunta III, 1902 р.—*W. Krasieński:* Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce, т. I-II, в 3 частинах, Варшава, 1904-1905, — це переклад з англійського праці 1838-1840 р., переклав пастор Е. Бурше.—*A. Brückner:* Tłumaczenia polskie, див. „Podręczna Encyklopedia Kościelna“ 1904 р. т. III-IV ст. 346-348.—*A. Brückner:* Różnowiercy Polscy, szkice obyczajowe i literackie, 1905 р.—*Morawski:* Arjanie w Polsce, 1906 р.—*Ks. dr. J. Warmiński:* A. Samuel i Jan Seklucyan, Познань, 1906; на ст. 267-419 дає докладний аналіз Нового Завіту Секлукіяна, а почасти й інших.—*Karl Völker:* Der Protestantismus in Polen auf Grund der einheimischen Geschichtsforschung, Липськ, 1910.—*Tadeusz Grabowski:* Literatura Ariańska w Polsce, 1908; *Його же:* Lite-

ratura Kalwińska w Polsce, 1910; *Його ж*: Literatura Luterska w Polsce wieku XVI (1530—1630), Познань, 1920; *Його ж*: Piotr Skarga na tle literatury religijnej w Polsce wieku XVI, 1913 p.; *Його ж*: Simon Simonius, wolnomyśliciel XVI w., 1913 p.—Th. Wotschke: Geschichte der Reformation in Polen, Липськ, 1911, мало наукова.—Н. Merczyng: Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych, Краків, 1913 p.—В. Плиссъ: Симонъ Будный и его сектантская литературная дѣятельность въ Литвѣ и Западной Руси, „Христіанское Чтеніе“ 1914 p. кн. IX.—О. Наѣцки: Zgoda Sandomierska, 1914.—Кс. Јóз. Крусзу́нски: Wstęп ogólny historyczno-krytyczny do Pisma Świętego, Włocławек, 1915; тут на ст. 296-304 про польські переклади св. Письма.—St. Kot: Andrzej Frycz Modrzewski, 1919 p.—З 1921 p. видається в Варшаві спеціальний орган, присвячений вивченню реформації в Польщі: Reformacja w Polsce, видає „Towarzystwo do badania dziejów reformacji w Polsce“, вийшло вже 16 чисел.—К. Chodynicki: Reformacja w Polsce, Варшава, 1922.—Paul Fox: The reformation in Poland, some social and economic aspect, VII+153+XII ст., Бальтимора, 1924, див. рец. R. Suchodolski в „Reformacja w Polsce“ 1926 p. № 13-16 ст. 224-227.—Джерела видає „Monumenta Reformationis Polonicae et Lituonicae, Zbiór pomników reformacji kościoła polskiego i litewskiego. Загальний огляд літератури добре подає М. Грушевський: Історія української літератури, т. V ч. II ст. 205-209. Старшу літературу, до XIX віку див. у Völker'a 1910 p.

В оглядах польської літератури звичайно багато дається місця впливам реформації; див., напр. W. Maciejowski: Piśmiennictwo Polskie, Варшава, 1853 p. т. I; Wiszniewski: Historia literatury polskiej, 1840-1857 pp.; в т. VI на ст. 549-607 дається докладний огляд польських перекладів св. Письма: Секлоріяна 549-557, Леополіти 557-562, Шарфенберґера 562-4, Біблія Радзивилівська 565-80, Бурного 580-9, Н. Зав. Чеховича чи Раківський 589-97, Біблія Вуйка 598-607; A. Brückner: Literatura religijna w Polsce Średniowiecznej, II: Pismo Święte i apokryfy, розділи II і III; A. Brückner: Dzieje literatury polskiej w zarysie, 1924. Кс. S. Zwolski: De bibliis polonicis, quae usque ad initium saeculi XVII. in lucem edita sunt, Познань 1904 p.

IV.

Реформація на Україні.

В попередніх розділах ми вже бачили, які релігійні рухи панували в Європі та в Польщі, бачили й ті наслідки, які вони там викликали. Звичайно, я

навмисне спинився на огляді тих рухів трохи докладніше, бо ж, як ми бачили на ст. 5-8, Україна ніколи не замикалася перед західними впливами, і всі ті рухи, що відбувалися в Європі, звичайно потроху дочувалися через Чехію та Польщу й до нас. У нас були постійні зносини з Європою, а це давало змогу новим європейським ідеям заходити й до українського народу. Разом зо всіма цими ідеями рано зайшла до нас також ідея перекладу св. Письма на живу мову.

Як відбувалися серед українського народу ідеї старіших середньовікових релігійних рухів в Європі, про це, на жаль, маємо дуже мало вказівок. Але знаючи, що культурними впливами український нарід був зв'язаний з польським від найдавнішого часу, і знаючи, що європейські середньовікові релігійні рухи досить помітно відбувалися на Польщі, треба припускати, що відбувалися вони й на Україні. Справа тільки в тому, що головна ідея цих рухів — читання св. Письма живою мовою — серед українського народу спершу не викликала такого великого зацікавлення, як то бачимо в народів католицьких, а то з тієї причини, що т. зв. церковно слов'янська мова на початку все ж таки була до певної міри мовою зрозумілою, тоді як стара латина для більшості народів була зовсім чужою. На початку середньовікових релігійних рухів, десь в віках XI—XII письменні люде на Україні ще розуміли свою церковну мову; але мова ця була чужою з походження, бо болгарською, а до того мала в собі велике число слів, у нас не вживаних та зовсім штучно викованих, мала певне число й малозрозумілих старих форм, а тому це розуміння її маліло на Україні надзвичайно швидко. І коли на початку XV-го віку по цілій Європі почали ширитися ідеї гуситства, то вони, як ми бачили, захопили також і Польщу і напевне швидко докотилися й до України, де в той час широкий загаль народу вже не розумів своєї церковної мови, та й саме духовенство тоді розуміло її мало. Ось через це в XV-м віці ідея св. Письма в живій мові знайшла для себе вже зовсім добрий ґрунт і на Україні, і вже тоді почали втілювати цю ідею в життя. Чеські переклади св. Письма ходили по Укра-

іні і манили читачів до наслідування¹; гусити в великому числі приїжджаючи до Польщі, напевне бували й серед українського народу. В Празькому університеті з XIV-го віку вчилося, як ми бачили, не мало українців, котрі, вертаючись додому, напевне привозили й нові релігійні ідеї. Усім цим я хочу ствердити, що задовго до реформаційного руху Україна також знала вже ідею св. Письма в живій мові, про що маємо й певні вказівки, як напр., живи глоси в рукописах XV-го віку.

Про релігійні секти в давній Україні маємо дуже мало відомостей. Але що вони були, на те знаємо певні вказівки. В середині XIV-го ст. повстає в Новгороді та Пскові цікава секта т. зв. *стригольників*. Секта почалася безумовно під західним впливом; стригольники не визнавали священства і між іншим проповідували давно перед тим відому в Європі тезу, що кожний може бути священником і кожний може пояснювати св. Письмо; така наука мусіла привести й до повстання нових перекладів св. Письма, але цих перекладів від стригольників не полишилося. Коли в кінці XIV-го ст. собор осудив сектантів, частина їх втікла до Галичини, і мабуть мала тут певний вплив, тільки жадник ближчих відомостей про стригольництво на Україні не полишилося².

Деякі вчені, напр. Тихонравів, виводять стригольників з т. зв. *бичовників* чи покутників, що безумовно сильно впливали на слов'янські народи. Секта бичовників (флагелантів, гейслерів) вперше появилася в Італії в XIII-м віці, звідки швидко перейшла до Германії й Франції, а потім і до інших земель.

---

¹ Маємо, напр., старі чеські книги з кирилівськими написами на них.

² Про стригольників див. *Митр. Макарій: Історія русскої церкви*, 1886 р., т. IV ст. 150-164. *И. И. Мальшевский: О зарожденіи религиозныхъ сектъ въ Россіи съ рационалистическимъ направлеиємъ*, Київ, 1884 р. *Θ. Титовъ: Секта стригольниковъ*, „Миссіонерское Обзоріе“, 1896 р., березень—квітень. *А. Пыпинъ: Історія русскої літератури*, Спб. 1911 р. т. II ст. 58-65, а на ст. 89-90 докладна література. Літературу подає й „*Энциклоп. Словарь*“ Брокгауза, 1901 р. т. 30 ст. 798.

Сектанти проповідували, що лише самобичуванням можна відпокутувати свої гріхи, а тому збиралися в великі ватаги й з хресними ходами, з співами Псальтиря або інших релігійних пісень мандрували з міста до міста, час від часу бичуючи один одного; часто навіть в зимі ходили голими. В час народніх бід, напр., в 1348 р., коли в Європі грасувала чума, флагеланство ширилося епідемічно. Єсть відомості, що флагеланти ходили по Хорватії, Чехії, Моравії, Словаччині, Угорщині й Польщі. Для нас цікавим являється те, що ватаги бичовників постійно співали різні релігійні пісні народньою мовою, звичайно мовою того народу, де ходили; єсть відомості, що вони співали цих пісень і мовою слов'янською. Пізніші бичовники не визнавали духовенства, і навчали про волю кожному пояснювати св. Письмо, для чого вони мусіли його мати людською мовою.

Польський літописець XV-го віку Длугош розповідає про цих бичовників, зазначаючи, що вони були в Кракові в 1260 р., а потім були в Польщі в 1349 р. Не можна допустити, щоби ці ватаги покутників оминули Галичину,— вони певне тут були й мали вплив. Звичайно вказується, що такі апокрифи, як Сон Богородиці, Оповідання про 12 п'ятниць та Лист Небесний—це твори покутників. В Чехії, Моравії та Словаччині повстало тоді багато різних релігійних пісень в людській мові, звідки вони зайшли до Польщі і мабуть і до Галичини.

Покутники напевне полишили глибші сліди своїх впливів серед українського народу, тільки питання це в нас ще зовсім не досліджене. Вони ж підготували ґрунт на Україні до прийняття ідей інших релігійних рухів, особливо гуситства¹.

На Україні була одна релігійна течія, що помітно визначилася ще задовго до реформації, — маю на

---

¹ Про покутників див. *Евг. Тарле: Флагелланти*, „Енцикл. Словарь“ Брокгауза, 1902 р., півт 71 ст. 94-96, тут і література.—*А. Н. Пыпинъ: Історія руской литературы*, 1911 р. т. II ст. 61.—*М. Грушевський: Впливи чеського національного руху XIV-XV вв. в українськiм життi і творчостi, львівські „Записки“* 1925 р. т. 141 ст. 5-7.

увазі науку т. зв. *жидівствуючих*, яких звичайно зв'язують із стригольниками. Року 1471 прибув з Київа до Новгороду на княжіння князь Михайло Олелькович, а разом з ним приїхав і «жид» Схарія, — може лікар його, — котрий повів серед новгородської інтелігенції пропаганду своїх ідей. Цей Схарія чи Скара походив десь з кримських караїмів і був для свого часу широкоосвіченою людиною. Як раз у той час Москва вперто руйнувала старі вільнолюбні новгородські традиції, а тому незадоволених серед цієї патріотичної верстви новгородців було багато. З тієї ж причини не мало було незадоволених й серед духовенства, особливо з того часу, коли Москва знищила виборність архієпископа Новгородського й стала присилати своїх ставлеників, чужих Новгороду. Ось через це наука т. зв. жидівствуючих поширилася тут найперше серед незадоволеної інтелігенції духовної й світської. Треба думати, що ця ж наука в себе вдома, на Україні, звідки приїхав Схарія, мала також не малий успіх.

Жидівствуючі підготовляли на Україні ґрунт для науки соцініян, що з'явилися тут пізніше, в половині XVI-го віку; вони не визнавали церков, образів, мощей, чернецтва, молитви за померлих; навчали, що Месія не прийшов іще, а тому поважали головно Старий Завіт; вимагали волі пояснення св. Письма і т. п. Як бачимо, більшість цієї науки — усе те, що маємо й у європейських сектантів.

Для нас особливо цікавим єсть те, що жидівствуючі проповідували волю біблійної критики¹. Вони ставилися дуже критично до традиційних церковнослов'янських текстів, вказуючи на їхні помилки, а тому готовили свої переклади впрост з мови жидівської. Дійсно, знаємо, що жидівствуючі мали власні переклади Старозавітних книг. На жаль тільки, в тій боротьбі, яку з сектантами провадила московська вла-

---

¹ На жаль, повної науки жидівствуючих не знаємо, — знаємо лише те, що пишуть їхні противники, які дали їм і саму назву жидівствуючих; але ці противники, звичайно, накидають сектантам багато й такого, чого ті не мали.

да, зникли ці їхні переклади, і від них лишилися самі рештки.

Перш над усе маємо «Псавтир», перекладений десь в 60—70 роках XV-го століття. Власне це не Псавтир в християнським розумінні,—це переклад жидівського молитовника, т. зв. «махазор»; переклад написано церковно-слов'янською мовою, досить плуваною, але в мові цій не мало українських слів, та й на самих церковних словах розставлено де-не-де український наголос. Переклад зроблено вже на Москві, перекладчиком був Хведір жидовин, чи не з України родом¹.

Друга пам'ятка—книга пророка Данила перекладена з жидівського т. зв. масоретського тексту; в мові не мало українізмів. Цікаво, що власні ймення подаються тут в жидівській формі, та й сама книга пристосована до жидівських синагогальних потреб. Рукопис XVI віку, а переклад походить певне з XV в., з Криму².

Крім цих пам'яток, в XV віці жидівствуючі переклали Книги Царств, Книгу Есфир, П'ятикнижжа, малих пророків і др.,—усі з українськими ознаками в мові. До нас дійшов збірник кінця XV—поч. XVI в., Виленської Публичної Бібліотеки № 262³, в яким збереглося декільки старозавітних книг в перекладі жидівствуючих з добре видними українськими ознаками⁴.

---

¹ Псавтиря цього видав *М. Н. Сперанскій*: Псалтырь жидовствующих въ переводѣ Фелора еврея, М. 1907 р., а „Чтения“ 1907 р. кн. 2.

² *И. Е. Евсеевъ*: Книга пророка Давида въ переводѣ жидовствующих по рукописи XVI вѣка, див. „Чтения“ М. 1902 р. ч. 202.

³ Опис збірника № 262 див. у *Ф. Добрянскій*: Описание рукописей Виленской Публичной Библіотеки, Вильня, 1882 р. ст. 441-447. Див. ще вищеназвану працю *І. Евсеева*, що видав з цього Збірника книгу пророка Данила.

⁴ Крім вищевказаного, зазначу ще таку літературу про жидівствуючих. *Н. Рудневъ*: Разсужденіе о ересьях и расколахъ, бывшихъ въ русской церкви со времени Владимира Великаго до Іоанна Грознаго, Москва, 1838 р. *В. О. Боцяновскій*: Русскіе вольнодумцы XIV—XV вѣковъ, „Новое Слово“ 1896 р. № 12. *А. Сервицкій*: Опытъ изслѣдованія о ереси новгород-

Безумовно, ці наші жидівствуючі були на Україні провісниками реформації, і це вони підготували ґрунт для поширення гуситства й реформаційних ідей, що скоро прийшли сюди. Що ідеї гуситства справді сильно поширилися серед українського народу, про це красномовно свідчить лист короля Ягейла з 1423 р. до львівської шляхти і до цілого Руського воевідства. В листі цім Ягейло скаржився, що коли треба було йти на поміч гуситам, то галичане охоче пішли (з Сигизмундом Корибутовичем) навіть не сподіваючись на платню; коли ж тепер він кликав їх проти гуситів на поміч королю та папі, то ніхто не пішов, хоч король пропонував платню, а папа давав відпущення гріхів¹.

Коли реформаційні ідеї докотилися до Польщі, вони дуже швидко поширилися й по українських землях. Найперше на нові ідеї накинута українська інтелігенція, що відразу глибоко захопилася ними. Польські впливи значно збільшилися на українських землях ще відтоді, коли Литва забрала Україну; з бігом часу ці впливи все збільшувалися і були досить сильними ще навіть перед Люблинською унією. Усі

ських еретиків или жидовствующихъ, „Православное Обзорѣніе“ 1862 р. № 6-8. *Пановъ*: Ересь жидовствующихъ, „ЖМНПр“ 1877 р. кн. 1-3. *Титовъ*: Секта жидовствующихъ, „Миссіонерское Обзорѣніе“ 1896 р. лисень—серпень. Новыя матеріали объ ереси жидовствующихъ: а) Посланіе инока Саввы на жидовъ и на еретики, 1496 р., видав *С. Вѣлокуровъ*, б) Посланіе Федора жидовина, видав *М. Соколовъ*, в) Московскій соборъ 1490 г. протівъ жидовствующихъ, видав *С. Долговъ* і г) Книга пр. Данила, видав *И. Евсѣевъ*, див. „Чтенія“ М. 1902 р. ч. 202 кн. 3 ст. 1-164. *В. Перетцъ*: Новыя труды о жидовствующихъ, „Универс. Извѣстія“, Київ, 1908. *А. Н. Пыпинъ*: Исторія русской литературы, 1911 р. т. II розд. III і ст. 90-91 литература. *М. Н. Сперанскій*: Исторія древней русской литературы, московскій періодъ, М. 1921 ст. 53-81. *Е. Карскій*: Переводы Псалгири, 1896 р. ст. 10-12, 18-20.

Уривки з перекладів жидівствуючих подано в Хрестоматії, доданої до „Нариси з історії української мови“ Шахматова-Кримського, Київ, 1924 р., ст. 168-172.

¹ J. Pervolf: Poměr Čechův k Polsku a Litvě za hutského hnutí, „Osvěta“ 1873 р. ст. 766. Codex epistolaris saeculi XV, т. I ст. 56.

реформаційні течії, що вщерть заливали тоді Польщу, полилися тепер і на Україну, особливо на Волинь. Звичайно, з часу Люблинської унії 1569 р. ці впливи тільки зміцнили та збільшилися. Верхи білоруського й українського громадянства, незадоволені з власного духовенства, дуже легко підпадали реформаційним впливам і переходили в кальвінізм. А коли кальвіністом став і литовський канцлер князь Микола Радзивил, то він потягнув за собою до нової віри багато знатних православних домів, таких, як, напр., Вишневецькі, Кишки, Фирлеї, Ласоцькі, Морштини, Воловичі, Гойські, Сапіги, Ходкевичі і багато інших; єсть відомості (правда, перебільшені), ніби в Новгородським воєвідстві з 600 православних шляхетських родин в батьківській вірі залишилося тільки 16 домів, усі інші перейшли на кальвінізм¹. Окремі протестантські громади розкинулися скрізь по Галичині, Волині, Поділлі й Побужжю².

Цікаво, що на українські землі— на Волинь, Полісся, Побужжа, в Галичині і др. місця реформаційний рух докотився в своїх найлівіших течіях, — тут сильно шириться соцініянство. Чи не сильніше заціпилося антитринітарство власне на Волині, де його міцно підтримували такі українські роди, як Чапличі, Гойські, Сенюти, Холоневські, Чеховичі, Любенецькі і багато інших³. Головними центрами соцініянства на Волині були: м. Киселин Володимирського повіту, м. Гоща і Ляхівці Остріжського повіту і Берестечко повіту Дубенського. Трохи пізніше помандрувало соцініянство на Поділля та на Київщину.

Українська шляхта, захоплюючись нововірством, не рідко віднімала церкви в своїх маєтках і обертала їх на молитвенні доми («збори») для соцініян. Нововірство все зростало на українських землях з половини XVI віку і найдовше трималося власне на Волині. Навіть деякі оборонці православія, напр. К.

---

¹ *Митр. Макарій*: Історія русскої церкви, т. IX ст. 322.

² Спис цих громад подає проф. *М. Грушевський* в Історії України-Руси, т. VI ст. 624-628.

³ Спис їх дає Ор. Левшський, ст. 209-210.

Остріжський, досить лагідно ставились до нововірців і підтримували з ними тісніші зв'язки.

На початку стосунки православних з нововірцями були зовсім добрими: протестанти боролися лише з католиками, не займаючи православних; власне це ставило стосунки православних до протестантів часом досить близькими. Але якихсь глибших взаємин між православ'єм і нововірством ніколи не склалося, може й тому, що польська шляхта взагалі не схильна була чим-будь поступатися на користь православних¹.

Поскільки глибоко був поширений реформаційний рух серед українського народу, ще не маємо на це одного погляду; представники старшої школи дослідників, як І. Малишевський, Ор. Левицький, Драгоманів і др. трохи перебільшували глибину цього руху, до якого досить критично й скептично поставився М. Грушевський. Правда, очевидно, знаходиться десь посередині, бож маємо з одного боку досить виразні свідoctва таких осіб, як А. Курбський та Іван Вишенський, що скаржаться на поширення нововірства, а з другого боку маємо реальні наслідки цих впливів — переклади св. Письма на живу мову і др. Поширенню реформаційних ідей допомогли й ті московські раціоналісти емігранти, що в 70-х роках XVI ст. жили на Волині, як от Феодосій Косий, Васіян, Гнат, Хома і др. На початку XVII-го ст. Вишенський скаржився: «Поеретичѣли вси обитальници Малой Росіи, и отъ Бога далече устранишася, къ невѣрью и зложитію припрагше, егда на латинскую и мѣрскую мудрость ся полакомили. Овъ бо зоветься папѣжникъ, овъ зась нынѣ з Євангелія вылѣзъ—евангелиста, овъ зась нововыкрещеный (цеб-то соцініяннин), овъ зась суботникъ»². Як людина занадто консервативного погляду, Вишенський, звичайно, трохи згустив фарби в цім малюнку, але загальний настрій передав, мабуть, вірно. Знаємо, напр., що на-

---

¹ М. Грушевський: Історія української літератури, 1927 р. т. V ч. 2 ст. 229.

² Акты Южной и Западной Россіи, т. II.

віть митрополита Онисифора Дівочку голосно обвинувачували в певній схильности до нововірства¹.

Наслідки реформаційного руху на Україні були ті самі, як в Європі й Польщі. Сильно прокинулося загальне зацікавлення церковними справами не тільки серед української шляхти, але також і серед міщанства, що стало тепер дуже близько до цих справ.

Але найголовніша ідея, яку скріпила й зреалізувала реформація, була та сама, що ми її бачили в Європі, в Чехії та в Польщі—це переклади св. Письма на живу народню мову, а також вживання народньої мови в Богослуженні. Правда, не реформація вперше занесла цю ідею на Україну, — занесли її ще ті попередні релігійні рухи, які докочувалися через Чехію та Польщу й до України; але лише реформація поставила цю ідею серед українського народу вже зовсім виразно, і не тільки поставила, але й зреалізувала її.

Польські протестантські переклади широко розповсюджувалися й по Україні, і заохочували українців до пошани своєї мови й до наслідування науки протестантів. Дійсно, у цей час, з середини XVI-го ст. на Україні повстають уже переклади св. Письма на живу українську мову, при чому оригіналами для цих перекладів звичайно служать польські протестантські переклади; так, Пересопницька Євангелія 1556-1561р.— користала (але не дослівно) з лютеранського Нового Завіту Секлюціяна 1553 р., Євангелія В. Тяпинського десь по 1570 р. — переклад з соцініянського Нового Завіту С. Будного 1570 р., Новий Завіт Негалевського 1581 р.—переклад з соцініянського Нового Завіту Чеховича 1577 р., Крехівський Апостол десь 1560-х років—переклад з кальвінської Біблії 1563 р.². Вже самі ці джерела українських перекладів св. Пись-

---

¹ Ор. Левицький, ст. 56-57.

² З цієї Біблії 1563 р. перекладено й Псалтиря, що зберігається в Московському Рум'янцівському музеї № 1017, початку XVII го віку; дослідив його *Е. Карський* в праці: Западноруські переклади Псалтири в XV-XVII вікахъ, Варшава, 1896 р.

ма виразно говорять, що реформаційні впливи на Україні не були малими.

Інше питання, чи православні, перекладаючи з протестантських джерел, лишалися таки православними. Ми вже бачили вище, що в числі джерел для польських католицьких перекладів були й переклади протестантські, до яких перекладчики католики таки пильно заглядали. Думаю, що так само було й при українських перекладах з протестантських джерел: напр., архимандрит Григорій, перекладаючи Пересопницьку Євангелю і користаючи при цьому й з Євангелі лютеранської, таки позоставався православним і готував Євангелю для церковного вжитку православним¹. Здається, те ж саме можна повторити й про перекладчиків В. Тяпинського та В. Негалевського. Таким чином були й такі православні, що проймалися деякими ліпшими ідеями реформаційними, але самі позоставалися православними,— вони ці ідеї обертали власне на користь православної церкви та православного народу. Так, власне, повстала ціла праця Скорини: ідею перекладів взяв він від якихсь релігійних сектантів, найскоріше від гуситів (власне, ця ідея була вже тоді загально поширеною), але виконання цієї ідеї було в нього цілком православним. Ідея св. Письма живою мовою була у передових людей XV—XVI віків постільки дозрілою, що за неї вхопилися тоді представники всіх вір. В цьому проявився той звичайний культурний поступ, який бачимо в історії всіх церков.

Реформація зреалізувала й на Україні уживання народньої мови в церкві: залунала тут проповідь вже живою людвою мовою. Та не тільки проповідь,—стали читати й Євангелю та Апостола тією ж такою мовою. Загально відоме остереження консерватиста й назадника Івана Вишенського: «Євангелія и Апостола въ церкви на литургии простымъ языкомъ не выворочайте; по литургии же для вырозумѣнья людского попросту толкуйте и выкладайте; книги церков-

---

¹ Правда, Пересопницька Євангелія перекладена головню з тексту церковно-слов'янського.

ныѣ всѣ и уставы словянскимъ языкомъ друкуйте»¹. Це твердження Вишенського дуже цінне: коли він, консерватор, стає проти читання на Літургії Євангелії та Апостола простою мовою, то робить це тільки тому, що ці книжки вже таки певне читали по церквах і то дуже багатьох; характерно, що проста мова так тоді ввійшла до церкви, що Вишенський не сміє виступати проти неї взагалі: він таки допускає її, хоч і по літургії.

Остереження Івана Вишенського було не на часі, і проста мова де-далі все більше та більше входила до церкви; т. зв. синаксарі читають вже простою мовою. В львівськїм Тріодіоні 1664 р. на л. 8 читаємо таке: «Вѣстно же, яко от сея недѣли начинаем чести д'алектомъ домашнимъ, по отпустѣ лити въ притворѣ Катихизисъ». І взагалі багато книжок церковного вжитку стали друкувати з того часу вже й простою мовою (збірки казань, Учительні Євангелії, деякі місця Требників і т. п.)².

Таким чином і на Україні, як то ми бачили і в інших європейських та слов'янських народів, реформація покликала до життя народню мову, яко мову літературну. До того часу літературною мовою була в нас мова церковно-слов'янська, як у народів католицьких—латина. Це тільки з часу реформації прийнято на Україні мовою літературною живу народню мову, і стали вже нею писати книжки; до цієї доби не маємо ані одної книжки, писаної живою українською мовою. Українська жива мова, ставши з половини XVI-го ст. мовою св. Письма й церкви, тим самим вже ставала й мовою літературною.

Духовенство, як то було й по інших країнах, стало пильнувати чистоти теї мови, якою говорило в церкві й писало богословські книжки; на цьому дуже виграла українська мова: вона сильно зросла й літературно вигладилася за самий навіть XVI-й вік. Уже під кінець цього століття богословська література,

---

¹ Акты Южной и Западной России, т. II ст. 220.

² Цю справу я докладно розповідаю в своїй праці: „Мова українська була вже мовою церкви“, Тернів, 1921 р.

писана доброю живою українською мовою, набрала показних розмірів. З того часу (рівночасно з мовою польською) вже на широку міру усталилася українська літературна мова, і в цім була величезна заслуга передусім реформації.

Одного часу протестанти збиралися були ширити серед українського народу свої видання. На кошти кн. Михайла Радзивила в м. Несвіжу зложено друкарню і в ній р. 1562-го гурток кальвіністів на чолі з Симоном Будним випустив дві книжки «руською мовою», це були: «Катихизисъ» та «О оправданіи грѣшного человѣка». Очевидно, й самі православні, в цілях простої самооборони, мусіли взятися за ту саму зброю, — і вони видають свої богословські твори вже простою мовою, приступною для широкого громадянства. Так повсталася нова українська літературна мова¹.

Література. *И. Малышевскій*: Подложное письмо Половца Ивана Смеры къ кievскому князю Владимиру Святому, „Труды Кіев. Дух. Акад.“ 1876 р., а також „Труды 3 археол. сѣзда“ вип. II ст. 307-316, 1878 р. — *Ор. Левицкій*: Социніанство въ Польшѣ, див. вище на ст. 46. — *И. Каратаевъ*: Описаніе славянорусскихъ книгъ, Спб. 1883 р. ст. 136-140 № 58 (Катехизис 1562 р.) і № 59 („О оправданіи“). — *Е. Карскій*: Два памятника стараго западно-русскаго нарѣчія, „ЖМНПр“ 1893 р. кн. 8, описано „Катехизисъ“ 1562 р. — *Розовъ*: Отншеніе православної Ю.-З. Руси къ протестантству, Вильня, 1881. — *О. Фотинскій*: Социніанское движеніе на Волини в XVI-XVII вв., „Волин. Епарх. Вѣд.“ 1894. — *М. Вовняк*: Історія української літератури, Львів, 1921, т. II ст. 19-27 впливи протестантизму. — *М. Грушевскій*: Історія України-Руси, 1907 р. т. VI ст. 412-444. *Його ж*: Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці, Київ, 1912 р.; *Його ж*: Історія української літератури, Київ, 1927 р. т. V ч. 2 ст. 205-254. Іншу літературу див. в кінці попереднього розділу. — *А. Петровъ*: Отзвукъ реформациі въ рускомъ Закарпатьи XVI в., „Матеріали для історіи Закарпатскій Руси“ т. VIII. — *М. Грушевскій*: Впливи чеського національного руху XIV-XV вв. в українськiм життi і творчостi, як проблема дослiду, львівські „Записки“ 1925 р. 141 ст. 1-13.

¹ Розповідаю про це ще й далі в розділі X цієї праці.

V.

Католицька реакція.

Католицька церква в Польщі за XV-й вік невпинно падала, і в першій половині XVI-го віку знаходилася вже в повнім занепаді. Духовенство було з невеликою освітою, про своїх вірних дбало воно мало; в той же час це духовенство суворо стягувало з народу свою десятину, мало власний церковний суд, і настирливо виявляло бажання ще збільшити свої привилеї коштом інших верств польських. Моральний стан духовенства так само стояв зовсім не високо; скрізь панувало перекупство, недодержання безженности і т. п. Нарід, звичайно, бачив усі ці непорядки в духовнім житті, незадоволення все зростало і тільки очікувано відповідного часу для протестів. Реформація власне й принесла цей вихід протесту проти непорядків в житті духовенства.

Такий сумний стан католицької церкви був тоді, звичайно, не в самій тільки Польщі. Протестанти зручно скористали з занепаду католицького духовенства, і наносили йому тяжкі удари по всіх землях. Здавалося, часи самого існування католицтва в Європі вже пораховані.

Кращі представники католицької церкви дуже скоро розпізнали дійсні причини упадку свого духовенства й розпочали енергійну працю для санації церковних стосунків. В 1540 р. зложено осібний католицький орден єзуїтів, до якого пішли найсильніші умово католицькі ченці; вони скрізь позакладали свої добрі школи і тим сильно спричинилися до повного окатоличення громадянства. Устрій католицької церкви скоро помітно змінився на кращий, а це відразу виривало найголовнішу причину поширення реформаційного руху.

Для оздоровлення сумного стану католицької церкви в Польщі туди запрошено єзуїтів, які відразу ж розвели тут надзвичайно енергійну працю. Люблинська унія 1569 р. дала єзуїтам повну змогу перенести

свою працю також на Литву та Україну, і вони справді вже в тім самім році працюють у Вильні. Не минуло багато часу, і єзуїти заповіли всі видатніші міста в Польсько-Литовській Державі.

Серед єзуїтів багато було людей енергійних, завзятих і великої освіти. В 1570 р. заклали вони школу свою в Вильні, в 1571 р. відкривають в Ярославі свою колегію, що стала центром єзуїтської пропаганди на цілу Галичину; в 1579 р. таку ж колегію відкрито в Полоцку, а далі єзуїтські школи засновано в Орші, Люблині, Несвіжу, Львові, Кам'янці, Луцьку, Перемишлі, Винниці, Фастові, Острозі, Новгороді-Сіверському і др. містах. В скорому часі усі ці школи, найкращі на той час, позапівнювали православні діти, і єзуїти мали добрі жнива. Тридентський собор, що багато спричинився до піднесення з упадку католицької церкви, наказав єпископам закладати в себе духовні семінарії, а це значно підносило рівень католицького духовенства, що ревно допомагало єзуїтам.

Борючись єзуїти з протестантами, змушені були взятися за їхню ж випробовану зброю,—за живу мову: виголошують проповіді народньою мовою, а були вони в більшості дуже добрі красномовці; в живій мові повели вони й свої диспути, на які завжди збирали силу народу не тільки католицького, але й православного. Засіли єзуїти, як ми бачили, також і за переклади св. Письма на польську мову, і дали тут такі класичні праці, як, скажемо, переклад Біблії на польську мову Якова Вуйка. Звичайно, усі свої писання єзуїти в більшості так само друкували польською мовою.

Єзуїти повели завзяту, докладно продуману боротьбу проти протестантів, і в скорому часі без великого труду впоралися з ними. Причини падіння протестантизму в Польщі були ріжними; може головною була та, що реформація найбільше захопила саму тільки шляхту. В половині XVI-го віку польська шляхта вперто боролася з духовенством за десятину та за його привилеї, але боролася не за звільнення народу від цих тягарів, а лише за бажання забрати цер-

ковні добра собі. Таким чином протестантизм серед польської шляхти ширився в більшості не з релігійних мотивів, а з мотивів політичних: приймаючи науку нововіrcів, шляхта звільнялася від церковної зверхности, навпаки—сама стала панувати в новій церкві. Певна річ, це подобалося шляхті, а в їхній боротьбі з консервативним духовенством воно було їм міцним спільником. Через усе це протестантизм не став в Польщі національним і глибоко до народу не пішов.

Як ми бачили, в кальвінізмі скоро повстали радикальні течії, яких наука не могла вже захопити завжди трохи консервативну масу. Непорозуміння між різними напрямками протестантизму все збільшувалися й покінчилися тим, що ці напрямки забули свою спільну мету—боротьба з католицизмом—і почали завзято жертися поміж собою. Можна сказати, що з 1560 р. вся енергія та сили реформаторів витрачалися головно на боротьбу зо своїми лівими течіями. Звичайно, цею незгодою поміж нововіrcями дуже зручно скористалися єзуїти, розкладали їх ще більше, а в кінці доценту розбили їх.

Напочатку нововіrcі не тільки не займали православних, вбачаючи в них своїх спільників в боротьбі з католиками, але часом і допомагали їм; проте хутко виявилось, що ці „попутчики“ були не щирими супроти православних: ставши протестантами, вони не переставали бути горливими польськими націоналістами, а це перешкоджало їм ближче зйтися з православними українцями й працювати спільно. Самі реформісти скоро покинули свої замилювання до „руської“ мови, перейшовши до мови польської, як це зробив, напр. С. Будний. Українці, звичайно, бачили цю нещирість, чому й серед них протестантство захопило головно інтелігенцію, а до простого народу пішло мало й не глибоко.

І реформаційний рух потроху слабшав та зменшувався. Заїла колотнеча поміж самими протестантами та науки крайніх течій їхніх викликали несмак у громадянства, і воно почало потроху втрачати зацікавлення до нововіrcтва. Через усе це нові розпорядження уряду, що почав коли не переслідувати, то

обмежувати діяльність протестантів, а ще більше зручна праця єзуїтів добила всяку охоту до нововірства. Сама католицька церква в Польщі хутко підносилася з упадку, кріпла дисципліна, духовенство росло на силах. Вище духовенство в боротьбі з шляхтою втратило дуже багато із своїх матеріяльних дібр та привилеїв, але це тільки зміцнило його духово. Через те загальний стан католицької церкви в Польщі в другій половині XVI-го віку помітно відрізняється від сумного стану її в першій половині. Своєю зручною працею армія єзуїтів повернула назад до католицизму всіх, хто відпав був від нього до нововірства. Перемога єзуїтів була повною.

Головне надбання польського народу з часу розцвіту реформації,—читання св. Письма в людській мові,—звичайно, не було дуже милим для єзуїтів, як і для вищого духовенства. Вища духовна влада повсякчасно з цим боролася; напр. шляхта ще р. 1534-го на сеймику Средзкім скаржилася на духовенство, що забороняє їм книжки, а особливо Біблію „naszym językiem, tu też nam się wielka krzywda widzi od księży, albowiem każdy język ma swym językiem pisma, a nam księża każą głupiemі być“¹. Очевидно, пізніше духовенство не боронило вже цього, але й не дуже толерувало; проте все таки воно подбало, щоби замінити протестантські переклади св. Письма своїми католицькими, що й зробило, як ми бачили дуже добре. Але великого захоплення до перекладів св. Письма єзуїти не виявляли; в цім відношенні дуже характерна заява Я. Вуйка, яку він робить в своїй передмові, розділ 8, до Біблії 1599 р.: «Nie jest potrzebna do wiary ani do zbawienia mieć y czytać Biblię w swoim przyrodzonym pospolitym języku», на що Вуек наводить різні докази, а між ними й такий, що «nie wszyscy y swego ięzyka pisma umieją czytać»².

¹ А. Brückner: *Piswo święte i apokryfy*, 1903 р. ст. 36.

² Цей доказ певне був реальним і його підношено ще в половині XVI-го віку. Мабуть з цієї причини в Кроловецькім Новім Завіті 1553 р. (бібліотека Замојських в Варшаві № 434) на початку видання, на 8 сторінках подається „Orthografia Polska to iest nauka pisania i czytania ięzyka polskiego, ile

Знаємо, що навіть в XVII-м віці ще заборонювано католикам читання св. Письма в живій мові¹.

Звичайно, такі методи не були тільки в Польщі,—їх примінювано й по інших країнах в боротьбі з протестантами. Доходило навіть до того, що протестантські видання, звичаєм тогочасним, частенько й палено; так, коли розпочалася католицька реакція в Хорватії й Славонії, в першій половині XVII-го ст., то «всі послїдователи Реформації были изгнаны, имѣнія ихъ конфискованы, люблянская типографія уничтожена, Далматинова Библия запрещена. Іезуиты собирали и жгли книги съ таким усердіемъ, что въ настоящее время изданія южно-славянскихъ протестантовъ составляютъ величайшую рѣдкость; многія истреблены совсѣмъ. Народный языкъ словенцевъ, столь неожиданно призванный къ жизни, опять заглохъ и уступилъ мѣсто латинскому и нѣмецкому»². Те саме робилося і в Польщі; так, в 1611 р. помер Ян Потоцький, лютеранин; його маєток в Панівцях на Поділлі дістався його братові Станіславу, що спочатку теж був лютеранином, але тепер був навернений на католицтво. Ст. Потоцький закрив протестантську академію та друкарню, що були в Панівцях, переробивши їх на станю; помагали йому єзуїти: „вони розігнали учителів і учнів школи, захопили майно, зачинили друкарню і доручили своїм студентам спалити на площі Колегії всі «еретичні» книжки»³. Тому видання панівецькі такі рідкі.

Це були наслідки релігійної реакції. Єзуїти взагалі всіма силами пильнували вернути до католицтва того чи іншого пана, а той уже сам кінчав з протестантами в своїм маєтку.

Polakowi potrzeba, niewielem słów dostatecznie wypisana“. Це ще один доказ, як реформатори багато дбали про розвиток рідної мови й літератури.

¹ Там само, ст. 64.

² Біблейські переклади, „Енцикл. Словарь“ Брокгауза, 1892 р., півтом 6 ст. 688.

³ „Бібліологічні Вісті“ 1923 р. ч. 4 ст. 110; *Ів. Огієнко*: Історія українського друкарства, т. I, ст. 347, Львів, 1925 р.

Упоравшись з протестантами й залишившись, так би мовити, без праці, єзуїти всю свою енергію звернули на православних. Момент був дуже відповідним і тому єзуїти з великими силами взялися за православних, мріючи про повне знищення „схизми“. Очевидно, єзуїти схопилися за випробовану протестантську зброю, — за живе слово, що їм робити було й не трудно, бо ж українська інтелігенція, на яку повели вони головний наступ, добре знала польську мову. Але не минали єзуїти й мови «руської»; так знаємо, що єзуїт Антоній Поссевін (1534—1611), головний діяч католицької реакції в Європі і видатний дипломат, радив єзуїтам видавати в Польщі богословсько-полемічні твори «руською» мовою; радив він також виправити в душі католицької Вульгати церковно-слов'янські Євангелю, Псавтир і богослужбові книжки, для чого роздобув навіть потрібні кошти¹. Безумовно, єзуїти послушалися цієї ради і прийняли за складання потрібних праць; так, в 1585 р. в Вільні був видрукуваний «Катехизмъ или наука всѣмъ православнымъ хр(и)стіяном к повченію вел'ми полезно з латинского я'зыка на рускій языкъ ново преложено. Друкованъ оу Вильни, року Бож. нароч. 1585, з дозволеньемъ старъшихъ». Є. Карський твердить, що деякі ознаки вказують, що рукопис Никодимової Євангелії, оповідання про трох королів і життя св. Олексія (рукопис Публ. Спб. Бібліотеки Q. I. № 391)—це твір єзуїтів, як і подібні збірники Московської Синодальної Бібліотеки № 367 і 558².

Своїм звичаєм єзуїти головний удар направили на вищу українську й білоруську інтелігенцію, що тоді була православною, в меншості—протестантською. При допомозі своїх дуже добрих шкіл вони денаціоналізували, а потім навітернули на католицтво більшість вищої православної інтелігенції. Єзуїти сильно впливали й на урядові сфери, а тому помалу розпочинаються різні утиски православної віри, а самі православні

¹ *Митр. Макарій*: *Исторія русской церкви*, IX, 420-421.

² *Западнорусскіе переводы Псалтыри*, Варшава, 1896 р. ст. 20-21.

потроху втрачають привилеї, які мали від попередніх королів.

Цього планового наступу католицизму в першу чергу не витримала вища українська православна інтелігенція: вона покинула батьківську віру й пристала до віри чужої, тим самим зрікшися й своєї української нації. Багато нашої інтелігенції, як бачили ми, перейшли були до кальвінізму та соцініянства, звідки езуїти перевели їх також до католицизму. І взагалі всі, хто лише кидав тоді православну віру, той не тільки переходив на католицизм, але й зраджував своїй нації, бо кидав свій рідний нарід, перестаючи бути українцем...

Року 1610-го в Вильні славний український учений Мелетій Смотрицький випустив свою відому книжку «Тренос» або «Плач Східної Церкви», в якій оплакує перехід на католицизм таких православних „руських“ фамилій: княжат Острозьких, Слуцьких, Заславських, Збаразьких, Вишневецьких, Сангушків, Чорторійських, Пронських, Ружинських, Соломирецьких, Головчинських, Крошинських, Масальських, Горських, Соколинських, Лукомських, Пузин, — „й інші нечисленні, яких довго було б вичисляти зокрема“.. Відпали також „родовиті, славні, великомисленні, сильні й давні доми по всім світі голосною доброю славою, могутністю й відвагою народа руського: Ходкевичі, Глібовичі, Кишки, Сапіги, Дорогостайські, Войни, Воловичі, Зеновичі, Паці, Халецькі, Тишкевичі, Корсакі, Хребтовичі, Тризни, Горностаї, Бокії, Мишки, Гойські, Семашки, Гулевичі, Ярмолинські, Чолганські, Калиновські, Кердеї, Загоровські, Мелешки, Боговитини, Павловичі, Сосновські, Скумини, Потлі й інші¹.

Так загубив український нарід свою інтелігенцію.

Література. *Н. Картьевъ*: Очеркъ исторіи реформаціоннаго движенія и католической реакціи въ Польшѣ, 1886 р., тут і відповідна література.—*Н. Любовичъ*: Начало католической реакціи и упадокъ реформаціи в Польшѣ, 1890 р. — *Załęski*:

---

¹ Див. „Тренос“ л 15. Проф. *М. Грушевський*: Історія України-Руси, т. VI ст. 598.

Jezuici w Polsce, т. I-II, 1900-1901 р.—Sobieski: Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III, 1902 р. — *Е. Карскій*: Западнорусскіе переводы Псалтыри, Варшава, 1896 р. ст. 19-21; *Його ж*: Бѣлорусы, Петроград, 1921 р. т. III ч. 2, ст. 14-16.—*М. Грушевський*: Історія української літератури, Київ, 1927 р. т. V ч. 2 ст. 228 і далі. — Памятники культурных и дипломатических сношений России с Италией, Ленинград, 1925 р. т. I, див. *В. Адриянова-Перетц*: З діяльності єзуїтів на Україні і Білорусі наприкінці XVI ст. за новими документами, „Україна“, Київ, 1927 р. кв. 3 ст. 3-9.

VI.

Церковний рух на Україні в XVI-м віці.

Православна церква не була безборонним глядачем всього того, що принесли їй реформаційні рухи та католицька реакція. Протестантські ідеї захопили інтелігенцію та міщанство, а почасти й духовенство; різні сектанти боролися, звичайно, не тільки з католиками, але й з православними. Скрізь почали голосно говорити про занепад православної церкви, про малу моральність вищої духовної влади, про непорядки в управлінні і т. п., що дійсно відповідало правді. Усе це відразу примусило духовенство критичніше глянути на себе й пізнати свої недостачі. Інтелігенція, особливо родовита й заможна, потроху йшла до протестантів, а це дуже помітно відбивалося на православної церкві: вона позбавлялася своїх сильних патронів, а з ними часто й матеріяльних достатків. Уходячи в протестантство, той чи інший пан часто відбрав церкву у своїх підданих і перероблював її на збори, користаючись середньовічною засадою: *cujus regio, ejus religio*. Бували часто випадки, коли пані-апостати тягли за собою й своїх підданих.

Отже, годі було не реагувати на все те, що почало творитися скрізь і дошкульно чіпати православну церкву. Серед духовенства пішов теж великий рух з гаслом направи, — направи від гори до долу. Це був рух, дуже корисний для православної церкви і для розвитку української культури; він хутко злучився з

таким же рухом серед людей світських, від чого надзвичайно зміцнів, що й дало православній церкві сил боротися з тею небезпекою, яку принесли їй єзуїти.

Сумне становище православної церкви погіршувалось ще й тим, що вона не мала вже багатьох міцних своїх колишніх оборонців, бо втратила вищу інтелігенцію. Вище духовенство, єпископат, культурно й морально стояло не високо, і боронити свою паству не могло. Шкіл добрих тоді нам бракувало, тому православна молодь мусіла шукати собі освіти або закордоном, або в школах польських, і підпадати тим повільному винародовленню.

От при такому низькому культурному стані нашого духовенства, при таких заступниках нашої віри розпочався похід католицизму на православ'є. похід спершу ніби тільки культурний.

Утиски на православ'є, що загрожували навіть самому його існуванню, відразу знайшли йому нових оборонців, і поставили на ноги цілий український нарід. Більшим пізнішим приводом до цього була, між іншим, голосна тоді коліндарна реформа. Папа Григорій XIII в 1582-м році видав відомого свого наказу дочислити до дня 5 лютого 10 день і на будуче опускати на кожді 400 літ 3 високосні дні. Тому, що розпорядження це походило від папи, православні його не прийняли, а через те, що коліндарну реформу почали вводити силою, український нарід рішуче за-протестував проти неї і зрікся її прийняти. Ця коліндарна справа стала православним новим сигналом для об'єднання і для оборони своєї віри.

До оборони батьківської віри в першу чергу стало українське міщанство, — воно організовується в церковні братства й потроху бере церковну справу в свої руки. Хутко, одно по одному, братства заснуються майже по всіх помітних тодішніх містах, — напр., Львів, Рогатин, Городок, Берестя, Перемишль, Комарно, Сатанів, Галич, Красностав, Більськ, Люблин, Вильня, Київ, Луцьк і багато інших. Число братств зростало, і їх почали засновувати по дрібних містах і навіть по селах. І Україна вкрилася густою сіткою церковних братств, що стали міцними фортецями в обороні пра-

вославної віри. В виробленні української літературної мови братства відіграли безумовно важливу роль,—ім потрібна була полемічна література для широкого загалу, тим самим народньою мовою, чому й стали братства чинником, що ширив власне таку літературу. До цієї нової літератури братства принесли живу народню українську мову.

Селянство українське, звичайно, міцно трималося батьківської віри. Треба зауважити, що той реформаційний рух, про який ми вище говорили, мало заторкнув селянство,—він пройшов головно по українських верхах, не зачіпивши низів. Селянство, таким чином, залишилось національним і православним.

Нижче духовенство в той час не визначалося своєю культурою, зате було дуже близьким до народу і мало на нього великий вплив. Духовенства було тоді дуже багато,—як певний стан, воно творило до 10% всієї української людності¹,—вже зза цього вплив його на простий нарід був дуже помітним. Звичайно, нижче духовенство міцно й завзято боронило свою батьківську віру.

Під кінець XVI-го віку виступає й сильний оборонець православ'я, — українське козацтво; воно так само завзято боронило батьківську віру, до чого привід давало йому само духовенство.

От усе це спричинилося до того, що в відповідь на релігійні утиски український нарід швидко організувався і міцною лавою став за свою віру.

Але було тепер ясно, що для оборони потрібна нова зброя, з якою так влучно нападав ворог—зброя культурна. І братства заводять свої школи, вишуковують добрих учителів, добрих проповідників. В різних містах за XVI і XVII в.в. закладаються друкарні, як от Львів, Остріг, Дермань, Заблудів, Київ, Крем'янець, Кринос, Луцьк, Почаїв, Рохманів, Стрятин, Супрасль, Унів, Чернигів і інші. Друкарні ці випускають силу книжок, потрібних для шкіл, духовенства і для підняття культурного рівня українського народу; багато з нових книжок були писані вже живою

---

¹ Проф. М. Грушевський: *Історія України-Руси*, т. VI, ст. 263.

українською мовою, що з того часу стала мовою літературною.

І на Україні розпочався жвавий культурно-національний рух, скерований першим ділом на оборону церкви своєї, як своєї чести народньої, як своєї власної душі. «Руська» віра, віра православна, стала ознакою національною, українською; перестати бути православним стало однаковим, що перестати бути українцем. Церква стала центром українського національного життя; бачучи різні перепони для свого розвитку, українське громадянство інстинктивно горнулося до церкви, як до єдиної національної інституції, де можна було почувати себе українцем.

Війна родить героїв, каже приповідка. Утиски батьківської віри викликали культурно-церковний рух, а він викохав нам багато сильних культурних робітників, що міцно стали в оборону свого народу, взявшись вже за нову зброю—за живу народню мову, а це привело до буйного розцвіту української літературної мови в XVI—XVII віках.

Релігійність була споконвічною ознакою українського народу, а тепер, з другої половини XVI-го віку, ця релігійність значно підноситься. І в той час, коли латинство завзято підносило свою активність, релігійні й церковні питання стали в нас на порядок денний, спустилися навіть до низів, обмірковувались цілим народом. Навіть жінки стали до вирішування питань релігійних. «Такий світ настав,—скаржиться один з тодішніх письменників, — що кождий радий допитуватися, а інші змінюють на нову віру (свою), переміняють по кілька; не тільки чоловіки, а й жінки деякі хочуть знати глибини Писання, тайни церковних догматів, хоч більше відповідна була б їм куделя з веретеном, аніж писання пером»¹.

Цей церковно-релігійний рух дуже спричинився до повстання перекладів Письма Святого на українську мову, а тим самим і до розвитку нашої літературної мови. Народня жива мова стала найсильнішою зброєю в цій релігійній боротьбі, що глибоко пізнали,

---

¹ Проф. М. Грушевський: Історія України-Руси, т. VI ст.467.

як ми бачили, перше протестанти, а за ними й католики. Тепер пізнали цього чинника й українці, і в оборону своєї віри православної поставили слоє живе. Роспочинаються в нас з того часу церковні казання українською мовою, — мовою, яку розумів той народ, що боронив тепер цілу справу. Роспочинаються рясні цитати текстів св. Письма українською мовою, а це потрєху приводить до думки перекласти цілу Біблію на українську мову. Роспочинається спеціальна полемічна література в українській мові. Одним словом, з половини XVI-го віку, перше під впливом протестантським, а потім під впливом єзуїтської акції жива українська мова стає літературною й відразу по-являється солідна література цею мовою.

Управління церквою, до певної міри, перейшло в руки народу, й церковних братств, що стояли завжди близько до церкви й направляли її справи. Звичайно, світські ці люде мало розуміли мову церковну, і тому й вони почали домагатися заведення своєї української мови до церкви, почали домагатися й перекладів св. Письма на мову українську. Це наближення мирян до церковних справ дуже корисно відбилося на піднесенні культурного рівеня нашого духовенства і безумовно спричинилося й до перекладів Письма Святого на українську мову, а тим самим і до закріплення живої української мови, як мови літературної.

Література. Проф. *М. Грушевський*: Історія України-Руси, т. VI ст. 412-538, Київ, 1907 р., т. VII ст. 388-479, К. 1909 р.— Проф. *М. Грушевський*: Культурно-національний рух на Україні в XVI XVII віці, Київ-Львів, 1912 р.— *К. Харламовичь*: За-падно-руські школи XVI і нач. XVII в., Казань, 1898 р.— *І. Огієнко*: Історія українського друкарства, т. I, Львів, 1925 р., тут і література. — *І. Флеровъ*: О православныхъ церковныхъ братствахъ, противоборствовавшихъ уміи в Юго-Западной Росіи в XVI, XVII і XVIII столѣтіяхъ, Спб. 1857 р.; рец. Біляєва в „Рус. Бесѣда“ 1858 р. кн. I. — *Ол. Ефименко*: Южно-русскія церковныя братства, „Слово“ 1880 р. кн. X-XI.— *А. Крыловскій*: Львовское Ставропигіальное Брагство, Київ, 1904 р.— *А. А. Панковъ*: Брагства, Очеркъ исторіи западно-русскихъ православыныхъ брагствъ, 1900 р.— *А. Панковъ*: Древнерусскій приходъ, 1897 р.— *И. Огієнко*: Брусилоское церковное брагство и его культурно-просвѣтителная дѣятельность, „Лѣтопись Екатеринославской ученой Архивной Комиссіи“ т. IX за 1914 р.— *Н.*

Сумцовъ: Историческій очеркъ попытокъ католиковъ ввести въ Южную и Западную Россію григоріанскій календарь, „Кіев. Старина“ 1883 р. кн. 5. — *Ів. Огієнко*: На світанку боротьби проти нового стилю, історично-літературний нарис, „Духовна Бесіда“ 1924 р. № 4.

VII.

Жива українська мова в церковних книжках і в церкві за XI—XVI віки.

Українська жива народня мова дуже рано починає входити до церковних книг. Можна твердити, що певна «українізація» церковних текстів розпочалася одночасно з першими церковними службами серед українського народу, цеб-то ще з початком прийняття християнства. Церковна мова була в нас болгарська, не своя, а тому до певної міри була вона нам чужою й не зрозумілою ще з першого занесення її до нас. Щоби наблизити цю мову до зрозуміння загалу, звичайно користалися двома головними засобами: а. читали церковні тексти з своєю вимовою і б. заміняли незрозумілі болгарські слова зрозумілими.

Я такої думки, що по православних церквах у слов'янських народів ніколи й не було зовсім однакової вимови, не було її навіть в IX—XI віках, бо кожний слов'янський нарід ще з початку заведення слов'янської служби мав свою власну церковну вимову богослужбових текстів, в більшій чи меншій мірі наближену до живої народньої мови. Загально-слов'янська мова, т. зв. мова праслов'янська поділилася на діалектичні групи надзвичайно рано, ще задовго до діяльності св. Апостолів слов'янських Кирила († 869 р.) та Мефодія († 885 р.). А в IX віці, під час діяльності св. братів, безумовно всі слов'янські народи мали вже свої відмінні мови, несхожі одна з одною, досить далекі одна від одної.

А що в IX віці слов'янські мови вже значно відбігли одна від одної, це сьогодні в науці слов'янського язикознавства визнається загальнопризнаним. Вже Міклошич писав, що слов'янські мови споконвіку, а

значить і до IX віку, відрізнялися одна від одної, як і тепер¹. Про це саме твердить тепер і проф. С. М. Кульбакин, один з кращих сучасних знавців старослов'янської мови: «Единый словянскій языкъ въ IX в. давно уже не существовалъ, а были на лицо, каждый со своими особенностями, отдѣльные словянскіе языки»².

Кирил та Мефодій своїми перекладами богослужбових книжок дали нам найперші зразки слов'янської (давньо-болгарської) літературної мови IX віку. Завдання св. братів було в високій мірі тяжке, бо доводилося перекладати з такої високорозвиненої мови, якою була тоді мова грецька, з її надмірним числом слів зложених та слів для абстрактних розумінь, перекладати на людovu мову македонських слов'ян, котрі до того, звичайно, не мали ще своєї виробленої літературної мови. Ось тому перші переклади богослужбових книжок з самої істоти своєї були не багато зрозумілі всім слов'янським народам.

На мою думку, питання про рїжну вимову у слов'янських народів одного й того тексту повстало ще разом з заснуванням літературної слов'янської мови, цеб-то ще за св. Костянтина та Мефодія в IX віці. Маю тут на увазі той факт, який подає нам життя Костянтина в 8-м розділі, а саме: коли імператор візантійський Михаїл III та патріарх Фотій післали в 860 р. св. Костянтина та Мефодія до Хазарії (може до слов'ян), то Костянтин прибув до Херсонесу і «обрѣтъ же тоу евангеліе и ѡалтырь, роуцькымы писмены писано, и члокѣка обрѣтъ, глаголюща тою бєсѣдою, и бєсѣдовавъ съ нимъ, и силъ рѣчи примъ, своєи бєсѣдѣ прикладаа разанчанага писмена гласнага и съгласнага, и, къ Бїѡу молитѣж твора, въскорѣ нача чести и съказати; и мзноси са ємоу дивлаужъ, Бїа хвалаше».

З приводу цього місця писано надзвичайно багато, але його не роз'яснено остаточно ще й досі, головню тому, що не розуміємо тут виразу сила рѣчи.

---

¹ „Извѣстія отдѣл. русск. языка и словесности“ 1901 г. т. VI кн. 1 ст. 309.

² Древне-церковно-словянскій языкъ, вид. 2, Харків, 1913 р. ст. 9.

На мою думку, вираз цей — це граматичний термін, який означає наголос (акцент), а в переноснім значінні вимову. Слово силл визначає акцент з найдавнішого часу аж до XIX-го віку, — в цім значінні слова цього вживається по всіх найдавніших граматичних статтях та по всіх старих граматиках (пор. хочаб у І. Ягича, в його „Разсужденія южно-славянскої и русскої старины о церковно-славянскомъ языкѣ“ 1895 р. ст. 340, 360, 361, 420, 426 – 427, 433, 436, 461, 462, 478, 502, 510 – 511, 603, 638, 642, 690, 692, 700, 701, 724, 726, 785, 789, 925 і 928 — тут скрізь силл — то акцент). «Руська» мова, про яку тут річ, це звичайно мова киян, праматір теперішньої української мови. Думати, що це мова готська, не маємо підстав, — бо ж не готського наголосу вчився і прикладав його до своєї мови Костянтин. Отже, це темне й загадкове місце з Життя Костянтина я перекладаю так: «Костянтин знайшов тут (в Херсонесі в 860 чи 861 році) Євангелію та Псавтиря, написані руськими письменами (мовою), знайшов і чоловіка, що говорив тією саме мовою, і розмовляв з ним; а навчившись (від нього) наголосу (київського або вимови київської) прикладав (рівняв) до своєї (південно-слов'янської) мови (для ліпшого вивчення вимови) різні звуки голосні та приголосні; помолившись Богові, скоро почав читати й говорити (по київському). І многі дивувалися йому й хвалили Бога».

Це місце з Життя Костянтина я вважаю за незбитий доказ того, що вже в IX віці східні слов'яне мали свою осібну вимову богослужбових книжок (бо ж згадані Євангелія та Псавтир певне вживалися вже в тодішній київській християнській общині)¹.

Богослужбові церковні тексти, попавши пізніше до різних слов'янських народів, скрізь вимовлялися ріжно. Скажемо, слово кѣра було тільки графічно загально-слов'янським, але це слово вимовляли не однаково, скажемо, болгари, серби, поляки, українці.

---

¹ Докладно про це див. в моїй праці: „Історія церковно-слов'янської мови. Том I: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність“, Варшава, 1927 р., ст. 94-122.

На мою думку, св. брати Кирило та Мефодій ясно уявляли собі загально-слов'янські завдання своїх перекладів і перших текстів; на цю думку наводить мене хоча б те, що, докладно копіюючи грецьку графіку, св. брати не скопіювали знаків наголосу і не поставили їх в своїх перекладах; та й як вони могли розставляти ці знаки наголосу, коли з власного досвіду знали, що різні слов'янські народи вимовляють слова не однаково, скажемо слова *сѣло*, *народъ*, *ѣма*, *законъ* і сотні т. п. З традиції, за прикладом перших перекладів (їх ще не розшукано), частіше не ставили значків наголосу і в текстах X - XIII віків.

Отже, написи *кѣра*, *спаси*, *мене* і т. п. були для слов'ян вже з найдавнішого часу лише графічними формулами, а вимова їх була ріжною. Як же вимовляли церковні тексти ми, українці?

Для правдивої відповіді на це питання, на жаль, ми не маємо докладних відомостей. Треба думати, що першої церковної вимови вчили нас болгарські священники; але були вони в нас не довго, бо скоро повстало в нас своє національне духовенство.

Не маючи прямих свідоцтв про давню церковну вимову, все таки маємо свідоцтва посередні, — писарі, списуючи книжки, скажемо в Києві, постійно роблять дуже цікаві помилки, які вказують нам на тодішню церковну вимову. Так, вже з найпершої української пам'ятки XI віку, з Святославового Збірника 1073 р. можна переконатися, що в той час *ѣ* читали на Україні за *і*, *и* за *и*, *ѣ* за *е*, *г* за *h* і т. п., цеб-то, що вже тоді—а безумовно й до того—в наших церквах бодай частинно панувала жива українська вимова богослужбового тексту.

З часом церковна вимова ставала все ближчою до живої народньої мови, аж покіль вона не відлилася вже в певні сталі форми. Церковна вимова в старі часи була однаковою на всій українській землі лише в головних своїх рисах, а в деталях ця вимова не була в нас скрізь однаковою; так, вже з найдавніших часів були деякі різниці в церковній вимові на східних та західних українських землях.

Другим засобом оживлення чужої нам церковно-слов'янської мови було перекладання незрозумілих болгарських слів, заміна їх словами зрозумілими. Старо-болгарська мова, попадаючи, яко мова церковна, до інших слов'янських народів, була в них, звичайно, не зовсім зрозумілою, — багатьох окремих слів там напевне не розуміли. Ось через це вже в пам'ятках XI-го віку маємо багато варіантів, бо писарі, переписуючи церковно слов'янські тексти, дуже часто незрозумілі слова заміняли зрозумілими; цих варіантів так багато, що здається, вже в XI-м віці всі трудніші старо-болгарські слова були замінені словами зрозумілими¹. Варіанти ці (для одного й того грецького слова) — наочний свідок, що вже в XI віці багато дбали, щоби церковна мова була мовою зрозумілою. З бігом часу цих перекладів-варіантів стало надзвичайно багато, так що майже неможливо розшукати двох церковних текстів, щоби в них не було словарних відмін, і ці відміни найчастіше одного характеру: зробити текст більше зрозумілим².

Давнину не було якогось сталого методу праці писарів богослужбових книжок, не було в цій справі й якогось провідного наказу вищої церковної влади, — кождий писар списував по своєму, кожний до цієї праці вносив свою власну уподобу. Давнина наша ніколи не знала погляду про недоторканність оригіналу та про святість навіть окремої букви, — ці погляди прийшли значно пізніше; з давних часів не можна вказати, напр., навіть двох євангельських текстів, щоби вони були зовсім однаковими; навпаки, часто писар постільки вільно ставився до свого оригіналу, що його можна б назвати автором пам'ятки. Святим оригіналом для нас був тільки оригінал грецький, а на тексти церковно-слов'янські давнина наша постійно дивилася лише як на людські переклади, і то не-

---

¹ В *Entstehungsgeschichte* 1913 р. Ягіч подає дуже багато цих варіантів; багато їх і по інших працях, присвячених давнім перекладам. Див. ще *Ів. Огівнко*: *Історія церковно-слов'янської мови* т. II ст. 116-121 і т. V ст. 432-433.

² Багато цих варіантів подаю я в своїй „*Історії церковно-слов'янської мови*“, 1929 р. т. V ст. 433-476.

рідко переклади досить невдалі. З такого погляду впливала потреба постійного виправлення та підсвіження тексту, що й робив кожний переписувач, коли тільки була це особа освічена. І лише значно пізніше, десь з половини XVII-го віку, а власне з XIX-го віку вироблюється потроху погляд на сталість церковно-слов'янського тексту, і тільки аж тоді припиняється самовільна зміна незрозумілих слів та застарілих форм на зрозумілі й сучасні.

Звичайно, українські писарі постійно при переписуваннях вносили більше чи менше число ознак своєї живої мови, що вже в пам'ятках XI-го віку дуже помітне¹. З бігом часу цих ознак стає все більше, разом з тим більшає й число українських слів, що ними потроху заміняють незрозумілі слова та архаїчні форми. Такі самі тексти з певним числом українізмів стають оригіналами й для перших церковно-слов'янських друків, що бачимо, напр., в краківських виданнях 1491 р. відомого Швайпольта Фюля².

Початок перекладів книг церковних на українську мову вже в новочаснім розумінні припадає на XV-й вік. Вже тоді, в XV віці виразно зазначилося велике бажання вірних мати хоч деякі церковні книжки, особливо ж Письмо Святе на живій, зрозумілій мові. Так, в рукопису кінця XV-го віку, що зберігається в Публичній Бібліотеці в Петрограді, Q. I. 391, знаходимо переклади з багатьма ознаками української мови—так званої Никодимової Євангелії або Страстей Господніх, оповідання про трох волхвів і життя св. Олексія чоловіка Божого³. На кінець XV-го віку треба віднести ще й писану півуставом Євангелію, що зберігається в Петрограді, в Публичній Бібліотеці,

---

¹ Див. *Ів. Огієнко*: Історія церковно-слов'янської мови, 1929 р. т. V ст. 98-188: Старо-слов'янська мова української редакції.

² *Ів. Огієнко*: Друкарська Трійця: I: Швайпольт Фюль, „Літопис“, Відень, 1924 р. № 11.

³ Ці Страсті Христові видав Н. М. Тупиків під редакцією А. І. Соболівського в „Памятниках древней письменности и искусства“ 1901 р. Ч. 140. Мова цього рукопису зветься тут „західно-руською“.

під ч. F. I. 17; мова цієї Євангелії має багато українських елементів¹.

Спеціальних повних своїх перекладів Письма Святого до XVI-го віку ми не маємо; проте вже в XV віці виразно зазначилось загальне бажання мати більш зрозумілий текст Св. Книг. Виявилось це бажання перш над усе в т. зв. глосах; на краях церковно-слов'янських рукописів книг Св. Письма почали пояснити незрозумілі слова живою народньою мовою. Такі пояснення, чи глоси, з'являються в нас з XV-го віку, і йдуть без перерви аж до XVIII-го століття. Спосіб такого пояснення вперше повстав на Заході, — там постійно давали глоси до латинського тексту Святого Письма; такі ж глоси в XIV віці знаходимо часто в чеських та польських казанях, писаних по-латині; звідти цей спосіб забрів і до нас на Україну. Такі глоси знаходимо навіть в перекладах на живу мову, що бачимо в перших чеських бібліях, звідки цей звичай зайшов і до наших перекладів, напр. в Євангеліях Пересопницькій 1556 р. та в відписах з неї, Житомирській 1571 р. і Літківській 1595 р. глос досить багато. Пізніше, при списуваннях ці глоси звичайно вводились до самого тексту, і таким чином повставав більш зрозумілий текст Святого Письма.

Жива мова увійшла до церкви в середні віки найперше в церковній науці, в казанні. Спочатку церковні казання говорено виключно мовою латинською, але на Заході рано почали виголошувати церковну науку, особливо до простого люду, й живою мовою. Так, церковні синоди навіть в Польщі ще в XIII віці (напр. року 1248, 1285 і інш.) робили постанови, щоб церковну казань (зараз по Євангелії) до простого народу виголошувано польською мовою; тільки проповідь до вищих верств вірних була в мові латинській². Наказувано також навчати нарід щоденних молитов польською мовою.

¹ Про неї див. статтю проф. В. Перетця в „Записках Наук. Тов.“ т. 93 за 1910 рік.

² Dr. J. Pelczar: Zarys dziejów kaznodziejstwa w Polsce, Краків, 1917 р., ст. 11-12 і 35.

Треба додати, що деколи бувало й так, що проповідь виголошувано по польському, але пізніше друковано її по-латині¹.

Цікаво ще підкреслити, що вище польське духовенство, під впливом урядовим, дбало, щоби духовенство було національним. Так, синод Ленчицький 1282 р. постановив, що висвячувати можна лише осіб, які знають польську мову; уніївський синод 1326 р. забороняє святити чужинців, коли не знають вони польської мови².

Те ж саме було й в церкві українській, — і тут рідна жива мова вперше ввійшла до церкви з казанням, і тут, певне, можливі випадки, коли церковну промову казано живою мовою, але потім її написано або й надруковано вже мовою літературною, цеб-то церковно-слов'янською.

Найперші переклади Письма Святого на живу народню мову розпочали проповідники для своїх церковних потреб. Виголошуючи проповіді в живій мові, проповідники на Заході цитати з Святого Письма наводили спочатку по-латинському; така непослідовність була в вічі, і проповідники, наводячи євангельський текст по-латині, мусіли зараз же тлумачити його вірним в живій мові (звідси, між іншим, повстав самий звичай церковну науку вести зараз же по Євангеллі, бо ця наука спочатку й була тільки тлумаченням Євангеллі, що читалася в незрозумілій мові). Таким чином ми бачимо, що проповідники перші взяли за переклад Письма Св. на живу мову для своїх церковних потреб. В косьолі польськїм, скажемо, друкована казань вже в XV віці має цитати з св. Письма в польській мові³. Взагалі, синоди XV в. в Польщі вимагають, щоби ксьондз читав Євангелію перше по-латинському, а потім, для казані, по-польському⁴.

Теж саме було і в церкві українській, — й тут проповідники перші розпочали переклади Письма Свя-

¹ Там само, ст. 40.

² Там само, ст. 2-3.

³ Dr. J. Pelczar, ст. 36.

⁴ Там само, ст. 38.

того на українську мову для своїх потреб; пишучи чи пізніше друкуючи свої казання, проповідники почали й цитати з Св. Письма подавати в українській мові. Випадки такі відомі мені ще з XV-го віку, — з Стратів Христових, про які вже згадувалось; пізніше цитати з св. Письма в українській мові знаходимо в «Похвалі гетману К. И. Острожському» невідомого автора, в Супрасльськiм рукописові, під 1515 роком (видання 1836 р., Москва, ст. 149-154); в книзі Степана Зизанія «Казанье св. Кирила Іерусалимского» 1596 р. читання з Євангелії подано українською мовою.

За XVI і XVII віки на Україні взагалі був звичай (на Заході відомий значно раніше) густо пересипати релігійні твори цитатами з св. Письма в українській мові; на краях книжок звичайно зазначається й джерело таких цитат. Коли б ці цитати звести до купи, то ми мали б значну частину Біблії в перекладі на живу українську мову ще XVI-го віку... Пізніше, в XVII віці, в творах українських проповідників, скажемо у Іоаникія Галятовського або в Антонія Радивиловського таких цитат дуже багато, а сам переклад зроблено старанно й добре¹.

Такі були ближчі причини—серед низки інших—повстання найперших спроб перекладів Письма Святого на українську мову². Реформація, як ми бачили, повільний переклад цей значно прискіпила й скоро привела до того, що вже в середині XVI-го віку на Україні повстав переклад на українську мову цілої Євангелії й цілого Нового Завіту.

---

¹ Це джерело перекладів Письма Святого на українську мову в нас, на жаль, ще зовсім не досліджене; цікаво б вяснити, чи не користувалися наші проповідники гостовими вже перекладами, такими, скажемо, як Пересопницька Євангелія. Підкреслю тут, що в польській літературі подібну працю відносно Петра Скарги проробив уже кс. Ст. Оконеґський (Pismo św. w dziełach X. Piotra Skargi, Poznań, 1912), — він зібрав усі цитати П. Скарги, який цитував Вульгату завжди по-польському.

² *Ів. Огієнко*: Причини повстання перших перекладів св. Письма на українську мову, альманах „Дніпро“ на 1923-ій рік, Львів, ст. 89-91.

VIII.

Чому мова українська не стала мовою богослужбовою в XVI-м віці.

Як ми бачили вище, жива мова українська стала з XVI в. також і мовою церкви, — нею виголошувано казані, цею таки мовою читано Євангелію й Апостола, нею ж були ріжні церковні читання¹. Але мовою богослужбовою українська мова тоді не стала. Що ж спричинилося на це?

Одна з найважніщих причин — католицька релігійна боротьба. Викликавши великий релігійних рух, боротьба ця кинула все українське громадянство до церкви, і примусила його боронити все, що носило печатку православія. Зза цієї боротьби і зза такого напряду церковного українського руху церковні братства скоро стали організаціями зовсім консервативними, які часом боялися навіть тих «новин», що їх заводили самі єпископи.

І от тоді ходом живих подій церковно-слов'янську мову зараховано до головних прикмет самого православія, — вона стає святою мовою, невіддільною від самого розуміння православної церкви.

Таким чином церковно-слов'янська мова стала традиційною ознакою «руської» народности, «руської» віри. „Въ сознаниі большинства идея церковнаго языка смѣшалась съ идеей вѣры, — правдиво каже П. Житецький. — а та и другая — съ идеей народной самобытности“². Боронячи свою батьківську віру, стали боронити так само й свою традиційну церковну мову. В другій половині XVI-го віку розпочалася сильна боротьба з прихильниками унії, яка підняла нарід до оборони своєї загроженої церкви. Досить сильна течія за запровадження до церкви живої мови помалу сама собою припинилася во ім'я рятуння загальної

¹ Проф. І. Огієнко: Мова українська була вже мовою церкви, Тарнів, 1921 р.

² Старинныя возрѣнія русскихъ людей на русскій языкъ, „Кіевская Старина“ 1882 р. т. IV, листопад, ст. 285.

церковної справи перед наступом католицизму. Виступивши нарід проти всяких новин, мусів він відкинути й новину в ділянці богослужбової мови; прихильники живої мови, боячися своєю новиною подати ще один привід до церковної боротьби, мусили відступити від своєї ідеї.

На витворення такого світогляду багато спричинилися московські втікачі, консерватисти, такі як кн. Андрій Курбський, старець Артемій, друкар Іван Хведорів і інші, які скрізь обстоювали вагу церковно-слов'янської мови в церкві і літературі, і були запеклими противниками живої мови. Від Курбського залишилися його листи, цілих 15,—і з цих листів видно, як він справді скрізь агітував за незмінність церковно-слов'янської мови.

Ще приклад. Григорій Ходкевич, бажаючи, щоби «слово божіе розмножилося и наученіе людем закону греческаго шірилося», задумав був видати популярну тоді книжку, Учительну Євангелію св. о. Калиста, патріярха Царгородського в перекладі на українську мову; на жаль, цієї доброї думки своєї Ходкевич не здійснив, і видав цю Євангелію р. 1568 таки церковно-слов'янською мовою. Зробив він це безумовно під впливом московських збігців, в першу чергу друкаря Івана Хведорова, що надрукував цю Євангелію, які відмовили Ходкевича від думки видати Євангелію українською мовою. Про це в передмові до цієї Євангелії сам Ходкевич розказує таке: «Помыслилъ же былъ есми и се, иже бы сію книгу, выразумѣнія ради простых людей, преложити на простую молву, и имѣлъ есми о том попеченіе великое. И совещаща ми люди мудрые, в том писмѣ оученые, иже прекладаніемъ з давныхъ пословиць на новые помылка чинится немалая, яко же и нынѣ обрѣтается в книгахъ новаго переводу. Того ради сію книгу, яко здавна писаную, велѣлъ есми ее видруковати, которая каждому не есть закрыта, и к выразумѣнію не трудна, и къ чтенію полезна“...

Цей консервативний московський напрям у відношенні до живої мови завзято обстоював у нас, як ми бачили, і відомий полемист Іван Вишенський,

палкий оборонець церковно-слов'янської мови. Він писав: «Євангелія и Апостола въ церкви на литургии простымъ языкомъ не выворочайте, по литургии же, для вырозумѣнья людского, попросту толкуйте и выкладайте; книги церковныѣ всѣ и уставы словенскимъ языкомъ друкуйте»¹. Цікава проте сама порада, бо вона красномовно свідчить, що Євангелію й Апостола за часів Вишенського, цеб-то в кінці XVI-го віку, в церкві таки читали українською мовою.

Була ще одна причина, може найголовніша, чому рух за запровадження живої мови до Богослуження не дійшов до свого природнього кінця, — це була доля реформації на українських землях. Саму ідею про читання св. Письма і про Богослуження живою мовою, як ми бачили, принесли нам релігійні рухи, а тому нема нічого дивного в тім, що ідея ця була міцно зв'язана з долею реформації. Глибокого коріння в українськiм народі протестантські ідеї тоді взагалі не пустили, народніх мас вони не захопили. Навпаки, ці маси дивилися на протестантів як на щось собі зовсім чуже й шкідливе, чому, напр., в час повстання Хмельницького в 1648 р. так багато перебито різних протестантів, а рештки їх з українських земель розбіглися.

На початку, як ми бачили, православні не виступали гостро проти протестантів; не те бачимо під кінець XVI-го віку: православне духовенство змушене було й собі боронитися від залиття протестантства, для чого воно вживає тепер протестантської зброї — живого слова. Так, в XVI-м ст. повстають т. зв. Учительні Євангелії, писані українською мовою, і в них часом були вже виступи проти протестантства. Одну таку Євангелію описав Др. Ів. Панькевич², — це Ладомирівський (Земплинської жупи на Закарпатській Україні) відпис XVII ст. з Учительної Євангелії дру-

---

¹ Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России, т. II ст. 210. Див. далі наступний розділ.

² Ладомирівське Учительне Євангеліє, „Науковий Збірник“, Ужгород, за 1923 р. На жаль „языкова аналіза“, яку тут дано, має багато різних непорозумінь.

гої половини XVI-го віку; тут вже читаємо проти нововірства: «Отож, пане Лютре, не соудися ты сам и людеи не зводи от пути правдивого, вывертаючи правдивыи слова б(о)жїи (л. 116). Чинѣмо, не даючися изводити новым учителем (л. 21). А они нам мовят, иж бы мы сами измышляли собѣ закон... Они сами тепер, ново наставши, един от другаго взяли собѣ наоуки фалшивыи, а тыми науками своими много людїй изводят» (л. 81).

Коли запанувала т. зв. католицька реакція, вона припинила протестантську працю й на Україні. Рештки нашої інтелігенції, що позостали при православній вірі, хоч і захопилися були реформаційними ідеями, тепер змушені були боротися перед латинським наступом. На запровадження живої мови до богослуження настав зовсім не відповідний час.

Українська мова не стала тоді богослужбовою мовою; принаймні, перекладів на українську мову богослужбових книжок, таких, як, напр., Літургія, Вечірня, Ранішня, не знаємо. Відновлена ідея живої мови в церкві спинилась на пів-дорозі, — на українську мову перекладено тільки Святе Письмо та другорядні церковні книжки.

Наслідки невітлення в життя цієї великої ідеї, що для православних була власне ідеєю зовсім не реформаційною, а тільки відновленням віковичної в нас кирило-мефодіївської ідеї, наслідки того були дуже гіркі для України. Давня церковна мова залишилася не тільки мовою богослужбовою, але намагалася позостатися й мовою літературною; тому ж, що мова ця все-таки була нам напів чужою, широкий загальний розумів, зза чого багато письменників українських почали писати мовою польською.

І пізніше, коли відбулося р. 1654 політичне з'єднання України з Москвою, а р. 1686 з'єднання церковне, то власне те, що наша церква богослужбовою мовою мала мову церковно-слов'янську, це дало привід Москві виганяти українську мову взагалі з церкви, навіть з другорядного вжитку, і замінити її мовою російською.

І нарід український, під час довгого панування над Україною Москви (1654—1917), не мав уже своєї національної церкви, що привело його до національної несвідомости і до теї культурної темноти, в якій перебуває й тепер. А цього не було б, культурна історія наша пішла б зовсім іншим шляхом, колиб в XVI віці, під час тодішнього великого церковного руху, мова українська стала була мовою богослужбовою, цеб-то колиб нарід українській постійно чув свою літературну мову і в церкві.

IX.

Церковно-слов'янська мова в Литві та Польщі за XV—XVIII віки¹.

1.

Церковно-слов'янська мова, яко мова церкви й літератури православного словянства, за тисячу літ свого існування у рїзних народів мала не однакову долю,—одна доля її була у слов'ян південних, друга в Росії, і знову інша серед українського народу в Річі Посполитій Польській. Доля церковно-слов'янської мови в першу чергу залежала від того, чи була вона в даній землі мовою державної Церкви, чи була мовою Церкви тільки національної меншости. Ясно, що на землях православних південних слов'ян, болгар та сербів, церковна мова мала повну змогу нормального розвитку увесь той час, поки народи ці були вільними; але з часу, коли Болгарія й Сербія стали тільки колоніями турецькими, з того часу доля церковно-слов'янської мови у південних слов'ян стала зовсім іншою. А в Росії, де церковно-слов'янська мо-

---

¹ Ця стаття—це вступна лекція автора, яку він виголосив (в скороченні) 17 березня 1926 р. польською мовою в Варшавському Університеті при покликанні його звичайним професором на катедру церковно-слов'янської мови й палеографії. В XIV т. „Prace Filologiczne“ 1930 р. стаття виходить польською мовою. Щоби не розбивати цілости статті, не викидаю з неї того, про що вже говорилося в попередніх розділах.

ва, яко мова державної церкви й мова літератури, не зазнавала якихсь особливих перешкод на дорозі свого повільного розвитку, звичайно, доля цієї мови складалася так, що давала їй повну змогу нормального життя.

Від цієї першої причини—теї чи іншої долі церковно-слов'янської мови --- впливає й друга, — доля церковно-слов'янської мови, яко мови церкви й літератури, сильно залежала також і від того оточення, в якому їй доводилося перебувати. Скажемо в Росії, де увесь слов'янський нарід належав до одної православної церкви і де на цю церкву не було якогось великого стороннього впливу, доля церковно-слов'янської мови пішла собі шляхом свого нормального розвитку.

Але зовсім не така доля припадає розвитку церковно-слов'янської мови в тих землях, де православна людність жила разом з людністю католицькою, де вона культурно стояла нижче від останньої, і де вона підпадала через саме реальне життя найрізнішим католицьким культурним впливам. Скажемо, десь в Хорватії або в Далматії італійські впливи були постільки глибокими й життєвими, що церковно-слов'янська Служба могла держатися там тільки через велику й стихійну відпорність слов'янського народу перед народом романським та через його замилювання до традиційних слов'янських форм.

Але в житті церковно-слов'янської мови у всіх слов'янських народів помічається одна головна спільна риса: вірна людність потроху, але постійно забуває її. І це забування ц.-слов'янської мови залежало не стільки від сторонніх впливів на православну віру, скільки й від живого життя та його реальних потреб. Бо ж ц.-слов'янська мова з бігом віків невпинно мертва і все більше та більше відбігала від живої мови.

Церковно-слов'янська мова українського народу в Польщі за XV—XVIII віки не була мовою державної Церкви, а сама православна людність скрізь була оточена сильними католицькими культурними впливами. Звідси ясно, що доля церковно-слов'янської мови в Польщі мусіла піти окремою дорогою, мало по-

хожою на шляхи розвитку цієї мови у інших слов'янських народів. Доля ц.-слов'янської мови складалася тут надзвичайно оригінально й повчаюче; коротко розказати про цю долю я й поставив собі завданням цієї моєї статті.

Церковно-слов'янська мова ще з самого початку свого, ще з часу введення її до нашої Церкви в X-м віці, як казав я вище, не була в нас живою, народові цілком зрозумілою мовою. З походження свого це була давньо-болгарська мова, а точніше — солунська говірка македонського нарідча болгарської мови. В своїй вітчизні, в Болгарії IX віку т. зв. церковно-слов'янська мова, звичайно, була живою, народові зрозумілою; на схід прийшла вона в своїй болгарській формі, прийшла не в однаковий час, — до підкарпатських слов'ян чи не на століття раніше, як прийшла вона до Києва вже офіційно в 990 (не 988) році. І з того ж X віку церковно-слов'янська мова стала в нас разом з тим і мовою літературною.

Але як мова літературна, церковно-слов'янська мова відразу підпала в нас великому впливові живої народної мови, що вже тоді була відмінна від мови церковної. Ті перші пам'ятки нашої літератури, що дійшли до нас з XI-го віку, скажемо київський Збірник кн. Святослава 1073 року, всі такі пам'ятки мають найвиразніші ознаки київської живої народної мови. Церковно-слов'янські пам'ятки XI-го віку взагалі вже мають виразні діалектичні ознаки, а це дає змогу говорити про різні т. зв. редакції церковно-слов'янської мови навіть в богослужбових, постійно мовою консервативних книжках¹.

З часом різниця між літературною та церковною мовами ставала все більшою: мова церкви відходила все далі та далі від мови живої. На жаль, старовина не зберегла нам якихсь виразних свідочств, як ставився до своєї церковної мови православний нарід за давніші віки, поскільки він її розумів, і чи не була вона йому вже вдавнину малозрозумілою. Але замість

---

¹ Див. мою працю: Пам'ятки старо-слов'янської мови X—XI віків, Варшава, 1929 р., ст. 7, 98-103.

таких прямих свідоцтв маємо свідоцтва посередні,— самі богослужбові книжки: переписуючи їх, писарі роблять багато помилок і то часто таких, які ясно свідчать про невелике знання церковно-слов'янської мови і про ступневе вривання живої народної мови до церковних книжок.

Сама церковна мова не лишалася незмінною. Переглядаючи давні переклади богослужбових книжок за XI—XIV віки, помічаємо виразне бажання вже тоді по можливості наблизити церковну мову до живої мови своїх вірних, зробити її більше зрозумілою; менш зрозумілі слова при перекладах дуже часто замінялися словами новими, зрозумілими, а архаїчні форми—формами новими. Таким чином скоро повстала т. зв. нова церковно-слов'янська мова.

Був ще один спосіб робити церковно-слов'янську мову більше приступною для зрозуміння вірних,—це своя вимова богослужбового тексту. На мою думку вже в XI віці, а може й давніше, різні церкви вимовляли богослужбовий текст неоднаково, вимовляли його по своєму, все наближаючи його до живої мови. Це був один з наймогутніших засобів підживляти до певної міри мертву церковну мову (див. вище ст. 73-75).

2.

Але скоро настав час, коли почали голосно говорити про придатність чи не придатність нашої церковної мови. По розпаді Київської Держави на сході повстала велика Литовсько-Руська Держава. Держава ця, сусідуючи з Польщею й маючи з нею найтісніші звязки, увесь час була в найближчих зносинах з західною Європою. Хоч столицею Литовсько-Руської Держави була Вильня, але центром релігійного життя позоставав проте Київ, з його старими святинями. Зносини з заходом увесь час побільшувалися, і ці зносини, як ми бачили, й привели до перегляду питання про церковну мову і про мову літературну. Це був XV-й вік.

Найрізніщі церковні рухи, особливо ж рух гуситський, дали для Європи багато різних культурних наслідків; не лишилися вони без впливу й на Литовсько-Руську Державу. Православна молодь з цієї Держави часто їздила за наукою в Європу, а вертаючись, привозила додому й нові думки та нові ідеї. Незадоволені пануючим Римом перші виставили ідею вживання народньої живої мови в літературі та перекладів Письма Святого також на живі мови. Ідеї ці—це були найкращі ідеї нових церковних рухів, а разом з тим це були ідеї найкорисніщі, бо вони були спрямовані для підняття морального та культурного рівня цілого людства. Ось ці великі ідеї, що були, власне, повторенням давніх кирило-мефодіївських ідей, рано прищепилися й серед православної людности Литовсько-Руської Держави, цеб-то серед українців та білорусів по сьогоднішній термінології.

Думка про вживання народньої мови в літературі повстала серед українського народу дуже рано. Церковно-слов'янська мова лишалася в нас мовою церкви, але вона була мало придатною для буденного живого життя. Вона не мала всіх потрібних слів, яких вимагало нове живе життя з його найрізніщими вимогами і з його неупинним прогресом. Грамоти князів, різні купецькі акти, духівниці і т. п. вже з XIII-го віку мають великі елементи живої народньої мови. Численні урядові канцелярії Литовсько-Руської Держави вже не послуговувалися для своїх буденних потреб мовою церковною, — вони вживають нової т. зв. „руської“ мови.

Канцелярії Литовсько-Руської Держави мали велику роль в утворенні цієї „руської“ мови. „Руська“ мова—це була літературна мова того часу, мова, що помалу виперла з літератури мову церковну й стала на її місце. Мову цю утворили головню тодішні урядові канцелярії й вона скоро стала загальною літературною мовою всього православного населення. В основі цієї нової літературної мови лежить, звичайно, давня церковно-слов'янська мова, але вже з великою домішкою живої української мови та з домішкою (менше) мови білоруської. І з XV віку це спільне україн-

сько-білоруське *хочу* зовсім вже заступає в урядах давню церковно-слов'янську мову, яко мову літературну. Правда, це не був якийсь особливий спосіб повстання літературної мови,—так само перше в урядових канцеляріях повстали й літературні мови напр. у німців та росіян. Таким чином серед українськ-білоруського народу церковно-слов'янська мова помітно перестає існувати, як мова літературна, ще в XV віці, хоч, звичайно, книжки для релігійного читання ще довго писалися й церковною мовою, але й ця остання стала вже мовою новою, дуже наближеною до живої мови.

У той час, з другої половини XV-го віку, у східного слов'янства помічається досить значний релігійний рух, що був викликаний ерессю т. зв. жидівствующих. Сектанти ці надавали велике значіння книгам Старого Завіту; давнім перекладам церковно-слов'янським вони мало довіряли, тому почали самі перекладати ці книги просто з жидівських оригіналів вже на нову літературну мову. Жидівствующі хвалилися, що вони мають усі книги св. Письма (повної збірки цих книг у нас тоді ще не було); на жаль, всі книги жидівствующих до нас не дійшли, бо їх ще вдавнину знищено. Але деякі переклади жидівствующих, напр. Мойсейового Пятикнижжа, книги Єсфир та Псавтиря, що почасти дійшли до нас, мають справді виразні діалектичні ознаки живої тодішньої української мови.

Зазначу ще одну причину, яка довела до певної кризи мову церковно-слов'янську яко мову богослужбову. В Чехах в XV віці, наслідком гуситського руху, перекладено цілу Біблію на живу чеську мову, і то не один раз — лише за XV-й вік чехи мають більше 60 кодексів Біблії та Нового Завіту в різних перекладах; а р. 1488-го Біблію чеською мовою вже й видрукували в Празі. Чеський вплив був надзвичайно сильним в Польщі і досить виразно помічався і в Литві та Україні.

Наслідком усіх оцих причин серед православної людности в Литовсько-Руській Державі починає потроху падати знання церковно-слов'янської мови. Ра-

зом з тим жива народня мова вривається все більше та більше до церковних книг, до св. Письма і взагалі до Церкви. І під кінець XV-го віку маємо вже Євангелію і др. книжки, писані не чистою церковно-слов'янською, але мовою новою, з великою домішкою мови української¹. Певне в XV віці були спроби в нас виголошувати й проповіді народньою мовою. Так в XV віці влізає потроху жива народня мова до потреб церковних. А все це підготовило добрий ґрунт до теї великої діяльності, яку на самім початку XVI-го віку проробив славний Франциск Скорина з міста Полоцька, що видрукував Біблію вже цією новою, до живої близькою мовою.

3.

В XVI віці ціла картина вже різко міняється. Усе те, що до того часу було лише започатковане, в XVI віці набірає собі виразних ознак. Крім цього, в XVI віці трапилися в нашім житті вже такі події, які процес повільного замірання церковно-слов'янської мови, про який я розповідав, сильно прискорили і він пішов вже прискішеною ходою. Найбільшою подією такою була Люблинська унія 1569-го року, наслідком якої всі землі Литовсько-Руської Держави опинилися тепер під Польщею, цеб-то українці та білоруси були тепер тісно прив'язані до іншої культури, так відмінної від тодішньої культури своєї.

А в самій Польщі в той час аж кипіло від реформаційного руху. Церковне життя знаходилося в повнім упадку; католицьке духовенство було неосвічене та мало цікавилось своїми пастирськими обов'язками. Зо вступом на престол короля Сигизмунда Августа (1548 р.) в Польщі запанувала повна релігійна толерантність, а це дало змогу найрізніщим реформаторам прибути до Польщі, яку тоді звано *asylum haereticorum*, і відкрито ширити тут свою на-

---

¹ Проф. В. Перетц в „Записках“, Львів, т. 93 за 1910 р. Див. ще Страсті Христові, що видав Н. М. Тупиков в „Памятникахъ древней письменности и искусства“ 1901 р. № 140.

уку. І справді, в небувалому доти розмірі по Польщі шириться гуситство, лютеранство, кальвінство, пізніше антитринітарство чи аریانство або соцініянство,— нараховують аж 32 секті, що тоді вільно навчали в Польщі.

А з р. 1569 го, з часу Люблинської унії, всі ці реформаційні течії широкою річкою полилися й на землі українсько-білоруські, що їх тоді приєднано до Польщі. А наслідком цього дуже багато української та білоруської інтелігенції підпали реформаційним впливам і перейшли головно в кальвінство. Ці реформісти, між іншим, проповідували критичне ставлення до тексту св. Письма та вимагали перекладу його на живу народню мову. Живе слово вони ставили дуже високо, і живою ж мовою виголошували вони й свої проповіді, і саме св. Письмо по церквах. І протестанти видають в XVI-м віці декільки перекладів Біблії на польську мову.

Додам до цього, що р. 1555 на польським сеймі значне число депутатів вимагали, щоби Богослуження по костелах відправлялося народньою мовою: *ut cultus divinus lingua vernacula publice in templis perageretur, quod Bulgaris eadem cum Polonis lingua utentibus olim a Sede Apostolica concessum esset*¹.

Такий сумний стан церкви примусив католицький єпископат енергійно стати на оборону її. Для врятування справи до Польщі запросили єзуїтів, а вони своєю енергійною працею хутко відживили підупалу католицьку церкву. Люблинська унія 1569-го року дала змогу цим єзуїтам посунутися й на землі білоруські та українські, і вони скоро пішли на схід аж до Дніпра. Скрізь єзуїти позакладали добрі школи й повели енергійну боротьбу з протестантськими течіями. Але борячись з протестантами, єзуїти змушені були взятися за їхню ж зброю,—за живу мову. Живою мовою єзуїти виголошували свої проповіді, — а проповідники були вони в більшості дуже добрі; жи-

---

¹ *О. О. Первольфъ: Словѣнскій языкъ и его судьбы у народовъ славянскихъ. „Мееодіевскій Юбил. Сборникъ“, Варшава, 1885 р. ст. 85.*

вою мовою повели вони й свої диспути, на які завжди збирали силу народу. Принялися єзуїти навіть і за переклади св. Письма на польську мову, і дали такі класичні праці, як, скажемо, переклад Біблії Якова Вуйка 1593 і 1599 років.

Єзуїти скоро впоралися з протестантами в Польщі, Литві й на Україні, тим більше, що й серед самих протестантів не було тоді згоди. Залишившись, так би мовити, без праці, єзуїти всю свою енергію звернули на православних. І тут вони взялися за стару протестантську зброю, — користаються з живої мови. Свою увагу єзуїти звернули головню на вищу православну інтелігенцію та на вище духовенство, — і тут вони мали великі успіхи. Уся православна інтелігенція, що перейшла була на протестантство, перейшла тепер на католицитво. Православний нарід втратив тоді майже всю свою інтелігенцію. При вірі батьків лишилися лише «*ropi ta chlōpi*».

Я розповів усе це для того, щоби видніше стало нам положення церковно-слов'янської мови в українській церкві. Знання цієї мови падає вже так, що її розуміють зовсім мало. Та й кому було дбати про краще знання церковної мови, коли духовенство було малоосвічене, а інтелігенція відпала? І від XVI віку ми маємо вже не одне свідоцтво про занепад знання своєї церковної мови. Так вже Скорина підкреслює, що церковно-слов'янські слова «*неразумнии простымъ людемъ*»¹. Знаємо також, що відомий московський емігрант, князь Андрій Курбський, в листі до Марка Саригозина, учня відомого московського емігранта Артемія, скаржився, що не може добути собі потрібної людини для перекладів на церковну мову: «*Аще, молвилъ, и добуду Грецкимъ умѣющаго або Латинскимъ, но Словенскій не будутъ умѣти*»². Цей же Курбський в 2-м листі до Кузьми Мамонича пише про одного збірника, отриманого з Афону: «*Коль оле, уже благодати ради Божія, подана намъ книга въ помощь отъ Святыхъ Горы, яко самою рукою Божією принесен-*

---

¹ П. Владиміровъ: Скорина, 1888 р. ст. 30.

² Сказанія кн. Курбскаго, Спб. 1842 р. II. 164, I. 257.

на, простоты ради и глубокого неискusstва церковниковъ русскихъ церквей»¹. Сам Курбський, що був горливым оборонцем православної старовини, скаржився, що він «не до конца навъкъ книжнаго словенскаго языка». А Курбський переклав пояснення Івана Золотоустого на Листи ап. Павла на «вождѣленный и любимый, праотець прирощенный, языкъ словенскій» і післав свій переклад відомому заступникові православія, кн. К. Остріжському. Переклад припав до вподоби старому князеві, але він чистосердечно порадив перекладчикові, щоби той «лѣпшаго ради выразумѣнія на Польщизну преложити даль»². Це дуже характерна порада, яка красномовно свідчить про низький ступінь знання ц.-слов'янської мови в той час і про поширення мови польської серед нашої інтелігенції.

В дуже сильних виразах скаржився на занедбання церковної мови й відомий Василь Тяпинський, в передмові до свого перекладу Євангелія 1580 р. „А хто Б(о)гобоюни не задрезитъ,—пише він — на такую казнь б(о)жію гледечи, хто бы не мусил плакати, видечи так великих княжат, таких панов значных, так мног(о) деток невинных мужов з жонами в таком зацном руском а злаща перед тым довстипном оучоном народе, езика своего славнаго занедбане, а просто възгардоу, с которое за покаранемъ Панскимъ оная ясная их в слове Б(о)жьем м(у)дрость, а которая им была праве яко врожоная, гды от них отишла, на ее мѣстыце натыхмѣсть такая оплаканая неумеетность пришла, же вжо некоторые и писмом се своим, а злаща в слове Б(о)жемъ встыдают. А на остаток што может быти жалоснейшая, што шкарадша, иж и тые, што се межи ними зовут д(у)ховными и учителя, смѣле мовлю, намней его не вмѣют, намней его вырозуменя не знают, ани се в нем цвичат, але и ани школы коу науце его нигде не мают, зачим в полскіе або в иные писма за такую неволею, не мало и оу себе и дети не без встыдоу своего, бы се одно почули,

¹ З видання 1914 р. ст. 427.

² Там само т. II ст. 158.

немалога заправоуют¹. Трохи далі той же Тяпинський скаржитися знову, що тепер «не толко в ге-вреиских, але и в словенском своемъ умеетность стра-тили»¹.

Що простий нарід не розумів уже своєї церковної мови, свідчить про це й Григорій Ходкевич: він хотів був Учительну Євангелію в 1569 р. «выразумѣ-нія ради простыхъ людей преложити на простую мол-ву», але його відговорили від цього оборонці церковно-слов'янської мови (див. вище ст. 82).

Відомий перекладчик Нового Завіту, Вал. Нега-левський в передмові 1581 р. розповідає, що працю свою він виконав з намови й нагадування «многихъ учоныхъ, богобойных, а слово божее милующихъ людей, которые писма полского читати не умѣют, а языка словенского, читаючи писмом рускимъ, выкладу з словъ его не розумеют²; отже виходить, що навіть вчені люде не знали своєї церковної мови.

На таке саме занедбання та помітування церковної мови скаржитися й вищий представник православної Церкви в своїм пастирським листі 1592 року: «Ученіе святыхъ писаній зѣло оскудѣ,—пише митрополит, паче же словенского російскаго языка, и вси человѣцы приложиса простому несъвершенному лядскому писанію, сего ради въ различныа ереси впадоша, не вѣдуще въ Богословіи силы совершеннаго грамматическаго словенскаго языка»³.

Та й звідки було взятися цьому знанню, коли в той час не мали православні ані добрих шкіл, ані добрих підручників для вивчення ц.-слов'янської мови? Духовенство стояло на низькому культурному рівні, воно було дуже мало освічене, а до того воно й не бачило добрих прикладів, бо більшість вищої рід-

---

¹ П. Владиміровъ: Предисловіе Василя Тяпинскаго къ печатному Евангелію, изданному въ Западной Россіи, около 1570 года; див. „Кіев. Старина“ 1889 р. кн. I, додаток ст. 2-3. Видання Владимірова не точне й з помилками; дуже на часі було б наукове перевидання цієї важливої передмови.

² Див. „Универс. Извѣстія“, Київ, 1911 р. кн. 12 ст. 119.

³ Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи, т. IV ст. 42.

ної інтелігенції тоді вже покинули свій нарід і прадідівську віру...

Так свідчать самі православні про занепад церковно-слов'янської мови; і тому нема нічого дивного, що й противна сторона — католики часто підкреслювали, що православні не знають своєї церковної мови. Відомий польський історик Матвій Міховита в опису Сарматії 1517—1521 років розповідає, що слов'янської мови вживають в Богослуженні українці, москвитяне, болгари й волохи, але ця церковна мова відмінна від їхньої живої, чому нарід її не розуміє, — розуміють лише «vladicae et baytkones i. e. episcopi et presbyteri»¹. Єпископ Гозій в своїй праці з 1555 р. пише, що «на Русі (цеб-то на Україні, бо Росію він зве Москва) церковної слов'янської мови не кожний розуміє, навіть часто й священник»².

Сильніше про це писав відомий єзуїт, проповідник Петро Скарга в своїй праці 1577 р.: «O iedności kościoła Bożego» 1577 р.: Wielce cię oszukali Grekowie, narodzie Ruski, iż ci, wiarę ś. podając, ięzykać swego Greckiego nie podali: Aleć na tym Słowieńskim przestać kazali, abys nigdy do prawego rozumienia y nauki nie przyszedł. Bo tylo te dwa są ięzyki, Grecki a Łaciński, ktoremi wiara święta po wszem świecie rozszerzona y szczepiona iest: okrom ktorych nikt w żadney nauce, a zwłaszcza w duchowney, wiary ś. doskonałym być nie może... Y nie bylo ieszcze na świecie ani będzie żadney Akademiei, ani Kollegium, gdzieby Theologia, Philozophia, y inne wyzwolone nauki inszym się ięzykiem uczyły y rozumieć mogły. Z Słowieńskiego ięzyka nigdy żaden uczonym być nie może. A iuz go teraz prawie nikt doskonale nie rozumie. Bo tey na świecie nacyey niemasz, ktoraby im tak, iako w księgach iest, mowiła: a swych też reguł, Grammatyk y Kalepinow do wykładu niema, ani iuz mieć może. Y stąd Popi waszy, gdy co w Słowieńskim chcą rozumieć, do Polskiego

¹ Мееодіевскій юбилейний сборникъ 1885 р., стаття Первольфа, ст. 82.

² Hosii Opera, Париж, 1562 р. л. 261.

się udać po tłumactwo muszą: abo więc tylo usty a w czytaniu Doktormi są. Y inney szkoły, chyba na czytanie, nie mają¹.

Як наслідок усього цього, в міру занепаду церк.-слов'янської мови росла й входила до церкви жива народня мова. Так, вже р. 1556-го повстає на Волині, в м.м. Дворці та Пересопниці, славний переклад Євангелії на українську мову; крім цього, за XVI вік Євангелія або цілий Новий Завіт, перекладені були ще сім раз, головно на Волині. І маємо незбиті докази, що ці переклади на живу мову вже в XVI-м віці читано по церквах². Про те, що в XVI віці по церквах читано Апостола та Євангелію й народньою мовою, свідчить нам палкий оборонець ц.-слов'янської мови, консервативний полемист український Іван Вишенський; він писав наприкінці XVI віку: «Євангелія и Апостола въ Церкви на литургии простымъ языкомъ не выворочайте; по литургии же для вырозумѣнья людского попросту толкуйте и выкладывайте»³. Вишенський взагалі був проти живої мови не тільки в Церкві, але й в церковній літературі; так, він радив: «Книги церковные всѣ и уставы словенскимъ языком друкуйте»⁴.

Взагалі, в XVI-м столітті, під впливом реформаційним, склалася велика течія проти панування традиційної слов'янської мови в церкві. Зазначаючи, що ця мова зовсім застаріла, що її мало хто розуміє, течія ця розпочала велику боротьбу за впровадження живої мови до церкви й за переклади св. Письма на українську мову. Партія ця, велика й сильна, церковно-слов'янську мову називала болгарською, щоби вже тим самим зазначити її чужинецьке походження, як причину її незнання. Так, перекладчик Пересопницької Євангелії 1556 р. архимандрит Григорій два

---

¹ Частина III розділ 4, цигую з видання 1590 р. ст. 312-313; видання 1577 р. перевидано в „Русская Историческая Библиотека“ Спб. 1892 р. т. VII, тут ст. 485-486.

² *Ів. Огівенко*: Мова українська була вже мовою церкви. Тарнів, 1921 р. ст. 10-12.

³ Там само, ст. 22. Акты Южной и Западной России II.210.

⁴ Там само, ст. 22.

рази зазначає, що він перекладав «изъ языка бльгарскаго на мовоу роускою». Так само і в Крехівськім Апостолі церковно слов'янська мова десятки разів зветься болгарською. Назва ця панувала тоді й серед поляків, які теж церковно-слов'янську мову звали болгарською; так звать її, напр., Górnicki та Orzechowski¹. Повстала ця назва, крім старої традиції, може ще й тому, що в XV ст., підчас нового південно-слов'янського впливу, з Болгарії приходили нові болгарські т. зв. тирновські тексти, що тішилися тут великою повагою. Правда, й назва «словенській языкъ» не була своєю на Україні, бо в XV—XVI віках так звичайно звали в нас мову південних слов'ян, а їх самих звано «словенами». В глибоку давнину автор Київського Літопису твердив: *а словѣньскъ языкъ и русьскый одинъ*, в цей же час, в XV—XVI віках таке твердження було вже явно перестарілим.

Але знаємо на Україні й другу партію, що всіма силами боронила вживання церковно-слов'янської мови. Для цієї партії церковно-слов'янська мова була непорушним каменем православної церкви, хоч самі оборонці мало розуміли цю мову. Як раз на той час, коли реформаційні рухи захопили були український нарід, на Волині перебували впливові московські емігранти, які й почали боронити церковно-слов'янську мову. Найбільше впливовим був князь Андрій Курбський, що скрізь виступав за церковну мову; в листі до кн. К. Остріжського він писав: *«вѣрь ми, ваша милость, если бы и не мало ученыхъ сошлоъ, словенска языка клоняюще чины грамотическіе и прелагающе въ полскую барбарію, изложити текстъ въ текстъ не возмогутъ, а не токмо словенскія або грецкія бесѣды, а ниже слюбимыя ихъ латинскія. Сенсъ быти нѣяко можетъ, но околичность слогней зѣло будетъ далека»*². Отож, як бачимо, Курбський не тільки боронить церковну мову, але й ставить її вище інших мов; ця сильна оборона Курбського перед кн.

---

¹ Меѳодіевскій Юбилейный Сборникъ, Варшава, 1885 г., стаття О. О. Первальфа ст. 81.

² Сказанія, ст. 254-255.

Це була відповідь консервативного покоління на ті гострі завваження, які часто чулися з боку католиків (а часом і своїх) на нашу церковну мову. Але це не була реальна відповідь, це не була реальна порада.

Звичайно, найкращим засобом підняти знання церковно-слов'янської мови було б заложення своїх шкіл, в яких не тільки навчали б церковної мови, але — проти насмішок П. Скарги — цею ж мовою вчили б теології та філософії. Як знаємо, такі школи й повстали на Україні з другої половини XVI-го століття, і в цих школах на початку їх існування найголовнішим предметом стала церковно-слов'янська мова, — вона була тут не тільки яко окремий предмет, але й стала мовою навчання. Студентам заборонювали говорити своєю матірньою мовою, статути братських шкіл звичайно наказували, щоби «дѣти єдинѣ другого пыталѣ по-грецку, абы ему отповѣдалѣ по-словенску, и тыжѣ (коли) пытаются по-словенску, абы имѣ отповѣдано на простой мовѣ». А Мелетій Смотрицький в передмові до своєї Граматики 1619 р. вже наказує, щоби „діалектѣ въ звыклой школьной розмовѣ славенскій межѣ тщателми (студентами) каранемѣ захованѣ былѣ“, щоби студентів змушували говорити між собою тільки церковно-слов'янською мовою.

Сміявся Скарга з православних, що вони для навчання церковно-слов'янської мови не мають ані правил, ані граматик, ані словників. Це був болючий та дошкульний натяк, бо правдивий, і тому кращі люде свого часу зрозуміли цю недостачу й негайно почали реально зараджувати й цьому лихові. Найперше в 1586 р. видрукувано в Вильні шкільний підручник: „Кграматыка словенська языка“, що вийшла з кругів остріжських¹; р. 1591-го у Львові видрукувано нову працю: «Грамматика доброглаголиваго Єллинословенскаго языка»; накінець, р. 1596-го вийшла у Вильні «Грамматика словенска» Лавріна Зизанія. А щоби дати більшу можливість розуміти ц.-слов'янську мову,

---

¹ Відома тільки з одного неповного примірника, див. *И. Каратаевъ: Описание, 1883 р. ст. 232-233.*

той же Лаврін Зизаній р. 1596-го випускає цінний труд для свого часу: «Лексис сирѣчь реченія вѣкратцѣ събранны, и из словенскаго языка на простый рускій діалектъ истолкованы». Це був перший церковно-український словник¹.

Остріжський культурний центр сильно вплинув в кінці XVI-го віку на підняття знання церковно-слов'янської мови. В Остріжській Академії зібралися кращі вчені свого часу, з кол яких вийшла перша ц.-сл. граматика 1586 р.; з цих самих кол вийшов і М. Смотрицький, найбільший лінгвіст свого часу. Остріжська ж Академія випустила в 1581 р. першу друковану Біблію східного слов'янства, випустила ц.-слов. мовою, і вже це саме було сильною обороною церковно-слов'янської мови. Друкована Біблія була приступнішою до набуття, а тому вона широко розійшлася і безумовно підтримала знання церковно-слов'янської мови².

4.

Коли тепер перейдемо до XVII-го віку, то побачимо, що справа й тут стоїть так само, як і в попередні віки. Знання ц.-слов'янської мови падає в масах ще більше. Духовенство, що не мало відповідних шкіл для науки, так само мало знало свою богослужбову мову.

Скарги на занепад церковно-слов'янської мови не припиняються і в XVII віці, — її все забувають, знання її занадто мале. В передмові до Учительної Євангелії 1616 року читаємо про цю мову: «Пре незнаємость и неумѣтность языка словенского многихъ, многимъ малопотребенъ и непожиточенъ ставшися,

---

¹ Про всі ці видання докладно розповідаю в своїй праці: Огляд українського лінгвістики, „Записки“ львівські 1907 р. т.т. 79-80.

² Цікаво, що при однім із примірників Остріжської Біблії знайдено „Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ словъ просто“ XVII-го віку (видав арх. Амфілохія в „Чтенія“, Москва, за 1884 р. кн. 2), — красномовний доказ, що Остріжська Біблія будила знання церковно-слов'янської мови.

знову, переложеньемъ его на языкъ нашъ простій русскій, якобы з мертвыхъ воскрешонъ... Затимъ тоть, который тыхъ часовъ хотъ въ зацнѣйшомъ... языку словенскомъ, пре неспособность слухачовъ, немногимъ пожиточенъ былъ: теперъ хотъ въ подлѣйшомъ и простѣйшомъ языку, многимъ, албо рачей и всѣмъ руского языка, яко колвекъ умѣтнымъ потребенъ и пожиточенъ быти моглъ». Через це незнання церковної мови дехто з вірних „удавались до заразливыхъ еретической науки паствискъ“, — натяк, здається, на переклади протестантів.

Відомий богослов і лінгвіст свого часу, Памва Беринда, в передмові до свого Словника 1627 р. осмілився вже досить різко написати про цю справу: «Широкій и великославный языкъ Славенскій—пише Беринда — трудности словъ до вырозумѣня темныхъ многи в собѣ мает, зачимъ и самаа церковь россійская многимъ власнымъ сыномъ своимъ *в огиду приходить*».

Звичайно, стан був зовсім неприродний, — духовенство мусіло ж боронити традиційну церковну мову. І бачимо тепер вже щось нове — в XVII ст. церковну мову боронять вже організовано, а в цій обороні велика заслуга припадає Києву та його Печерській Успенській Лаврі. В той час Печерська Київська Лавра була міцною православною фортецею, яка згуртувала в своїх мурах багато світлих богословів, що боронили рідну церкву. Заснована при Лаврі друкарня принесла величезну послугу православію й сильно підтримала церковну мову.

Відомий тогочасний богослов Захар Копистенський в передмові до Бесід І. Золотоустого на 14 послань Апостола Павла, що вийшли з Печерської друкарні в 1623 р., ось так висловив думку на ц.-слов'янську мову, висловив думку не тільки свою, але й цілого вченого гуртка славних богословів, що тоді працювали в Києві. На початку Копистенський хвалить кн. Святополк-Четвертинського за таку небуденну чесноту, що князь „прирожонный свой славенскій Діалектъ або языкъ любишь и выславуешъ, и силу его розумѣючи, радъ книги того Діалекту читаешъ, и многих до читанья и коханья ся в нем побужати ра-

чишь“. Та йначе й бути не може, бо ж церковна наша мова рівняється мові грецькій, і вище мови латинської: „маєт бовѣм языкъ славенскій такову в собѣ силу и зацность, же языку Грецкому якобы природне съгласуетъ и власности его съчиняется; и в перекладъ свой приличне и нѣяко природне онъ беретъ и пріймуєтъ, в подобныи спадки склоненій и съчиненія падаючи, венць и найзвязнѣйшее сложное Грецкое слово подобнымъ такъже звязнымъ и сложнымъ по славенску виложити ест можно, чого инымъ жаднымъ, анѣ Латинскимъ недоказати языкомъ, чого доводомъ естъ, же латинскіи переводники таковыи слова обширне з околичностями на свой перекладают язык, многими околичностямиширитимусять“.

А через таку прикмету ц.-слов'янської мови «беспечнѣйшая естъ речъ и оувѣреннѣйшая філософію и ееологію славенским языком писати и из Грецкого переводити, нѣжли Латинскимъ, который оскудный естъ, же такъ реку, до трудных, высокихъ и Богословныхъ речій недоволенный и недостаточный; для тогож в Книгах Латинских барзо много словъ ся Грецких находит». А далі Копистенський знову вихваляє церковну мову: «З вѣку той Славенскій языкъ ест знаменитъ, которого Јафетъ и его поколѣнье оуживало, широко и далеко ся ростягаль и славный был, для чого отъ славы словенскимъ названый естъ». Перераховує далі такі широкі простори цієї мови: «Заж' бовѣмъ не славный естъ, гды от заходу Бѣлого моря и Венецкихъ и Римскихъ ся тыкаетъ границъ, а от Полудня з Грецією в' сусѣдствѣ и в' братерствѣ живеть: на Востод' зась солнца над Чорнымъ моремъ до Персіи притягает, а оу Ледовитого моря ся опираеть, на Полночь з' Нѣмцами и которые оучасництво з' ними мают, опирает'ся». По цьому Копистенський продовжує: «Не погоржали тым языком славенским и царскіи и Кролевскіи Дворы, мѣль заисте оу них свою знаменитую повагу». І дає приклад: „Кролевая Ядвига читовала Библию славенскую, а до вырозумѣнья ей мѣла Выклады отцевъ святых славенским языком, которые з Библиєю читала“¹.

¹ „Меховита, історікъ Полскихъ дѣв, пишет, Книга 4 глава 41“.

Як бачимо, це був зовсім гідний погляд на свою церковну мову. І за XVII вік зробили вже багато, щоби дати духовенству реальну змогу добре її знати. Так, р. 1619 вийшла славна граматика Мелетія Смотрицького, що більше як на сто років у всіх слов'ян стала джерелом граматичної мудрости; р. 1627-го виходить в Києві відомий Лексикон славенороскій Памви Беринди, що так само на довгий час став підручною книжкою для вивчення церковно-слов'янської мови; р. 1638-го в Крем'янці на Волині виходить „Грамматіки или писменница языка словенскаго“. Додаймо до цього, що в XVII віці для православної людности повстало вже не мало добрих шкіл, де навчанню ц.-сл. мови відведене було відповідне місце. До того духовенство почало вчитися й латинської мови, щоби гідно боронити свою церкву.

Стан ц.-слов'янської мови в середині XVII-го віку добре висвітлює нам еромонах Кутейнського монастиря Іоїль Труцевич в передмові до Лексикона Памви Беринди другого видання, в Кутейні 1653 р. «Читать а не розуметь — здалека починається тут — глупая речъ ест, мовит нѣкто от мудрыхъ». Язык ц.-сл. має багато незрозумілих слів, через що «многіє, зважаючи котори не часто его заживают, для невыроумения оных, силы писмъ досконале не поймутъ, и частокрот малый з читаня относят пожитокъ», і тому П. Беринда „ку пожитку любомудрым, набарзей спудомъ, през друкъ южь тому лѣтъ 26 на свѣтъ выдалъ“, Словник був дуже потрібний, чому „през той не барзо долгій часъ такъ оскудѣлъ, же омаль где его видеть барзо“. Через це Кутейнський монастир видає вдруге цю потрібну книжку, «абы и в тыи оплаканыи наши часы истинно Православной Святое Церкви сынове, читаня писмъ Славенскихъ не занедбываючи, охотнѣйшими до нихъ ставали, и оттуль, як з широко глибо(ко)го моря церковного душезбавенный брали пожитокъ».

Особливо сильно занепадало знання церковно-слов'янської мови серед духовенства й народу уніятського. Географічно ближче до польського народу, а тепер через унію віддане на сильні римо-католицькі

впливи, духовенство уніятське зовсім мало цікавилось цєю мовою; доходило навіть до того, що воно забувало читати по церковно-слов'янському і правило Служби по зшитках, написаних польським алфавітом. По уніятських братських школах на вивчення церковної мови не звертано особливої уваги¹; так само було й по монастирях; знаємо, напр., що архим. Виленського Троїцького монастиря Самуїл Сенчило в 1608 р. скаржитися на те, що через єзуїтів та кармелитів в цім монастирі не було вже місця «для науки язика нашого словенского»². І зовсім правдиво писав М. Смотрицький, в *Verificatia* 1621 р., що унія з Римом принесла дуже малу користь українському народові, з окрема не піднесла освіти духовенства, що й далі лишається «в темній простоті: нема дбайливости про школи, церковно-слов'янська мова занедбана, а українська висміюється»³. Головною мовою стала тут латина, пізніше — мова польська; „Нема тепер в нас слов'янських шкіл та наук — скаржитися один уніятський письменник кінця XVII-го віку, — усі науки викладаються мовою латинською. Вся наука про стан священничий, про таїнства знаходиться в латинських книгах, і коли хто не розуміє їх, той, звичайно, не зрозуміє й ті тайни“.

Церковні діячі XVII-го віку, переважно православні, звернули вже велику увагу й на живу народню мову. Коли занепадові церковної мови серед духовенства можна було ще зарадити підручниками та школами, то цього не можна було зробити для широких народніх мас. І ми бачимо, що в XVII віці вже в повному розмірі дбають про пристосування церкви до народного зрозуміння. Церковні проповіді виголошують живою мовою, свідком чого лишилися в нас

---

¹ *К. Харламовичъ: Западнорусскія школы, Казань, 1898 р. ст. 519-520.*

² *Археографическій Сборникъ, VI ст. 116-117.*

³ *Архивъ Юго-Западной Россіи ч. I т. VII ст. 336.* Цікаво, що й сам Смотрицький в своїй Граматиці 1619 р. плуває закінчення ц.-слов'янські з українськими, пор. *II. Житецький: Очеркъ, ст. 67.*

грубезні томи проповідей Галятовського, Радивилівського та інших. Року 1627-го Тарас Земка переклав Синаксарі на українську мову і видрукував їх в Києві в «Тріоді Псній»; це була надзвичайна подія, бо з того часу жива мова ще більше входить до церковного вжитку¹. Всяка псбожна лектура виходить народньою мовою. Катихизиси віри православної появляються в тій же мові. Богослужбові книжки тепер передруковуються з різними поясненнями вже живою мовою. До тексту треб вводиться багато частин живою мовою, напр. в Требнику могилянському 1646 р.². Появляються переклади молитов на живу мову³. Появляється багато т. зв. учительних Євангелій українською мовою. Взагалі, в XVII віці вже широко розвивається літературна українська мова, трохи менше — мова білоруська; мова ц.-слов'янська вже зовсім перестає бути мовою літературною.

І тому нема нічого дивного, що навіть знаменитий проповідник половини XVII-го віку, Іоанникий Галятовський навчає в своїй відомій праці: «Наука албо способъ зложеня казаня» так: „Старайся, жебы всѣ люде зрозумѣли тоє, що ты мовиш на казаню, бо святий Іоан Златоустый мудрый был казнодѣя, еднакъ его ганила невѣста за казан'е трудное, же ся з него нѣчого не научила и не отнесла пожитку душевного. Кажеть и Апостоль Павелъ, жебысмо значне и выразне до зрозуменя людского слово Божіе проповѣдали, бо мовит: Аще безвѣстенъ

---

¹ Проф. *Іван Огієнко*: Українська мова в Києво-Печерській Лаврі в XVII віці, „Духовна Бесіда“ за 1924 р. №№ 1-2.

² Див. мої статті: Присяга молодих на вінчанні, „Духовна Бесіда“ 1925 р. № 22. Сторінка з історії української мови, як мови богослужбової (Чин на розлучення душі від тіла), „Наша Бесіда“, Варшава, 1926 р. № 4 ст. 8-9. Взагалі, по Требниках українського видання в XVII-го віку появляються додатки українською мовою. Див., напр., вже в Требнику 1621 р. виленського видання додатки: Наука пред слов'їдо з словенскаго прелсжена, Предмова пред шлюбом в Мал'женство вступающим', Утѣха живымъ над умерльми. Додатки ці по українських Требниках були аж до 1720 р., коли з наказу Петра I їх повикидали.

³ *І. Огієнко*: Переклад „Вірую“ на українську мову 1619 р. „Триуб“ 1926 р. № 18 ст. 6-8.

гласъ труба дасть.. (1 т. п. 1 Кор. 14); если будешъ слово Божое проповѣдати, а нѣкто его не зрозумѣеть, себе самого будеш проповѣдати и выславляти, а не слово Божіе“ (з «Ключа Розуміння» видання 1663 р. л. 244б). Ця порада Галятовського широко розійшлася і певне мала великий вплив.

5.

Та доля ц.-слов'янської мови, про яку я розповів, значно змінилася в XVIII столітті. Перелом на гірше розпочався власне ще з 1667 року, цеб-то з Андрусівського перемирря, в силу якого Київ, культурний центр православного народу, остався за Москвою. На початку зносини з Києвом були вільними й жвавими, київські видання вільно ширилися по всіх православних церквах в Польщі. Але де далі зносини з Києвом ставали все труднішими, а влада київського митрополита на землях польських ставала лише номінальною. Це був великий та дошкульний удар для православного життя в Польщі, бо власне цим для нього було відрізане найголовніше кріння його. Православне життя в Польщі, позбавлене Києва, яко центра, потроху заємрає.

Знання ц.-слов'янської мови падає тепер остаточ-но. Нарід вже зовсім мало її розуміє, не більше того знає її й само духовенство. Року 1720 відбується відомий Замойський собор, якого постанови вже зовсім руйнували навіть сам обряд східний.

Латинізація пустила тоді глибоке коріння в саме життя православної людности, а це звичайно відбилося й на церковнім житті і на долі церковної мови. Появляються священники, яким вже не легко було навіть читати кирилицею, а тому в Супраслі та в Почаєві часом видають богослужбові тексти, друковані латинкою. Року 1779-го з почаївської друкарні виходить, напр., Псавтир: «Давіда Пророка и Царя Пѣсни рекше Псалми, со преложеніємъ *на сообщііи намъ и обычный языкъ* (цеб-то польський) из Вул'гаты давно переведенихъ псалмовъ, тоже во оувѣдомленіе нѣкоторихъ Славенскихъ реченій, здешнымъ неудобь ра-

зумителныхъ, въ пол'зу же сія благоговѣйно читати обыкшимъ». Українські й білоруські друкарні починають давати своєму народові досить багату лектуру мовою польською.

При такому стані життя годі було говорити про добре знання ц.-слов'янської мови. В цікавій книжці, що вийшла в Супраслі в 1722 році: «Собраніе припадковъ краткое и духовнымъ особомъ потребное» (ніби катихизис) на л. 566 читаємо таке цікаве місце. Ставиться питання: «Чи мають кожного дня Іерее мовѣти, под грѣхомъ смертелнымъ, Полунощнѣцу, Утряню, Часы, Вечерню и Павечерню?» і дається на це запитання така характерна й виразна відповідь: «Римляне повѣнны под грѣхомъ смертелнымъ, але Грекове и Русь не повѣнны под грѣхомъ смертелнымъ, бо Римляне мають доходы великии, а Русь мусятъ сама себя хлѣба зарабати... Римляне мають Пацеры малыи, а Руская Полунощница, Утряня, Часы, Вечерня и Павечерня долгиі»... Звичайно, де вже тут було до знання церковної мови!..

Щоб поширити знання ц.-слов'янської мови, як ми бачили, р. 1627 го київська Лавра видала відповідного доброго словника; р. 1653-го цього словника передруковано в Кутейні.

Те саме робиться і в XVIII віці, тільки тепер випускають словники вже не церковно-українські, але церковно-польські. Року 1722-го супрасльська друкарня випустила такого саме церковно-польського словника. Передмова до цього Лексикона надзвичайно цікава, бо вона красномовно свідчить про долю ц.-слов'янської мови за цей час. «Съ неисчетною болезтію сердца—читаємо тут — и язвою утробы неудобъ исцѣлною избобрѣли (цеб-то переконалися) искусителіс или экзаминаторове поставляемыхъ въ Іерейство людей, яко сотный іерей едва славенскій разумѣтъ языкъ, невѣдая, что чтеть въ Божественной Службѣ съ погибелью своея и порученныхъ паствѣ его душъ... Сіе же все искусно бысть текущаго году, и мнозѣ отриновенни от рукоположенія на Іерейство, сея ради вины, избобрѣтошася». Як бачимо, картина зовсім вже сумна.

Не кращав цей стан і далі. Невідомий чеський автор книги: *Historia fratrum Bohemorum* 1702 р. певне має на увазі західних українців, коли твердить, що нарід не розуміє церковно-слов'янської мови зовсім, через що священники їхні вчать ся цієї давньої слов'янської мови так само, як у слов'ян західних вчать ся мови латинської¹.

Мало ліпшим був стан розуміння ц.-слов'янської мови й серед східно-українського народу в цей час, так само і в Росії. Так знаємо, що ще Тредьяковський в 1730 р. писав про цей язик: «онъ у насъ очень темень, и многія его наши читая неразумѣють».

Ось такою була доля ц.-слов'янської мови в Литві та Річі Посполитій Польській. Доля ця в високій мірі повчаюча і для нас, що живемо в ХХ столітті. Як ми бачили, знання ц.-слов'янської мови рано почало падати в масах, бо мова ця з часом відходила все більше та більше від мови живої. Найріжніші способи зарадити цьому не давали добрих наслідків. Це пониження знання ц.-слов'янської мови залежало не тільки від політичних умов, але більше від відсутности добрих шкіл та від недостачі корисних підручників для вивчення її. І тільки в XVII віці, в Києві для направлення цього зла стали були на зовсім правдиву путь: добрі школи для духовенства і жива мова до церкви скрізь, де її можна примінити. Коли в XVIII ст. забули цю мудру заповідь Києво-Печерської Успенської Лаври, то справа дійшла до того, що, як каже вже цитована пам'ятка, «ледве сотний священник розумів церковну мову»...

2.III.1926.

---

¹ Мееодієвський юбилейний збірник, Варшава, 1885 р., стаття *Первольфа* ст. 82-83.

X.

Українська літературна мова XI—XVI століть¹.

1.

Перша літературна мова українського народу не була йому рідною, — це була мова болгарська, занесена до нас в малих розмірах, переважно до західно-українських земель, ще підчас діяльності незабутніх Костянтина й Мефодія, цеб-то в другій половині IX-го століття, а в більших — по офіційнім охрещенні Киян в 990 році² найперше в постаглі богослужбових книжок. Багатоплідна культурна діяльність Костянтина й Мефодія прищепила всім слов'янським народам велику й величну ідею Богослуження народньою мовою ще на світанку середніх віків, через що слов'янська мова стала культивуватися по церквах усіх християнських народів, що прийняли грецьку віру. Солунські брати свої переклади найпотрібніших книг св. Письма та богослужбових зробили на рідну їм південно-болгарську мову, — і ця мова й стала церковною мовою для всіх тих слов'янських народів, що прийняли грецьку віру. У той час у цілій Європі було втертою звичкою, що мова церковна одночасно була й мовою літературною. Ось таким чином і в нас на Україні болгарська церковна мова стала мовою літературною³.

Одним із культурніших слов'янських народів в IX-м столітті, коли появилися переклади солунських братів, були безумовно болгари. Болгарський нарід був територіально найближчим сусідом найкультурнішої тоді держави — Греції, з котрою мав постійні тісні

---

¹ Стаття ця (але не вся) видрукувана була в „Ділі“ за 1929 р. ч.ч. 174-179, серпня 7-12. Щоби не розбивати цілості статті, не викидаю з неї того, про що вже говорилося в попередніх розділах.

² Дату охрещення 988 рік уважаю невідповідною.

³ Докладно про всі ці справи росповідаю в своїй двохтомній праці: „Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність“, Варшава, 1927—1928 р.р.

взаємини й яка мала на нього великий культурний вплив. Тому цілком зрозуміло, що праця, подібна праці Костянтина й Мефодія, могла зародитися в більшому розмірі тільки серед болгарського народу. В Болгарії в X-м столітті, за незабутнього царя Симеона, повстає велика й цінна література на їхній церковній мові, цеб-то на живій народній болгарській мові.

Культурний авторитет болгарський серед інших слов'янських народів був тоді дуже високим, і тому література т. зв. золоті доби, доби царя болгарського Симеона, відразу поширилася й серед українського народу. Виробленої своєї літературної мови в нас тоді ще не було, тому український нарід охоче й без усяких застережень прийняв болгарські богослужбові книжки. Робити це в той час було тим легше, що все таки болгарська мова була в більшості своїй для нас зрозумілою; крім того, нову християнську віру ширило в нас на початку власно болгарське духовенство. Ось через усе це і в нас на Україні літературною мовою стала мова болгарська.

І таким чином болгарську мову постійно чув український нарід скрізь по своїх церквах, цею ж мовою читав він і книжки св. Письма (а якоїсь заборони читання їх, подібної до заборони у католиків, ми ніколи не знали), а тому звикав до неї все більше та більше. Духовенство проповідувало й боронило ідею, що літературною мовою може бути тільки мова церковна; само ж воно, власне, й розвивало рідну літературу, писало тією ж таки болгарською мовою, бо письменників світського стану було тоді надзвичайно мало. Болгарські книжки найрізноманітнішого змісту ширилися по Україні все більше та більше, без кінця переписувалися й залюбки читалися. Таким чином зацпилася на Україні болгарська мова, яко мовою літературною, яку ми зevamo мовою церковно-слов'янською.

Проте ця перша наша літературно-церковна мова була для нас у багатьох відношеннях мовою чужою, — вона мала багато незрозумілих для нас болгарських слів (азъ, глаголюти, а҃іє, аще, вѣдѣніє, благо,

градъ і сотні подібних) та болгарських форм (напр. прикметники на -аго і т. п.). Цю незрозумілість церковної мови сильно зменшували тим, що скрізь церковні книжки читано з живою українською вимовою: *кѣра*—віра, *тебѣ*—тебі чи тобі, *мене*—мене (а не мене), *Господи*—Господи (а не Г'осподі) і т. п. Очевидно, такої ж вимови навчано тоді скрізь і по тодішніх школах¹. Українська жива вимова сильно ховала й зменшувала чужинність нашої церковної мови, і власне ця вимова дала змогу чужій нам болгарській мові довгі віки міцно триматися на Україні і в церкві, і в літературі.

Проте це була чужа нам мова, дуже часто мало або й зовсім не зрозуміла широким українським масам. Українська мова, як мова самостійна, від болгарської відмінна, виробилася ще в доісторичний час, цеб-то ще задовго до часу появи в нас писаних пам'яток. У нас у науці втерся звичай датувати ті або інші процеси життя української мови віком, коли ці процеси вперше знаходимо в писаній пам'ятці². Це зовсім невідповідний звичай, бо 1) фонетичні процеси для свого вироблення й усталення потребують надзвичайно довгого багатівікового часу і 2) самі писані пам'ятки маємо аж з другої половини XI віку. Релігійна боротьба нашого й чужого (болгарського та грецького) духовенства проти слов'янських пам'яток дохрист'янських, на погляд цього духовенства зовсім «паганських», допровадила до того, що були понищені всі писані пам'ятки дохрист'янської доби українського народу. А що ми мали своє письмо й свою

---

¹ Докладніше розповідаю про це в своїй статті: „Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці“, див. варшавський „Елпіс“ 1926 р. ст. 11-32.

² Напр. твердження Д-ра *Ів. Зілинського* (в „Записках“ львівських 1926 р. т. 141-143 ст. 12): „Переміна старого *ъ* в *і* розпочалася, як це доводять різні лінгвісти, дуже давно, правдоподібно вже в XI в. (пор. вже у Збірнику Святослава)“. Початок такої переміни я відношу на доісторичні часи, раз пам'ятки XI в. вже знають її.

писану літературу ще до офіційного прийняття християнства, про це в науці нема великого сумніву¹.

Більше того: безумовно ми мали свої переклади св. Письма ще до праці Костянтина й Мефодія, цеб-то ще перед половиною IX-го віку, бо ж Костянтин десь в 860 р., пробуваючи в Херсонесі, знайшов уже там ці переклади². Але все, що було в нас писаного з доби передхристиянської та й з початкової християнської, все те знищив час, огонь, релігійна боротьба та війни, а тому ми маємо наші писані пам'ятки аж з другої половини XI-го віку, цеб-то з часу, коли в нас вже безконкурентно запанувала болгарська мова, як мова церковна й літературна, запанував чужий нам болгарський правопис, запанувала й сама ідея, що прищепило її болгарське духовенство, про ідентичність мов церковної та літературної.

Панування цієї ідеї довело до того, що перша наша література писана виключно мовою болгарською, а це ще більше зміцнило саму ідею й породило нову шкідливу нам думку, яка міцно закорінилася в той час, про «непридатність» нашої живої мови для літературного вжитку. Нове духовенство, на початку переважно болгарське, міцно трималося засади, що тільки болгарська мова може бути мовою літературною; цієї ж таки засади стало триматися й те своє національне духовенство, що скоро повстало в нас під наукою болгарською.

Отож писати живу народною мовою уважалося в той давній час невибачним гріхом. Простий нарід на церковній справі та на літературі розумівся тоді ще дуже мало, тому не заявляв в тих ділянках ніяких своїх прав, через що болгарська мова вільно тут ширилася й набувала собі в чужій державі всіх горожанських прав.

---

¹ *Ів. Огівнко*: Слов'янське письмо перед Костянтином, див. „Ювілейний Збірник на пошану академіка М. С. Грушевського“ ч. II, Київ, 1928 р. ст. 156-165.

² *Ів. Огівнко*: Руські переклади в Херсонесі в 860 році, див. „Ювілейний Збірник на пошану академіка Д. Й. Багалія“, Київ, 1927 р. ст. 358-378; те саме і в „Костянтин і Мефодій“ т. I ст. 94-122.

Отакий був стан, коли появилися ті писані пам'ятники з другої половини XI-го віку, що випадком дійшли до нашого часу. На жаль, ми ще не маємо докладної наукової монографії про стан української мови по пам'ятках XI-го віку; але й те, що зробив я в своїй останній праці: «Пам'ятки старо-слов'янської мови X—XI віків», виразно свідчить нам, що вже в XI-м віці існували всі ті властивості української мови, які й тепер становлять окремішність її, цеб-то як тільки далеко сягають у глиб віків пам'ятки нашої мови, всі ті пам'ятки вже свідчать про розвиненість фонетичних явищ української мови. Пам'ятки XI-го віку, цеб-то найперші з тих, що випадком збереглися до нас, звичайно писані тодішньою літературною мовою, цеб-то мовою болгарською; але через те, що переписували їх українці, вони мимоволі робили деякі помилки супроти свого оригіналу, і якраз ці помилки (а за них, як за гріх великий, писарі так щиро просили вибачення!) звичайно й свідчать нам про тодішній стан української мови, бо ці помилки повставали з фонетичних різниць мови нашої й болгарської.

Болгарське духовенство принесло нам разом із своїми книжками також і свій болгарський правопис, який безконкурентно запанував у нас, трохи змінюючись, аж до кінця XVIII го століття, а де в чім тримається ще й досі. Цей чужий нам правопис сильно пошкодив у розвою нашої літературної мови і причинився до того, що ми звичайно не вміємо правдиво читати найстарших наших пам'яток, скажемо пам'яток XI-го віку, бо не все знаємо, що, напр., ховається під такими літерами, як болгарські *ѣ*, *и*, *ѣ*, *г*, *с*, *ѡ*, і др.; чи їх читано як теперішні *е*, *и*, *і*, *г*, *дз*, *т*, чи як *ѣ*, *і*, *ѣ*, *і*, *з*, *ѡ* і т. п.? Цей же правопис не давав змоги писати фонетично так, як вимовляли, а тому частенько з наших пам'яток XI-го віку ми можемо не багато видушити для освітлення української фонетики того часу. Але для вирішення питання про дійсний стан української мови в XI-м столітті треба брати всі пам'ятки з того часу: кожна з них може й не виявляє цілої картини нашої тодішньої мови, але всі

разом вони таки дають зовсім ясний образ української мови XI-го віку, і виразно свідчать, що вона в головних своїх рисах мало чим рїжнилася від мови сучасної. Приймаючи ж на увагу, що для вироблення й усталення фонетичних процесів потрібен багатотіковий час, мусимо добу повстання української живої мови відповідно віднести в глиб від XI-го віку.

На жаль, ми ще не знаємо докладно української церковної вимови старших віків; кажу на жаль, бо знання церковної вимови XI-го віку сильно освітлило б нам фонетику тодішніх українських пам'яток, а разом з тим висвітлило б і початкову історію української мови взагалі. Матеріалу для досліду церковної вимови маємо вже не мало, правда, не старших віків, а трохи пізнішого часу; проте беручи на увагу велику консервативність церковної вимови, можна без помітної помилки з фактів пізнішого часу робити висновки й для часу давнішого, а тому досліди над церковною українською вимовою цілком можливі. На жаль тільки їх не робиться¹.

Отож на основі всього вище сказаного можемо ствердити, що з того часу, як далеко сягають наші перші писані пам'ятки, вже з того часу існувало в нас дві мови: жива народня українська мова і мова літературна. Мови ці були зовсім рїжні, бо перша мова була своєю, тоді як друга була чужою нам болгарською мовою. Очевидно, поки література обмежувалася потребами лише самої церкви, доти між мовою церкви та літератури не було великої разячої рїжності. Але дуже рано появилися в нас найрїжніші потреби й позацерковного писання, цеб-то потроху появлялася й література світська. І з того часу, як зачалося в нас і позацерковне писання, повстала й деяка боротьба поміж мовою церковною та літературною: мова літературна все намагається визволитися

---

¹ Докладніше респовідаю про це в вище названій моїй статті: „Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці“; крім цього, церковну вимову постійно беру на увагу і в своїй праці: „Фонетика церковно-слов'янської мови“, Варшава, 1927р., див. тут ст. 121-128: Вимова старо-слов'янських текстів.

зпід опіки церковної, а через це рано появилася й деяка різниця між мовою церкви та літератури. Звичайно, на початку різниця була зовсім непомітна, але згодом вона росла та більшала, аж поки процес не дійшов до створення самостійної літературної мови. Ось через це, коли говоримо, що вдавнину мова церкви й нашої літератури були однаковими, то це за всіди треба приймати з деяким застереженням: ніколи вони *зовсім* однаковими не були, бо в літературній мові, збудованій на церковно-слов'янській основі, все були в більшім чи меншім числі й елементи живої української мови, що входили до неї в постаті живих фонетичних явищ, живих форм та окремих народніх слів.

2.

Виробленню української літературної мови дуже багато корисно сприяв той здоровий погляд на перекладки св. Письма та богослужбових книжок, який панував у стародавній церкві: святим недоторканим текстом уважався тільки текст грецький, а на текст слов'янський дивилися лише як на недосконалий твір обмеженого людського розуму. Цей погляд дав для нас далекойдучі наслідки: кожний освічений писар, переписуючи якусь церковну книжку, постійно вносив до неї ті або інші зміни, найчастіше замінюючи малозрозумілі болгарські слова та форми виразами зрозумілими. Це вкінці привело до того, що на основі староболгарської церковної мови повсталала нова не тільки літературна, але й церковна мова.

Ця нова середньо-церковно-слов'янська мова вже добре нам відома з XII-го віку, напр. з мови наших літописів, із «Слова о полку Ігоревім» і т. п. творів. В порівнянні з літературною мовою XI-го віку вона має багато відмін: словник її потроху все наближається до живого словника українського народу; давні форми, особливо болгарські, помалу виходять з ужитку. Мова цього часу, XII — XIII віків, звичайно залежить від того чи іншого виховання автора, — вона має

більше або менше традиційних болгаризмів в залежності від міри пересякнення автора церковною мовою.

В XII—XIII ст. потроху закладаються різні канцелярії, напр. князівські, митрополитальні та єпископські. Виникає часта потреба писання тих чи інших актів живого життя. Правда, це ще початкові канцелярії, з дуже обмеженими функціями головно княжого життя; вони не були близькими до живого народнього життя, але час та живі потреби життя змушували поширення цих канцелярій та наближення їх до народу. Мова старо-українських грамот XII—XIV віків ще міцно тримається традиційної літературної мови, цеб-то основою її являється мова болгарська чи церковно-слов'янська; але до цієї традиційної основи помалу входять,— де-далі все більше ти сміліше—й живі елементи української мови. Словник цих грамот звичайно має вже не дуже багато болгарських слів, традиція тримається тут переважно в чужім правописі, менше в деяких стародавніх формах.

Життя політичне, церковне та економічне з часом ускладнялося, а це й вело до повстання нових слів та до утворення зовсім нових термінів в цих ділянках практичного життя, яких уже не давала нам болгарська мова. Таким чином помалу літературна українська мова відходила від мови церковної, і різниця між ними з бігом часу росла надзвичайно помітно. На кінець XIV століття виробляється зовсім нова українська літературна мова, яку бачимо не тільки по канцеляріях та в світських творах, але й в писаннях духовних осіб,— в літописах, в життях святих та в деяких нових перекладах. Починають перекладати знову навіть деякі з давніших перекладів, настільки відчувалася тепер різниця між літературними мовами старшою й новою. Стара засада, щоби літературною мовою була мова церковна, падає тепер досить помітно.

Появлення татар на українських землях і довга татарська неволя, спинивши більший культурний рух на підбитих теренах, тим самим до певної міри спинили й нормальний розвій української літературної мови. Тільки чинника цього не треба перебільшувати.

ти, бо те напруження народу, якого зазнав він від татарського нападу, сильно впливало на повстання нового словництва, що збільшувало різницю мови церковної від мови живої. Татарська неголя змушувала український нарід з одного боку до певного співжиття з новим завойовником, а з другого до частих міграцій, а це не могло не відбиватися на складі, скажемо, словника українського (згодом входить до нього дуже багато татарських слів) та на деяких язикових змінах окремих українських місцевостей.

3.

Прилучення українських земель — Чернигівщини, Поділля, Київщини, Волині та інших — до Литовської Держави в другій половині XIV віку зачинає нову добу в історії розвитку української літературної мови. Повстають нові політичні й економічні відносини, точиться завзята боротьба за церковний центр, повстають зовсім нові з новими потребами канцелярії, а все те, звичайно, веде до перетворення літературної мови, яка тепер сильно пориває свої й без того не великі звязки з мовою церковною.

У цей час помітніше виступає й великий чинник в історії української літературної мови — польський вплив. Про вплив цей розповідаю докладніше на іншому місці, тут лише підкреслю, що початковий вплив польської мови найбільше відбивався на живій людській мові лише тих українських земель, що сусідували з народом польським, але вплив цей дуже мало помічався на мові літературній: помітні сліди його рано бачимо на західно-українських землях і майже зовсім нема їх на землях східних.

Але стан цей сильно міняється з того часу, коли Україну інкорпоровано до складу Литовської Держави, а надто з часу з'єднання Литви з Польщею, цеб-то з унії 1386-го року. Ягелло не тільки поєднав політично Литву з Польщею, оженившись з Ядвигою, але почав працювати й на поєднання їх культурне; він прийняв католицтво, і відразу ж розпочав деякі кроки для поширення його на православних україн-

сько-білоруських землях¹. Розпочалося видавання привілеїв для католицької шляхти, що було рівночасно обмеженням у правах православної шляхти. Неміцні елементи української шляхти хутко приймають католицтво, а це вело їх до відірвання від свого національного середовища й до прилучення до польської культури. Таким чином по 1386 р. розпочинається вже сильніший і зовсім помітний польський вплив навіть на тих українських землях, де до того часу він ніколи не був; а через те, що цьому впливові в першу чергу підпадала українська інтелігенція, через те польський вплив з того часу починає помітно проявлятися і в літературній українській мові. Правлячі литовські кола перейшли на культуру польську, а це відповідно відбилося й на культурі цілої Литовської Держави. В літературній українській мові народжуються зовсім нові прояви.

Приєднання українських земель до Литви зовсім відірвало їх від тієї північної частини східно-руського осередка, який залишився за Московією і з яким українські землі всеж таки були зв'язані не тільки в особі одного київського митрополита. Це відірвання від культурного й духового єднання з північно-східними землями поставило український нарід під зовсім інші сильні культурні впливи,—впливи Польщі й Західної Європи. Скоро по тому розпочинаються на українських землях нові прояви політичного й економічно-суспільного життя, викликані тіснішими зносинами з Заходом, а це все сильно відбивалося на творенні української літературної мови.

---

¹ Закладаючи в 1397 р. в Празі т. зв. Колегіум Литовський, королева Яввіга в першу чергу мала на меті поширення католицтва на землях Литовської Держави. „В землях Литовських і сусідніх—писала вона в фундушевій грамоті на заложення Колегіума—люд, що був недавно в темряві пекельної смерті, від сліпоти невірства перейшов до світла, водою св. Хрїста народився, овятій римській церкві заховує єдність і вже багато литовських і інших тих країн синів, покроплені росою св. Духа, до шкільного католицького вчення, яко олінь до джерел водних, біжать“ (див. вище на ст. 6 працю Томека і А. Яковлева: Впливи старочеського права, ст. 10).

Проте польські культурні впливи не могли перемогти в Литві впливів білорусько-українських; значна частина української можливої шляхти сильно спротивилась пануванню польсько-католицьких чинників у Литовсько-Руській Державі і тим дала змогу більш-менш нормального життя «руському» елементові. В польсько-литовській союзній Державі по всіх помітніших містах урядові канцелярії з XIV в. ведуть своє урядування не тільки в мові польській, але більше в мові „руській“, цеб-то українсько-білоруській. Виходить сила-силенна найріжніших актів, писаних «руською» літературною мовою, що очевидно веде до помітного переродження української літературної мови, — вона значно збагачується на нові слова, міцнішає в уживанні живих елементів і ще далі відходить від мови церковної.

Вік XV-ий в історії української літературної мови був віком переходовим. Польський культурний вплив на українську інтелігенцію все збільшувався, до літературної мови живі елементи входили все в більшому числі, нові обставини життя допроваджували до все більшого й більшого забуття й занедбання мови церковної. Старе традиційне тло української літературної мови мале з кожним десятком літ. На заході відновляються й дужіють релігійні рухи, що допроваджують до повстання нових перекладів св. Письма живими мовами, а запровадження друкарства сильно допомагає поширенню нових ідей. Увесь цей новий рух через Чехію та Польщу поволі котиться й на землі українські і готує там сприятливий ґрунт для повстання нової української літературної мови.

Ось через це літературна українська мова сильно зростає за XV-й вік, а разом з тим більшає й прірва між мовою церкви та мовою живою; на жаль тільки, історія української мови за XV-й вік мало в нас висвітлена¹.

---

¹ Головніша література про мову українських пам'яток XV-го віку така. *Г. Крыжановский*: Рукописныя Евангелія Кіевскія книгохранилищъ, Київ, 1889 р. *Його ж*: Каменець-Стромиловское Евангеліе 1411 г. и волынское нарѣчіе въ XIV и XV вѣкахъ, „Волин. Епарх. Вѣд.“ 1886 р. № 17-18. *М. Карпин-*

Проте можна сказати, що XV-й вік був віком застою в історії української літературної мови, особливо в його першій половині. З початком XV-го віку на Україні панував сильний південно-слов'янський вплив, який в своїй істоті був у нас реакційним що до входження народніх елементів до літературної мови. Правописна Євфимівська реформа, а також нові тирновські переклади користалися в нас великою повагою, а рукописи південно-слов'янського походження цінилися дорого. Цей південно-слов'янський вплив був у нас так би сказати добою церковно-слов'янського ренесансу, що помітно затримало нормальний розвій нашої літературної мови. Як правдиво пише Ягіч, „стеченіе этихъ обстоятельствъ сильно повліяло на церковно-славянскій языкъ древнерусской письменности, оно дало ему другое направленіе, оторвало его отъ слишкомъ близкаго общенія съ народною средою, вмѣсто оборотовъ простонародной рѣчи всдворило пышную витѣватость византийскую“¹. Правда, цей південно-слов'янський вплив скоро минув у нас, позоставши ще надовго в царині правопису та графіки, а розвій літературної мови скоро пішов зовсім іншим темпом і іншим шляхом.

4.

Значіння т. зв. актової мови в історії розвитку української літературної мови надзвичайно велике; на жаль тільки, ми ще не маємо окремої наукової монографії про актову мову українських канцелярій XIV—

скій: Южно-русскій Апостоль XV вѣка, „РФВ“ 1888 р. т. 19. *Його ж*: Западно-русская Четья 1489 г., „РФВ“ 1889 р. кн. 1. *В. Перетц*: Матеріяли до історії української літературної мови (про Євангелію к. XV в.), „Записки“, Львів, т. 93, ст. 5-81, 1910 р. *О. Требін*: Матеріяли до історії української мови з рукописів XV віку Київських бібліотек, „Записки“, Київ, 1910 р. т. VII ст. 1-16. Див. ще *П. В. Владимировъ*: Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII ст., „Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Лѣтописца“, Київ, 1890 р. кн. IV ст. 101-142. *Е. О. Карскій*: Западнорусскій сборникъ XV-го вѣка, принадлежащій Имп. Публичной Библиотекѣ Q. I. № 391, Спб. „Извѣстія“ 1897 р. т. II кн. 4 ст. 964-1036.

¹ Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка, Спб. 1889 р. ст. 153.

XVI віків, — віків найбільшого розвитку нової української літературної мови¹.

Так звані актові книги у слов'янських народів вперше появилися в Чехії; *dsky zemské (tabulae tergae)* заведено в Празі ще в першій половині XIII-го віку²; т. зв. гродські чеські книги відомі з 1280 р., — це книга міста Праги. Земські книги, маєткові та судові, дуже скоро поширилися по цілій Чехії, особливо під кінець XIII-го віку, коли Чехія досягла великої політичної могутності. В XIII — XIV в.в. в різних чеських канцеляріях творилася нова термінологія по найрідніших ділянках життя, тут же творилася й нова чеська літературна мова.

Польща в той час мала найтісніші культурні та політичні зв'язки з Чехією, а тому дуже скоро запозичила собі цілий чеський устрій канцелярійний та судовий. В Польщі рано запроваджуються актові книжки на взір чеських; найстарші з них: Бечська (коло Кракова) 1382 р. і Краківська 1386 р. Польська мова в той час була мало розвиненою, бо в літературі й науці панувала латина, а тому, запозичивши устрій чеських урядових канцелярій та судів з Чехії, поляки переняли звідти й цілу канцелярійну та правничу термінологію. Взагалі польські урядові канцелярії сильно наслідували чеську актову мову, обома руками беручи з неї все те, чого бракувало їм в рідній мові.

Канцелярії білоруські й українські, звичайно, нічим, крім мови, не відрізнялися від канцелярій польських, особливо на західно-українських землях. В Ли-

---

¹ Праця *В. Дем'янчука*: Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в. (відбитка з „Записок Історично-Філологічного Відділу“ Української Академії Наук, Київ, 1928р., кн. XIV ст. 73-109) висвітлює лише частину цього питання в його початковій добі. Що до мови актів взагалі, можна пригадати тут застарілу працю: *Lesiewicz: Język urzędowy na Rusi Czerwonej, „Przew. nauk. i liter“*. 1886 р., але тут багато помилкових тверджень, пор. *М. Грушевський*: Історія України-Руси, т. V ст. 311.

² *Fr. Palacký: O staročeském pravě, Spisy drobné*, т. II ст. 104.

товсько-Руській Державі канцелярії повстали рано, і в усім наслідували польські, а через них — чеські.

На землях українських, по упадку Київської Держави, вживалося постійно якогось певного правового кодексу, писаного мовою «руською». Так, скоро по 1347 р. був перекладений для вжитку серед українців, головно галицьких, т. зв. Вислицький Статут, що містить законодавство Казимира III (1333—1370)¹. Через сотню років його замінив статут короля Ягелла-Володислава, виданий в 1423 р. для цілої Литви, цеб-то й для українських земель². Скоро по тому, в 1468 р. зложений був, теж для цілої Литви, Судебник короля Казимира IV. Нарешті, в 1529 р. появился Литовський Статут, перевиданий ще й в роках 1566 і 1588-м, що вживався на Україні аж до кінця XVIII-го віку. Усі ці правничі кодекси, зложені під великим чеським впливом³, надзвичайно цікаві з погляду мови: вони охоплювали ціле життя, йшли до найменших закутин і безумовно сильно вплинули не тільки на українську літературну, але й на народню мову,—через них до неї увійшло не мало, напр., виразів чеських. На жаль, справа ця в нас ще докладніше не вияснена й значіння правних кодексів в історії розвитку нашої мови не оцінене.

Коли повстали актові книги на землях українських, того докладно не встановлено. Литовський Статут 1529 р. наказав завести актові книги на Волині, Поділлі та на Київщині в кожному іроді, але маємо певні відомості, що подібні книги існували вже й перед тим, ще в віці XV-м, тільки книг тих до нашого часу не збереглося. Найстаршою актовою книгою, що дійшла до нас, вважається книга Кам'янецького мійського магістрату з 1519-1520 року та Кам'я-

---

¹ Виданий в „Акты, относящиеся къ истории Западной Руси, 1846 р. т. I № 2 ст. 2-20 і № 67.

² Видрукуваний там же.

³ Див. А. Яковлів: Впливи старочеського права на право українське Литовської доби XV-XVI в., Прага, 1929 р.

нецька земська книга 1521 р.¹ (єсть рештки Кременецької книги з 1514 р., але вже не до читання).

І з того часу, з 1529 р. скрізь на Україні заводяться актові книги, головно гродські та земські. До цих книг, по умовах свого часу, записувалися найріжніщі акти, — судові, мирові, тестаменти, договори, дарственні, закладні, купчі і т. п. Дуже часто сторони для доведення своїх прав приносили з собою старші акти, напр. з XIV-го ст., і просили записати їх до актових книг. Земський суд урядував не постійно, а тільки сесіями («роки»), часом виїжджаючи до якогось міста, а це ставило його в безпосередні близькі зв'язки з широкою народньою масою.

Усі актові книги, які збереглися з Правобережної України, цеб-то з Волині, Поділля й Київщини, збрано тепер головно в Центральнім Архиві стародавніх актів в Києві, — тут переховується цих книг 5883, а крім них 454979 окремих актів, з 1519 по 1836 рік. Тут же зберігаються й цінні інвентарі та люстрації ріжних українських осель, з 1578 р. починаючи². Крім цього, дуже багато цінного матеріялу, писаного українською мовою, переховується по інших архивах, особливо в Вильні, Петрограді та Москві³. До цього треба додати, що маємо ще т. зв. Литовську Метрику, яка складається з 566 томів з 1386 по

---

¹ Центральний Архів стародавніх актів у Києві, Київ, 1929 р. ст. 17 і 79. Див. ще *О. Левицькій*: Обь актовыхъ книгахъ, относящихся къ исторіи Юго-Западнаго края, „Труды XI археологическаго съѣзда“ т. II. Про устрій урядування на Україні див. у *М. Грушевського*: Історія України-Руси, 1905 р. т. V ст. 289-384.

² Значна більшість цього матеріялу не тільки не видана, але й не описана докладно. Багато проте матеріялу видано в „Памятники“, 4 томи, акти з 1490 по 1787 р., та в „Архивъ Юго-Западной Россіи“, 36 томів.

³ Див. видання: Акты Виленской археографической комисіи, 18 томів; Акты Южной и Западной Россіи, 14 томів; Акты, относящіеся до исторіи Западной Россіи, 5 томів, і багато інших. В Виленськім Центральнім Архиві більше міліона актів; в 1915р. Архив цей вивезено з Вильні; де він тепер?

1794 р.¹; в Коронній Метриці, що починається з XIII-го віку, теж дуже багато українських актів². Актів, що стосуються Лівобережної України, досі видано мало³.

У всіх цих актових книгах маємо величезний матеріал⁴, писаний часто зовсім живою народньою мовою. До судових книг звичайно записували оповідання свідків так, як було воно сказане, цеб-то в живій мові даної місцевості⁵; так само в живій мові вносилися до актових книг найрізніші скарги й приватні документи, — купчі, заставні, тестаменти, мирові і т. п. Усе це складає величезний матеріал, надзвичайно цінний для вивчення історії української мови. В актах цих, скажемо XVI-го віку, відбилось цілим усе українське життя, а тому тут маємо матеріал з найрізніших ділянок: землеволодіння, торгівля, оренда, міське життя, колонізація, народня медицина, вірування, військова служба і т. п., — нема такої галузі життя, щоби ми не знайшли її в актових книгах разом з її термінологією. В цім і полягає величезне зна-

---

¹ Про Метрику див. *С. Пташицькій*: Описаніе книгъ и актовъ литовской метрики, Слб. 1857 р.; опис актів див. „Русская Историческая Библиотека“ т. XX: Литовская Метрика.

² *Burzyński*: Prawo polskie prywatne, Краків, 1867 р. т. I ч. II ст. 130-244.

³ *В. Модзалевський*: Докладна записка про видання міських актових книг Лівобережжя, „Записки Історично-філологічного відділу“ Української Академії Наук, Київ, 1923 р. кн. II-III ст. 3-6. Тут же перераховано й всі видання актових книг Лівобережжя. Одне з цих видань, а саме: „Актовія книги Полтавскаго городского уряда XVII-го вѣка“, вип. I, Чернігів, 1912 р., роки 1664-1671 я постійно цитую в своїй праці: „Український Стилістичний Словник“ 1924 р. та „Чистота й правильність української мови“ 1925 р., вибравши з нього багато цінних виписок.

⁴ Мушу тільки тут підкреслити, що видання цих актів зроблено не завжди з додержанням правопису оригіналу, чим, звичайно, зменшується їх цінність для вивчення мови. Особливо провінціальні видавця часом мають дуже багато помилок.

⁵ Див., напр. „Актовія книги Полтавскаго городского уряда XVII-го вѣка“, вип. I: Справи поточнія 1664—1671 г. Видав В. Модзалевський, Чернігів, 1912 р., — тут часто записано оповідання свідків навіть з додержанням місцевих діалектичних виразів.

чіння актових книг, яко найціннішого джерела для вивчення Історії української мови й української Історичної діалектології,—це джерело живе й різнобарвне, що охоплює ціле реальне життя. Докладне студювання цього власне джерела дало б нам для Історії нашої мови надзвичайно багато нового матеріалу; на жаль тільки, подібних студій ми ще не маємо.

Таким чином у той час, коли в літературі панувала виключно церковно слов'янська мова, була одна велика духовна ділянка, де вживалося живої народньої мови,—це були різні урядові й земські канцелярії з їх актовими книгами. Живе життя, яке било тут через край, не могло задовольнитися омертвілою церковною мовою і змушене було шукати інших джерел для свого задоволення. Головним таким джерелом, звідки українські канцелярії брали потрібні нові терміни, нові слова з найрізніщих ділянок, були чеські канцелярії й чеські актові книги, звідки взято й саму форму цих актів¹; правда, вплив цей не довго був безпосереднім,—пізніше, особливо з віку XVI-го, українські канцелярії все потрібне брали з канцелярій польських і на них взорувалися.

В Історії пствання української літературної мови актова мова відіграла велику й поважну ролю. У той час, коли ще всевладно панувала давня ідея про ідентичність мов церковної й літературної, канцелярії вже в той час вирішили це питання зовсім інакше, і послуговувалися переважно живою мовою, маючи навіть показні правні кодекси цею ж таки мовою. Цілий нарід мав той або інший близький життєвий стосунок до цих канцелярій та до актових книг, а тому обопільний вплив їх був річчу звичайною: канцелярії свої кращі соки для урядової мови брали з мови живої людвої і в свою чергу й самі мали дуже великий вплив на цю мову; таким чином до української мови

---

¹ На чеський вплив на українські актові книги першим указав *Ор. Левицький* в своїй праці про Актові книги в „Труди“ XI археол. з'їзду (див. ще „Центральний Архив стародавніх актів у Києві“ ст. 4), чого не зважив *А. Яковлів* в своїй праці: „Вплив старочеського права на право українське“ 1929р.

занесено не мало чеських слів, а ще більше слів польських. Сама Істота канцелярїйної праці вимагала, щоби актову мову вільно розуміла широка людність, тому тут було зовсім звичайним і природнім уживання людвої мови. З бігом часу в українських канцелярїях вироблялася потрібна термінологія найріжніщих ділянок життя, кувалися нові слова, підбиралися відповідні вирази для ріжних духових розумінь; іншими словами,—власне по цих канцелярїях, в їх актових книгах саме життя творило нову живу й життєву українську мову.

Назпаки, в церкві та в офіційній—переважно теж церковній,—літературі йшов як раз протилежний процес: церковно-слов'янську мову ввесь час забувають, знають її все менше та менше, аж поки вона не стає тут напівмертвою, почасти й мертвою мовою. Звичайно, така мова не придатна була для канцелярїй та актових книг, де саме життя вимагало живої мови.

І коли під реформаційними впливами зовсім впала стара Ідея про вживання в літературі й науці виключно церковної мови й запанувала Ідея живої мови, яко мови літературної, всі відразу звернулися до єдиного на той час джерела виробленої живої мови—до канцелярїй з їх актовою мовою. Канцелярїйна актова мова стала таким чином й мовою літературною, через що майже нема великої ріжніці між актовою мовою XVI-го століття і, скажемо, мовою тодішніх українських перекладів св. Письма. В цім відношенні значіння актової мови, яко найціннішого джерела, з якого виходалась українська літературна мова, надзвичайно велике,—на жаль тільки, в нас ще не оцінене, бо мало з'ясоване.

Цей шлях повстання нової української літературної мови не був чимсь зовсім своєродним та новим,—так само повставали й інші літературні мови, напр. німецька, французська, чеська, польська, російська і др. літературні мови викувалися найперше в своїх урядових канцелярїях. На жаль тільки, для української мови цей корисний процес не був непереривним,—в XVII ст. по українських канцелярїях потроху заводиться польська мова, ще пізніше — мова росій-

ська, а це, звичайно, привело до повного занепаду старе плідне джерело української літературної мови — мову актову.

Дуже цікаві своєю мовою старі молдавські канцелярії, що цілком взорувалися на канцеляріях польських та українських. Зв'язок української актової мови з мовою офіційно-літературною, цеб-то з церковно-слов'янською малів надзвичайно швидко і скоро майже зовсім урвався, — позоставилися тільки найсильніші традиційні залишки. В Молдавії знання церковно-слов'янської мови було ще меншим, чому тут в актовій мові часом маємо надзвичайно живу народню мову, особливо коли писарем був місцевий українець. В цім відношенні вивчення молдавської актової мови дуже цікаве й надзвичайно цінне для історії української мови. На жаль тільки, глибшого вивчення цієї актової мови ще не маємо¹.

5.

З половини XVI-го віку розпочинається нова, зовсім відмінна доба в історії української літературної мови: доба найважлиша, але так мало в нас вивчена. Я вже розповідав на іншій місці, що реформаційний рух в Європі, який охопив також Чехію й Польщу, скрізь довів до остаточної перемоги живої народньої мови, яко мови не тільки св. Письма, але й мови літературної. Під цим самим впливом повстала повна переміна поглядів на літературну мову й на землях українських: під впливом реформації також і серед українського народу запанувала ідея св. Письма на живій народній мові, а одночасно й ідея вживання живої народньої мови в літературі. Старий погляд, щоби літературною мовою була мова церкви, у цей час цілковито був знищений; навпаки, скрізь почувися голоси запровадити народню мову й до церкви.

Перша оригінальна праця, написана під впливом нових поглядів на літературну мову — чисто польською

---

¹ Автор цієї праці сподівається в скорім часі випустити окрему монографію про молдавську актову мову.

мовою появилася в 1534 р.; це була «Krótka rozprawa» Рея, від якої звичайно датується в польській літературі нова доба історії літературної мови. Приймаючи на увагу, що літературні погляди польські відразу ж переносилися тоді й до літератури української, можна з певністю початок нової української літературної мови віднести також на половину XVI-го віку; перші датовані пам'ятки цієї мови ще не розшукані, так що за таку доводиться уважати Пересопницьку Євангелію 1556—1561 року.

Очевидно, нова літературна мова не зродилася відразу готовою так, як вийшла Венера з голови Зевеса, — її підготували, як ми бачили, довгі попередні віки. Ціла середньовічна Європа користувалася латинською мовою, яко мовою літературною; латина трималася міцно, бо міцною була сама ідея про ідентичність мов церковної та літературної. На цій самій підставі панувала і в українській літературі церковнослов'янська мова. Але ідея ідентичності мов церкви й літератури помалу слабшала, помалу втрачала ґрунт, на якому трималася; навпаки, жива народня мова з бігом часу все підносила голову, все більше та сміліше входила до літературного вжитку. І справа покінчилася тим, що реформація в XVI-м віці нанесла остаточний удар старим літературним мовам, покликавши до літературного життя мови народні. Отож тоді, з половини XVI-го віку починається зовсім новий період в житті української літературної мови: її основою стає жива мова народня, а до літератури вона входить найперше в перекладах св. Письма.

6.

У цей саме час, під впливом нових релігійних ідей, міняється ґрунтовно сам погляд на «просту» народню мову. Одним з перших ці нові погляди поширив по Україні славний білорус Фр. Скорина, що вже добре розумів усю велику силу народньої мови, яко найпершого двигуна культури кожного народу. Думки Скорини не були самостійними, — він їх переняв на Заході та в Чехії, де вони тоді не тільки носилися в

повітрі, але їй реалізувалися. Нові погляди на народню мову відразу ж стали реалізувати ті кальвінські проповідники, що тоді працювали в Польщі, — вони починають видавати книжки «руською» (цеб-то українсько-білоруською) мовою, пірвавши зв'язки з мовою церковно-слов'янською, яко мовою церкви та літератури.

В місті Несвіжу на Мінщині, Слуцького повіту, спробували були кальвіністи закласти навіть особну друкарню для потреб поширення нововірства серед українського й білоруського народу. Найшли їй мецената, що не шкодував коштів на цю справу,—це був дуже впливовий Остап Волович, пізніше канцлер Великого Князівства Литовського. В посвяті книжки „Оправданнѣ грѣшного чоловіка“ 1562 р. про Воловича читаємо, що він радо закликав учителів (кальвіністів) для своїх підданих і „на размноженъ книгъ добрыхъ накладовъ“ обіцяв не жалувати. «А не толко обещуешъ, но и початокъ сеє друкарни нашеє твоєє милости наклады исперва еще, яко нѣкое основаніє уготовали и укрѣпили». У той же час давав кошти на несвіжські друки також і кн. Микола Радзивил, найміцніший стовп тогочасного кальвінізму.

Працював у цій друкарні відомий Симон Будний зо своїми помічниками — Матвієм Кавечинським та Лавріном Кришковським, працював, як Будний пише в катихизисі того ж 1562 р., „Богу ко чти и посполитыми людемъ языка Роуского к наказанью и доброму наученью“.

С. Будний високо ставив «руську» мову; в присвяті „Катихизиса“ він так звертається до князів Радзивилів: видається книжка «тѣжъ и для того, абы ся ваши княжацкіє милости не толко в чужоземскихъ языцѣхъ кохали, але бы ся тежъ ваши княжацкіє милости и того здавна славного языка словенъского розмиловати и онымъ ся бавити рачили. Слушная бо речь есть, абы ваши княжацкіє милости того народу языкъ миловати рачили, въ которомъ давъные предъки и ихъ княжацкіє милости пановѣ отци вашихъ княжецкіхъ милости славне преднейшіє преложеньства несуть». Трохи пізніше, в передмові до своєї

Біблії 1572 р. на ст. 5 той таки С. Будний висловився взагалі принципово: «Głupstwo to jest mową iedney krainy gardzić, a drugiey słowka pod niebiosa wynosić».

Правда, Несвіжська друкарня зробила не багато, — видрукувала лише дві книжки в 1562 р.: „Катихизис“ та «О оправдані грѣшного человѣка предъ Богомъ»; але важливим був сам новий принцип примінення народньої мови до літератури, а тому в історії нашої літературної мови зазначені дві книжки займають почесне, чільне місце перших друкованих веснівок нової літератури¹.

Поза двома друками нічого вже не випущено з Несвіжської друкарні, здається через відсутність потрібних на те коштів; може були на те й інші причини, але скоро С. Будний кинув «руську» мову й писав далі тільки мовою польською.

Покладаючи більші надії на повернення українського й білоруського народу до своєї віри, кальвіністи заводи́ли „руську“ мову й по своїх школах. Так, знаємо (приклади, правда, з трохи пізнішого часу), що новгородські кальвіністи в 1615—1616 р.р. заклали були «руську школу» а Хр. Радзивил пробував завести до Слуцької гімназії виклади «русских наук»².

7.

Під впливом нових релігійних ідей, що їх ширили протестантські нововірці, зовсім змінився погляд на живу народню мову також і серед української інтелігенції³. Проста мова — для протизваги мови цер-

---

¹ *Е. О. Карскій*: Два памятника старого западно-русского нарѣчія: Лютеранскій катихизисъ 1562 г. и Католическій катихизисъ 1582 г., „ЖМНПр“ 1893 р., серпень.

² *К. Харламовичъ*: Западнорусскія православныя школы, Казань, 1898 р. ст. 176.

³ Проф. Грушевський як у своїй „Історії України-Руси“, т. VI, так і в „Історії української літератури“ т. V ст. 236 відкидає вплив реформації на розвій української літератури, з чим я — як це вище знати — зовсім не погоджуюсь. Про цей вплив реформації коротко зазначав вже *П. Житецький* в своїй праці: „Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ“, 1889 р. ст. 1-2.

ковної та старої літературної—набуває тепер у поглядах нашої інтелігенції усіх прав літературної мови. Цією мовою пишуть уже цілі книжки, перекладають св. Письмо, виголошують церковні проповіді; цією ж такою мовою зачинають писати передмови до чисто церковних книжок. «Посполита» чи «проста руська» мова стає ознакою своєї національності, своєї віри, і цю мову починають завзято боронити так само, як боронили свою віру. Ось через що український шляхтич Василь Загоровський у своїм заповіті 1577 р. так горливо наказує вчити дітей його «руської науки», вчити «въ своемъ языку рускомъ».

Дуже завзято, як ми бачили, боронить «руську» мову й Василь Тяпинський. Вставлення т. зв. Літківської Євангелії українською мовою десь коло 1595 р. до церковно-слов'янського тексту ясно свідчить, що на «просту» мову вже не дивилися з погордою, — її поставлено тут нарівні з мовою церковною.

Правда, не всі так дивилися на цю нову літературну мову, — не бракувало часом і старовірів. Як знаємо, Григорій Ходкевич, задумавши видати Учительну Євангелію «простою мовою», таки не зробив того, бо його відрадили противники вживання в літературі народньої мови. «Помыслилъ же былъ есми—росповідає Ходкевич—и се, иже бы сію книгу, выразумѣнія ради простыхъ людей, преложити на простую молву, и имѣлъ есми о томъ попеченіе великое. И совещаша ми люди мудрыє, в томъ писмѣ оученые, ижъ прекладаніемъ зъ давныхъ пословицъ на новыє помылка чинится немалая, яко же и нынѣ обрѣтается в книгахъ новаго переводу». На мале знання «руської мови» з сумом скаржитья В. Тяпинський в передмові до своєї Євангелії (ст. 5): «Тепер — на вѣчный свой встыд—только прочести, и то ледво, в своемъ езъку не большъ учатсе».

Нові погляди на народню мову ширилися все більше, а це привело взагалі до шанування своєї «руської» мови. Знаємо, що скоро, як тільки заснувалися братські школи, то в деяких з них викладали й українську мову; правда, стан цієї мови не по всіх

школах був однаковий¹. В трохи пізніший час, напр. у Луцькій братській школі, як то знати з Уставу цієї школи десь коло 1624 р., стан «руської» мови не був задовольним; Устав наказував, «абы дѣти един другого пытал по грецку, абы ему отповѣдал по словенску, и тыж пытаются по словенску, абы имъ отповѣдано въ простой мовѣ». Правда, робили це в цілях педагогічних, для ліпшого вивчення мови грецької й церковно-слов'янської; в тих саме цілях в тім таки Уставі вміщено й цей наказ: «И тыж не мают з собою мовити простою мовою»². Коли появились школи уніятські, то в них стан української мови був ліпшим,—уніяти намагалися ближче стати до свого народу, а тому й більше вчили «простої» мови³.

Українська шляхта, вища інтелігенція взагалі на початку шанували свою рідну мову. В цім відношенні дуже цікава петиція 1571 р. сеймика київської шляхти до короля польського: «Особливе теж его кр. м. н(а)ш(о)го м(ило)стивого п(а)на просимъ, — скаржилася українська шляхта,— абы листы сеймовые, универсалы, констытуцѣи и кожда справа подле обетницы и привилю его королевское м(и)л(о)сти, при сконченю унеи выданого, не иншими литерами и словы, одно рускими литерами и езыком до земли киевское писаны и выдаваны были, и кгдаж з млодости иншо(о) писма о(т)цове н(а)ши учити нас не давали, одно своего приржоного руского. І школы теж полское в киеве немашъ, а кгда приносят листы его кр. м., писаные полскими литерами з мешанемъ латинских слов, вырозумѣть не можем. Якож и тен привилей, на злучене едности земли киевскоеі даный, иж полскими литерами ест написан⁴, просимы его королевское м(и)л(о)сти, жебы по руску был преписан, а под маестат-

¹ К. Харламовичъ: Западнорусскія православныя школы, 1898 р. ст. 425.

² К. Харламовичъ: Западнорусскія православныя школы, ст. 520.

³ Памятники, издаанные временною Комиссіей для разбора древнихъ актовъ, т. I, ст. 115, видання друге.

⁴ Справа йде про привилей 5 червня 1569 р., видрукуваний в „Volumina Legum“ 1783 р. т. II. ст. 746.

якраз тоді, коли ця мова стала була на шлях сильного нового розвою, її покинули ліпші творчі сили¹. Літературна наша мова таким чином опинилася без своєї інтелігенції. До цього треба ще додати, що з тих перекладів св. Письма на українську мову, які зроблено в XVI-м столітті, ані один не був видрукований, цеб-то наша людність не мала нагоди вчитися своєї літературної мови так, як училися, скажемо, німці з перекладів Лютера, а англійці—Тиндаля.

Не треба тільки думати, ніби ця нова літературна мова XVI-го ст. була зовсім «простою» мовою в теперішнім розумінні; ні, так не було, — це була мова тодішньої української інтелігенції, що вживала, напр., багатенько таких чужих слів, які були недоступні розумінню простого народу. На українських землях, як і в цілій Польсько-Литовській Державі, в XVI-м віці вже цілком защепилися такі явища суспільного життя, як напр. сейм, сеймики, місцеве самоврядування, ратуші, деякі судові форми, магдебурське право і т. п., а це все потребувало багато нових слів та термінів. Наслідком цього до української літературної мови увійшла сила-силенна чужих слів, бо своїх відповідних на ці нові явища життя не вистарчало; так появилися в українській мові численні німецькі слова, почасти латинські, які йшли до нас головню через польську мову.

Та нова літературна мова, що виробилася в XVI-м столітті, по своїй істоті мало чим відрізняється від сучасної мови: її словник, фонетичні та морфологічні форми—зовсім такі самі, як в мові сучасній. Але сильно кидається в вічі, що в цій літературній мові панували елементи головню західно українські; рис східно українських у ній на початку не багато.

---

¹ Кидаючи протестантство й переходячи на католицтво, дехто з цієї нашої інтелігенції міг поцікавитися ті українські рукописи, які вони мали. Цим можна б пояснити, чому, скажемо, до нашого часу дійшло так мало українських протестантських пам'яток.

8.

На початку від польської вищої влади бачимо зовсім прихильне відношення до української («руської») мови. Так, знаємо, що королева Ядвига, як свідчать про те Міховита й Вуек, а за ними й Захар Копистенський¹, любила читати слов'янську Біблію та твори св. отців; певне вона полюбила слов'янську мову ще з молодих літ, бо була донькою боснійської княжни Лисавети, а при дворі батька її, Людовика Великого, було не мало слов'янських бояр². Король Казимир III видав в 1347 р. т. зв. Вислицький Статут «руською» мовою³, і краківський суддя мав судити згідно з цим Статутом⁴.

Такою ж залишалася справа й пізніше. З опису 1510 р. бібліотеки короля Сигизмунда I бачимо, що він мав щось 33 книги «руських» і тільки одну польську⁵. Відомий польський учений Самуїл Бандтке пише в цій справі так: „Jagiellończykowie wszyscy, aż do Zygmunta Augusta, po Rusku w Litwie pisali, przywileje i nadania dawali, a podobno i nie naylepiey czasem po Polsku umieli. Kazimierz Jagiellończyk IV prędzey umiał po Rusku, niż po Polsku⁶.”

Урядово Польсько-Литовська Держава все визнавала «руську» мову. В офіційнім титулі короля постійно писалося «великий князь руський». Так звані Литовські Статути 1529, 1566 і 1588 р. були писані «руською» мовою, і в самім Статуті вживання цієї мови було забезпеченим; так, в арт. 1 розділу IV Статутів 1566 і 1588 рр. (видання 1588 р. друковане, л. 122) читаємо: „А писаръ земъский маєть по руску

¹ Див. вище ст. 103.

² А. Будиловичъ: *Общеславянскій языкъ*, Варшава, 1892р., ст. 136.

³ Статут видруковано в „Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи“, Спб. 1846 р. т. I ст. 2-20.

⁴ Див. § 11 цього Статуту.

⁵ П. Владимировъ: *Францискъ Скорина*, ст. 15-16 і 35. А. Будиловичъ: *Общеславянскій языкъ*, II ст. 223.

⁶ *Historia drukarń krakowskich*, Краків, 1815 р. ст. 153.

литерами и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не иншими езыкомъ и словы“.

По Люблинській Унії 1569 р., на домагання української шляхти, король Сигизмунд Август видав, за своїм підписом, привилеї землям Волинській, Київській і Брацлавській, в яких читаємо однаково: «W imię Pańskie Amen... 8. Za proźbą wszech Wołyńskiej (Kiiowskiej) Ziemie przerzeczonych stanow, zostawuiemy: Iż we wszelakich sprawach ich sądowych, iako pozwy, wpisowanie do ksiąg, Akta, y wszelakie potrzeby ich, tak i sądów naszych grodzkich y ziemskich, iako y z Kancellaryi naszej Koronney, Dekreta nasze, y we wszystkich potrzebach naszych Krolewskich, y Ziemskich Koronnych, do nich Listy, nie iakim innym, iedno Ruskim pismem pisane i odprawowane bydź maiā czasy wiecznemi¹.

Коли королівські канцелярії нехтували ці українські привилеї й пробували писати польською мовою, то українська шляхта не раз проти того голосно протестувала, як то було на київським сеймику 1571 р. Року 1576-го король Стефан Баторій покликав до себе на суд заскаржених деяких шляхтичів з Брацлавщини листами, писаними мовою польською. Брацлавська шляхта затривожилася й не дозволила викликаним їхати, вимагаючи, щоби листи подібні писано українською мовою. Шляхта відправила через осібне посольство королеві листа в імени 22 осіб, в яким підкреслила, що «порушуються наші вольності й права тим, що з канцелярії Вашої королівської милости посилаються до нас листи, які писано польською мовою. Тому ми просимо Вашу королівську милость покорними просьбами на майбутній час заховати в цілості привилеї й свободи наші (цеб-то умови акту 5 червня 1569 р.), наказавши, щоб листи до нас з канцелярії вашої королівської милости писалися руською (українською) мовою»².

¹ Volumina Legum, 1783 р. т. II ст. 757 для Волинської Землі, від 26 травня 1569 р., і на ст. 764 те саме для Київської Землі, від 5 червня 1569 р.

² „Акты Западной Россіи“ т. III № 64 ст. 187. Про давній стан української мови в Польщі вмістив *Р. Волиняк* збірку виписок в „Українська Нива“ за 1928 р. в числі за 16 квітня.

Цікаво ще зазначити, що українська шляхта дбала навіть про чистоту української мови. Справа в тім, що в державних установах писали тоді часом дуже нечистою т. зв. макаронічною мовою, вживаючи багато слів латинських. Українські послы на «вально́м сеймі» варшавськiм 1590 р. провели постанову, щоби для воевідств Волинського, Брацлавського й Київського виправлено їх правні акти від латинізмів, про що й випущено відповідний розпорядок: «*Poprawa praw Woiewodztw Wołyńskiego i Braclawskiego (i Kijowskiego). A z tey korektury Statuta, na stronie tych woiewodztw, według ich prawa, Ruskim ięzykiem y pysmem maia być pisane, nie mieszaiąc słow Łacińskich*¹.

Можна було б навести ще багато прикладів, які справджують, що в XVI віці польський уряд ставився зовсім коректно до української мови, а всі його відступлення від цього знаходили гострий та голосний опір української шляхти. Правда, це продовжувалося зовсім не довго, бо вже в 1614 р. вийшов Литовський Статут польською мовою.

9.

В утворенні нової літературної української мови західна Україна, з осібна Галичина відіграла дуже важливу роль. Галичина, найближча з українських земель до західно-європейської культури, увесь час була культурно вищою над інші українські землі. Найрізніші культурні впливи чи то з Європи, чи з Польщі найперше відбивалися на Галичині та Волині, і вже від них йшли далі на схід.

В XVI-м столітті, коли творилася нова українська літературна мова, власне Галичина й Волинь стояли на чолі цілого українського культурно-національного руху. Багато наших культурних діячів та письменників XVI—XVII-го віків родом були з західно- чи північно-українських земель, писали вони, звичайно, тільки своєю рідною живою мовою, а через

---

¹ Volumina Legum, т. II ст. 1340.

це в тодішній нашій літературній мові такий сильний північний та західно-український язиковий вплив. Фонетика, морфологія та словник літературної української мови найвиразніше свідчать про великий вплив власне цих говірок; додаймо до цього, що т. зв. північні говірки в XVI-м віці займали площу значно більшу, як тепер.

Була ще одна ділянка, в якій західні українці сильно впливали на вироблення української літературної мови, вносячи до неї свої живі ознаки, — це була урядова актова мова. Творцями її переважно були галичане та волиняки; добре знання польської мови все давало їм першенство займати посади по ріжних канцеляріях не тільки західної, але й східної України. Таким писарям частенько доводилося писати двома мовами, українською та польською, а то й латинською, а це клало не тільки на актову, але й на літературну нашу мову помітні певні сліди. Через канцелярії та через актову мову західні українці взагалі сильно вплинули на розвиток нової літературної української мови XVI-го віку.

Перші братські школи закладені були на західно-українських землях і в них працювали свої місцеві професори, такі, скажемо, як Л. Зизаній, М. Смотрицький і багато незнаних. До шкіл цих вщачали не тільки діти місцевих мешканців, але й позамісцевих, а це так само поширювало нову українську літературну мову, в основі своїй західну, далі на схід.

Єзуїти, появившись в Польщі, як ми бачили, скоро розійшлися по всіх українських землях. Справу унії церкви православної з римською це вони перші поставили на зовсім реальний ґрунт. Зачалася завзята, надзвичайно цікава літературна боротьба в обороні православної церкви перед римською, і в цій власне боротьбі сильно зростає нова українська літературна мова. Боротьба велася головно на теренах західно-українських, що й наложило на літературну мову виразні місцеві ознаки.

Берестейська унія 1596 р. для багатьох інтелігентних оборонців старої своєї віри створила неможливість дальшої праці на рідних землях і кинула їх

далі на схід, де релігійна боротьба все була спокійнішою. До східно-українських монастирів переходить не мало ченців, шукаючи там спокійнішого життя. А коли на самім початку XVII-го ст. в Києві створюється великий культурний центр, туди спішать учені ченці й люде світські, віддаючи свої сили на працю в східно-українських школах та друкарнях. Так, в першій половині XVII-го віку в Києві працюють такі славні галичане, як Єл. Плетенецький, З. Копистенський, Л. Зизаній, Й. Борецький, І. Гизель, П. Могила (вчився в львівській школі), П. Беринда, Ст. Беринда, Т. Земка і др. Багато вчителів в Київській Академії були родом з північних та західних українських земель, і вони навчали й писали своєю рідною мовою; учні їхні, звичайно, разом з наукою переймали й мову своїх учителів.

Усе це створило те, що наша нова літературна мова XVI—XVII віків була переважно західно- та північно-українською; на цих землях такою позостається вона і в віці XVIII, почасти і в XIX-м, лишаючись до певної міри живою й органічною аж до нашого часу, а це виразно свідчить про те, що ця літературна мова збудована була в своїй головній основі дійсно на живій народній західно-українській мові XVI-го століття. Навпаки, на східно-українських землях в XVIII-м віці розпочинаються сильні російські впливи, які, при допомозі урядових утисків, зовсім відірвали східну Україну від її давньої літературної мови. А коли, на самім кінці XVIII і на початку XIX-го віку в східній Україні, під впливом поширеного тоді національного романтизму, відроджується своя література, то її літературною мовою стає не давня мова, але місцева східно-українська, полтавсько-київська, на якій і зросла наша сьогочасна літературна мова. Так сталося розірвання колись єдиної літературної мови на дві, — стару непереривну західню й нову східню. Розірвання це було надзвичайно шкідливим, бо воно позбавило міцної традиції східно українську мову й сильно за-тримало її органічний розвиток.

До сказаного треба ще додати, що інтенсивні українські колонізаційні рухи XV—XVIII віків все йшли

з заходу на схід, і вони також не мало занесли до східних українців того мовного набутку, який склався на північних та західних українських землях.

Ця нова літературна мова XVI-го століття, що повстала в наслідок нових ідей, які принесла нам реформація, ця мова скоро сильно поширилася по всіх українських землях. Але в XVII-м віці змінювалася вона не багато; її в головних рисах бачимо в творах, напр. Галятовського, Радзивиловського і інш.; тільки у XVII-м столітті з цієї мови викидають все більше та більше церковно-слов'янські залишки та польські позички. Процес очищення літературної української мови особливо помітним був на східно-українських землях, тоді як на землях західно-українських він був меншим.

З усього того, що розповів я про хід розвитку української літературної мови, стає ясным, що найцікавіший момент у цій історії— то половина XVI-го віку, цеб-то час повстання нової літературної мови. Така пам'ятка, як Крехівський Апостол 1560-х років якраз і є пам'яткою цієї початкової доби, а тому аналіз його— то аналіз вихідної початкової стадії в житті нашої літературної мови. І власне в цьому велике значіння цієї пам'ятки.

Література. Історії української літературної мови XI—XVI віків, як такої, ми ще не маємо, хоч матеріалу для написання її зібралось не мало. Зазначаю тут лише головніше. *П. Житецький*: Очерк літературной історіи малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII вв., Київ, 1889 р., єсть трохи матеріалу й про попередні віки.—*Богумил О. і Житецький П.*: Начерк історії літературної української мови, до Івана Котляревського, „Україна“ 1914 р. кн. II ст. 7-28; тут коротка історія з найдавніших віків до XIX ст., головно витяги з праць Житецького: „Очерк літературной історії“ та „Енеида Котляревскаго“. — Проф. *Іван Огієнко*: Історія української мови, т. I. Вступ до історії української мови. Лекції, читані в 1918-1919 акад. році в Кам'янець-Подільським Державнім Українським Університеті, Кам'янець-Подільський, 1919 р. ст. 1-88.

Маємо вже досить велику літературу звукової історії української мови, див. про це докладну літературу в моїм покажчику: „Українська мова“, Київ, 1918 р. З головніших праць зазначу ті, що охоплюють переважно цілу мову. *П. Житецький*: Очерк звукової історії малорусскаго нарѣчія, Київ, 1876 р.

IV+376 ст.—Dr. Emil Ogonowski: Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Львів, 1880 р., 244 ст.—*А. Соболевский*: Очерки изъ истории русскаго языка, Київ, 1884 р. II+III+157 ст.—*В. Шимановский*: Очерки по истории русскихъ нарѣчій. Черты южнорусскаго нарѣчія въ XVI—XVII вв. Варшава, 1893 р. — *А. Крымскій*: Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья, т. I вип. 1 М. 1907 р., т. I вип. 2 і 6 М. 1908 р.; рец. А. Шахматова в „Rocznik Slawistyczny“ 1908 р. т. II ст. 135-174. *С. Смалъ-Стоцький і Ф. Гартнер*: Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, Відень, 1913 р., тут єсть часом і історичні вказівки, але скупі й частенько недокладні, бо переважно з других рукъ взяті; ґрунтовну рецензію дав Т. Lehr в „Rocznik Slawistyczny“ 1915 р. т. VII ст. 74—111 (теж підкреслив „brak głębszego wniknięcia w historyczny rozwój języka“, ст. 75). — *Й. И. Огієнко*: Курсъ украинскаго языка. Изъ лекцій по истории украинскаго языка. Пособіє для студентовъ, учителей и учащихся старшихъ классовъ среднихъ учебныхъ заведеній. Видання 2, допсвнене, Київ, 1919 р. 325 + II ст.; видання 1-е 1918 р. Рец. І. Polivka „Slavia“ 1923 р. т. II кн. I ст. 123-125. — Проф. *С. М. Кульбакинъ*: Украинскій языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологии, Харків, 1919 р. 104 ст.; змістоєна рец. О. Курило в „Записки Історично-філологічного відділу“ Української Академії Наук“, Київ, 1923 р. кн. II-III ст. 217-220; Б. Ляпунова в „Slavia“ 1925 р. т. III ст. 684-694. — *І. Сявнїцький*: Нариси з історії української мови, Львів, 1920 р., 100 ст.; рец. І. Polivka в „Slavia“ 1923 р. т. II кн. I ст. 125-128; О. Нунєг в „Listy Filologicke“ 1923 р. т. 50 ст. 169-171. — Проф. *П. О. Бузук*: Коротка історія української мови. I. Вступ і звучня. Одеса, 1924 р., 60 ст.; рец. Н. Дурново в „Slavia“ 1924 р. т. IV кн. 3 ст. 582-587; В. Ганцов в „Записки“, Київ, 1925 р. кн. V ст. 252-267. — Проф. *Др. Олександр Колесса*: Погляд на історію української мови, Прага, 1924 р. 43 ст.; рец. Н. Дурново в „Slavia“ 1925 р. т. IV кн. I ст. 193. — Акад. *Ол. Шахматов* — Акад. *Аг. Крымскій*: Нариси з історії української мови, Київ, 1924 р., IV+208 ст.; рец. П. Бузука в „Slavia“ 1925 р. т. III ст. 139-141. — Проф. *Петро Бузук*: Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія, Київ, 1927 р., 96 ст.; рец. В. Дем'янчук в „Записки“, Київ, 1927 р. кн. XV ст. 231-245, В. Пархоменко: З приводу рецензії В. Дем'янчука, там само, 1928 р. кн. XVIII ст. 333; відповідь автора в „Записках“ 1928 р. кн. XIX ст. 353-367. — *Василь Дем'янчук*: Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в., Київ, 1928 р. 41 ст.; окремá відбитка з „Записок Історично-Філологічного Відділу“ Академії Наук, Київ, 1928 р. т. XVI ст. 73-109. — Проф. *Іван Огієнко*: Пам'ятки старо-слов'янської мови X—XI віків, Варшава, 1929 р.; тут на ст. 98-188 подано огляд українських пам'яток XI в. — Проф. *Іван Огієнко*: Чистота й правильність

української мови. Підручник для вивчення української літературної мови. Популярний курс з історичним освітленням, Львів, 1925 р., 215 ст.; рец. Є. Грицака в „Український Голос“ 1925 р. № 35. — *К. Німчинов*: Український язик у минулому й тепер, 1925 р., 2-е вид. 1926 р.; рец. В. Дем'ячука в „Записках“, Київ, 1927 р. кн. X ст. 353-362. — Проф. *Є. Тимченко*: Курс історії українського язика. Вступ і фонетика, Київ, 1927 р. ст. 1-170; дві рецензії: М. Грунський: Завдання наукових підручників історії української мови (з приводу нових підручників проф. П. Бузука та проф. Е. Тимченка), „Записки“, Київ, 1927 р. кн. XV ст. 260-270, і несправедливо негативна Л. Булаховського, там само, ст. 271-276.

ЧАСТИНА ДРУГА:

КРЕХІВСЬКИЙ АПОСТОЛ 1560-х РОКІВ.

І. Опис пам'ятки.

В 1925 р. 24 квітня єпископ-суфраган львівський Др. Йосиф Боцян, перебуваючи в Крехівському монастирі, випадково звернув увагу на рукописну книжку, на якій хребті був напис: «Апостолъ стихами избраній»; ближче ознайомлення показало, що цей Апостол – український переклад, досі невідомий в науці. Про свою знахідку єп. Боцян особисто розповів мені, пропонуючи зайнятися її науковим дослідом, на що я, звичайно, дав свою повну згоду. Пізніше єп. Боцян вирішив самому зайнятися дослідом нової пам'ятки, головно з богословського її боку, позоставляючи дослід мови її для мене; в результаті цього в львівському місячнику «Стара Україна» в № VI за 1925 р. на ст. 109—111 появилася інформаційна статейка єп. Боцяна: «Крехівський Апостол. Український переклад цілого Апостола й Апокалипси з XVI в. (Тимчасова вістка)», в котрій коротенько описано пам'ятку й піднесено її цінність.

Час ішов, розвідка єп. Боцяна про Крехівський Апостол не писалася, а тим часом єпископ підупадав на силах. На початку березня 1926 р. я переїхав зо Львова до Варшави, покликаний туди на катедру церковно-слов'янської мови Православного Богословського

Відділу Варшавського Університету, а еп. И. Боцян нагло помер 21 листопаду 1926 р. Новознайдений рукопис попадає по смерті еп. Боцяна до інших рук¹, і тільки в осени 1927 р., дякуючи ласкавій допомозі о. редактора «Записок чина св. Василя Великого» Йосафата Скрутня, нарешті вдалося мені засісти за вивчення нової пам'ятки². Про наслідки цього вивчення, які подаю в цій праці, розповідав я на I з'їзді слов'янських філологів в Празі 7 жовтня 1929 р.³.

Вихідного листа КА⁴ не збереглося, — його вирвано, можливо, що на ній було зазначене й джерело, з якого Апостола перекладено, чому хтось з благочестивих читачів знищив його, затираючи таким чином сліди протестантського походження перекладу. Через це пам'ятка розпочинається відразу книгою Дій Апостольських з таким заголовком циноброю: „Вторым книги лужи свѣто“ которыи напиѣ е дѣи або справки апостольски“ (див. знімок № 1), що точно відповідає заголовкові оригіналу: «Wtore księgi Łukasza świętego, których napis iest, Dzieie abo Sprawy Apostolskie».

---

¹ У цей час над Крехівським Апостолом працював молодий львівський учений *Василь Лев*, який умістив в „Prace Filologiczne“ т. XIV за 1929 р. статейку на 12 ст.: „Apostol Krecowski“; в статті дуже багато найрізніших помилок.

² Уважаю за свій приймний обов'язок скласти Високодостойному о. Й. Скрутню, що так охоче дав мені змогу працювати над Крехівським Апостолом, глибоку найсердечнішу подяку.

³ Коротке резюме свого доповіді відіслав я Президії з'їзду ще в квітні 1929 р., яке й було видрукуване на трох сторінках в „Výtahy přednašek, Sekce I“, Прага, 1929 р. В дискусії над моїм докладом забирали голос ректор Ол. Колесса, проф. В. Розов і проф. Jan Janów; між іншим, проф. О. Колесса заявив, що він, будучи консерватором в Галичині, бачив Крехівського Апостола ще в 1900 роках; див. „Sprawozdania koła s.k. konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej“, 1902 р. № 2-3, згадка про записку О. Колесси про василіянські архиви в Жовкві, Крехові й Кристинополі.

⁴ Далі Крехівський Апостол пишу скрізь скорочено: КА.

СТОЛНИ КНИГА ПЛАУКІСЪ ТО
КОТОРИ НА ПЕДЪН ДКОСТРАНИ
АПОСТОЛІ

ГЛАВА Д

Съдана върши за нѣтоли дко нѣкако съ
перей рѣшарава коу свѣдѣно которого на нѣка
тоу дѣла сарити на нѣкако нѣкако на нѣкако

Учанинѣ смилѣшиши си нѣкако нѣкако
сѣбѣ нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако
нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако

Къ доднѣтого дѣкако нѣкако нѣкако
дѣкако нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако
нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако

перекоторы поумѣнни спѣ
спѣжѣ олносн прѣднѣ нѣкако
нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако
нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако

А изобразивши си нѣкако нѣкако нѣкако
днѣ нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако
нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако

Учанинѣ смилѣшиши си нѣкако нѣкако
сѣбѣ нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако
нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако нѣкако

Съдана върши за нѣтоли дко нѣкако съ
перей рѣшарава коу свѣдѣно которого на нѣка
тоу дѣла сарити на нѣкако нѣкако на нѣкако

Съдана върши за нѣтоли дко нѣкако съ
перей рѣшарава коу свѣдѣно которого на нѣка
тоу дѣла сарити на нѣкако нѣкако на нѣкако

Съдана върши за нѣтоли дко нѣкако съ
перей рѣшарава коу свѣдѣно которого на нѣка
тоу дѣла сарити на нѣкако нѣкако на нѣкако
Съдана върши за нѣтоли дко нѣкако съ
перей рѣшарава коу свѣдѣно которого на нѣка
тоу дѣла сарити на нѣкако нѣкако на нѣкако

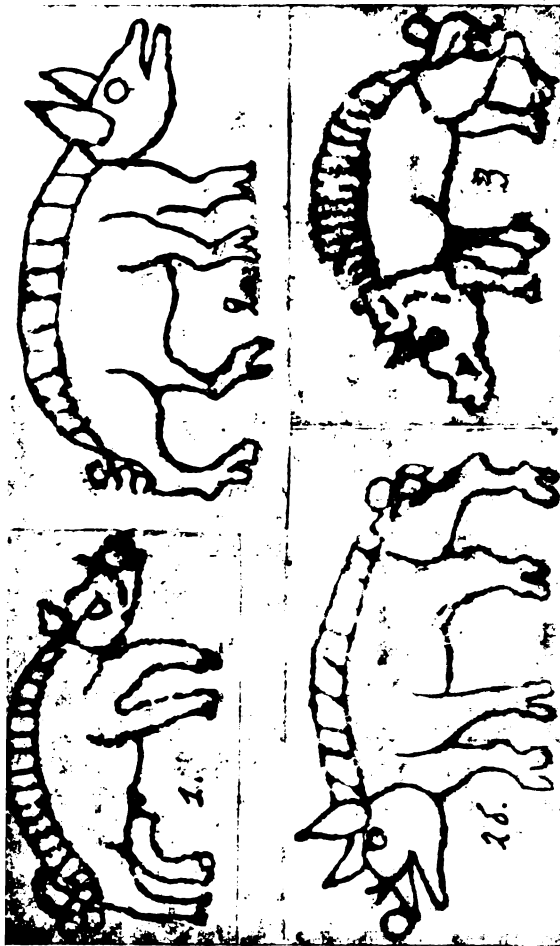
Але можливе й інше припущення. Перший зшиток КА складається з шости листів; текст в ньому зовсім повний, нічого не опущено; по трох листах (цеб-то на половині зшитка) йде нитка переплетчика. Таким чином можна думати, що перший зшиток зберігся повним, цеб то заголовного листа тут зовсім не було, бо в разі вирвання його зшиток складався б з сьоми листів. Єсть відомості, що в Крехівськiм монастирi переховувалася й Євангелія в українськiм перекладі; а коли так, то мiг бути заголовний лист там, як на початку цілого Нового Завіту.

Книга великого формату, папір розміром 31 × 21 см, має 332 листи чи 663 сторінки, остання 664 чиста¹. Книга належала Крехівському монастиреві, про що свідчить і старша печатка: «Монастырь Креховской С. Вас». Пам'ятка з давнього часу належала тому ж монастиреві, на що вказує такий скорописний запис на трох перших листах долі: «Сїѣа книга вторнѣ стїго євѣлїи лукїи. дѣки ѡбо справы апазскиѣ принадлежїи служїти монастыреки Крехо"скому вѣчне и непорѣшо"не, котора не маѣ быти ѡдалїна. вѣчными часы. ѡ шєїтели Ѣ. Крехо"ско"»;¹ запис, здається, ще першої половини XVII-го віку (див. знімок № 1). В теперешній час рукопис переховується в Бібліотеці монастиря оо. Василіян у Львові під № 595. Ніяких інших записів, що свідчили б про долю рукопису, в книжці нема.

Цілу книгу писано на доброму папері, досить міцному й добре вигладженому; лише в деяких місцях (напр. зшиток перший) папір робить вражіння трохи тоншого. На кожному другім листі, цеб то на паристім, по середині його, видно водного знака; і тільки де-не-де йде 2 – 5 листів без філіграні. На водному знакові подано щотинястого вєпра, який тут буває трох форм: 1. На ст. 1—326 вєпр розміром 5,4 см довгий, 2,8 см високий; 2. На ст. 327—584 вєпр більший з рідкою щотиною, виразними великими вухами і прорізним оком, 6,7 см довгий і 3,2 см високий; цей

¹ Сторінкову пагінацію в рукопису помітив олівцем сп. Др. Й. Боцян. Сторінки 176, 206, 221, 234, 298, 520, 590 і 654 порожні.

ває тут і трохи іншої форми. 3. Н
—663 вепр розміром 5,3—3,1 см, з
хвостом і з ніби зломаною лівою за
ина у цього вепра зогнута більше
к, щотина більша й густіша. Вепр
находимо й на ст. 477, а то тому
но Листа до Лаодикіян, вставлено і
книжки (див. знімки 2—5 водян
юю зазначено й форму їх).

Точно встановити рік нашого водяного знака мені не вдалося; найближчі до них у Лихачова¹ №№ 1775, 2989, 1867, 1701 датуються 1542 -- 1567 роками, чому нашу пам'ятку, що до філіграні, можна б відносити на 60-ті роки XVI-го століття.

Писано Апостола старанним півуставним письмом середини чи другої половини XVI-го віку; письмо велике, — букви на 4--5—5,5 mm високі (див. знімки №№ 1, 6, 7 і 12); крім цього основного письма єсть ще й друге півуставне письмо, але тільки на 2—2,5 mm високе (але дуже широке), — ним писано суммарії на початку кожного розділу Листів (див. знімок № 1); пояснення на маргінесах книги писано так само півуставним письмом, але ще дрібнішим, на 1,5 mm високим (див. знімок № 1 і 7). Звичайно сторінка має 22 рядки письма.

Подаю короткий опис основного великого письма, що ним писано апостольський текст. Висота літер скрізь більша від ширини їх. Письмо сторчове, часом з похиленням вліво. Основні сторчові лінії у літер звичайно не прямі, але з помітним викривленням вліво, див. літери г, и, н, к, п і др. Зв'язки поміж сторчовими лініями у п, т, ш, и, н і др. надзвичайно тонкі; так само часом тоненькі хвости у літер р, у, ц, ф, щ; ці хвости різної довжини, часом заходять поміж букви рядка під ними; де-коли, особливо в другій половині книжки, вони не тонкі².

У а спинка вигнута вправо, петля маленька, що часом не доходить до лінії, а кінець петлі іноді не з'єднується зо спинкою. У к верхня частина значно більша від долішньої, що зовсім маленька. У літери к верхня голівка мало зазначена й значно менша від долішньої. Верхня частина у г з маленьким гачечком. Верхня частина літери д має похилену спинку з даною до неї тонесенькою ніжкою, стоїть вона на лінії з двома ніжками, з яких ліва все значно довша

---

¹ Н. П. Лихачевъ: Палеографическое значение бумажных водяных знаковъ, Спб. 1899 р.

² Ці зв'язкові лінії та хвости часом постільки тонкі, що ледво помітні, чому на наших знімках де-не-де не вийшли.

від правої. Вузеньке є звичайне, маленьке. Кругле є з далеко витягненими правими лініями, при тому лінія горішня може бути й короткою, при довгих двох інших. У ж верхня частина не велика, а бічні її лінії дуже тоненькі. Літера з не однакової форми, часом має великий криноліновий зад з хвостом різної довжини, що іноді гадюкою в'ється до долу; часом у з однаково круглі верхня й долішня частини, тоді воно нагадує нашу трійку, особливо в другій частині рукопису. Літера и складається з двох простопадлих ліній, посередині з'єднаних чуть догори піднесеною лінією. У і часом долішня частина вигнута трохи вправо. Буква к складається з основної, трохи вліво вигнутої лінії, до якої додається (але не торкається її) ламана лінія: верхня маленька, але з лапкою вправо, долішня значно більша. Літера л з двох ліній, що складають малий вуглик; коли до цього вуглика додається гачечок, стає буква м. Буква н така сама, як давнє уставне и, цеб-то дві основні лінії з'єднано рівно посередині, при чому ця зв'язка має обидва кінці на одній висоті (рука, що виправляла текст, часом писала зв'язкову лінію так, що лівий кінець стояв значно вище від правого). Літера о овальна, не вузька; у w всі три лінії зверху на одній висоті, ліва частина як би приписана до правого о; на початку слова звичайно пишеться широке кругле о; в слові *очи* пишеться очне о: кругле о з двома крапками в середині. Для п дві лінії зв'язані зверху дуже тоненькою лінією. Літера р складається з вузької головки, до якої додається різної довжини хвіст. Буква є двійної форми: на початку слова широке кругле є, а в середині вузьке є, як є; правда, часом і в середині буває широке кругле є. Буква т складається з трох сторчових ліній, вгорі зв'язаних тонесенькою лінією; часом ноги цього т все здовжуються одна проти другої, як у ш. Літера у має тоненьку праву лінію, товста ліва часом з гачечком долі вправо. Лігатурне ъ рідке в нас, його права частина товста й коротка, від неї лінія догори тонка й з гачечком вправо; частіше це ъ складається з двох частин: о, а над ним (часом з відступом вправо) в. Буква ф складається з широкого

иъ ѿннѣ слышаша чинъ прѣклицася съцы
свои ми и скрегетали на него зуби ми.

иѣ а съте фѣбу дути полоу дуа сътѣго,
смотря на небо. видѣ хвалу бжѣю и
исъстѣа того по правни божѣ.

иъ и рѣ ѿтворнжу неба ѿтвороннѣ
а сы на члѣ того стѣа того по правни
божѣ.

иъ а ѿннѣ кри и нушиго лосо великѣи запы
калноши свои и кинули са на него ѿно
стѣа не.

иѣ и въ вѣшнѣго възмѣта ѡбни ка мѣ
а сътѣко везнѣши съ себѣ судѣ свое
положили ѡнѣм лѣца которого звано
сладѣ.

иѣ и въ каменованнѣ стѣфана колн са мо
лѣ и мовѣи пнѣ и съ се прии ми дуа мѣго

и по ка мѣ нуши на колѣ на кри чѣго
лосо великѣи пнѣ не при чинѣи тѣа и тѣго
гряу а колн тѣо въ мовѣи ѡснѣ.

круглого *o*, верхня частина якого перекреслена товстою лінією, від якої, з малим поворотом вправо, йде довга тоненька лінія додолу. Основна лінія *u* товста, друга тоненька, обидві спускаються далеко додолу, верхня частинка мала. У *u* довгий тонесенький хвостик впрост від правого боку додолу. Для *u* до основної товстої сторчевої лінії додається зліва коротенький чи довший гачечок. У *u* послідує дві лінії виразно довші одна від одної; для *u* додається довгий тонесенький хвостик до середньої лінії. Буква *z* рідка в нас; долішня головка мала, у *z* вона більша. Цікаво, що *z* постійно має *z*, цеб-то пишеться *z*. Літера *z* звичайна, верхня лінія над рядком, діл маленький, ліва лінія коромисла спускається додолу значно далше, як права. Буква *o* складається з *o* та *o*, при чому з'єднуюча лінія йде від середини *o* угору над *o*; часом *o* нижче від *o*. У *o* з'єднуюча лінія проста й по середині. У букви *z* верхній трикутник маленький, часом зовсім малий, бокові лінії вигнуті. У *z* середній овал вузенький і дуже довгий, а коромисло все під рядком.

Буков *z* та *v* нема зовсім, а *z* та *z* ужито лише як цифр. Лігатур нема, крім звичайного *z* та *z*; рідко проте знаходимо деякі лігатури, напр. права спинка *z* служить лівою частиною для *z*, див. *zka*^ау^ючи 538, і др. До круглого початкового *z* може бути всунений початок дальшої літери.

Кожна кінцева приголосна складу чи слова в *KA* звичайно виноситься над слово і тоді пишеться скорописної форми; всі винесені лінії покриваються малесеньким півколом, виключаючи буков *z*, *o*, *x*, *m*, *u*, *z*, *p*, які не покриваються.

Форма винесених літер — скорописна, при чому поземні лінії постійно дуже довгі. Буква *v*, на зразок чотирикутника, з довгими верхньою й нижньою лініями. Винесене *o* має форму трикутника, з дуже довгою тонкою долішньою лінією, яка іноді покриває аж п'ять літер. Буква *z* має довгі хвостики, часом нагадує *z*. Буква *u* нагадує раз зломану криву лінію, в *m* вона два рази зломана. Винесене *z* складається з двох не з'єднаних вліво вигнутих ліній. У *u* довга се-

редня зв'язкова лінія. Винесене *p* постійно лежаче: до головки додається лінія вправо. Винесене *s* часто рівняється просто крапці; сполучення *st* постійно виносне, при чому *t* на зразок сімки покриває *s*. Треножне *m* з коротенькими ніжками має довге верхнє покриття. Винесене *x* звичайне, як і в стародруках. У *u* довга долішня лінія з гачечком справа додолу. У *u* до скісної правої лінії додано ніжку до гори. У *u* довга долішня лінія.

Не часте титло має форму $\sim$ (як лежаче курсивне *z*).

Книжку писано густим чорнилом, що й досі не стратило своєї свіжости. В пам'ятці багато цинобри, котрою написано: 1. заголовки окремих Листів апостольських, 2. зазначення розділів, 3. початкові ініціали розділів, 4. заголовки апостольських Листів вгорі, 5. нумерація віршів, 6. значки покажчиків до пояснень і 7. цифри розділів в суммарях. Ніяких інших прикрас, поза простенькими червоними ініціалами на початку кожного розділу Листів, в книжці нема.

Рукопис складається із зшитків по 8 листків в кожному, крім першого, що має 6 листків, і останнього, що також складався з 6 листків, з яких три останніх вирвано. Ліновано по декільки листків відразу, начавлюючи чимсь гострим, так що знаки ліновання виразно знати й на заднім боці листа; з двох боків сторінки простопадлими лініями зазначено маргінеси, а між ними проведено 23 лінії: на 22 рядки тексту й на заголовок (циноброю) того чи іншого листа. Розмір писаного листа 23,1Х11,6 см, через що в книзі позостаються широкі поля для приміток до тексту. Помилково пропущений текст часом дописується на цих же полях, що бачимо, напр., на ст. 13.

На маргінесах маємо письмо, писане ріжними руками (див. знимки № 1 і 7). Головну масу тих пояснень, які дано на полях книжки, писала півустановним письмом та сама рука, що писала й текст Апостола та суммарі до розділів. Трохи іншим чорнилом, не таким чорним, писано інші пояснення, головно порівняння з церковно-слов'янським текстом; по ближ-

чим аналізі (див. про це далі) виявляється, що ця ніби 2-га рука це письмо того ж таки першого писаря, тільки писане може трохи пізніше й іншим чорнилом, письмо також півуставне, але вже досить наближене до письма скорописного. Єсть ще й інше, третє письмо, найпізніше, писане зовсім рідким чорнилом.

Взагалі, на нашій пам'ятці позосталося багато ознак, що її пильно перевіряли та виправляли, готуючи певне до друку, і що взагалі її не мало читали; на ст. 57, напр., сліди від покапаного воску.

Єсть і деякі приписки інших рук; напр. на ст. 527 півуставом XVI-го віку «присеги не де'жачіє»; ця ж рука туг таки приписала до 2 Тим. 3² пропущене там слово «милуючій» і т. п.

Книжка в деревляних дошках, обтягнених шкірою, що в багатьох місцях піврана й поточена робачками. На хребті оправи вміщено попередній №, а саме—190; над ним паперова наклейка, на якій письмом XVIII в. написано: «Апостоль стихами избраній»; на цю наклейку наклеєно новішу з тим самим написом, але дуже витертим. Спереді й ззаді на шкірі витиснено гарні прикраси західної тонкої роботи. На передній стороні оправи посередині овал, а в нім Світло Боже падає на землю, в овалі кругом такий латинський напис: «Deus illuminatio mea 1581»¹. Ця дата—1581 рік—дата оправи книжки, дуже важлива, бо вона єдина в цілій пам'ятці. На заднім боці оправи в чотирикутнику 15 святих без підписів (вони ж і спереді в рамці), а по краях уміщено 14 фігурок апостолів, фігурки повторюються, під ними латинські підписи². На внутрішній стороні передньої дошки оправи єсть напис скорописом XVII-го віку: Хґ мнѣ силл Бґъ... Книжка оправлялася вже по закінченні писан-

¹ Пор. на ст. 252 текст в поясненнях: Па^н є ѿсвєченємъ ѿ збавенємъ монь, ѿ когѡ са буду боати.

² На горі: S IOHANNIS, S IACOBUS, S ANDREAS, лівий ряд має ті самі підписи, долі: S ANDREAS, S PETRUS, S IOHANNIS, правий ряд: ті самі 3 підписи і ще: S. IACOBUS, S. ANDREAS.

ня пояснень і г'лос, чому під час оправи обрізано трохи й тексту, див. напр. на ст. 80, 470, 498 і др.

Чи витиснений на оправі 1581 рік може бути й роком оправи Крехівського Апостола? Знаємо не мало випадків, коли книжку опрацювано в палітурки з іншої книжки, цеб-то, що оправу КА могли взяти і з другої книжки й опрацювати в неї наш переклад; колиб це було так, тоді б 1581 р., що стоїть на оправі, нічого б нам не давав. На жаль, не маємо міцних підстав ані твердити це, ані відкидати, хоч загальна історія пам'ятки промовляла б власне за прийняття цієї дати оправи книжки. Характер письма й форма водяних знаків на папері говорять досить виразно, що КА написано перед 1581 роком, тому цей рік може бути справді датою оправи Крехівського Апостола¹.

Що до внутрішнього свого змісту, то наша пам'ятка—Апостол, що має на початку Дії або Справи апостольські, потім всі Листи і вкінці—об'явлення Іванове; але цікаво, що маємо в нашій пам'ятці також надзвичайно рідкий апокрифичний „Лист Павла св(я)того до Лаодикиєвъ“ на ст. 478—480, якого зовсім нема в Біблії 1563 р.,—про цього листа пишу далі. Текст Апостола скрізь поділено на розділи, а розділи—на вірші. Перед кожним розділом подаються т. зв. суммарії—зміст розділу, як то бачимо і в Пересопницькій Євангелії. Ці суммарії запозичено з протестантських перекладів, де їх знаходимо постійно; вони звичайні і в перекладах польських, напр., маємо їх в Бібліях Шарфенбергера 1556 р. чи Леополіти 1561 і 1577 р. і в Біблії Чеховича 1577 р. (в Біблії Будного 1572 р. суммаріїв нема)².

---

¹ Оправа Крехівського Апостола дуже нагадує оправи польських книжок другої половини XVI-го віку; напр. оправа Біблії Радзивіла 1563 р., що зберігається в Варшавському Університеті під № 28. 2. 1. 3, дуже подібна до нашої оправи, має також багато витиснених фігурок спереди й зваді. Так само оправа Нового Завіту торунського видання 1585 р. Мельхіора Неринга близько нагадує нашу оправу, бібліотека Замойських у Варшаві № 143.

² Суммарії подобалися читачам і їх часом писали навіть для Євангелій в церковно-слов'янським текстом; ці суммарії

На полях Крехівського Апостола дуже багато ріжних пояснень та вказівок на паралельні місця в св. Письмі, що було також звичайним в той час в протестантських виданнях св. Письма.

Село Крехів—Жовківського повіту, в 12 верстах на захід від Жовкви; Св. Миколаївський монастир засновано тут десь на початку XVIII-го віку. Єсть відомість, що коло 1618 р. прибув в ці околиці чернець Іоїль, разом з своїм товаришем, і заклали тут монастиря. Перше жили вони в печері, але скоро побудували дві церкви, на які вже в 1628 р. Іоїль отримав від царгородського патріярха привілея на ставропігію; цей таки Іоїль запровадив до заснованого монастиря устава св. Василя. Помер він в 1638 році.

На початку своїм Крехівський монастир був фортецею, чого сліди позосталися ще й тепер. Не раз відбивався Крехів від нападу татарського. В 1698 році, вертаючись зза кордону, в Крехівськїм монастирі побував цар російський Петро I; на прохання ченців він видав їм паспорт (що зберігається в архіві й тепер) на вільний в'їзд до Росії для збирання милостині.

Крехівський монастир заснований був яко монастир православний і цілу сотню літ він позоставався таким, хоч кругом все вже було в руках уніятських. Тільки в 1721 році й ця остатня фортеця православія змушена була прийняти унію¹. За перші два віки життя Крехівського монастиря при ньому зібралася

звичайно писали українською мовою; про одну з таких волинських евангелій XVI-го віку з суммаріями розповідє *Г. Крыжановскій*: Рукописныя Евангелія Київских книгохранилищъ, Київ, 1889 р. ст. 378-379.

¹ Про Крехівський монастир див. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, 1883 р. т. IV ст. 654-659. *Kretowicz*: *Opisanie monasteru Bazyljanów w Krechowie i jego okolic*, 1830 р. *Я. Голубацкій*: Монастыри Юго-западной Россіи вообще и Креховскій монастырь. *Батюшковъ*: Памятники русской старины въ западныхъ губерніяхъ, Спб. 1885 р. т. VII. Труды I арх. съѣзда, — дєреворит монастыря з 1699 р. Про Крехівський Архив див. ще: „*Lwowianin*“ 1840 р. ст. 94, а також згадану на ст. 145 записку проф. О. Колесси.

цінна бібліотека, з котрої значна частина переховалася до нашого часу.

Коли саме до Крехівського монастиря занесено нашу пам'ятку, хто саме заніс її сюди, на це не маємо ніяких вказівок. Тільки вищенаведений запис долі на перших трох листах його свідчить, що десь від самого початку цього монастиря принесено до нього й КА. Повстала наша пам'ятка десь на Волині чи може на Поділлі, там же спочатку й переховувалася; коли ж заклався в Крехові православний монастир, її принесено сюди й зроблено напис, що цей Апостол «приналежить служити монастиреви Креховському вѣчне и непорушовне», а також «не маєт быти отдалена вѣчными часы от обители ст. Креховской». Це для нас надзвичайно цінна вказівка: до православно-го монастиря віддається на переховання кальвінська пам'ятка, а до того ще й робиться запис на належність Апостола Крехівському монастиреві на вічні часи. Очевидно, на початку мало звертано уваги на кальвінські примітки на полях книги,— користано головно з його основного тексту. Правда, це для того часу не єдиний приклад користання православними з протестантських джерел¹.

2. Переклад і його автор.

а. Джерела польські.

При студюванні КА найпершою й найважливішою справою для мене було встановити ступінь оригінальності нашого перекладу, щоб-то розшукати ті джерела, якими користався перекладчик в своїй праці. Знаючи, що інші переклади св. Письма на українську мову—це головно переклади з польського, попилював я й тут найперше пошукати джерела серед поль-

---

¹ Пор., напр., те саме що до Нягівської Учительної Євангелії 1757 р. (список з оригіналу XVI в.), що має в собі виразні протестантські твердження; її також віддано до монастиря. Див. А. Петровъ: Отзвукъ реформації въ русскомъ Закарпатьи XVI в., Прага, 1923 р.

ських перекладів. Запримітив я, що перекладчик КА часом не погоджується з якимсь польським перекладом, про що й зазначає на маргінесах; це, власне, й полегчило мені відшукати правдиве джерело для нашої пам'ятки й вказало, що наш перекладчик мав в руках власне польську Біблію. Ближче порівняння довело, що КА—це переклад польської Біблії 1563 р. на українську мову.

Біблія 1563 р., т. зв. Радзивилівська¹, була найголовнішим джерелом для нашого перекладчика,—він переклав з неї все, що там було: апостольський текст, всі пояснення до нього і всі суммарії (зміст) перед початком кожного нового розділу. Щоби це твердження стало виднішим, подаю тут для зразка з I-го розділу Дій апостольських вірші 1—3:

1. Wyprawilem² pierwsze księgi Teofile, o wszystkim co począł Jezus czynić u uczuć.

2. Aż do dnia tego, w krory dawszy rosказanie Apostolom przez Ducha świętego, ktore był obrał, wzięt iest ku gorze.

3. Ktorem się też sam potym gdy był umęczon zstawił żywym w wielu niewątpliwych znakoch, przez czterdzieści dni się im ukazuiąc, u powiedaiąc thy rzeczy ktore ku krolestwu Bożemu należą³.

1. Учнині ѿми пѣшни книги теѡфиле ѡ вѣ̄ што починѧ і̄ чинити ӣ учити.

2. Я* до дня того до которого заказѧ апѡстолѡ черѣ² дѡха свѣтого которѡ бѣ ѡбра¹ ӣ взѧ ѿ к горѣ.

3. Перѣ которѡ¹ по умученій своѣ стѧ жи² у многѡ прѡдѡвѣ¹ знакѡ черѣ сорѡ дни¹ са ӣ указуючи ӣ поведаючи ӣ ѡ цѧствѣ божиѣ.

¹ В 1585 р. вийшов Новий Завіт—передрук слово в слово з видання 1563 р., хоч того в книжці й не зазначено. Титул книжки: „Dominii nostri [Jezu Christi Nowi Testamenti pars prima. Pana naszego Jezusa Krystusa Nowego Testamentu Część pierwsza. Z greckiego na polski ięzyk z pilnością przełożony. W Toruniu przez Melchiora Neringa. Roku 1585“. Тут зазначено читання на свята й неділі чого нема в виданні 1563 р. Але приміток на полях тут уже нема зовсім.

² В Бібліях 1552, 1556, 1561 і 1572 р.: uczynilem, 1577 р.—m uczynił.

³ 1556 і 1572: у мовіає о крoлествѣ бо́жым.

А ось ще зразок перекладу т. зв. суммарлів (змісту) розділів, — зміст розділу 1-го Дій:

5. Rozmowy Krystusowe z Apostoły. 9. Jego w niebowstąpienie. 15. Rzecz Piotrowa ku obraniu kthorego na miejsce Judasza Iskaryota. 26. Los padł na Macieia.

Є РО³МОВКІ ІСУСОВКІ ЗЪ АПОТОЛІ. ѿ ЕГО В НЕКОВСТУПІЄ. ЄІ РЪ ПЕТРОВА КУ ШЕРАЮ КОТОРОГО НА МЪЦЕ НЮДЪІ СКАРИШТА КЪ ЖЕРЕБЕ ПА НА МЪД, ЕА.

Порівнявши переклад КА з Біблією 1563 р., я прийшов до висновку, що наша пам'ятка — це дійсно переклад з польського; переклад в своїй масі зовсім дослівний, найчастіше без жадних відступлень. Але разом з тим це ж порівняння виразно показало й саму працю та метод її в нашого перекладчика. Перекладаючи дослівно, він проте дуже часто ставився критично до свого польського джерела, а тому часом доповнює чи скорочує або й змінює текст свого оригіналу; тому переклад не був невірливим, а це й показує яку велику працю переробив наш перекладчик, пишучи свого Апостола.

Можна б подати тут довгі низки прикладів, як саме наш перекладчик ідстуває від свого оригіналу; але, думаю, що для правдивого освітлення перекладчеської праці нашого автора вистарчить і тих небагатьох, які тут подаю¹.

1. Дуже часто наш перекладчик в той чи інший спосіб не передає дослівно свого оригіналу, напр.: Nie zostawisz ciała mego w grobie Дії 2²⁷ — не оставиши души моєї в гробе ст. 9; ku kościołowi — к ним Дії 2¹¹ ст. 11; pola або domy — села або поля Дії 4³⁴ ст. 21; was kto rożyra — маєтност вашу хто пожираєт 2 Кор. 11²⁰ ст. 394; wątpili mówiąc ieden do drugich — пыгалися один другого мовечи Дії 2¹² ст. 7;

¹ В КА кінцева приголосна слова чи скледу звичайно вносятся над рядок, що проведено тут дуже послідовно; починаючи з цього місця скрізь винесені букви в цитатах з КА друкую в рядок, але м'ягкі винесені приголосні скрізь зазначаю курсивним шрифтом, не ставлячи по них ь (див. Словник ст. 5—6).

w domu—в домех Дії 2⁴⁶ ст. 12; z weselem y w prostocie serdeczney—з радостью простости сердца, Дії 2⁴⁶ ст. 12; mając łaskę u wszego ludu — маючи ласку ко всьмь людем, Дії 2⁴⁷ ст. 12; y wnet—и тогда, ст. 13; patrzal—пилне смотрѣл, Дії 3⁵ ст. 13; pilnie nań patrzac oczyma swoiemi — посмотрѣвши на него, Дії 3⁴ ст. 13; opowiedali w imię Iezusowe—поведають о имени Иисусови, ст. 16; gdyż o nas dziś ten sąd iest zasądzon—если же нас пытаете, Дії 4⁹ ст. 17; towarzyszu własny—товаришко моя власная, Филипис. 4³ ст. 459¹ і т. п.

2. Часом наш перекладчик опускає якесь слово з оригіналу або взагалі скорочує ціле речення, напр.: powiedaiąc thy rzeczy, ktore ku krolestwu Bożemu należą—поведаючи им о царстве божием, Дії 1³ ст. 1; mowił do nich tymi słowy—мовил до них, Дії 2¹⁴ ст. 7; kościołowi swemu—церкви, ст. 12; prosił aby od nich wziął iahmużne — просил от них ялмужны, Дії 3³ ст. 12; ktorzy po nich byli, ile ich kolwiek prorokowało—которые по них мовили, Дії 3²⁴ ст. 15; na iedno meysce, Дії 4²⁶ ст. 20 в нас опущено; strach wielki—страх, Дії 5⁵ ст. 22; в Апокал. 9¹² на ст. 620 вірш взагалі недокінчений і т. п.

3. Немало випадків, коли наш перекладчик щось додає в порівнянні з своїм оригіналом, напр. на ст. 92 в Дії 17⁵ додано „вчинивши гук“; siągnawszy rękę twą ku uzdrowieniu — стегни руку твою, нехай бувають uzdrowлення, Дії 4³⁰ ст. 20; to się na szusznym ześciu odprawi—тоє ся подлуг обычаю зборового отправит, Дії 19³⁹ ст. 107 і т. п.

Зміни супроти оригіналу, подібні до зазначених тут в п. 1 — 3, див. ще в Діях 1⁵, 1²⁴, 2³, 2¹⁰, 2³⁸, 4³², 5⁴, 14⁹, 19²⁷, 28⁶, Колос. 2¹⁶, Рим. 1¹⁰, 1 Кор. 6¹⁰, 1 Кор. 8⁹, 2 Кор. 4⁸, Галат. 2², 1 Іоана 5¹⁵ і сила т. п.

4. Часом маємо такі різниці поміж українським та польським текстом, які свідчать про помилку пе-

---

¹ Варіанти цього тексту по Нових Завітах такі: 1552 і 1556 р.: towarzyszu prawdziwy, 1561: rodzony albo prawdziwy towarzyszu, 1577: towarzyszu własny, 1572: własnie do iegnego⁰ iarzma sprzeżona; в виданні 1552 р. пояснення: drudzy o źenie Pawła s. rozumieią; ц.-сл. *спрѣжиче*.

рекладчика КА. Так, в Апокаліпсі 17¹² на ст. 644 маємо: *Десет рогов єст десет королевствъ*, которы королевства не вже принели, а в ориґіналі: *Dziesięć rogów jest ci dziesięć Królów, ktorzy krolestwa ieszcze nie wzięli*; у Чеховича так само: *są krolowie. Oto nogi kotoryи погребли 23—Oto nogi tych, ktorzy погrzeбли*. В Гал. 3¹⁷ вказано 440 літ, тоді як всі інші джерела дають 430 літ.

5. Текст Крехівського Апостола, як і в Біблії 1563 р., поділено на розділи (глави), а розділи на вірші. Звичайно поділ на вірші в нашій пам'ятці і в польськiм ориґіналі скрізь однаковий, але часом трапляються й розбіжності; так, Дії 17¹³ відповідають польськiм Akta 17¹⁴, Дії 17¹⁴ = Akta 17¹⁵ і т. д., бо в Діях розд. 17 має 33 вірші, а Akta 34 (в церковно-слов'янськiм теж 34); в Листі до Філімона в розділі 1 вірші 13 і 14 стягнені в один, тому в нашiм Апостолі 24 вірші, а не 25, як в ц.-слов'янськiм. Єсть взагалі ріжниця й супроти поділу тексту церковно-слов'янськoго, напр. 2 Кор. 8¹⁴ відповідає ц.-сл. 8¹⁹; до Жидів в розділі 5-й стягнено в один вірші 12 і 13, тому тут усіх 13 віршів, а не 14, як в тексті церковно-слов'янськiм.

Поділ Нового Завіту на вірші першим зробив париський друкар Роберт Стефан, в своїй полiґлоті, виданій в 1551 році,—з того часу й починається скрізь поділ Біблії на вірші. Цей поділ появляється вже з перших польськiх перекладів; але цікаво, що в Новiм Завіті Секлюціяна 1552 р., Шарфенберґера 1556 р., в Пересопницькiй Єванґелії 1556—1561 р., в Біблії Леополіти 1561 і 1577 р. цього поділу ще нема. Його вперше запроваджено чи не з Біблії 1563 року.

6. З давнього часу на марґінесах книг св. Письма стали появлятися т. зв. *глоси*—пояснення незрозумілих слів; таких глос часом багатенько маємо в текстах, напр. наших церковно-слов'янськiх. В XVI-м віці, коли появилoся найбільше найріжніших перекладів, сильно збільшується й число глос на книгах св. Письма; при переписуванні ці глоси часто попадали й до самого тексту, чим він значно підсвіжався і ста-

вав більше зрозумілим¹. Про потребу й значіння таких пояснень Скорина пише в передмові до свого видання Псавтиря 1525 р. «Также положилъ есми на боцехъ некотории слова Для людей простыхъ, не рушаючи самое псалтыри ни в чемъ же».

В протестантських виданнях перекладів св. Письма, починаючи з Лютерових, появляються особливі коментарі чи пояснення до тексту, в яких звичайно 1. пояснюється текст в дусі протестантським, 2. пояснюються мало зрозумілі слова і 3. ведеться полеміка з католиками. Ці коментарі містяться або в кінці кожного розділу, або й на маргінесах проти відповідного місця. Уже перші польські протестантські видання знають цей допомогивий апарат; так, в Новім Завіті Секлюціяна 1552 р. на кожній сторінці маємо багато глос, а в кінці кожного розділу — пояснення до тексту.

Надзвичайно багато пояснень до тексту подає Біблія 1563 р., і всі ці пояснення увійшли й до КА. Вони найрізнішого характеру: 1. пояснюються мало зрозумілі власні назви — географічні, історичні і др., див. напр. пояснення на ст. 61 про Антіохію, ст. 62 про Агрипу, ст. 95 про поета Аратуса, ст. 291 про словаків і т. п.; 2. різні терміни й незрозумілі слова: ст. 4 про значіння слова Варнава, ст. 78 про обрізання, ст. 42 пояснення слова євнух і т. п.; 3. дається певне розуміння тексту, і таких пояснень найбільше; 4. полеміка з католицьким розумінням св. Письма; 5. зазначаються різниці супроти тексту грецького, а в самім КА — ще й різниці супроти тексту церковно-слов'янського (болгарського) і польського, і 6. зазначаються паралельні чи близькі місця з інших книг св. Письма (конкорданції), і пояснення

---

¹ Про таке перенесення глос з маргінесів до тексту добре свідчить *М. Чехович* в передмові до свого перекладу Нового Завіту 1577 року, де читаємо: „Co sobie drugi na kraiu dla pamięci naznaczył: to drugi, przepisuiąc księgi, w tekst włożył, mniemaiąc prostak, żeby to było przestapienie: a nie dla pamięci znaczenie“ (примірник Бібліотеки Замойських у Варшаві № 142).

найріжнішого характеру, напр. на ст. 331 проти 1 Кор. 10³ вказується ріжниця в числах цього місця й Старого Завіту і додається: «Розниця ничимся иньшимь не стала, одно не пилностю писаровь». На ст. 528 до 2 Тим. 3¹ читаємо таке пояснення (дослівно з польського). „Таа история взята *єст* с книгъ нѣкоторых, которыи погинули, яко и много иных», і т. п. Відсилачі на ці пояснення в нашій пам'ятці йдуть цілком за Біблією 1563 р.,—для цього вживається латинського алфавиту, писаного в нас циноброю; відсилачі на відповідні місця св. Письма (конкорданції)—значки ріжної форми, напр. зірочки, хрестики і т. п.

Пояснення писала в КА та сама рука, що писала й цілий текст; письмо пояснень - дрібний півустав, приблизно на 1,5 см високий. Чорнило цих пояснень в більшості трохи світліще від чорнила самого тексту, а тому можна припустити, що їх писано може по закінченні тексту; суммарії до розділів писала та сама рука й тим самим чорнилом, що й пояснення. Мова й правопис цих пояснень зовсім однакові з мовою й правописом тексту; правда, часом помічається, що мова пояснень трохи живіща, більше народня, як мова тексту, але подібне явище бачимо й по інших перекладах.

В більшості всі пояснення КА — дослівний переклад з Біблії 1563 р., але наш перекладчик ставився до них так само, як і до тексту, — він проявив і тут багато самостійности в своїй праці.

1. Перекладчик дуже часто додає своє до того, що мав в оригіналі, напр.: Біблія 1563 р. *sekty* — у нас: секты, што по нашему власне зборы невѣрных ст. 618; *rzezaniec*—рѣзанець то *єст* валах Діі 8²⁷ ст. 42; *z studnice* з студни або криници Кол. 1¹⁸ ст. 465; *uschlo*—споловѣло и усьхло, ст. 636; на ст. 641 в поясненні S на Апокал. 6¹² добавлено супроти оригіналу: «а того zobachavъши же х̄с не то їко правдивих выкладачов писма, але и своим неприятелем зле чинити недопускает»; збільшено додатком також пояснення *v* на Рим. 13², пояснення *s* на ст. 643 Апокал. 17² і на Апокал. 13¹⁸ і багато інших. Такі доповнення маємо часом і в суммаріях перед розділами, напр. 1 Кор. 5

grzech nieczysty popełnił — грѣх нечистый пополнил з мачохою, ст. 312.

2. Навпаки, часом наш перекладчик зменшує пояснення оригіналу, напр. пояснення до Дії 4²¹ на ст. 19, до Дії 2⁴⁴ і др.; на ст. 14 в поясненні до Дії 3¹¹ опущено початок і кінець; на ст. 313 пропущено пояснення з оригіналу, і багато т. п.

3. Не мало додано й пояснень самотійних, яких нема в польськiм оригіналі; на ст. 10 пояснення на Дії 2³⁴—його нема в оригіналі; пояснення на ст. 43 на Дії 8³³ самотійне, від польського відмінне; так само пояснення і на Апокал. 19¹⁷ на ст. 652 самотійне, бо його нема в оригіналі, і багато т. п.

4. Часом наш перекладчик з рiзних причин троху змінює сам сенс пояснення оригіналу, напр.: ст. 2 Дії 1¹⁰ od innych ludzi—от грешных людей; Римл. 12¹⁹: iakoby rzekł: niech to Bog sam sądzi — яко бы рек: гамуйтеся а спускайте то на Бога; пор. ще пояснення на Дії 1⁶ на ст. 2, пояснення на Дії 3²⁴ на ст. 16 і багато інших. В поясненні на Дії 7¹⁴ на ст. 32 читаємо, що помилку в числах зробили «тыи, котории грецькии книги на словенський языкъ перекладали», а в оригіналі—na łaciną wydawali, і т. п. Пор. ще пояснення на 1 Іо 5¹⁵ і багато інших.

5. Через пропуск деяких пояснень змінилося їх зазначення, напр. пояснення G на Дії 13⁴¹ ст. 72=F Акта; D на 1 Кор. 9⁴ ст. 326 = C оригіналу; D Апокал. 17³ ст. 643=E оригіналу; K Апокал. 17⁹ ст. 644=L оригіналу і багато т. п.

Отож, усе це дає мені змогу твердити, що писар КА не був простим механічним перекладчиком з польського, — він проявив в своїй праці багато самотійности.

В питанні про ті джерела, якими користався наш перекладчик, на першiм місці, звичайно, треба поставити польську Біблію 1563 р. Але перекладчик, як ми бачили, звичайно ставився критично до свого оригіналу, допускаючи ті чи інші зміни. Не погоджуючись з польським текстом, він не рідко зазначає про це в примітці на маргінесах своєї книги. Так, на ст. 40 проти тексту Дії 8⁹ пояснення: «У болгарском

ужась, а в полском а помамил люд» (дійсно: а roma-
mił był lud, у Чеховича: przywodziąc narod); на ст. 49
проти тексту Дії 9³⁶: „зоветься серна“ читаємо пояс-
нення: «в полском *стоит* доркас што ся выкладает
дикаа коза» (дійсно, в Біблії 1563 р. маємо Dorkas,
але до нього нотка: To iest po Polsku Sarna abo dzi-
ka koza; у Чеховича: zowie się Sarnka); на ст. 69 на
Дії 13¹⁸ на текст: „перекормил их на пуши“ пояснен-
ня: «в полском *стоит* терпѣл звычай их яко бы рек
еолковаль переверот'ному а своволному звычайу их»
(дійсно, в Біблії 1563 р.: cierpiał zwyczaie ich, у Че-
ховича: znaszał zwyczaie ich) і т. д.; на Дії 21³⁴ про-
ти тексту: «казал его вести до войска» пояснення на
ст. 119 «в полском *стоит* до замку»; на ст. 266 про-
ти тексту Рим. 8^{2f}: „дух учит нас“ пояснення І: «в
полском *мовит* просит, але власнѣ тут написано
учит“ і т. д.; на ст. 321 на 1 Кор. 7³² проти тексту:
«без печали» пояснення: „у полском без стараня“
(дійсно: bez starania ст. 94); на ст. 357 на 1 Кор. 15⁵⁶:
у болгарском жало а у полском бодець (дійсно на ст.
986: bodziec); на ст. 415 на Гал. 4³ проти тексту:
«под початки закона» пояснення А: «у полском *стоит*
под початки свѣта» і т. д. Всі наведені приклади—це
пояснення, які писала перша рука, цеб-то та, що пи-
сала й самий текст.

Другим польським джерелом, яким де-не-де по-
користав перекладчик КА, був Новий Завіт 1556 р.
Миколая Шарфенбергера¹. Розпочинається ця книга
посвятою королю Сигизмунду Августу, в якій гово-
риться, що „коли інші народи мають власною своєю
мовою багато книжок, не вслідив Бог і народу
польського, що до того хоч і мало мав книжок сво-
єю мовою, але тепер, за ласкою божою, може в цім
рівнятися з іншими народами. Над усі книжки поля-
ки бажали мати Новий Закон своєю мовою, хоч це

---

¹ Nowy Testament Polskim ięzykiem wyłożony, według
doswiadssonego Łacinskiego textu, od Kościoła Krześcianskie-
go przyjęto. K temu przyłożono Lekcie y Proroctwa z starego
zakonu wzięte, ktore przy Ewangeliach bywaią czytane... Cum
gratia et Privilegio S. R. M. Про нього див. вище ст. 40-41.

рїч трудна, бо наша мова не така відповідна (dosta-teczna), як інші». Зазначається про заборону читати св. Письмо; «*uchodząc tedy przymowkam ludu dzisieyszego wieku, ktorzy powiadali, żeby im broniono czytać Nowego Testamentu*», видає він Новий Завіт, пильнуючи бути якнайближче до тексту латинського. Посвяту підписав «*Mikołai Szarffenberger, miesszczanin Krakowski*», Краків, 6 січня 1556 року. В передмові до читачів пишеться, що книжка призначається «*dla użytku pospolitego*», а на її появленню «*przywiodła chuć y wola nassych Polakow, ktorzy zdawna tego pragnęli, aby nowy Testament nie opsym tylko ięzykiem, ale tesz y swym przyrodzonym czitali*», бо ж уже всі інші народи читають книги своєю мовою.

Текст Нового Завіту 1556 р. при дальших виданнях вже не повторено, — його сильно виправлено. З друкарні М. Шарфенбергера в 1561 р. вийшла повна Біблія, відома під назвою Біблії Леополіти¹; той Новий Завіт, що його знаходимо при цім виданні, в порівнянні з попереднім, вже добре виправлений. Пізніше перевідавався текст 1561 р., а не 1556 р.², ще в Краківськїм виданні 1577 р. цілком повторюється текст 1561 р. (навіть без поділу на вірші).

З видання Шарфенбергера 1556 р. перекладчик КА не перекладав чогось суцільного, а звертався до нього тільки в деяких сумнівних випадках і брав звідсі те чи інше читання лише тоді, коли уважав його за відповідніше. Подам трохи прикладів: Жид. 1¹⁰: и дѣло рук твоих сунт небеса, 1563: a niebiosa są sprawy rąk twoich, 1556: y uczynki rąk twoich są niebiosa (a 1561: a niebiosa są uczynki rąk twoich).

---

¹ „Biblia To iest. Księgi Stharego y Nowego Zakonu na Polski ięzyk z pilnością według Łacińskiej Bibliiey od Kościoła Krześciańskiego powssechnego przyię(tego na no)wo wyłożona... W Krakowie. W Drukarni Szarffenbergerow. В Бібліотечі Замойських у Варшаві № 167в.

² Цим виправляю неточність, яку я подав вище на ст. 41 рядок 1—3 згорі. Твердження кс. Іос. Крушинського (Wstęp ogólny, 1915 р. ст. 297), ніби „Nowy Testament z tego przekładu (цеб-то Біблії 1561 р.) ukazał się w Krakowie już w r. 1556“, не докладне, — текст 1561 р. значно виправлений.

1 Кор. 7³² без печали, 1563 bez starania, 1556 krom troskania (1561 bez starania). Рим. 4¹⁸ ст. 251: Так *будет* племя твое яко звѣзды небесныи, яко песок берег мора, Біблія 1563 р.: Так *będzie* plemię twoie, в Остр. Біблії 1581 р.: ~~тако бѣдетъ стѣма твое;~~ в Біблії 1572 р. єсть порівняння про зорі і пісок, але в дужках, а в Новім Завті 1577 р. лише на маргінесах; і тільки в Нов. Зав. 1556 р. все це маємо в тексті: Так *będzie* nasienie twoie, iako gwiazdy nieba у piasek morza (теж 1561 р.: iako gwiazdy niebieskie у piasek morski). Дії 3⁴ *посмотрѣвши* на него, 1563 *pilnie nań patrząc*, 1556 *weyzrawssy nań*. Дії 3⁵ *пилне смотрил*, 1563 *patrzył*, 1556 *pilnie patrzył*. Дії 7¹⁸ *инший корол* в египтѣ, 1563 *iny krol*, 1556 *inssy krol w Egipcie*, 1572 *krol inszy*, 1577 *inny Krol*, а на полі: *nad Egiptem*. Дії 8⁹ *зводечи люд* в Самарии, 1563 *potamil był lud w Samaryiey*, 1556 *zwodząc lud samariyski*. Жид. 1⁷ *чинит* аньгелы свои, 1563 *posły swe czyni*, 1556 *anioly swe*. Жид. 1³ *маєстату*, 1563 *onego maiestatu*, 1556 *maiestatu* і т. п.

Новий Завт 1556 р. був добре перекладений, чому мав певний успіх. Те, що соцінянин користався з католицького джерела, не було для того часу дивним, бо й сам Шарфенбергер користався, напр., з джерела лютеранського (див. вище ст. 40—41). Але факт користання з Нового Завту 1556-го року (і не користання з перекладів С. Будного 1572 р. та М. Чеховича 1577 р.) красномовно свідчить, що переклад КА повстав десь зараз по 1563 році.

Правда, багато з зазначених вище місць передаються однаково як в виданні 1556 р., так і в виданні 1561 р., цеб-то перекладчик КА міг мати під руками також і Біблію Леополіта 1561 р.

В КА деякі заголовки Листів апостольських (див. їх в Словнику) довші, ніж в Біблії 1563 р., бо в КА разом з заголовком подається й короткий зміст самого Листа. Таких заголовків я не знайшов ані в одному з польських видань XVI-го віку, — в них звичайно подається стислий заголовок, по яким відразу наступає розділ I і часом сумарій його. І тільки в виданні 1556 р. по заголовкові зараз же йде короткий зміст

цілого Листа,—на їх зразок, а часом і користаючи з них зложив свої заголовки Листів і перекладчик КА. Напр. по заголовку другого Листа св. ап. Іоана маємо в виданні 1556 р. такий зміст його: *Uczy Jan święty matke z synu swemi drogi zbawienny, żeby w prawdzie chodzili y w uczynkach dobrych, a trwali w nauce boskey, a strzegli się fałssywy nauki y prorokow.* Крім цього, перекладчик КА для своїх заголовків використав те, що дається в Біблії 1563 р. в кінці Листів; можливо, що користався він також і джерелом церковно-слов'янським, бо і в них звичайно давалися різні пояснення до окремих апостольських Листів.

б. Джерело церковно-слов'янське.

Друге джерело для КА—це церковно-слов'янський текст, який наш перекладчик постійно мав під рукою, і в міру потреби користувався ним. Напр. в Дії 2²⁷ в польськiм оригіналі написано: „Nie zostawisz ciała mego“, у нас на ст. 9: «Не оставиши души моеї», таким чином наш перекладчик йде за текстом церковно-слов'янським: «Не ѡставиши дѹши моѡа». Ще приклад: в Біблії 1563 р. маємо: «Albowiem o tym, cochmy widzieli y slyszeli, mowić musimy», текст церковно-слов'янський (Дії 4²⁰): «Не мѡжемъ ко мѡи, ꙗже видѣхомъ ѡ слышхомъ, не глаголати»; КА йде за церковно-слов'янським, ст. 19: „Не можем мы, што есмо слышали и видели, абыхмо не мовили“. Ишли от лица собору 27—Идѡхѹ ѡ лица собѡра—Szli od obliczności oney rady Дії 5⁴. Дії 5¹⁰: Padła bez dusze, ц.-сл. Падѣ ѡ ѡдше, КА: Пала и здохла ст. 23; Дії 5⁸: А она rzekła, за tylko, КА: А она рекла так ест за толко 23, в ц.-сл. текстi маємо ѡи; Дії 2¹⁷ Бог, ц.-сл. Гѡсподь, КА п(а)нь; Дії 1⁴: Z Ieruzalem, ц.-сл. ѡ ієрусалима, КА от ерусалима 1; Дії 5³⁶ слово „увѣрили“ переправлено згідно з ц.-сл. покинѹша на «послушни». Я и родился в нем 124—родѹха къ немъ Дії 22²⁸—się urodził y mieszczaninem. Павел, посмотрѣвши на згромажене, рек 125—возврѣкъ же павелъ на сонмъ рече Дії

23¹ — Tedy Paweł patrząc pilnie oczyma swemi na ono zgromadzenie, rzekł. Которыи перед ним стояли 125—предсто́ици Длі 23⁴—ktorzy stali w około.

Часом перекладчик КА не тримався порядку слів в оригіналі, але йшов за порядком в тексті ц.-слов'янським. Напр.: Длі 4²¹: Oni tedy, nie mogąc znaleźć, iakoby ie mieli karać, zagroziwszy im, puścili dla ludu, Abowiem wszyscy chwalili Boga za to, co się było stało; КА: «Они, загрозивши им, пустили их, не нашедши яко бы их мѣли карати, для людей, бо всѣ хвалили Б(о)га за тоє, што ся стало». І навпаки, — не мало прикладів, коли текст КА відрізняється від тексту ц.-сл., — єсть доповнення або скорочення, але згідно з польським оригіналом.

Таких прикладів можна подати не мало, — всі вони свідчать, що перекладчик КА справді багато користався церковно-слов'янським текстом, але користався не скрізь і цей текст не був йому головним; пор. напр. I Кор. 9⁷ або на ст. 526 II Тим. 2¹⁷ чи на ст. 587 Жид. 13⁵, де знати явні різниці від церковно-слов'янського тексту.

Цікаво ще зазначити, що наш перекладчик Листи апостольські подає в порядку церковно-слов'янських текстів, цеб-то по православному, а не в порядку свого оригіналу; так, в Біблі 1563 р. Соборні Листи ап. Якова, Петра, Івана та Юди вищено в порядку католицьким, цеб-то по Листі до Жидів, а в Крехівським Апостолі їх дано по православному — зараз по Діях Апостольських.

Яким саме церковно-слов'янським текстом користався перекладчик КА, докладно встановити нема змоги. Спершу мав він в руках не старий текст, але звичайний тоді на Україні, близький до того, який дає Остріжська Біблія 1581 р. Але пізніше, особливо для цілів перевірення своєї праці, перекладчик розшукав дуже старий текст церковно-слов'янського Апостола (без Апокаліпсиса) і пильно його використав, як покажу це далі.

Саме користання церковно-слов'янським текстом не єсть чимсь надзвичайним для письменника соцінянина. Пригадаймо, напр., як високо ставив такий

текст С. Будний; так, в передмові до свого перекладу Нового Завіту 1574 р. він так писав про це: «Co się słowieńskiego przekładu dotycze, temu też ia nie tylko nie ganię, ale się w niem wielce kocham, y owszem y to wyznawam, że się z niego wiele nauczył. A tak się mi zda, że wszyscy słowieńskiego naszego narodu ninieyszy y potomni tłumacze, bądź Polacy, bądź Rusacy, Karwatowie y Czechowie, ktorzy by Nowy Testament chcieli przekładać, poki tego przekładu dawnego swego dokładać się nie będą, tedy snac nie we wszystko, iako by miały być, trafią. Mowię, że ten przekład za wielki by skarb wszem Słowianom stał; ale coż potem, gdy o nim iedni nic nie wiedzą, iako Czechowie y Polacy, a drudzy go prawie nie rozumieją, iako Rusacy, Moskwiczy y inni».

в. Інші джерела.

Чи знав наш перекладчик грецьку мову і чи користався й грецьким текстом при своїй праці? Пояснення першої руки (що писала й текст) частенько вказують на грецький оригінал,—що визначає те чи інше слово в грецькім або яке значіння дає грецький текст, див напр. такі пояснення на ст. 4, 37, 87, 94, 344 і т. п.,—але всі ці посилання на грецький текст — дослівний переклад з польського, а це, звичайно, ще не свідчило б, що сам перекладчик знав грецьку мову. Але на ст. 289 по розділі 14-м читаємо таке своє пояснення перекладчика: «Придаток, который ся найдует у славенском перекладе, положил есми подлуг грецкого и полского перекладу аж на конци сего листа», а це вже виразно свідчить нам, що перекладчик дійсно заглядав і до грецького тексту.

Не треба тільки забувати того, що певне правдиво свідчить М. Чехович в передмові до свого перекладу Нового Завіту видання 1577 року про користання грецькими джерелами в його час. Чехович скаржитья, що «Gdyżem to y sam bardzo dobrze baczył... że te wszystkie przekłady, ktorych iuż kilka do druku są podane: nie do końca wolne są wielkich

y szkodliwych omyłek: y nie własnego, na wielu mieyscach, przełożenia. Bo aczkolwiek to każdy z nich o sobie w napisiech y w przedmowach twierdzi, że wedle własności słow greckich przekładał, wszakże się coś inszego (gdy kto pilno w rzecz tę weyrzy) nad jego powieść pokazuje. Albowiem drugi często y gęsto, a drugi zgoła we wszytkim, ktoregożkolwiek z łacińskich przekładaczow, w swoim przekładzie, więcej, niż ięzyka greckiego, nasładował. Albo też zaś inszy na wielu mieyscach, tak się twardo greckiego słowa trzymał, że też rzecz trudna przez się, ieszcze trudniejszą y Polakowi prawe^o nie porozumnieyszą uczynił. Iakoż też to nie lada co iest, w to mądrze potrefić, żeby się y słowom greckim, y rzeczy, która się w nich zamyka, y temu też ięzykowi, na który się przekłada, dosyć uczyniło¹.

Здається, що перекладчик наш знав також італійську мову, яку він скрізь в КА, під польським впливом, зве мовою влоською². Роблячи виправлення свого перекладу, перекладчик позоставив декільки заміток, що те або інше слово — то слово влоське³. І дійсно, зазначені слова живуть в італійській мові, напр.: пентикостія 358—pentecoste зелена неділя, педагог—pedagogo учитель, архитектонъ—architetto будівничий, идолатри—idolatria болванохвальство і др.; італійськими звуться також слова: ермана—сестрична 291, патрова—господыня 295, Иустъ—справедливый⁴ 476. Покликань на італійській текст в польським оригіналі нема.

Не забудьмо, що в XVI-м віці в Польщі жило не мало прихильників і учителів крайнього протестантизму, напр. аріяства, що прибули сюди власне з Італії під час впливу могутньої королеви Бони⁴, чому могло

---

¹ Передмова, примірник Бібліотеки Замоїських у Варшаві № 142.

² Звичайно, під словом „влоський“ треба розуміти тільки італійський, а не румунський, як думає В. Lew в „Prace Filologiczne“ 1929 р. т. 14 ст. 5. На ст. 51 проти слова „влоское“ дано його по ц.-сл.: и́талі́йскіа. Вираз ц.-слов'янського тексту и́же ѿ и́таліи в нас перекладено: влохове 589.

³ Див. Словник під словом влоский.

⁴ Див. про це вище на ст. 33, 35—36.

ширитись і деяке знання Італійської мови, а тому може не буде далеким від правди припущення, що перекладчик КА знав і мову Італійську і був в якихсь стосунках з Італійськими вчителями аріянства.

Нарешті, наш перекладчик користався й Апостолом Фр. Скорини 1525 р., про що позоставив свої замітки. Так, в поясненні на Римл. 8⁹ на ст. 263 читаємо: «У скоринином и в полском выклад по тот знак придано, чого в старых болгарских (написано замість закресленого „словенских“) не найдется»; на ст. 274 проти Римл. 10¹⁵ пояснення: «От того знаку в полском и в' скоринином придано». Як бачимо, це вказує на певний методологічний засіб тодішньої перекладчеської праці,— користатися працею попередньою, що, напр., було тоді звичайним у перекладчиків польських і чеських; ці ж приклади знову підкреслюють певне критичне ставлення нашого перекладчика до свого польського оригіналу, він користався не тільки ним, але й всіма йому доступними джерелами.

г. Хто був перекладчик Крехівського Апостола.

Оце були джерела для КА. На підставі їх можна хоч трохи намалювати собі й обличчя нашого перекладчика, про котрого ніяких інших матеріалів не маємо. Це була особа високо освічена, яка знала мови українську, польську, церковно-слов'янську і може грецьку й Італійську; добре знання церковно-слов'янської мови вказувало б, що це була духовна православна особа, що перейнялася новими кальвінськими (чи соцініянськими) ідеями. Що КА—це не твір самих польських протестантів, на це вказують ті численні відступи від Біблії 1563 р., які робить наш перекладчик, що був українцем. Можна було б припустити, чи не походить наш Апостол з рук С. Будного чи взагалі з того гуртка, що купчилися коло нього; але порівняння КА з несвіжськими виданнями Будного 1562 р. приводять нас до висновку, що таке припущення не має підстав: в несвіжських виданнях зовсім інший право-

пис (рідке винесення кінцевих літер, тоді як в нас воно в кожному слові, панування *ъ*, тоді як в нас панує *ь* і т. п.) і сама мова значно гірша від мови нашого перекладчика, бо має багато церковно-слов'янізмів.

З якої саме української землі походив наш перекладчик, трудно про це говорити з певністю, але одне безсумнівне — він походить з західно-українських, чи з північно-західних земель, як про те свідчить аналіз його мови.

До якої літературної школи належав наш перекладчик, не маємо про це жадних вказівок. Знаємо, що як раз в час праці перекладчика КА багато вкраїнських учених купчилися коло Костянтина Остріжського (1526—1606), часом навіть і протестантів; бувало, що протестантам К. Остріжський доручав писати проти католиків й уніятів (так повстав, напр., «Апокризис» Филалета Бронського). Але явні й гострі кальвінські (чи навіть соцініянські) твердження перекладчика, його виступи проти шанування образів, святих, проти церков і т. п., усе це цілком унеможливує всяке припущення про близькість нашого перекладчика до православного гуртка остріжських учених.

Але в той час, як ми бачили, було не мало українських шляхтичів, що пристали були до кальвінської віри; у одного з них, як у мецената, й міг працювати перекладчик КА. Багато ознак говорять за те, що КА підготовлювався до друку, — а видрукувати його, по тодішніх умовах життя, міг тільки якийсь заможний шляхтич-меценат. Але видно цей меценат не дуже запалювався кальвінськими поглядами і з друком не поспішав, аж поки католицька та й таки українська реакція не унеможливили зовсім цього друку.

Зазначу ще, що КА не має церковного поділу на зачала, а це свідчить, що сам перекладчик не готував його для православного церковного вжитку, — це був головно агітаційний твір проти зовнішніх форм церковних як католицьких, так і православних.

Перекладчик наш не був ані поляком, ані католиком, що видно хоча б з того, що він вираз оригі-

гіналу «naszy biskupowie» передає: „рымскіи бискупы“ 632. Свою мову він зве «руською», напр.: «Сумненья або руским языком реку совести» 221; «якийсь чистець а по нашому мытарства» 307. Він був проти унії, про що в його час велася завзята боротьба: на-тякуючи на папу, він в'ідливо додає: «за которым сто-ят всѣ баламутнѣ русскіи и орменьскіи» 631 (див. знимок № 9).

Яко син свого часу, перекладчик КА постійно модернізує свій текст, цеб-то давні терміни передає сучасними; як знаємо, це була звичка тогочасна в чехів і поляків¹, за ними йшли й українські перекладчики. В КА, напр. маємо (але за польським текстом) частенько слово «староста», яким передається ц.-сл. князь, игемонъ, андвпатъ; в Діях 18¹² слово «судею» виправлено на «старостою». В Римл. 16²³ ст. 296 икономъ передано через «шафар местский»; коєкода, начальникъ — через гетман, напр.: Огледайтеся на І(су)-са гетмана 582, Сотник отдал вязни гетманови 155; коєкода, тысащникъ — через ротмистръ 25. 119. 132. Цікаві ще: Который есми ест постановлен возным (ц.-сл. проповѣдникъ) 522. 507, потім перероблено на «вызнавцею». Великий радца (євнѣхъ) Дії 8²⁷. Помаж водкою (коллѣрімъ) очи твои, жебы ес видел 604, Апок. 3¹³. Втекают на замки, яко на местце безпечное 575 (пояснення). Дванадцет тисечий стай (стадїй) 658, Апок. 21¹⁶ і т. п., див. ці і др. вирази в Словнику.

3. Виправлення тексту.

По тому, як Апостол був перекладений, перекладчик взявся за виправлення українського тексту. Приводом до цього виправлення було йому як загальне бажання добре закінчити свою працю й дати по зможі вірний текст, так може й підготовлення доброго тексту для друку.

---

¹ В передмові до свого перекладу Біблії 1572 р. С. Будний гостро виступає проти цієї звички.

Виправлення в більшості писано скорописним письмом другої половини XVI-го віку, письмом дуже читким, що часом переходить в півуставне письмо. Чорнило виправлень трохи інше від чорнила, що ним писано текст та пояснення, — воно світліше й рудіше від нього, чому відразу кидається в вічі; але в другій половині книжки це чорнило майже зовсім подібне до того, що ним писано пояснення. Докладно встановити час виправлення нема змоги; його роблено по якійсь довшій перерві часу по зкінченні перекладу, бо ж писано іншим чорнилом; правопис цих поправок має ознаки південно-слов'янські частіше, як сам текст; буква *ы* пишеться тут як *ы*, тоді як в основнім тексті і в примітках до нього скрізь *іі*; крім цього, виправлення ці зроблено перед оправою книжки, цеб-то перед 1581 р., що знати з того, що ці виправлення часом обрізано при оправі, як то бачимо на ст. 208, 232, 238 і др.

Хто робив ці виправлення? В тих місцях, де виправлення писано скорописом, письмо ще не дає остаточної відповіді на поставлене питання; але там, де ці поправки писано півуставним письмом, відразу кидається в вічі, що це та сама рука, яка писала основний текст і пояснення до нього. Але крім цього маємо й інші доводи, що виправлення робив справді сам перекладчик. На ст. 289 цей справщик написав: «придаток, который ся найдуе^т у словенском перекладе, положил есми подлуг грецкого й полского перекладу аж на конци сего листу», і це твердження в 1-й особі «положил есми» виразно свідчить, що перекладчик і справщик — одна особа. Таким же доказом ідентичности перекладчика й справщика будуть і ті численні випадки, коли справщик відповідно виправив текст згідно з церковно-слов'янським текстом і тею самою рукою (однаковою з рукою пояснень, цеб-то з рукою перекладчика) на полях написав: «у болгарском». Напр. Діі 10³ ст. 51 виправлено „по вси дни“ на «завсюгды», а на маргінесі написано: у болгарском *вы*ну (в польськiм: po wszystkim czas); 1 Петр. 2° ст. 182 «поповством» (польське kapłaństwem) перероблено на «иерейством» і на полі пояс-

нено, що це з ц.-сл. тексту «Ієратїѣма». Таких випадків не мало, див. їх ще на ст. 337, 454, 460, 464 і др.

Виправляючи текст, справщик часом подає й свої замітки про це, правда, мало змістовні. Так. на ст. 326 при перекладі пропустив він був 4-й вірш, а спостерігши, додав його за віршем 5 (1 кор. 9), чому по вірші 3-м червоним чорнилом написав: „омылка у вѣршу“. На ст. 232 читаємо таку цікаву замітку на Юди 1¹⁹, яка трохи вияснює методологію виправлень (на жаль, лівий бік замітки відрізаний на 1—2 літері при оправі): «у болгарском си" сѹ ѡчѣтаѹщеса душѣнїѹ. Але ж и Скорина тот (с)тих переложил ведле тутошнег(о) тексьту порядку. не вѣдаю, чого не хотѣло ми ся его попра(в)овати. же правдѣ божей (н)е ест противень»¹. Але замітку цю третя рука поперекреслювала, а сам текст таки виправила. На ст. 79 до Дії 15⁴ читаємо: у болгарском придано ꙗ ѡбѣзе ꙗзыко дверь кѣры; ст. 291 на Рим. 15¹⁹ до виразу «аж до словаков» пояснення: у «болгарском аж до илирика, бо ся так в той сторонѣ край моря называеѣт»¹ т. п. Часом подається з старо-слов'янського тексту цілий вірш або більший уривок, див. напр. в примітках до Дії 26¹², 1 Кор. 6¹², Рим. 2²⁵⁻²⁶, Гал. 3⁴, Филипис. 2¹⁶. 4⁸ і др.

Спинюся тепер на самім характері виправлення. Поправок взагалі дуже багато і вони найрізнішого характеру. Ділю їх на такі групи: 1. перероблення тексту, 2. доповнення випадково пропущеного, 3. доповнення на позоставленім місці, 4. викреслення зайвих слів, 5. виправлення стилю, 6. виправлення правопису і 7. пояснення до окремих слів.

1. Коли переклад був закінчений, і коли виникла потреба виправити текст, перекладчик надумався (або може йому звернено на це увагу) перевірити свою працю за якимсь дуже давнім церковно-слов'ян-

---

¹ Затітка ця дуже цінна; речення: „не відаю, чому не хотілося мені його виправити“ вказує досить виразно на: 1. що виправлення робив сам перекладчик, і 2. що робив їх значно пізніше, коли він уже й забув був, чому перекладав так чи інакше.

ським текстом. Перевіряв він пильно, що й позоставило на тексті КА. досить помітний слід. Видно, перекладчик шанував церковно-слов'янський текст і довіряв йому, що серед протестантів у той час було не рідким.

Рівняючи свій переклад з церковно-слов'янським текстом, справщик сотні раз звертає увагу читача на цей текст стереотипним: *У когако* (церковно слов'янську мову він постійно зве болгарською, що було звичайним в XVI-м віці на Україні і в Польщі), подаючи за ним текст церковно-слов'янський. Роблено це звичайно тоді, коли треба було показати різницю в текстах, або навпаки — підперти свій переклад старим церковним текстом, або взагалі зверталосся увагу на цей текст¹. Для нас це пильне виправлення своєї праці з церковно-слов'янського тексту надзвичайно цікаве тим, що підкреслює ідейний характер українського протестантизму, — не рвати зовсім з православ'ям, а лише поправляти його.

Дуже часто перекладчик виправляє текст так, що кидає польський оригінал і виправляє за церковно-слов'янським текстом. Напр. 1 Петр. 2⁶: *Przeto też zamyka się w piśmie* — И для того ся замыкається в писме 183 перероблено на: И чи не написано *єст* в книгах, бо в ц.-сл. було: *зані пи́сано єсть въ писаніи*. 1 Петр. 2¹³ *Urzędowi ludzkiemu*—уряду людському 183 перероблено на: *чл̄вку за ц.-сл. челоу́вчю созданію*. Лист 2 Іоана 1⁹ *trwa*—триваєт 224 перероблено на *живєт* за ц.-сл. *прєкыкѣай*. Рим. 3¹² *szuchał* 246 переправлено на *искал* за ц.-сл. *взыкѣай*. Рим. 8³² *własnetu*—своєму власному 267, викреслено власному, бо в ц.-сл. тільки *своім̄у*. Такі самі виправлення за ц.-сл. текстом зроблено й в багатьох інших місцях, напр.: 1 Петр. 4¹² ст. 190, 1 Юди 1¹⁰ і 1¹³ ст. 231, 1 Кор. 6¹⁰ ст. 316, 1 Кор. 15⁵ ст. 350, Филипис. 3⁴ ст. 457, Колос. 2²² ст. 470 і багато т. п.

Грунтовно виправляючи свою працю згідно з церковно-слов'янським текстом, перекладчик проте ста-

---

¹ Повний спис цих приміток з дуже давнього церковно-слов'янського тексту подаю далі.

вився дуже уважно до різниць між текстом польським і церковно-слов'янським; він ставиться критично до цих різниць і часом виправляє свій текст за польським оригіналом 1563 р. Так, Дії 7¹⁹ перше було: тот эле умыслил на наш народ 33, це за ц.-сл. *slѣ оумысливъ ѿ рѣдѣ нашимъ*, але тепер перекладчик виправив на: тот схитривль народ наш, згідно з оригіналом 1563 р.: *Ten schytrzał na nasz narod* (у Будного: *Ten chytro idąc (na) rodzaj nasz*, у Чеховича: *Ten podchodząc nasz narod*). В тім же вірші було: «забиваючи дѣти их», але перероблено на: «иж мусели выкидат дѣти свои, жебы живо не зостали», по 1563 р.: *iz musieli dziatki swe wymiatać, żeby żywo nie zostały*. Рим. 2⁴ було: долгое терпливости 240 за ц.-сл. *долготерпѣній*, але перероблено за польським: *długiego oczekawania* на: *долгого ожиданья*. Филипис. 4¹⁶ було за ц.-сл. в Селуни 461, але виправлено за польським оригіналом на: в Θεсалонику. Такі самі виправлення, що початково були перекладені з церковно-слов'янського тексту, зроблено в Рим. 8¹⁶ ст. 264, 13¹ ст. 284, 13¹⁸ ст. 285, 1 Кор. 4¹⁵ і т. п. На ст. 33 в Дії 7²⁰ закреслено «мил» в реченні «был мил Б(о)гу» (бо в польським *był wziętym u Boga*) і надписано: *зацным*. Дії 8⁶ на ст. 39 було: и слухал люд пилно того, перероблено на: и слухал того люд с *пилностю*, бо в польським: *z pilnością*. Дії 12²⁰ ст. 65: «бы могли брати» перероблено на: *краина их мѣла*, в польським: *kraina ich miała*. 1 Кор. 4¹⁵ ст. 311 слово «войско» перероблено на «десет тысячий», бо і в польським *dziesięć tysięcy*.

Перекладаючи з Біблії 1563 р., наш перекладчик додержав того поділу на вірші, що давав йому оригінал в Листі до Римлян, а саме: в 14 розділі 23 вірші, а в кінцевім 16 розділі 27 віршів, в церковно-слов'янським тексті тут інакше: 14-й розділ має 26 віршів, а 16-й—24. Перевіряючи свою працю по церковно-слов'янському текстові, перекладчик закримітив цю різницю, про що й написав в кінці розділу 14-го на ст. 289: «Придаток, который ся найдует у славенском перекладе, положил есми подлуг грецкого и полского перекладу аж на конци сего листу»; а в кінці цього

Листу, під 16-м розділом на ст. 297 перекладчик написав червоним чорнилом: «Почавши от стиха двадцет пятого тот увес придаток у славенском перекладе вышей на конци главы четвертойнадцати в том листе найдується».

Перекладаючи, наш перекладчик часом взагалі відступав і від свого оригіналу, і від церковно-слов'янського тексту, цеб-то робив часом помилки; тепер він все виловлює й виправляє. Так, Дії 5³² ст. 26 було «вѣрѣи», тепер перероблено на «послушна», бо п. *posluszny*, ц.-сл. *повинѣющимся*. Дії 13² «выбрал» перероблено на «възвалъ», п. *wezwał*, ц.-сл. *призвѣхъ*. 2 Кор. 11⁴ ст. 392 виправлено «Христа» на «Ісуса»; те саме зроблено Гал. 1²² ст. 406, Єфес. 5¹⁹ ст. 441 і т. п.

Єсть і іншого рода виправлення; так, на ст. 570 Жид 10¹⁻² в обидвох віршах зроблено стільки поправок, що справщик змушений був тепер переписати його дрібненько на маргінесі. В 1 Іоана 5⁷ на ст. 220 маємо: «на земли», хоч ц.-сл. на нѣи, п. *na nibie*; помітивши помилку, перекладчик закреслив своє «на земли», але забув дописати замість викресленого інше.

Усі зазначені вище поправки писано або скорописом, або дрібненьким півуставом. Крім цього, в поправках єсть ще одне письмо, — великий півустав, розмірів таких, як і сам текст; тільки письмо це тонше, а чорнило світліше; письмом цим писано лише тоді, коли було для того місце. Що цим великим письмом писала та сама рука, що й виправляла текст, видно на ст. 180: в 1 Петр. 1²² додано вкінці «завсюгды», а звичайним письмом справщика на полі написано: у болгарском кы^ну. Поправки цим письмом такого самого характеру, як і вищенаведені. Так, Рим. 11²⁵ «пришло» перероблене на «выйдетъ» за ц.-сл. *книдетъ*, п. *weszło*; 1 Петр. 1²² ст. 180 «велими» за ц.-сл. *кыи* переправлене на «завсюгды», те саме див. 1 Кор. 12¹⁰ ст. 340, Колос. 2¹⁷ ст. 470 і т. п.

Єсть певне число виправок, які наш перекладчик зробив з невідомого нам джерела. Так, Дії 10¹⁰ ст. 52 «ему готовали обѣд» перероблено на: «ся до

него оные приближали»; текст ц.-сл.: *ГОТОВАЩИМЪ ЖЕ ѿНѢМЪ*, текст 1563 р., 1572 р., 1577 р., 1556 і 1552 р.: *gdy mu oni gothowali*, 1561: *gdy oni gotowali*. Лист 1 Петр. 1¹⁷ ст. 180 «облудне», перероблено на: «не на особы смотречи», ц.-сл. *лицемѣрнѡ*, 1563 р. *przez braku osob*¹. Лист 1 Тим. 2⁷ ст. 507 і 2 Тим. 1¹¹ «возным» перероблено на «вызнавцею», ц.-сл. *проповѣдникъ*, 1563 р. *woźnym*². Лист 2 Тим. 3⁶ ст. 528 було: «имаючи жоны», і перероблено на: «и утискают убогих, будучи», що не відповідає ані ц.-сл., ані польському текстові³.

2. Друга група поправок—це додатки пропущених слів. Під час своєї праці наш перекладчик часом опускав те чи інше слово, переочивши ті джерела, що були в нього під рукою. Тепер же, перевіряючи свою працю, справщик додавав опущені слова. Так, Рим. 10³ ст. 273 додано за ц. сл. текстом „письмо“, чого нема в тексті польським; те саме в 1 Кор. 9¹⁸ ст. 328. Навпаки, багато опущених слів тепер дописано зверху над рядком з польського тексту, напр.: Яків 1¹⁷ ст. 161 додано до „ани затменя“ слово «розличного» (в тексті 1563 р. *wracaiacego się*); Яків 1¹⁸ „от сотвореній“, додано «нѣкоторых»; Яків 2⁷ ст. 164 додано опущене: «которым ся называете»; 2 Петр. 2¹ ст. 198 вставлено „межи людми“, п. *między ludem*, ц.-сл. *къ людемъ*; там само додано «заразливый» за п. „*zarazliwe*»; так само додано опущене слово (в польським воно єсть): Рим. 12⁶ ст. 281 (додано: подлуг), 1 Кор. 8¹⁷ ст. 324, 2 Кор. 10⁴ ст. 389 і т. п.

Багато таких випадків, коли опущене слово було як в тексті ц.-слов'янським, так і в польським; тепер його перекладчик дописує вгорі над рядком, напр. 1 Петр. 3¹ ст. 185 додано „без слова“, в ц.-сл. *бѣзъ сло-*

---

¹ Варіанти: 1572 р.: *na lice nie patrząc*; 1577: *bez braku osob*; 1561: *bez brakowania person*; 1556: *krom przyjmowania person*; 1552: *krom persony przyjmowania*.

² Видання 1552 і 1577: *woznym*, 1556 і 1561: *kaznodzieia*, 1572: *przepowiedaczem*.

³ 1563 і 1577: *poimane wiodą niewiastki*, 1552: *w niewolą pobierają niewiastki*, 1556: *zniewolone uwodzą niewiastki*, 1572: *plenią niewiasty*, 1561: *poimawiają w niewolą niewiasthy*.

ка, п. bez słowa; Рим. 1⁶ ст. 236 додано „Ісус»; Рим. 1²⁶ дописано: отменили 329, в п. odmieniły; Рим. 9³⁷ ст. 272 додано опущені: коротко—короткую; Рим. 15²⁴ ст. 292 додано: почасти; такі додатки опущених слів маємо і в Яків 1²⁶ ст. 162, Рим. 13⁹. 15²³, 1 Кор. 5⁵. 7³⁰, 2 Кор. 2¹⁴. 11³. 11²⁰, Колос. 2¹⁶, Филипис. 4⁸ ст. 460 і т. п.

Кидається в вічі, що перекладчик часом забував закінчити вірша, особливо коли цього з контексту не можна було запримітити відразу; тепер, перевіряючи текст, перекладчик подавав в кінці віршу великим, як і самий текст, півуставним письмом. Напр. Юди 1²¹ додано: к животу вѣчному; так само в кінці віршу дописано пропущене при перекладі: Дії 26²², Рим. 10²¹ ст. 275, І Іоана 1⁹ ст. 208, І Іоана 2¹⁴ ст. 210, 2 Кор. 6¹⁵, Гал. 1¹³. 2²⁵, Ефес. 4¹ і т. п. На ст. 512 дописано в Тим. 5 пропущені 3 і 4 вірші, а на ст. 13 в Дії 3 дописано пропущений 9 вірш.

3. В трудних випадках, не маючи змоги перекласти відразу, перекладчик часом лишав порожнє місце, а тепер, при перевірці, підписував сюди те, що було опущене, підписував скрізь великим письмом, як і самий текст. Так, в Рим. 14¹¹ ст. 287 вписано „живу я“; 1 Кор. 1¹¹ ст. 300 вставлено „хлои“; 1 Кор. 15⁵⁶ ст. 357 дописано „остень“; такі самі дописки одного чи декількох слів на полишене місце дано ще в Рим. 9²⁵ ст. 271, Колос. 1²⁹ ст. 467, 2 Тим. 3². 3⁴ і т. п.

4. Бували випадки, коли перекладчик КА вставляв до свого перекладу слова, яких нема ані в польськїм, ані в церковно-слов'янськїм тексті, але які впливають з самого контексту. Звідки взяв він ці слова, не вдалося мені того встановити, але не виключено, що перекладчик користався ще якимсь незнаним джерелом, де ці слова були може яко глоси. Так, напр., в Рим. 15⁹ ст. 291 в реченні: «аж до словаков (то ест до лирикийского мора)» взяте в ( ) викреслено (у Будного: *asz do slowian*, у Секлюціяна 1552 р., в Біблії 1563 р. і у Чеховича: *az do Slowakow*, 1556: *az do Illiriku*); 1 Кор. 11¹⁰ ст. 335 викреслено „воло-

сы“ (znak); 2 Кор. 8¹⁴ ст. 384 викинено зайве „маны“; 2 Кор. 13⁵ ст. 401 викреслено „Христове“ і т. п.

5. Де-не-де справщик виправляв самий стиль своєї праці; так в Листі 2 Петр. 3⁶ ст. 203 виправлено „был тогда“ на «тогда был»; також в Рим. 15²¹ ст. 292. В реченні: „иж вам поведали, иж часов остатних“ 232 перше *иж* виправлене на *же*. В виразі: сыну своему власному 267 викреслено слово власному і т. п.

6. Ця ж сама рука робила під час перевірки ще одні поправки—виправляла правопис. Особливо часто переробляв справщик *и* на *ъ*, напр. в словах: мужи 39, ерусалиме 41. 42, вси 167, дни 26, помире 391 і т. п., *цеб-то* зробивши: мужъ, ерусалъме, всъ, днъ, помъре і т. п.; часом виправляв *е* на *ъ*, напр. на ст. 266 переробив речи на ръчи і т. п. На ст. 87 вираз „они шли“ переробив на „есмо шли“ і т. п.

7. Нарешті, виправляючи свою працю, перекладчик КА в деяких місцях пододавав де-які пояснення до певних слів, часом навіть пояснення лінгвістичні, яких нема ані в Біблії 1563 р., ані в інших, напр.: ст. 300 до слова „хлои“ пояснено: „*ест* имя власное хлои“; на ст. 295 Рим. 16¹⁴ до слова «ермана»: „ермана з влоског(о) языка выкладается сестрична“; ст. 315 до слова «болванохвалци»: „у болгарском идолатри, а по влоску идолатри“; ст. 358: «у болгарском до пентикостія, то *ест* слово влос(коє) і т. п.

Надзвичайно цікавий той церковно-слов'янський текст, за яким наш перекладчик перевіряв свою працю. Він скрізь зве його болгарським, як в той час прийнятим було звати церковно-слов'янську мову на Україні і в Польщі; зве його так сотні разів, може ще й тому, щоби підкреслити, що це текст старо-слов'янський, а не сучасний перекладчикові. В цім відношенні дуже цікаву замітку маємо в КА на ст. 263 проти Рим. 8⁹: «У Скоринином и в полском выклад по тот знак придано, чоґо в старых ексемплярех словенских не *найдется*»,—тут слово «словенских» викреслено і замінено словом „болгарских“, *цеб-то* перекладчик ніби відрізняв мови словенську—може сучасну йому церковну—від болгарської чи старо-слов'янської.

Яким саме церковно-слов'янським текстом користався наш перекладчик при виправленні? Щоби відповісти на це питання, я рівняв церковно-слов'янські пояснення КА з тим матеріалом, який дає Г. Воскресенський в своїй праці: «Древне - славянскій Апостолъ», вип. 1—5 1892—1908 р.р. Це порівняння дає повну підставу твердити, що наш перекладчик мав церковно-слов'янський текст найстаршої редакції, дуже близької до теї, яку подає Г. Воскресенський під назвою 1-ої редакції (Толковий Апостол 1220 р.), пор. для цього, напр., подане в 1 Кор. розділах 1¹⁸, 6⁴, 6¹², 7³⁶, 9¹⁷ і др. Для нас це важливий висновок, бо він показує також сам метод праці нашого перекладчика: для перевірки він відшукав старший текст, а це вказує на його певну сумлінність в праці й на його зрозуміння важливости такого тексту. Вказує це також і на методологію перекладів XVI-го віку.

У виравленнях єсть вказівки, що перекладчик користався не з одного старо-слов'янського тексту, але з декількох. Так на ст. 204 на слово «не омешкиваетъ» з 2 Петр. 3⁹ читаємо замітку: «у болгарском не мудїи, а иншии тоє местце переложили не козній»; 1 Кор. 10²⁵ ст. 333 проти слова „въ ятках“ читаємо: „у болгарском в р^а(ўници), а инде в^к м(акелїи)?¹».

Що той текст, з якого виправляв наш перекладчик КА, був дійсно старий, вказує його лексичний склад, — тут дуже багато старих слів, напр.: ѡкровистїа, ѡрневъ ледь, вы^ну (выну), ѡтерь, ѡскрь, ѡшутъ (дармо), кровистїа, понака, р^бенота, р^бенотикъ, цѣгло (=одино, ѡдинѣмь, ѡсобѣ), чудю і т. п.

Ті виписки з „болгарського“, які подає справщик на полях КА, часто вказують, що перекладчик переклав зовсім добре, і тут цими виписками лише підпірається праця. Але частенько поданий старо-слов'янський текст подає читання, зовсім відмінне від того, яке маємо в перекладчика, пор. напр. 1 Кор. 6¹⁰, 9¹⁰ і др., а це свідчить, що тексти, які були у перекладчика підчас перекладу і підчас виправлення,

---

¹ В дужках вирізане при оправі книжки.

були ріжними. Напр. в Дії 16¹⁵ маємо: „и принудила нас“ (nas pruzpusila) за новим церковно-слов'янським текстом: ѿ принѹди насъ, тоді як в тексті, з якого правлено, було ѿ прикѹды(?) ны.

Цікаво зазначити, що старо-слов'янський текст, з якого правлено, мав *шт*, а не *ш*, напр. аште, вско^{шт}ть, шбра^{шт}тніє, свѣшта і др.; правда, роблячи виписки, справщик часом переправляв таке *шт* на *ш*.

Справщик подає цей старо-слов'янський текст в південно-слов'янським правопису, напр. пише ъ зам. ѡ: ѡзь, ѡерь, ѡусть, мѡдь, ѡжась і т. ц., ставить кендему: лѡ, нѡ, на кінцевому голосному ставить варю: чюж-дѹлѡ, пакѡ, прочеѡ, братѡ, рѣснотикнѡ, быкаѡ, малакѡ і т. п. З цього знати, що наш перекладчик з часом, по закінченні перекладу, підпав більшому південно-слов'янському впливу, бо як знаємо, і сам вплив цей на Україні збільшився в другій половині XVI-го століття. Правда, цей сам правопис маємо і в основнім тексті КА, і в примітках справщика, в його власних словах, напр.: на^{дѹсѣлѡ} 263 і др.

Подаю тут усі виписки з цього старо-слов'янського тексту, що з нього справщик поправляв КА і позоставив на полях трохи виписок. Ми маємо не багато старо-слов'янських Апостолів, тому ці виписки не будуть зайвими,—вони реставрують дуже старий текст, який був в руках перекладчика КА. Часом цей текст подає таке читання, якого зовсім нема у Г. Воскресенського¹, напр. в Гал. 2² на ст. 407 у нас єсть цѣгго; так само 1 Кор. 4¹⁵: ѡще ко ѡ тѣ педаго не знають списки, подані у Воскресенського; дуже рідке ѡ ѡдололатри в 1 Кор. 9⁹. Це був текст церковного вжитку, який не мав Апокалипсиса, чому справщик і не подав з нього старо-слов'янських виразів.

Вторыи книги Луки св(е)того, которых напис ест Дни або sprawy апостолскии, ст. 1—158: I. 11 так придет—сице при^{дѣ}, 23 справедливый—ѡусть, II.

¹ Древне-славянський Апостол, випуски 3-5, 1908 р. ст. 172-173, подається читання 60 текстів.

ознаймено ми о зраде, которую на него змыслили—
сказану ми быкшу кову, XXIV. 1 мовцею—ритторѣ, 5 то-
го члѣвка заразливого и зрушаючого неснастки—губи-
теля куюцаго кову, XXV. 1 на урад—въ епа^рхїю, 3 учи-
нивши на него засадку на дорози, жебы его забили—
лающе Ѹбити ѿ на пути, XXVI. 12 зверхностью—з оклаю,
24 шалѣе великіе писма приводит тебе къ шален-
ству—нисто^н ли са дѣ^ешь. многїа та книги в ниство^н-
стко ѡбратиша, XXVII. 11 справци карабля и стырни-
ка—ко^нмачїа ѿ на^к клира, XXVIII. аж до рынку аппие-
вого к тром домом гостинным—до ап^ди^нска д^ора и трѣ^т
таке^рнь.

Лист до всех вобец Якова апостола 159—175.
I. 7 нехай не внимаєт—да нещучѣ же, III. 4 рудлем —
ко^рмила.

*Лист перший до всех вобец Петра св(е)того апо-
стола 177—194:* I. 22 правде духом—рѣснотѣ дх^о, 22
завсюгды—кы^нну, II. 4 закиненому—неключѣстковану, 9
иерейством—и^ратеѣма, 18 опатрьным—смотрьливкым, III.
13 миловниками были — рѣ^рнити, 15 завсегда—прино,
IV. 12 ся пригожало — ключащуся, 15 або яко тот, ко-
торый ся вбивает в чужии речи—или ꙗко туждь епи-
скопъ.

*Лист второй до всех вобец Петра светого апо-
стола 195—205:* I. 1 тым которы ся злучили—кля^ш-
шїя, 12 завсюгды — прино, 12 запевную теперешнюю
правду—зткѣ^рждѣна на настоѣщюю ренотѣ, II. 2 дорога
правдивая—пѣ рѣ^рстотикы^н, 6 прикладом—ѡбразѣ, 9 не
омешкивает—не муди^т, а иншии тоє местце переложил
не когни^т, 10 живела - (с)тихїа.

*Лист перший до всех вобец Иоана светого апо-
стола 207—222:* I. 8 а правды в нас нѣт — ѿ реноты
(н)ѣ^т в ѿ на, II. 1 причинцу—ходотал.

Лист второй Иоана светого 223—224.

Лист третій Іоана светого 225—227.

Лист до всіх воец Іюды апостола светого 229—233: I. 6 преложенства — владычества, 10 а которы вѣдают — ѣлико, цудню, 13 оболок темный — мра^к темѣ, 19 си^н су^т ѡчертѣюща душѣни.

Лист Павла светого апостола, который писал до Риму 235—297: I. 13 який пожиток — да ете^р плѣ, 14 греком и простым людем — ѣли(нѣ) и ка^р(варѣ), 22 глупыми ся стали — ѡбѣгаша, 27 заплату — возмездіе, 29 свару — рвеніа, 30 заушники обмовци — шъпзътѣники клеветники, 31 недержачи змовы — невѣтохранителе, II. 8 сварливым — сущи^н же ѡ рвеніа, 25-26: кровнстіа бы аште збо кровнстіа ѡправданіа законѣ храни^т. некровнстіа ли ему. въ ѡбратеніе причтѣса. и ѡсудит родитѣнаа акровнстіа, III. 4 правдомовный — рвенотиве^н, 30 необрезаных вѣрою — акро^нстію вѣрою, VIII. 26 кривости нашей — немоши нша, IX. 1 правду мовлю — рвеноту глію, 3 отлучон быти от Христа — анадема бы^т ѡ х^а, 3 кровных моих подлуг тѣла — ѡжика^х мон^х по плоти, 21 чи ли не маєт гончар глины в моци своей — и ли не има^т власти скудѣнн^н брнню, 32 камен згоршеня — скржѣ скѣдала, XI. 8 здретвеня — ѡныненіа (sic), 10 скорчъ — ѡнѣ слаци, 17 плонною оливою — сверѣпо масльницы сы^н, срокгост — ѡсеченіе, XIII. 13 не в зваде — не рвеніе^н, 13 не в беседах — не (в^ѣ) козога(а)гован(ин), XIV. 14 тому хто внимае^т — непшующому, XV. 19 аж до словаков — аж до (!) илирика, 21 яко ест написано — какѣ пише^т во^нрада^т ти (?), 22 для чого еси замешкал — тѣ же и пѣтрами (?) вѣ^н, XVI. 7 повиноватыи мои и товариши везеня — ѡжикк мои и сплѣнники, 11 кровного мсега — ѡжика моѣ, 23 шафар местский — иконѣ.

Лист першій Павла светог(о) до Коринтян 293-360: I. 18 глупством — бу^нство, 20 бадач — совопр(о)сникъ, III. 9 ролею — стежаніе, яко бы рек зобране. што ся на

том мѣстци розумѣет о лежачой маестности. то ест о крунте земном, 10 будовник—архитѣтонъ што ся положило языком влоским. 19 в хитрости—в ко'ва'ртѣи^х (sic), IV. 11 волочимся—скита^мса, 13 бо хотя бы есте десет тысячий научителей—аще бо ѿ тѣ педаго^б, VI. 4 подлейшими—зничижены^х, 9 болванохвалци—идолатр^ч, 9 роскошници—малак^и, 10 злодѣи—х^иници, 12 все ми волно, але не все пожиточно, все ми волно, але я не буду зневолень от кого — все ми лѣт^с е но не все в позу все ми лѣт^с е^т но не азъ ѡбладанъ буду, VII. 18 в обрезаню —вз акровист^ю, 35 сило—ѡбде^ржница, IX. 10 молотит—ѿ ве^рхи, 17 шаован есми—ѿконо^м, 18 без выживеня—бе^т бра^нна, 24 в завод—в ста(ди^н), 24 заклад—врак(ню), 26 не як вѣтръ—не лѣрь, 27 наганеным — неключ^иств(ов^а), X. 25 въ ятках —в ра^в(у^нници) а инде въ м(акел^ин? въ масниц^ѣ?), XI. 21 наперед уживает—варает^с, 22 не дбаете—не радите, XII. 3 проклятством—ана(дема), XV. остень—жало, XVI. 8 до святюк — до пѣт^икоств^и.

Лист второй до Коринтов Павла светого 361-402: II. 17 перекупуем—ко'че^тствую^т, IX. 3 в той мѣри—в^т постаси се^т, X. 15 помѣре—правилю, XI. 4 пришедши—грады^н, 5 внимаю—непыщюю, 16 повторе — паки, XII. 4 которых ся не годит — ѿх же не лѣт^с е^т, 9 досыт тобѣ на ласци моеи — долет^т ти благода^т моя, 6 але будучи хитрым — но сы^н ковар^ѣ, 20 свары—рвен^иа, незгоды—реть.

Лист Павла св(е)того до Галатовъ 403-424: I. 6 дивуюся—чюдуюса, 23 бурилъ—раздруш^{ше}, II. 2 нѣкоторые довнимали—цѣл(о мн)ше^{са}, 7 обрезаных — ѡкроен^ин, III. 4 и так же есте много терпѣли дармо, если теж одно дармо—толико пр^илесте (ѡш)уть аще же ѡшуть, 11 а если через закон—а е^{ма} законо^м, IV. 3 под початки есмо были — по ст^их^иами бѣ(х^о), V. 11 згоршене—ска^далъ (инша рука?), VI. 16 способом—канон^ѣ, 17 петна—ѿзвы.

*Лист Павла с(в)етого до Ефезу 425-446: IV. 2 зно-
сечи—Щраждающ(е), 14 омыгност—ковѣткѣа, 16 слушне—
тлѣми (sic, зам. члѣми), 16 споеню—(гѣч)ю.*

*Лист Павла светого до Филипписев 447-462: I. 13 дворе цесарском—претори, 27 а хот не обѣцный —
ѡще и кромѣ сы", II. 25 потребнѣйше в'нимаю—потреб-
нѣе же (неп)щевка^х, 16 и хот бы мя на смерть выдано
для службы вѣры вашей — но ѡще и жре^р бываю ѡ же^р-
твѣ (и слу^т)кѣ вѣри вашей", 25 жолнира—сконн^ника, 27
близко—искрь, III. 6 подлуг упримое хути— по рвенію,
8 смете—зметы, 10 подобным—сзѡбразу(гасл), 17 взор
—ѡбра", IV. 8 на остаток брата, которые колвек' речи
сут правдивы, которые колвек почтивы — проче^е братіа
(ѣли)ко су^т рѣснотнѣна^а и ѣ(анк)о гокѣ^нна^а, 10 освѣжи-
ли—ѡсырѣстє.*

*Лист Павла светого до Колосаев 463 - 477: I. 5
правдивое—рѣснотѣ, 7 товариша—клевретѣ, II. 1 в Лао-
дикии — у болгарском придано въ ѣраполи^н, 8 подлуг
науки вѣка сего— по ст(нхїа^н мира) сего, 14 змазавши—
ѡло(...?), 18 зводит — ...уцз, 19 ставы и связи — ...мн̄... мн̄,
20 от устав—ѡ стнхїа, IV. 7 товаришом — кле^рет, 11
справедливый—йустє.*

Лист Павла св(е)того до Лаодикиев 478-481.

*Перший лист Павла св(е)тог(о) до Селунянов
482-494: II. 7 мамка—доилица.*

Лист 2 Павла св(е)того к Селуняном 495-502.

*Лист 1 Павла св(е)того до Тимофея 503-519:
III. 3 не п'яница, не вбийца, не ищучи зыску—не квѣ-
нику (не ѡ)вн^нци не "шелойце", V. 23 для жолудка — сырн-
ца рѣи тако бы рек для зопсов(аня).*

*Вторый лист Павла с(в)етого до Тимофея 521-
532: II. 3 добрый жолнѣр—хуберъ (тако бы рек зухва-
лый, 17 як пекельный огонь—гѣко ганд(гр)ена жи^н ѡбра-*

цеґ, VI. 6 оеровань бываю—жреґ бываю, 13 плащць—хелонь.

Лист Павла св(е)того до Тита 533-540.

Лист Павла св(е)того до Филимона 540-543: I. 11 непожиточным—неключима.

Лист до Жидов 544-589: I. 8 посох—жезль, 9 товаришов - причастнїй, II. 2 заплату—возмездьствїе, 6 же его пометаеи—їако пощаѣши єґо, 10 звѣтежду . (начѣни)ка, III 1 причинцу—молитвен(“ика), 3 болшую чест—еґґми каґшу, 8 не затвержайте —... еґґи, 10 для того ся розгневал на тот народ—тѣґже негодоваґ (рода) того, 14 аж до конца—їще убо поконз тѣґльсьствїа єґо, 17 тѣла—ѡди, IV. 2 але не помогло—но не поѡзствока, 16 з надѣю — з дерзновенїем, V. 1 кождый жрець—всаґ старѣґшина молитвеникь, 9 старшим оеровникомь—старѣґшина мо(ле)бниґ, 12 подлуг часу—лѣґта ради, VI. 19 котвицу—анґиру, VII. 5 з бедр ищресль, VIII. 2 намету правдивого — иґ скиний (рѣґсно)тиннїѣ, IX. 10 в омытїю—крещеґґ, 15 посредником — ходоґа, X. 12 завсюгды—выґну.

Зьявене Ивана светого теолога 593-663. Пояснень нема¹.

Крім цих основних, часом дуже важливих поправок, єсть ще не мало поправок, які робила якась третя рука. Рука ця в більшості писала скорописом, рідко півуставним письмом; чорнило цього коректора зовсім водянисте, а тому ці поправки відразу кидаються в очі. Хто був цей справщик, нічого не знаємо, але письмо та сам характер виправлень свідчать відрізано, що це не був наш перекладчик. Думаю, що від

---

¹ В вищеподаних текстах римська цифра визначає розділ Листа, а арабська—вірш його; взяте в дужки — обрізане при оправі книжки.

перекладчика рукопис Апостола (правдивіше—Нового Завіту, бо певне була перекладена й Євангелія) попав до рук якогось радикального нововірця, певне соцініянина, і той поробив свої виправлення апостольського тексту. На ст. 647 ця рука позоставила свою замітку, яку обрізано при оправленні рукописа, а це дає можливість твердити, що третя рука писала перед 1581 р.

Найважливіші поправки цього коректора такі.

1. Новий справщик виправляв переклад головною з погляду соцініянського, а тому: а. Десятки раз, на протязі цілого тексту слово Христос скрізь виправлено на помазанець, б. Так само ця рука скрізь виправляла «архиерей» на „старший жрець“, «старший моленник», „старшій оферовник“, див. ст. 24. 30. 44. 47 і багато др.; напр. на ст. 47 в Дії 9²¹ слово „архиереєвъ“ послідовно виправлялося на «старших молелников», „старших оферовников“, „старших жерцов“. в. Слово „поп“ сирізь виправлено на „жрець“, „моленик“, „молельник“, див. ст. 24. 25. 29. 564 і др., часом слово правлено декільки разів. г. В деяких місцях слово «церква» перероблено на «згромаження», напр. Дії 5²⁵, 5⁴² і др. д. На ст. 647 ця ж рука написала таку примітку до Апокал. 18¹¹: «то ест попы, которые до гандлей мало почало...», добре відчитати не можна, бо текст обрізаний.

2. Ріжні поправки тексту, напр. в Дії 4²⁷ «с поганы» перероблено на «з народы», а в 7⁴⁵ «языков» на «народов»; Дії 5⁵ ст. 22 умер—на здох, Дії 6¹² докторы—на учителя, на ст. 39 виправлено помилку: «королевство» перероблено на «королеви» і т. п.

3. Не мало поправок правописних, часом стилістичних, напр. в словах в землі 31, зъ земли 45, мужи 53 і др. перероблене кінцеве и на њ, на ст. 99 перероблено «прискилу и акилу» на «аквилю и присцилю», на ст. 35 зам. «со ісѣом» зроблено «зысѣом» і т. п.

4. Зазначу окремо поправку на ст. 183 в 1 Петр. 2¹⁴: було „пхали“, з чого зроблено: „к хвалѣ“, згідно з польським *ku chwale*, що маємо по всіх текстах, (в ц.-сл. *кз похвалѣ*). Звідки могла повстати ця помилка

ка: „пхали тых которыи добре чинет“? Зробити з „к хвали“— „пхали“ міг тільки той, хто переписував з якогось іншого тексту; можливо, що наш перекладач перше писав чернетку і вже потім з неї списував до загального тексту.

Кидається в вічі, що цей справщик виправляв більше з початку рукопису, а пізніше перестав; правда, переправлення слів Христос, архіерей, поп він проробив в цілім рукопису.

Якими джерелами користався другий коректор, виправляючи КА? Частину виправлень зробив він сам з свого власного розуміння, і ці виправлення свідчать, що їх автором був соцініянин. Так, скрізь переправляв він Христа на помазанця, чого польські друковані Нові Завіти не знають. Багато раз виправив він церкву на згромажене там, де в польських виданнях скрізь kościoł, напр. Дії 5²⁵, 5⁴² і др.

Але найбільше виправлень зроблено за Новим Завітом Чеховича 1577 р. М. Чехович, не задоволений попередніми перекладами, сам приступив до перекладу, маючи головним джерелом Біблію грецьку. Як він виразно заявляє в своїй передмові (див. вище ст. 37), він не перекладав, а тільки виправляв своїх попередників; дійсно, Новий Завіт Чеховича — це виправлений текст головно Біблії 1563 р., а почасти Біблії С. Будного 1572 р. Порівняння з грецьким текстом дало Чеховичу привід подати про це свої різні замітки на полях книги. Новий Завіт Чеховича користався в своїх кругах повагою і В. Негалевський в 1581 р. переклав його на українську мову.

В багатьох місцях слово „архіерей“ другий коректор виправив на „старший жрець“ (Дії 5¹⁷, 7¹, 9¹, 9²¹ і др.) за Чеховичем, що скрізь пише: przednieyszy ofiarownik (Біблія 1563 р. kapłan najwyższy, Будний 1572 р. arcyofiarownik, 1552 р. biskup, 1556 р. książę kapłańskie). Так само слово „поп“ виправлено на „жрець“ (Дії 5²¹, 5²⁴, 5²⁷, 6⁷ і др.) за Чеховичем, в ofiarownik (1563 р. і 1556 р. kapłan, у Будного теж ofiarownik). В Дії 4²⁷ „с поганы“ перероблено „з народы“, 1577 р. z narody, 1572 р. z narodami, 1563 і 1556 р. z pogany. Дії 6¹² „докторы“ перероблено на

„учители“, 1563 i 1552 p. doktorzy, 1572 w pismie uczone, 1577 uczone w pismie, 1556 w pismie nauzone. В Длі 5⁵ слово „умер“ перероблено на „здох“, 1577 zdechl, 1563 zmarł, 1556 skonał, 1572 zmarł.

Часом користав другий коректор і з Інших джерел. Як показують вищенаведені приклади, міг він користати і з Біблії С. Будного; часом маємо вказівки, що дійсно брав він з цієї Біблії, напр. Длі 7⁴⁵ слово „языков“ порероблено на „народовь“, 1572 narodow, 1563—1577—1556 roganow. Часом і цей коректор заглядав до ц.-слов'янського тексту, пишучи на полях: у болгарском, напр. на ст. 16, 54 і др.; в 1 Кор. 7²¹ ст. 320 слово „трывает“ перероблено на „живет“ скорі за ц.-сл. *прѣывѣеть*, бо всі польські тексти знають тут trwa. А часом виправлялося відступлення від оригіналу 1563 р., напр. в Длі 8³⁰ „розумѣи ли“ перероблено на: „розумѣи ли што читаешь“, 1563: rozumiesz li co czytasz.

4. Ознаки кальвінізму в Крехівськiм Апостолі.

На маргінесах КА знаходимо надзвичайно багато найрізніщих пояснень до апостольського тексту; усі ці пояснення, за малим винятком, — дослівний переклад таких самих пояснень з Біблії Радзивила 1563 р. Серед цих пояснень багатенько таких, які вказують, що автором їх був протестант, власне — кальвініст. Правда, треба підкреслити, що в КА маємо багато радикальних соцініянських поглядів, які вніс сюди другий коректор, цеб-то не сам перекладчик. Перекладчик КА в своїх реформаційних поглядах не йшов лівіше від Біблії 1563 р., тоді як другий справщик (третя рука) помітно поглядів лівіщих. Отож того, що внесене до КА другим коректором (див. вище ст. 193), не можна приписувати самому перекладчикові КА.

Так, ц.-сл. *цѣрковь*, польське *kościół* наш перекладчик часто передає в самім тексті словом „збор“ (приклади див. в Словнику); не рідко маємо тут і „дом“, див. на ст. 12-13; на ст. 12 *do kościoła* у нас перекладено: „до дому м(о)л(и)твенного“, на ст. 25 вираз

„у церкви“ третя рука переробила на „у згромаженю“. Але й слово „церква“ знаходимо в нас частенько, напр. ст. 24.

На ст. 37 єсть пояснення на Дії VIII⁴⁸ проти шанування церков (дослівний переклад з польського): „Штрофуєт глупство люду оного. которы эле розумеючи о церквах руками будованых хотѣли в них Бога замкнути. яко и тепер *єст* досыт таковых“ (див. на ст. 198 знімок № 8).

Єсть випади проти шанування образів; так, на ст. 76, в поясненні на Дії 14¹⁴ читаємо (але це дослівно з польського): «Штож колиб тепер были живи и обачили што ся за хвала образом их дѣеть певне бы большей на то кричали». На ст. 102 пояснення до Дії 19¹²: „То ся все дѣяло ку утверженью евангели и ураду павлового, а не для того, ижбы або его самого або хустки его хвалити мѣли». На ст. 36 в нотці до Дії 7⁴⁰ читаємо (переклад з польського): „То *єст* образы и сведецтва обличности божей“, але цю нотку витерто, хоч і не зовсім.

Підкреслюється, що людину спасає Бог через саму віру, а не через вчинки. Так, на 241 ст. читаємо пояснення: „Жаден не будет збавень для учиньков своих, колиж только через х̃а збавеньє“. Це саме маємо на ст. 406: „Усправедлиvene *єст* щироє ласки божей через вѣру христову, а не через учинки законны“. В поясненні на Апокал. 19⁷ на ст. 651 (дослівно з польського): «Не учинками своими, але справедливостю божею через вѣру и̃с х̃ву, которую одерживаем».

На ст. 631 в поясненні на Апокал. 13² («и было тоє зверя подобно лемпартови») знаходимо виступ проти ченців та священників: „Лемпартъ, иж *єст* пѣстрый, тогды значит неусьтавичност и розност, што правдиве облуднымъ слушне приналежит для розмаитых устав и вымыслов их законов цернецких и поповьскихъ“.

Різко виступається на ст. 470 в поясненні до Колос. 2¹³ проти молитов святим: „То *єст* хотечи служити ангелом з глупои покоры, яко теперешни [черньци] чинет против слову божему, светым умерлым служат [а звлаща тым, которыи вѣру на части розорва-

ли против остороги Иуды апостола], тут на том месту павел *заказуєт*, бы жадная хвала, окром божеи, в церкви не была уставлена¹.

Розуміння покути перекладчик наш дає протестантське. Там, де польські католицькі переклади вживають слова „*rokuta*“, там в протестантських маємо „*upamiętanie*“²; вираз ц.-сл. *покааніє* наш перекладчик, за Біблією 1563 р., *передає* через „*упамятанє*“ чи „*упомятанє*“, а „*покаятися*“ через „*упомятатися*“ (див. Словник).

Ще з XIII-го століття по різних сектах, що відпали від католицької церкви, був дуже поширеним погляд на папу, як на антихриста; погляд цей перейшов і до протестантів XVI-го віку, особливо ж до унітарів, що вважали антихристом не тільки папу, але й взагалі римську ерархію. Цей же погляд часом траплявся і в літературі православній. В нашій пам'ятці, в поясненнях до тексту, а власне в поясненнях до Об'явлення Іванового частенько знаходимо цей кальвінський погляд на папу; правда, ці пояснення в більшості—дослівний переклад з польського, з Біблії 1563 р., але такий погляд на папу, знати, був милим для нашого перекладчика, чому він частенько в цих місцях навіть відступав від оригіналу й додавав свого — різні напади на папу, взагалі на католицьку ерархію.

Подам важніші місця. В поясненні на Апок. 6⁴ на ст. 610 читаємо: „*Чортъ который ест* вождем усих окрутников [которого розумѣти маєм папежа римско-го]“¹. Примітка до Апокал. 13¹ на ст. 630 (дослівно з польського): „*В блюзнерстве ся кохати, яко тот чинитъ, который ся намесником христовым быти мениитъ* насвятшимъ головою церкви и шафаром скарбов его, яко теж чинятъ и оныи облудныи епископы, которые ся поведаятъ быти облюбенъцами церквей“.

Цікаве пояснення до Апокал. 13³ на ст. 631: „*Мисто антихреста теперешнего, который маєт зги-*

¹ В дужках додаток перекладчика, чого нема в польськiм оригіналі.

² Ks. dr. J. Warمیński: A. Samuel i Jan Seklucyan, Poznań, 1906 р., ст. 286.

нути, настане*ш* иньший, горший [яко нѣкоторыи выкладаю*ш*, але моим эданем, же тоє, колиж их было пред тым много, же тоє мѣстыце свѣтчи*ш* на теперешнего папежа, бо вся земля, задивившися, пошла была за ним, которого вже хвалили, яко бога]" (що в дужках, те викреслене). А далі: „толко презренныи [на потопеньє]¹ буду*ш* тог(о) аньтихреста хвалити, яко Бога“ (див. на ст. 198 знімок № 9).

Друге пояснення до Апокал. 13³ на тій самій 631 ст. кидає трохи й історичного світла на тодішні церковні відносини: „То значит антихреста теперешнего [за которым стоя*ш* вси баламутнѣ рускіи и орменьскіи]"¹ (див. знімок № 9).

До Апокал. 13¹⁶ ст. 633: „Хотя антихрест теперешный *ест* фикурою иньшог(о) еще горшого неприятеля божог(о), а ведже тоє купецтво оказуєт явно духъ светый о антихресьти теперешнемъ розмаитым ганьдлеванем его“ (див. знімок № 10). До Апокал. 17⁸ ст. 644, до слів: «звера, которое *ест* видел»: «То *ест* панство римское [покол перед тым стояло за рядомъ речипосполитои], которое коли упало (в оригіналі: upadnie), бестыя ся з гору вывышила (wywyszczy), то *ест* оный великий аньтихрест, у котором есмо вже [змѣньку] чинили». До ст. 17¹⁰ ст. 644: «Великий оный антихрест, который придетъ, коли панство римское и папезство устанеть». До Апокал. 17¹⁶ ст. 645 (дослівно з польського): «Згладет и нивошто обернуть, где о то пророцтво *ест* о зопсовани всихъ еалшивых наукъ аньтихристовых римскихъ и турецких, которыи через великого аньтихреста зглажены будут, который и самъ на остаток згинет аж до щадку зо всими своими».

В поясненні на Апокал. 17¹⁰ ст. 644 читаємо про церковні відносини: «От послушенства антихрестового отступила Азия и Африка, толко зостала при нем Европа и то не вся». Тут же на 17¹²: «Королѣ нѣкоторыи въ Европе антихрестови моц свою поддали, бо

---

¹ Що в дужках, того нема в польськїм оригіналї—це додаток нашого перекладчика.

пудлуг воли его и розказана королюм, збуньтовав-
шия „против х̄а и члонков его».

Н шпро фуге глаупь
стволоду шного,
испоры з мезоуме
ючи ш цисва руса
Будовань хопфли
вни з ога заиснути
іако штепе с̄ аоси
паксави.

№ 8. Крехівський Апостол,
пояснення Н на ст. 37.
Натур. вел.

З хопта атпхрїсте
пирень с̄ фисурога
чнв ш ас шго шого,
ниду на шла ботю
авжиспаску пѣтва
шказу с̄ авно духъ
свѣтъ с̄ атпхрїс
тп штеперашнмъ
романтп ш ганцлва
а̄ сто

№ 10. Крехівський Апостол,
пояснення Z на ст. 633.
Натур. вел.

Н шпро значн атпхрї
пастере ршнего да
испоры с̄ пд а вѣн
ба мунъ русїи и
ш мѣн с̄ с̄ іи

І тпу вла не гла жонь
буде нвснцн ромонън
сто

К мнш автпхрїста
тп перешнего ісото
рвма с̄ згнуптп
настанї нн шго
шн с̄ аконѣ ісото атпхрїс
рїанї шла да з̄
а̄ мнш да с̄ штос̄
кошн п вѣло стрѣбї
мнш штос̄
с̄ тп пѣ вѣ ш пѣ
дрн нсрота ш пѣ
владстлїа за днш
шнш пѣ ш мѣ бѣ
зашн ісото рѣ ш
х̄ в мнш штос̄ бѣ

№ 9. Крехівський Апостол,
пояснення Н, І, К, на ст. 631.
Натур. вел.

Есть нападки на римський клир, але дослвно з польського. Примітка до Апокал. 13¹¹ ст. 632: „Два роги тут значит... гды тоє писмо имь єсть мертво, а справедливимь судом божимь то ся стало, абы римскїи (в оригіналі: naszy) бискупы на головах своих иньфулы о двух рогох носили, абы ся таа бестыя в них оказала“ (див. знімок № 11). До Апокал. 16¹² ст. 641: «Тыи королѣ суи переднейши у паньстве аньтихрестовомь, а наболшей ся то стегаєи к римским кардиналом и иньшим имь подобнымь». До Апокал. 17³

За ідей Штупелера, котро речі не зміни
 сумна і не маюча бачити, а тільки
 тло і стала АБІВІСІІ КЕ КІСТУ ПАГОЛОВА СВОЮ ІНІФ
 ТАЛА БІСІІ А ІНІФІСІІ А

№ 11. Крехівський Апостол, погснення S на ст. 632. Натур. вел.

на ст. 643: «Тая еарба (червона) значити окрутенство аньтихрестово, а не без причини отцове оныи рымскіи так веими ся в нюй кохають».

Єсть примітка проти римських відпустів, на Апокал. 13² ст. 631: «Аньтихрест ричити своїми клятвами, обѣтницями, [отпустами и иншими баламутными вымыслами своими]¹ и єст яко оный левъ халдейский, который збудовал палаци корольєвь с крови».

В поясненні на 1 Кор. 3¹⁰ ст. 307 читаємо проти чистилища: «Але ты еще далее от крису отблудилися, котрыи с того мѣстца, где Павель огонь припоминаєт, якийсь чистець [а по нашему мытарства]¹ змышляють, о чом ся Павлови и не снило». На ст. 436 до Єфес. 4⁹: «Тыи, котрыи розумеють о одхлянях, где бы дѣтки по смерти зоставати мѣли, негодны сунт, абыхмо им на то якую отповед дати мѣли».

Наш перекладчик не зо всіма поясненнями Біблії 1563 р. погоджувався; напр. в оригіналі в примітці до Дій 2³⁰ читаємо: „Ztađ się okazuje, iż w Krystusie było coś zacieyszego, niż samo ciało, to iest bostwo iego“; на цім місці на ст. 9 в нас маємо православне: „Оттуль ся оказуєт у Христѣ правдивое человеченьство“.

КА напочатку зберігався в руках протестантів, які де-що виправляли в нім. Так, в багатьох місцях третя рука (цеб-то другий коректор)² повиправляла слово „Христос“ на „помазанець“ (див. ст. 11, 13, 20, 48, 49, 51, 97 і др.; пізніща рука знову пере-

¹ Взятого в дужки нема в польськїм оригіналі,—це додаток нашого перекладчика.

² Див. про це вище ст. 193.

роблювала „помазанець“ на „христос“); на ст. 11 ця рука пояснює „X̄ єст слово грецкое, што ся нашим языком выкладаєть помазанець“ (див. знімок № 7). В самім оригіналі звичайно маємо „Христос“; на ст. 219 читаємо: Ісус єсть „правдивым Месияшем, што ся выкладаєт помазаньцемъ або Христом“. Так слово „попъ“ перероблено на „жрець“ (ст. 19, 125, 142, 554 і др.); на ст. 16 „попы“ перероблено на „жрецы“, а це останне знову на „с̄щенницы“; проти виразу „старший попъ“ на ст. 25 друга рука написала „у болгарском архиерей“, а на ст. 126 „старшим попом“ перероблено на „архиереи“, на ст. 142 „старших попов“—на „архиерей“, але 3 рука переробила знову на „жертцов“; так само слово „архиерей“ на ст. 30 і 44 перероблено на „старший жрец“, а на ст. 103 на „переднейшого жерца“; на ст. 560 слово „поповство“ перероблено на „жрецьство“, ц.-сл. *Архієрїи* тут взагалі часом і в тексті передається через „жрець“, напр. на ст. 544: „не маєм жерца“.

Третя рука на ст. 647 написала примітку до Апокал. 18¹¹: „то єст попы, которые гандлей мало почало уст...“,—не можна добре відчитати, бо текст обрзаний при оправі.

Гострі випадки проти папи, чернців, духовенства і др. маємо і в інших протестантських виданнях, напр. в коментарях до Нового Завіту Секлюціяна 1552 р¹.

5. Лист ап. Павла до Лаодикіян.

На ст. 478—480 в КА вміщено апокрифічного Листа ап. Павла до Лаодикіян. Основний текст КА не мав цього Листа, і тільки пізніше, по закінченні перекладу, його вставлено по ст. 476. Писала вже трохи інша рука, хоч і дуже схожа на ту, що писала цілий КА (див. знімок № 12): письмо тут простопадне, тоді як в пам'ятці воно похилене вліво; самі літери трохи менші, десь коло 4 mm високі; чорнило світліше, чорніще. Форма літер часом інша; так, тут постійно

¹ W a r m i ń s k i, ст. 287.

и, тоді як в КА скрізь ы; цею прикметою письмо Листа до Лаодикіян однакове з письмом того, хто правив текст за церковно-слов'янським текстом. Крім цього, буква з пишеться тут постійно в лініях, тоді як в пам'ятці долішня частина її все поза лінією. Лист був написаний і вставлений ще до оправи книжки, цеб-то до 1581 р., коли тільки цей рік єсть датою оправи нашої пам'ятки. Щоби вставити нашого листа в середину зшитка, довелося неповну ст. 477 переписати, позоставивши її ст. 477-ю, а на ст. 478 - 480 вмістити самого Листа (переписана сторінка й закреслена стала ст. 481-ою). Ніяких приміток на полях цього Листа нема, крім поділу його на 15 віршів; на початку нема й змісту розділу.

Папір вставлено той, який маємо на кінці КА, цеб-то з водним знаком третьої форми на ст. 477 (див. вище ст. 148, вепр з сильно вигнутою спиною), тоді як на ст. 327—584 скрізь вепр другої форми. Це б нам свідчило, що Листа до Лаодикіян вставлено тоді, коли в перекладчика зберігався ще той папір, що на ньому писано кінець КА. З цього можна б припустити, ніби писав Листа до Лаодикіян таки наш перекладчик, але писав його трохи пізніше, вже по закінченні апостольського тексту. Розліновано папір зовсім так, як і скрізь в КА, — по 22 рядки на сторінку.

Як і в поясненнях руки, що виправляла КА з церковно-слов'янських текстів, в Листі до Лаодикіян панує південно-слов'янська система ставлення надвіршових значків, а саме — ставиться оклі чи варлі на кінцевім голоснім слова, напр.: слышалѣи, были, кажтѣ, стержѣтеса, прочтѣтѣ, дакую, радю, кола, ласка, пана, помазанца, кашу, болю, бога, аминь і т. п.; особливо часто бачимо це в G' прикметників і займенників: широгò, пристойногò, пожиточногò, кѣчногò, непочтливогò, нашегò і др. Цю південно-слов'янську звичку здibuємо не рідко і в загальнім письмі КА, але тут вона звичайна. Загальний правопис і мова цього Листа ті самі, що і в цілій пам'ятці.

Лист Павла до Лаодикіян — надзвичайно рідкий апокриф, досі зовсім не відомий в кирилівській сло-

в'янській літературі,—наш український переклад єсть цікавим і цінним унікалом цієї пам'ятки.

Листа до Лаодикіян знала церква християнська з найдавнішого часу: так, у відомім Мураторійськім фрагменті з II-го віку (знайденим в 1740 р.) єсть уже згадка про Листа до Лаодикіян. Лист цей знаний в великім числі давніх рукописів латинської Біблії, звідки дістався він до деяких списків Вульгати. Слідів грецького пратексту нема, але Лист цей був знаний і на Сході між кінцем IV і кінцем VIII ст., а це може свідчити, що старо-грецький текст таки існував.

Лист до Лаодикіян уважається за апокрифічний, і до Канону новозавітних книг не увійшов. Дослідники твердять, що на повстання цього Листа вплинув 16 вірш 4 розділу Листа до Колосян, де читаємо: „І коли ви прочитаєте цього Листа, зробіть, щоб прочитано і в церкві Лаодикійській, а що написане від Лаодикії (εκ Λαοδικίας, Ὁ λαοδικίη, Вульгата: eam quae Laodicensium est), прочитайте й ви». Через це Листа цього звичайно містять по Листі до Колосян; таке місце займає він і в КА.

Уже давні отці церкви не визнавали цього Листа каноничним. Так, бл. Єроним, укладаючи Вульгату, пропустив його¹; св. Теодорит не визнавав його автентичности²; св. Григорій Великий, правда, признавав Листа до Лаодикіян правдивим, але не каноничним³.

Зміст Листа до Лаодикіян з КА такий: Вступ вірш 1—2, подяка й добрі побажання 3—6, Павло розповідає про свій полон 7—9, навчання й остороги 10—13, закінчення 14—15, всього 15 віршів, хоч інші тексти знають 20 віршів (більше навчань). Складено цього Листа з різних уривків інших Павлових Листів, головно з Листа до Филип'ян. Між віршами

---

¹ De vir. ill. 5: „Legunt quidam et ad Laodicenses, sed ab omnibus exploditur“, Migne, XXIII. 619.

² In Col. 4¹⁴. „Quidam existimarunt eum etiam scripsisse ad Laodicenses; ideo etiam fictam epistolam proferunt“, Migne LXXXII. 625.

³ Migne LXXVI. 778.

та між окремими реченнями часом брак логічного зв'язку.

Крім мови латинської, Лист до Лаодикіян відомий в перекладі на такі живі мови: в провансальській (альбігойців), англійській, голандській, німецькій (напр. в Вормській Біблії 1529 р.) і чеській; в XII віці з латинської Вульгати повстав переклад арабський. В англійській церкві вільно прийняли Листа до Лаодикіян і він був тут дуже поширеним.

На жаль, я не міг розшукати того оригіналу, з якого зроблено наш переклад Листа до Лаодикіян. Більшість Нових Завітів першої половини XVI-го віку, які я переглянув в Варшаві, не мають цього Листа: але в *Biblj Czeska 1557 р.*¹ цього Листа вміщено на його звичайнім місці, по Листі до Колосян. Перед Листом така замітка: „Začyna se Epiſtola k Laodycenským. Tato Epiſtola mezu Epiſtolami w řeči Latinské se ne naléza, než toliko w řeči Czeské, a zda se že gest wybeřek z ginych Epiſtol. A wssak ponewadž táž prawda gest, muoř také cten a přiyat byti“. В кінці Листа читаємо: „Skonává se Epiſtola Swateho Pawla k Laodycenským“. Ближче порівняння українського тексту з цим чеським вказує, що наш переклад зроблено не з нього, — чеський має деякі доповнення. Український переклад поділено на вірші, чого нема в тексті чеським. Але думаю, що наш переклад міг проте повстати найскоріше з якогось тексту чеського.

Уважаючи на велику цінність кожного нового списку, подаю тут Листа до Лаодикіян цілим в точнім передруку.

Література. E. Henneke: Neutestamentl. Apokryphen, Tübingen, 1924 р., вид. 2, ст. 150. — Ks. J. Kruszyński: Wstęp ogólny historyczno-krytyczny do Pisma Świętego, 1915 р. ст. 178. — Д. Богашевский: Посланіе св. ап. Павла къ Ефесянамъ, Київ, 1904 р. ст. 112-122. — Православная Богословская Энциклопедія, Спб. 1907 р. т. VIII ст. 295, замітка Богдашевського. — S. Anger: Ueber den Laodiceneibrief, Липськ. 1843. — Wieser: De ep. Laodicea, Геттинген, 1844. — Th. Zahn: Geschichte des neutest. Kanon, I. 1 (1888) ст. 277, 283, II 2 (1892) ст. 566-585. — K. Pink: Die pseudopaulinischen Briefe, ст. 6, 68-91, 179-200.

¹ Університету Варшавського, № 7. 2. 6. 4. На жаль, в Варшавських бібліотеках нема давніх чеських Біблій.

ЛИ ПАВЛА СВЯТОГО ДНЮ
ДНІСНЄВЪ .:

А ПАВЕ ПОСЛАНЫІ НЕСОЛЮДЕ АННІСЮ ТЕ
ПЛОУТІ САМЛЕЧЕЧЕНІСЮ САПОМАЗАЦІ
БРАТІА КОТОРЫІ СЮ ВЛАДНІКІІ .:

В ЛІКАН ПОКО НЕХА БУДЕ КА СЪ БОГА
СЪЦАН СЪПНІА САПОМАЗАЦІ .:

Г ДА КСЮЮ БГМОЕМУ УВОКЕЖМО
АНТВАМОИ ЖЕ ВЪ МОЩНЕ УТВЕЖЕ
НИ ЗОСТАВАЕТ ПЕКНЕИ ВОКЕЖ СПРАВА
ЕГО .:

Д СЪЖДАЮТН СЪЖТНІЩНЕГО НА
ДЕСУДУ .:

Е НЕ ДАВАТ ПЕСА ЗВОДНІТНІ ТЫІ СО
ПОРЫІ ПОРОНЕ МОВЕ АСТАРАЮСА
ЖЕ БЫВА СЪ ВЕЛІ СЪ СВАГЛІІ КОТО
РУЮ ЕМНІА КАСЪ ПОВЕДА .:

СТ
ДИ ПАВ'АЯ СВ'ТОГО ДО ДАЎ

ДИКН'Є ВЪ .:

Ѧ ПАВЕ ПОСЛАНЫ НЕ Ю ЛЮДЕ АНИ Ю ЧЕЛОВ'КА
ПАЛЕ ЧЕРЕЗЪ ИСУСА ПОМАЗАЦА БРАТЯ КТОРЫЙ
СУ К ЛАЎДИКІЙ .:

К ЛАКА И ПОКО НЕХА БУДЕ ВА Ю КОГА ШЦА И Ш
ПНА ІСА ПОМАЗАЦА .:

Г ДАКУЮ КГУ МОЕМУ ШВО БСХ МОЛИТВА МОИ ЖЕ
ВЫ МОЦНЕ ШТКЕЖЕНИ ЗОГТАБАЕТЕ К НЕ И ВО БСХ
ШПРАВА ЕГО .:

Д ШЖИДАЮЧИ ШВ'БТИИЦИ ЕГО НА ДЕ СУДУ .:

Є И НЕ ДАБАТЕСА ШВОДИТИ ТЫ КОТОРЫЙ ПОРОНЕ
МОВЕ А ШГАРАЮСА ЖЕБЫ ВА ШКЕЛИ Ю ШВАГЕЛИИ КОТОРУЮ
ЕЛИ ІА ВА ШПОВЕДА .:

Ш ПРИТО ШЛИБЫ ТО БЫЛА КОЛА ШЖАА ШВЫ ТЫИ
КОТОРЫ ШМИ ШЧИ ПОЖИКУ ШВАГЕЛИИ СЛУЖИТИ МОГЛИ .:

З ШБЫ БЫЛИ ПИЛНИИ К УЧИКО ШДОБРЫ (СТ. 479):
ЖИКОТА ШВ'ЧНОГО ВО ШТОЛА КЕЗЕ ШМОЕ ШВ'ДОМО Ш КО-
ТОРОЕ ІА ДЛА ХРИТА ТЕП'ЛЮ

И ШОГО СА ІА ШР'ДЧНЕ РАДУЮ И ПОЧИТА ТО СОВ'К
ЗА ШВАЕ ШВ'ЧНОЕ И СА ШОЕ СТАЛО ЧЕРЕ ШЛ'ТКУ ВАШУ
СПРАКОЮ ДХА СВ'ТОГО ХОТШ ЧЕРЕ ШЖИВО ХОТШ ЧЕРЕ
СМ'РТЬ .:

Д ВО МАЮ ТУЮ КОЛЮ И РАДО Ш ХРИТ'К ШМЕРЕТИ
ТУЮ НЕХА КА ЧЕРЕ ШМ'РДЬЕ ШВОЕ ДАЕ ТУЮ ШЛ'ТЬ ШБЫ
ЕТЕ ТОГО ШШЫЛШ БЫЛИ .:

Г ДЛА ТОГО БРАТЯ МИЛЫИ ТО ШТО ШТЕ ПРИ БШ-
НОШТИ МОЕ ШЛЫШАЛИ ТОЕ ЗА ШОЕ ВАТЕ И ШКОНЫВАТЕ
К ВОШАНИ ШЖЕ ТОГДА ШЖИВО ШВ'ЧНЫ ШЛ'ТИ БУДЕТЕ ВО

то може^т в на^в во^в справити і виконати вє^в меш-
ка^в . . .

аї намішній раду^т теса в пану а стережѣтеса тѣ
который непотивого зыску суть хтвѣ . . .

кї нех^а са станѣ мѣтва ваша ів^вна^в || (ст. 480:)
к' богу а трывѣтє моцне в умыле хрїтово^м чинчи
тоє што є прїтоного пожитоного і справѣликого і
щирого . . .

їі а тоє што єте ѿ мене слышали и принели
в срѣ^ве ваши^х заховывѣте тогды поко^в мѣ^вти будете . . .

її поздоровляю^в ва^в єв^втый ласка бж^аїа і пан^а
нашего іса помаза^вца нех^а будѣ з аухо^м ваши^м
аминь . . .

їі да^тє то^т ли^ть прочѣ^тї колос^ам а то^т што
єлю до колос^аєвъ писали прочѣ^тѣтє . . . .:

6. Значіння Крехівського Апостола яко пам'ятки украї^нської мови.

Можна без перебільшення твердити, що одною з найцінніших з досі опублікованих пам'яток української мови XVI-го ст. єсть власне КА. Коли під впливом реформації повстала ідея вживання живої народньої мови, яко мови літератури, то ця ж сама ідея відразу зацепилася й серед українського народу, у якого вже з 1556 р. починаються переклади св. Письма на українську мову. До останнього часу найважливішою пам'яткою теї української літературної мови, що зачалася в половині XVI-го віку під реформаційним впливом, звичайно уважали Пересопницьку Євангелію 1556—1561 р., але тепер, з віднайденням КА, це першенство безумовно належиться цій новій пам'ятці. Мова КА без порівняння живіща, більше народня, ніж мова Пересопницької Євангелії, в котрій

Наш перекладчик видно ставив собі метою написати Апостола невідмінно такою мовою, щоби її справді розуміли широкі круги читачів; часом бачимо, що він підроблювався під мову тоді сильного в церковних справах міщанства; так, він пише *аналевал, дастамент, достамент*, хоч в оригіналі, з якого перекладав, скрізь мав однаково *appelował, testament* (див. Словник), — очевидно, робить це з бажання популяризувати свою працю.

КА — це пам'ятка теї надзвичайно цікавої доби, коли вперше зароджувалася нова українська літературна мова. З цього погляду докладний дослід її дає надзвичайно багато для зрозуміння повстання цієї мови, а також для вияснення часу життя її перед і по тому. І зовсім правдиво писав П. Житецький про Пересопницьку Євангелію: «Она выражаетъ, по нашему мнѣнію, съ достаточной ясностью звуковыя особенности малорусскаго нарѣчія въ средней стадіи его историческаго развитія, и потому представляетъ средній пунктъ, отъ котораго идуть линіи вверхъ и внизъ, т. е. къ вѣкамъ XV, XIV і далѣе, съ другой стороны, къ вѣку XVII и XVIII. Изученіе Пересопницкой Рукописи не только съ фонетической стороны, но и со стороны лексической, а также синтаксической, могло бы привести къ результатамъ чрезвычайно важнымъ. Предъ нами бы открылась такая страница въ умственной жизни этого края, которая могла бы освѣтити глухіе вѣка XV и XIV, а вмѣстѣ съ тѣмъ могла бы восполнить недостающія страницы, вырванныя позднѣйшими переворотами, совершившимися на южно-русской землѣ»¹. Усе, що тут сказано, ще в більшій мірі можна прикласти й до КА, який мовою цінніший за Пересопницьку Євангелію.

Значіння нашої пам'ятки збільшується ще й тим, що мова її — це головно північно-українське наріччя, поки що небагато знане нам з XVI-го вѣку. В мові цій, що сильно впливала на розвиток української літературної мови, чимало цікавих архаїчних рис, які

---

¹ П. Житецькій в „Труды третьяго археологическаго съѣзда въ Россіи“, Київ, 1878 р. т. II ст. 229.

часто дуже цінні для історика української мови, бо вони пояснюють повстання багатьох фонетичних та морфологічних явищ нашої мови. Для історичної діалектології пам'ятка наша подає так само надзвичайно багато цінного матеріалу.

КА — перекладна пам'ятка, якої оригінал—польська Біблія 1563 р.—нам добре знаний. І власне те, що це пам'ятка перекладна, в деяких відношеннях збільшує цінну нашого Апостола: ми кожний раз можемо порівняти те чи інше місце з його оригіналом, а це дає нам змогу найточніше окреслити правдиве значіння фонетичне чи морфологічне найрізніщих форм, або значіння того чи іншого слова, що вносить, скажемо, для етимології й семантики українського словника не мало цінного матеріалу. А порівняння КА з Берестейською Біблією 1563 р. дає величезний матеріал для так мало обслідуваної в історії нашої мови ділянки—для історії польських впливів в українській мові.

Рівняючи мову КА з українською літературною мовою XVII-го віку, бачимо, яка невелика між ними різниця: в мові Галятовського, Радивилівського і др. письменників XVII-го віку нового, супроти мови нашої пам'ятки, не багато, а тому вивчення мови нашої пам'ятки, на цілий вік старшої від них, проливає багато цінного світла для відповідного зрозуміння цієї нашої літературної мови XVII-го віку.

Крім зазначеного, КА має велику вагу, яко реальна пам'ятка так мало знаної української реформаційної літератури. Уже сама ця пам'ятка переконує нас в тім, що не була вона єдиною, і що вплив реформації на українську інтелігенцію був зовсім реальним фактом і напевне мав значно більші форми, ніж то ми звикли собі уявляти. І. М. Каманин називав Новий Завіт Негалевського 1581 р. „драгоценнымъ и единственнымъ экземпляромъ“ реформаційної нашої літератури¹, — тепер таке твердження тратить свою силу, і чи не ближчим був до правди таки Ор. Левицький, що писав: «Нѣтъ сомнѣнія, что рукопис-

¹ Труды XI-го археол. съѣзда, т. II ст. 167.

ныхъ антитринитаріанскихъ сочиненій существовало не малое количество»¹.

Таке велике значіння КА як для історії української мови, так і для нашої літератури та історії взагалі рішуче промовляє за тим, що ця важлива пам'ятка цілком заслуговує повного наукового видання, чим може й займеться Українська Академія Наук або львівське Наукове Товариство ім. Шевченка.

Багато ознак говорить за те, що наша пам'ятка готувалася до друку. Але доба реформації минула в нас занадто скоро, почалися на іновірців різні переслідування, і наша пам'ятка — як і інші переклади св. Письма — не була вже видана. Повне видання з примітками видрукувати тоді, коли зачалася релігійна реакція, стало дуже не легким, подруге — такий переклад, в якому не мало протестантських місць, став уже непотрібним і для самих православних українців. Твір реформації пережив сам себе, і тому виданий не був.

До якого ж часу можна віднести КА? Я відношу його повстання на 60-ті роки XVI-го віку, а то з таких підстав. 1. Історія перекладів св. Письма в XVI-м віці показує нам, що нові переклади звичайно повстають не в довгий час і по виході оригіналу; оригінал КА вийшов в 1563 р. і десь скоро по цьому повстав і наш переклад. 2. Переклад КА повстав до 1572 — 1577 р., цеб-то до появи перекладів Будного та Чеховича, бо в противнім разі наш перекладчик пере-

---

¹ Социніянство въ Польшѣ, див. „Кіевская Старина“ 1882 р. т. II ст. 56. Додавлю до цього, що відома ще одна пам'ятка з часу реформації на Україні — це Няговська Учительна Євангелія з досить помітними протестантськими поглядами, див. А. Петровъ: Отзвукъ реформації в рускомъ Закарпатьи XVII в.: Няговскія поученія на Евангеліе (яко VIII випуск „Матеріали для історіи Закарпатской Руси“), Прага, 1923 р. ст. 1-122, окрема відбитка з „Вѣстникъ Чешскаго Королевскаго Общества Наукъ“, відділ історично-філологічний, річник за 1921—1922 р. Пор. ще нотку, подану вище на ст. 135 про нищення української протестантської літератури.

кладав був би з них¹. 3. Той факт, що наш перекладчик при перекладі користався й Новим Завітом видання Шарфенбергера 1556 р. (чи Біблією Леополіти 1561 р.), говорить за те, що перекладав він власне десь скоро по виході цих видань, коли інших перекладів (напр. С. Будного 1572 р.) ще не було. 4. Виправлення КА з перекладів С. Будного 1572 р. та М. Чеховича 1577 р. говорить, що сам переклад повстав ще до видрукування цих перекладів; характер письма виправлень промовляє за те, що від часу перекладу КА до видрукування нових перекладів мусів минути певний час. 5. Філіграні на папері КА свідчать, що папір був зроблений десь в 1560-х роках. 6. Історія реформаційних впливів на Україні так само говорить, що появлення перекладу з яскравими кальвінськими поясненнями найскоріше могло повстати зараз по виході в світ Берестейської Біблії 1563 р.

Таким чином переклад КА відношу на 1560-ті роки, чому не противиться й сам характер письма.

---

¹ І був би, може, позначав і поділ Нового Заповіту на зачала, як то зробив М. Чехович в своїм виданні 1577 р.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ:

МОВА КРЕХІВСЬКОГО АПОСТОЛА.

Мова КА, як уже зазначалося, помітно вирізняється серед інших відомих пам'яток XVI-го століття своєю чистотою та народністю. Це літературна тогочасна мова, мова інтелігенції, духовенства та міщанства, та «проста» мова, що ввійшла в літературний ужиток в половині XVI-го ст. jako наслідок впливу бурхливої реформації.

З якої саме землі походив перекладчик КА? Іншими словами— до якого українського наріччя належить мова КА? Трудно з докладністю відповісти на це питання, але все те, що далі говоритиму в фонетиці й морфології мови КА виразно вказує, що мова нашого перекладчика—це північно-українська чи поліська мова, точніше - західно-поліська. Західно-поліських (правобережних) рис в мові перекладчика КА так багато, що це дає змогу твердити, що перекладчик писав своєю рідною живою мовою. Тим самим збільшується значіння нашої пам'ятки.—вона дає великий і ріднорідний цінний матеріал для висвітлення історії північно-українського наріччя, яке тоді займало простори значно більші, ніж тепер. Аналіз української літературної мови XVI—XVII віків свідчить нам, що мова ця складалася в досить значній частині власне з рис північно-українських.

Крім цього, в мові КА не бракує проте й деяких рис західної південно-української мови. Пояснюю це тим, що говір нашого перекладчика міг належати до говірок переходових, що й тоді були на загальнім північно-українським тлі. Українська літературна мова XVI-го віку творилася письменниками з північних і південних говірок, чому потроху вироблялася одна спільна літературна мова; з цієї літературної мови XVI-го віку й міг брати перекладчик КА свої деякі південно-українські риси.

Подаю далі докладний опис мови КА, яко пам'ятки української літературної мови XVI-го віку, теї мови, що в нашій науці висвітлена надзвичайно мало¹; аналіз мови попереджую описом правопису нашої пам'ятки.

1. Правопис Крехівського Апостола.

Правопис КА, в порівнянні з іншими українськими пам'ятками XVI-го віку, не виявляє якоїсь біль-

---

¹ Праць про мову окремих українських пам'яток XVI-го віку в нас зовсім мало; це будуть: *П. И. Житецкий*: Описаніе Пересопницкой рукописи XVI в., „Труды 3-го археологического съезда“, Київ, 1876 р., але про мову Пер. Єв. тут дуже мало. *Назаревскій А. А.*: Языкъ Евангелія 1581 р. въ переводѣ В. Негалевскаго, „Универс. Извѣстія“, Київ, 1911 г. кн. 8, 11 і 12, дуже докладний опис мови, на жаль тільки не цілої пам'ятки, а лише перших її 111 листів, цеб-то самих Евангелій. *Грузинскій А. С.*: Изъ исторіи перевода Евангелія въ Южной Россіи въ XVI вѣкѣ, Лѣтковское Евангеліе, „Чтенія въ истор. обществѣ Нестора лѣтописца“, кн. 22, 1912 р. Проф. *В. Перетц*: Матеріяли до історіі української літературної мови, „Записки“, Львів, т. 67,—опис мови рукописного збірника кінця XVI-го ст. *Ів. Огівенко*: Українська Пересопницька Евангелія 1556 р., Тарнів, 1921 р. *Його ж.*: Українська Житомирська Евангелія 1571 року, Тарнів, 1922 р., аналіз мови і словник. *Його ж.*: Невий Завіт в перекладі на українську мову Валентина Негалевського 1581 р., Тарнів, 1922 р. Див. ще: *Е. О. Карскій*: Западнорусскіе переводы Псалтыри въ XV—XVII вѣкахъ, Варшава, 1896 р. *П. В. Владимировъ*: Докторъ Францискъ Скорина, Спб. 1888 р., ч. II: Языкъ Скорины ст. 247-317. *Язеп Воук-Леванович*: Мова видавняннѣ Францішка Скарыны, „Чатырохсотлецьце беларускага друку“, Менск, 1926 р., ст. 262-283.

шої оригінальності,—це власне, звичайний правопис, що панував тоді на Україні. Тільки треба підкреслити, що цілком усталеного правопису давнина наша ніколи не знала,—кожний автор вносив до свого писання в більшій чи меншій мірі й свої власні риси, разом з тим ґрунтуючись на пануючій традиції. Правопис нашої пам'ятки й виявляє власне ці самі ознаки: риси традиційного українського правопису й риси свої оригінальні. Правопис теї чи іншої пам'ятки XVI-го ст. мусимо докладно аналізувати, бо за ним звичайно ховаються й певні фонетичні риси; властиво кажучи, аналіз правопису часто буває ключем до правдивого зрозуміння фонетичного значіння теї чи іншої форми. Сталого правопису наша пам'ятка не має, одне й те слово часто пишеться ріжно, але ці правописні хитання постійно мають свої певні обмежені границі, які можна наперед окреслити; а коли так, то вже це змушує нас докладніше зайнятися правописом КА.

Підкреслює ще загальну рису правопису всіх наших пам'яток XVI-го віку, — вони звичайно сильно тримаються традиційних правописних засад. Як ми бачили вище, реформаційний вплив допровадив на Україні до повстання нової літературної мови, якою стала тоді жива українська мова. На шкоду для нашої літератури, цей рух спинився в нас на півдорозі: змінивши літературну мову, він зовсім не заторкнув панування традиційного правопису. Ось через це в тих пам'ятках XVI-го ст., що їх написано вже новою літературною мовою, правопис позостався старий, тепер ще більше невідповідний, і він сильно закрив фонетику живої мови в цих нових пам'ятках. Щоби оминути таку разячу протилежність традиційного етимологічного правопису й живої мови, ці тексти, на мою думку, часто читано тоді з живою вимовою, цебто читано не так, як їх написано (пор., напр., § 2 п. 2).

Приступаючи до аналізу правопису в КА, найперше треба підкреслити дві часті правописні риси, що перейшли до нас з південно слов'янських рукописів по правописній реформі патріярха болгарського Євфимія.

1. В болгарських (чи взагалі в полуднево-слов'янських) пам'ятках, особливо по правописній реформі тирновського патріярха Євфимія в XIV-м столітті, встановилася звичка писати форми N¹ прикметників та займенників жіночого роду без йотації, цеб-то з закінченням *-aa*. Таке закінчення було живим для болгарської мови, де воно лишилося в різних говорах ще й досі¹. Ця риса болгарських пам'яток скоро поширилася серед усіх православних слов'ян і з традиції дуже довго держалася в церковно-слов'янським письменстві. На Україні ці форми типу *моа* були зовсім чужими, за виключенням хіба деяких малих західно-українських говірок, де відоме зникнення *j* поміж голосними²; в українських пам'ятках XV—XVII-го віків форми ці дуже поширені, звичайно, лише як правописна традиція³. Подібних форм N¹ в КА дуже багато, напр.: *всякаа* 260, *дикаа* 49, *добраа* 27, *захованаа* 557, *каждаа* 35, *кождаа* 34, *краснаа* 147, *наглаа* 491, *неподобнаа* 397, *юнаа* 111, *отцовськаа* 364, *певнаа* 236, *подобнаа* 32, *свѣтлаа* 663, *стародавнаа* 189, *такаа* 5.577, *тайнаа* 101, *уставичьнаа* 628 і сотні т. п. Рядом з ними так само дуже багато й форм на *-aa*; а що ці форми на *-aa* були в нас справді мертвими, показує хоча б те, що дуже часто одне й те слово маємо в N¹ в двох формах, напр.: *божаа* 161. 237. 617 і *божая* 193. 209. 237. 617, *котораа* 2. 29. 111. 268. 303. 417. 612. 628 і *которая* 196. 268. 304. 417. 611. 612, *таа* 15. 35. 81. 89. 221. 595 і *тая* 6. 209. 219. 279. 417. 418. 508. 513. 656, *макаа* 27. 98. 658 і *макая* 282. 307. 328. 388. 400, *жаднаа* 12. 616 і *жадная* 470 і т. п.; дуже часто на тій самій сторінці одне й те слово має фор-

¹ Див. П. А. Лавровъ: Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болгарскаго языка, М. 1893 р. ст. 161-162, 172, 118 119.

² А. С. Грузинскій: Изъ исторіи перевода Евангелія въ Южной Руси въ XVI вѣкѣ, „Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Лѣтописца“, Київ, 1912 р., кн. 22 вип. III ст. 87. Пор. ще угорсько-українські знау, співау і т. п., а також гуцульське кае, кать, бойковські моу, твоу.

³ Для XVI-го віку я відкидаю припущення, ніби форма *добраа* (з *добраја*) була переходовою до *добра*.

му -аа й -аа; а то в однім реченні маємо ці ж подвійні форми: мудрост земнаа, быдлѣчая а дияволскаа 169, Таа вода ест фалшиваа и дияволская наука 630, Церковь будет небескаа, духовьнаа, яснаа, дивнаа, моцнаа, веселая, коштovaná 568 і т. п.

2. В болгарських говорах рано почала редукуватися складотворча сила звуків *ъ* та *ь* із часом вони постільки зредукувалися в своїй голосній силі, що майже втратилася різниця між ними, через що писарі постійно плутали їх. По реформі Євфимія, з другої половини XIV-го віку виробилася звичка ставити на кінці слова постійно *ь*, а по приставці та в середині слова *ъ*. Ця правописна звичка дуже поширилася по Україні й панувала тут в XV.—XVII віках, — в одних пам'ятках більше, в других менше, в залежності від уподобань писаря; напр. в Пересопницькій Євангелії скрізь панує *ь*. В КА так само в кінці слова по приголомській, коли тільки її не винесено над рядок, постійно маємо *ь*, напр.: ангель 34, былъ 12. 40. 66. 94. 101. 237, божимъ 18, боронень 57, будемъ 171. 220, ведень 94, ведонъ 110, входиль 559, въ 508, гнѣвъ 241, грѣховъ 220, даль 33, дѣль 165, забиль 260, загамоваль 19, законъ 125. 171, записомъ 469, змазанъ 469, заслугъ 429, згладиль 43, знакъ 11, имъ 39, ихъ 11. 19, крестъ 57, книгахъ 26, ледъ 94, маемъ 220, мѣль 125. 576, названъ 166, нашъ 2, осталь 276, Павель 125. 58. 545, пакъ 516, панъ 308, противъ 18, положонъ 34, передъ 8, пильноваль 628, писалъ 1, поручиль 512, посланъ 43, провадиль 550, приточиль 546, родиль 71, словъ 220, справиль 607, справованъ 256, сталь 43, такъ 99, тутъ 11. 41. 220, усталъ 174, хотѣль 628, чиниль 505, еилипъ 43. 44 і сила т. п.

Поміж двома приголомсними, по давній традиції, так само ставиться *ь*, напр.: аньгел 635, аньгель 58, аньгела 37. 607, аньгелов 160, арханьгел 230, больваном 325, глупьство 304, дивьне 32, достатьковъ 620, єваньгелі 293, женьцы 636, иньде 237. 575, иньшого 106, королевьства 459, коньца 159. 160, лѣпшому 344, мальжонце 326, мѣстьце 67, невиньности 37, подобеньство 161, пожитькови 627, потѣшьна 71, розь-

маитое 640, селунський 108, склоньна 343, солньца 161, сталься 199, топьтана 637, учиньки 248 і т. п.

Кінцева приголосна в слові звичайно виносить-ся, а коли пишеться в рядку, то має по собі ь, напр.: *всіх*¹ і *всіхь* 645, *всім* 652 і *всімь* 623, *дал* 374 і *даль* 364, *ден* і *день* 662, *жив* 237. 409 і *живь* 259, *жидов* 103. 589 і *жидовь* 433, *жон* 185 і *жонь* 318.321, *збавен* 60. 274. 279 і *збавень* 660, *зборов* 595 і *зборовь* 617, *збудил* 10 і *збудиль* 250. 264, *зводит* 212 і *зводить* 92, *згладил* 570 і *згладиль* 43. 413, *зглажен* 265 і *зглажонь* 631, *значит* 628 і *значить* 639, *книг* 902 і *книгь* 528, *маєстат* 197 і *маєстать* 264, *маєм* 8. 10 і *маемь* 594, *мают* 1. 107. 117 і *мають* 110, *мъл* 24. 98. 115. 140 і *мъль* 41. 133. 140. 366, *недостаток* 383 і *недостатокь* 396, *пан* 174 і *пань* 308, *пануєт* 256 і *пануєть* 443, *племенем* 394 і *племенемь* 634, *поп* 76 і *попь* 554, *потѣшил* і *потѣшили* 379, *огон* 8. 153. 617 і *огонь* 153. 308. 637, *покаран* 62 і *покарань* 308, *покол* 189 і *поколь* 441. 498, *против* 226 і *против* 266, *свѣт* і *свѣть* 220, *смотрет* 187. 501 і *смотреть* 354, *сут* і *суть* 595 і т. п.

Те саме і в середині слів: *будте* 444 і *будьте* 402, *велми* 356 і *вельми* 9, *запалчивую* 628. 380 і *запалчивую* 622, *лну* 638 і *льну* 647, *малженству* і *мальженству* 514, *наболшей* 5 і *набольшей* 140, *смертельный* 260 і *смертельный* 221, *солнцу* і *сольнцу* 652, *толко* 2. 196.236.407 і *только* 37, *грецком* 94 і *грецьком* 305, *дѣдичтво* 250. 413 і *дѣдичтво* 413, *моц* 195. 197. 577. 637 і *моць* 270, *глупство* 302 і *глупство* 390, *жидовское* 92. 406 і *жидовьское* 72, *королевство* 288 і *королевьство* 476, *королеяства* 421 і *королевьства* 265, *свѣтков* 623 і *свѣтьковь* 625, *прибѣгши* 64 і *прибѣгши* 42, *початку* 141 і *початьку* 57, *дѣдичми* 264 і *дѣдичьми* 164, *товаришми* 105. 153. 448. 574 і *товаришьми* 440, *мѣстце* 11 і *мѣстьце* 329. 550. 631, *достоєнства* 547 і *достоєнства* 235, *инших* 561 і *иньших* 12. 343. 484. 512. 524, *концеви* 200 і *коньцеви* 117, *отщепенци* 630. 597 і *отщепеньци* 618. 640, *подобенство* 528 і *подобеньство* 329. 525, *послушенство*

---

¹ Винесену літеру в технічних умовах зазначаю тут курсивом.

285. 296. 507 і послушенство 381, ученших 349 і ученыхших 349, учинки 651 і учиньки 166. 612 і т. п. Так само: замешане 6 і замешанье 612, замордоване 617 і замордованье 641, збавене 205. 453 і збавенье 178, згинене 313. 517. 644 і згиненье 268, отпущене 143. 425. 426 і отпущенье 569, старане 558 і старанье 286. 395. 453, збавеня 451 і збавенья 546. 548, ко поведаню 237 і ко поведанью 390, милостю 619 і мѣлстью 121 і т. п.

Як бачимо, від правопису в дуже багатьох випадках залежить і певна вимова теї чи іншої форми, через що знання цього правопису стає конче необхідним і при фонетичних студіях.

Замість *ь, ъ* в КА часом вживається паєрика—чи то в кінці слова чи в середині поміж приголосними, як то бачимо в пам'ятках ще з XI-го віку зачинаючи: до них' 50, всих' 331, з' якої 224, на том' 265, однак' 100, потоп' 199, будет' 165, просит' 266, ходет' 408, вщеплюся 278, вымовны 100, м'стител' 284, долной 68, обернет'ся 8, опят 277. 286. 459. 548 і опят' 318, сидит 348 і сидит' 650, людем 370. 69. 237. 240. 618. 619, людемъ 170. 339 і людем' 14. 104, пилне 13, пильне 525 і пил'не 100, ихъ 11 і их' 117.

Кидається в вічі, що в КА *ъ* уживається надзвичайно рідко (панує *ь*), напр.: ихъ 293. 548, ремесникъ 100, их і ихъ 277, греховъ 11. 220 і греховъ 175, корабль 148. 152 і корабль 148. 113. 114, учинил 496, учиниль 74 і учиниль 271, съ свѣта 426 і съ себе 368. 555, псалмов 4, опатрѣнностью 25, зъблазнил 40, зглажены 645 і зъглажены 15 і т. п. Цікаво, що в деяких словах постійно маємо на кінці *ъ*, напр. утискъ (див. Словник).

3. Правописна особливість КА—надзвичайно багато винесених букв; звичайно, не єсть це особливість тільки нашої пам'ятки,—усі пам'ятки XV—XVII віків знають винесення в великому числі. В КА це винесення послідовне й надзвичайно часте: майже постійно кожна кінцева приголосна слова виносить над рядок; так само виносить й кінцева приголосна в складі, коли дальший склад розпочинається з приголосної (цеб-то в збігу приголосних одна вино-

ситься), напр.: *Ден настал* 150, *Нас свѣтъ* не знаєт 213, *В одном тѣли много члонков' маєш* 281. Коли по приставці слово розпочинається двома приголосними, то всі вони пишуться в рядку, напр.: *вызнанье* 89, *похвалянье* 381, *утверженье* 510, *выкладане* 348, *навчаю* 604 і т. п., хоч і тут винятків не бракує: *посвечене* 489, *поздоровлене* 502 і т. п. Винесеною може бути кожна літера, але найчастіше виносяться *р, л, с, х, т, н*; виноситься також *и (=й)*; голосні виносяться дуже рідко. Сполучення *ст* в кінці слова чи складу виноситься майже постійно, при чому це *ст* пишеться над рядком так, що *т* покриває *с*, як то було звичайним у той час: *справѣдливѣ*^{сі} 249. 595, *Уставѣ*^{но} 631, *хустки* 102, *мѣстце* 11, *шкѣлно*^{ст} 181. 408 — *шкѣлность* 643. Рідко винесеним може бути цілий склад: *литѣ*^{рѣ} 594, *чоты*^{рѣ} 331, *вече*^{рѣ} 11, *наѣка*^{нѣ} 104, *довѣда*^{тѣ} 128, *напомина*^{тѣ} 534, *неприятѣ*^{лѣ} 407, *Ужика*^{лѣ} 292, *кыхо*^{выкаю} 508 і т. п. Винесена літера часом покривається значком півкола [^] (найчастіше *с*), частіше зовсім не покривається; пишеться вона звичайно над тею літерою, по котрій мала стояти в рядку, часом трохи правіше. По винесеній літері *ь* ніколи не ставиться. Не треба думати, що винесення букв над рядок робиться для збереження місця, цеб-то через ощадність паперу; навпаки, часто маємо винесення й тоді, коли лишається багато зайвого місця для написання слова повно; очевидно, таке винесення — лише традиційна правописна звичка, відома ще з пам'яток X—XI-го віку, занесена до нас з грецького письменства. Коли ж кінцева приголосна слова не виноситься, то, як ми бачили, по ній постійно ставиться *ь* (дуже рідко ^ъ або ^з); в середині слова в цім випадкові *ь* може й не бути: *двѣте* і *двѣсте* 128, *закѣды* 92. 196. 25 і *закѣгды* 18, *закѣды* 236. 428. 628 і *закѣгды* 12 і т. п. Цікаво, що в деяких словах, напр. в слові *смерть* (див. Словника) наш автор звичайно не виносить кінцевої приголосної.

Описаний тут правопис винесення над слово кінцевої приголосної складу або ставлення по ній *ь* ду-

же не зручний для історика мови, бо він затемнює йому долю приголосних в кінці складу перед приголосними (див. § 55), затемнює й якість губних (§ 29) і т. п. Це зайвий доказ, як треба докладно знати старий традиційний правопис, щоби чисто правописних штучних рис не прийняти за риси фонетичні.

В закінченні G^1 прикметників та займенників *-ого* часто вноситься *го*, але кінцеве *о* не пишеться: нашо̂ 549, то̂ 631, иншо̂ 633, чото̂ско̂ 527, рыско̂ 610, кожо̂ 633, до̂ро̂ 492 (доброго 500) і т. п.; дуже рідко вноситься все *го*: друго^о 174 (брак місця в кінці рядка). Це південно-слов'янська риса, яка має своє оправдання в живій сербській мові. Винесення в G^1 трапляється і в польських текстах, але тут вноситься лише *о*.

Буква *и* (=й) постійно мислиться яко приголосна, а тому в кінці слова, чи складу як показано вже, звичайно вноситься: при^ити 363, нан^икышого 628, нам^иши^и 350, ко ма 13. 216. 221. 452. 593 і др. Цікаве тут розрізнення N^1 і N^3 прикметників і займенників: в N^1 *и* (= *ii*) вноситься: шны^и велики^и 644, тепер^иены^и 633, сме^игены^и 260, еелуныски^и 108, которы^и 630, легки^и 475 і т. п.; навпаки, коли це N^3 , тоді *и* (= *i*) не вноситься; шнын шк^ил^инын которын 630, людск^ии 404, тын добрын Уч^иныки 166 і т. п. Взагалі, коли *и*—*i*, то воно не вноситься: G^1 л^ики кожен 376, з нен 166 і т. п.

4. Спиноюсь тепер на дрібніших правописних ознаках КА,—на вживанні окремих літер.

Букви *ш* уживається частенько в КА,—звичайно на початку слів: шго̂ 8. 153. 617, шдень 329, шнын шк^шл^шнын 630; в середині слів *ш* ставиться тільки в грецьких словах, де вона й там єсть; ставиться *ш* і в прийменниках, напр.: ш людѣ 26. Звичайно, не рідко замість *ш* маємо просте *о*. В початковім *о* в словах *очи*, *очима* звичайно ставиться дві крапки.

Букви *є* вживається так, як і сьогодні, цеб-то на початку слова чи складу: єго 557, єгоєго 239, єгоєму 9. 365, надѣєю 265, разумѣеть 349; ѹзнаеть 349 і т. п.; часом маємо широкє *є* й по приголосних, напр. в та-

ких формах, як *соромочіє* 289 (див. § 6). В інших випадках пишеться *є* вузеньке: *сеє*, але і т. п. Цим майже послідовним (винятки не часті) розрізненням *є* від *е* КА помітно відрізняється від інших пам'яток XVI-го віку, в яких це явище звичайно не буває послідовним.

На початку слова скрізь пишеться *Ѹ*, а в середині *у*; *оу* в нашій пам'ятці зовсім нема. Коли при слові знаходиться прийменник, тоді слово розпочинається на *у*, а не на *Ѹ*, напр.: *зучѸко*^в 409, *зу*^Ѹ 630 і т. п.

Буква *а* пишеться звичайно в середині й на кінці слова, а *ѧ* тільки на початку його¹; але докладно це правило не додержане, — часто буває *а* й на початку слів, напр.: *аѧне* 557, *аѸѧкъ* 453. 640 (орган і нарід). Коли має стояти поруч два *я*, то пишеться *ѧѧ*, напр.: *сеѧѧѧѧ* 324, *ѧѧѧѧѧѧ* 663 і др., *ѧѧѧ* 419 — *ѧѧ* 61.

Панує буква *и*; єсть і *ї*, але рідко, звичайно перед голосною в чужих словах: *азїи* 105. 110, *асїи* 104, 134, або в N³ прикметників і займенників: *такїи* 281, *рымскїи* 632, *намилшїи* 217 і т. п.; так само: *обрезанїє* 243, *очищенїє* 545.

Т. зв. передчитань в КА нема; коли останнє слово на сторінці не вміщається, то його закінчення пишеться під ним на зразок передчитання.

5. *Надрядкові значки* появилися разом із слов'янським письмом; але на початку не було звички систематично розставляти значки наголосу², — кожна

---

¹ Те саме знаходимо майже послідовним по всіх пам'ятках XVI-XVII вв. (а не послідовно і перед тим), чому твердження проф. *Є. Тимченка*, ніби „у Зизанія, Беринди, Галятовського, Радивиловського і інш. знак *ѧ* майже скрізь заступлений знаком *ѧ** (Курс історії українського явця, 1927 р. ст. 29) не точне.

² З давніх пам'яток значки наголосу мають тільки т. зв. Київські глаголицькі Листки, трохи *я* Златоструй XI в., що його видав Г. Ільїнський. Про значки наголосу докладно оповідаю в своїх статтях: 1. Наголос як метод означення місця виходу стародруківаних книжок, „Записки“ львівські 1925 р. т. 136-137 ст. 197-224; 2. Український наголос на початку XVII-го віку, „Записки Чину св. Василя Великого“ 1926 р. т. II ст. 1-29. 3. Фонетика ц.-сл. мови, Варшава, 1927 р. ст. 45-50 і 312-339.

церква, кожний слов'янський нарід вимовляв одні й ті слова не однаково, богослужбових книжок і добрих писарів було небагато, а тому міцно вкорінилася практична звичка не розставляти значків наголосу, щоби ними не збивати читачів з іншою вимовою і щоби книжка, написана в одній місцевості, годилася й для місцевості іншої.

Але з половини XIV-го віку справа значно міняється, — появляються рукописи з систематично розставленими наголосами, напр. Чудівський Новий Завіт 1355 р. Виробляється в цей час складна південно-слов'янська система надрядкових значків, яка механічно заноситься й до східно-слов'янських рукописів. Система ця була для нас зовсім чужою, що досить рано відчуте в нас, і тому в противагу їй потроху виробляється своя система, оперта на живій вимові. В XVI-м столітті маємо вже не мало рукописів, в яких систематично зазначено живий український наголос¹. Для поширення сталої системи наголосів багато зробило друкарство, бо друкарі навіть свої перші друки випустили з систематично розставленими наголосами; скажемо, остріжські видання другої половини XVI-го віку мають уже послідовно розставлений український наголос².

Надрядкових значків в КА мало. Перш над усе, — зовсім нема знаків наголосу, як і в інших українських перекладах св. Письма; взагалі, в українській письменності в той час зазначали наголос переважно в книжках богослужбових. Правда, значки наголосу де-не-де знаходимо в нашій пам'ятці, але ці значки вжито тут лише з південно-слов'янського правописного впливу і вони наголосу не зазначають. По південно-слов'янській звичці дуже часто ставили оксію

---

¹ Твердження А. Грузинського „Чтенія въ Истор. Общ. Нест. Лѣт.“ кн. 22 вип. вип. I-II ст. 53 з покликанням на Житецького, („Извѣстія“ X кн. 4 ст. 15), ніби „правильную разстановку (наголосів) стали практиковать лишь въ XVII столѣтіи, послѣ появленія грамматики Мелетія Смотрицкаго, т. е. послѣ 1619 года“, зовсім не відповідає фактам.

² Див. мою статтю: „Український наголос в XVI-м віці“ в Збірнику на честь акад. А. Соболєвського, 1928 р.

чи варію на початковім чи на кінцевім голоснім або на тім і другім разом; така система надрядкових значків надзвичайно часта, напр., в Пересопницькій Євангелії; в КА позостала від цього не часта звичка ставити ` або ' на кінцевім голоснім, що, звичайно, єсть лише зазначкою кінця слова, а не його наголосу, напр.: наУченѧ 529, ходу 3, богу 287, плодовѧ 254, те'рѧла 524, причитанѧ 251, збазанѧ 525, до'тупили 525, покедалѧ 490, камѧ 336, нашегѧ 251 і т. п.; південно-слов'янська звичка ставити акута в кінці G¹ прикметників у нас дуже часта: жикогѧ 510, многѧ 524, давкыдокогѧ 524, помазаногѧ 180, молодогѧ 7, тогѧ 9. 251. 490, нашегѧ 251. 495, егѧ 113. 184. 490. 495, скогѧ 33, злогѧ 11, исусовогѧ 115 і т. п.; південно слов'янська кендема (подвійний акут) у нас дуже рідкий над ѡ в слові дѧѧ 559, дѧѧсти 624.628, дѧѧсте 621 і над а в слові дѧа 2. 110. 269. 624. 632¹ і др.

6. Придих в КА має форму півкола, ногами додолу ^; ставиться він головно на початковім голоснім в слові, але не рідко може стояти й на всякім іншим голоснім—серединнім чи кінцевім; проте немало прикладів, коли початковий голосний придиha не має, напр.: шѧвѧвленѧ 655 і т. п.

Над и, що визначає й, півколо зверху звичайно не ставиться (та й само це и, яко звук приголосний, постійно винесене над рядок); але часом таки маємо півколо над и, напр.: стоѧте 365, лѧки кожѧй 376, з неѧ 166 і т. п., правда, тут це півколо часто не зазначає йотованости (це придих, який ставиться і над всіма іншими голосними), що видно, скажемо, з таких прикладів, як: тѧѧ добрѧѧѧ ѧчинки 166 і т. п. Цікаво, що в G¹ прикметників і займенників жіночого роду, а також в N³ A³ усіх родів кінцеве и частіше не виноситься над рядок, бо рівняється і, а не и, напр.: Дѧѧ

¹ Не орієнтувавшись в правописних правилах розставлення надрядкових значків по південно слов'янському звичаю, П. Житецький в своїй праці про Пересопницьку Євангелію („Труды 3 арх. съѧзда“ Київ, 1878 р. т. II ст. 225) зовсім неправдиво писав: „Постановка удареній тоже болгарская: очень часто въ одномъ словѧ всгрѧчаются два ударенія“ і т. д.—тут треба говорити не про наголос, а лише про зазначки.

нен самон 50 (— для неї самої), Ш своєи вл^ннон пожа-
либѣти 161, хваліи божен 247, вѣрїи твоєи 541, ѡживла-
ючи скон вѣ^ннїи 660 і т. п. Так само: ро^аманте 286,
стойте 365 і т. п.

7. Порівняння нашого тексту з польським оригіналом кидає деяке світло й на історію українського правопису, власне підкреслює, що ми трималися міцно своєї власної правописної традиції, уважаючи її за незмінну. Так, в польськiм оригіналі (Біблія 1563 р.) слово від слова видрукувано окремо, тоді як в нас scriptura continua, непереривне письмо; ніяких скорочень слів польський оригінал не знає (крім хіба звички скорочувати закінчення в G¹ прикметників та займенників: ie^o = iego і т. п.), тоді як в нашiм тексті повно винесених букв та написань під титлом. Біблія 1563 р. власні назви пише з великої букви, а в КА прописних літер нема; польський оригінал скрізь має знак переноса слів (=), чого в нас зовсім нема. Нарешті в польськiм оригіналі знаходимо чимало розділових знаків, напр. крапку, перетинку (похила риска /), двокрапку :, знака питання особливої ферми; в нашiм тексті маємо тільки крапку в кінці вірша. Як бачимо, наш перекладчик, хоч і мав перед собою текст з ліпшою (на наш сьогоднішній погляд) правописною системою, проте її не наслідував, але міцно тримався своєї традиційної слов'янської.

2. Білоруські правописні ознаки в українських пам'ятках XV—XIV віків.

Багатівкове спільне політичне й культурне життя українського й білоруського народів витворило в XV—XVII віках особливу літературну мову, т. зв. просту «руську» мову, якої вживано у обох цих народів перше в урядових канцеляріях, а потім і в літературних творах. Від того давнього часу маємо багато найріжніших пам'яток, писаних цею «руською» мовою. Коли зайшла наукова потреба поділити ці пам'ятки на українські та білоруські, то вона стрінула багато найріжніших перешкод, які не давали змоги зовсім науково

й об'єктивно проробляти це завдання. З бігом часу зацепився в літературі ненауковий метод уважати пам'ятку за білоруську, коли тільки в ній знаходимо правописну звичку білоруських (і українських) урядових канцелярій, — писати *е* замість *ь* або *я*. Правописна звичка ця широко розійшлася й по українській території, і дуже часто здibuється в безсумнівно українських пам'ятках XV—XVII віків; чи ж то такі пам'ятки маємо залічувати до білоруських?

Нововідкрита українська пам'ятка, — Крехівський Апостол 1560-х років, писаний тогочасною літературною українською мовою, — проливає багато цінного світла на в'яснення вживання „білоруських“ правописних ознак в українських пам'ятках XVI — XVII віків; тому подам тут аналіз т. зв. білоруських прикмет, а саме: 1. вживання *е* заміст *ь* і 2. вживання *е* замість *я*; на початку в'ясню свій погляд на т. зв. «руську» мову.

Усі ці питання дуже важливі, бо методологія розрізнення пам'яток українських від білоруських у нас розроблена дуже мало, а між тим питання такого розрізнення стали вже пекучими в нашій науковій літературі. Свої уваги в цих питаннях подаю тільки як спробу їх наукового висвітлення.

а. „Руська“ мова XV—XVII-го століття.

Литва, підбивши собі в половині XIV-го віку Україну, культури її помітно не рушала, мови її не забороняла; навпаки, — українська мова в Литовській Державі мала великий вплив на офіційну мову й надала цій мові її головніші ознаки. Столиця нової Держави, Вильня, надовго стала політичним і почасти культурним центром цілої Литовсько-Руської Держави, який, звичайно, мав певний вплив на всі підвладні землі.

Земля за землею відходили українські території під Литву, починаючи з Берестейщини та Підляшша, що їх забрав Гедимин ще в 1315 р. Скоро за тим прилучаються до Литви інші українські землі, — Волинь,

Поділля, Київщина та Чернігівщина. Український на-рід культурою своєю стояв вище за нарід білоруський, тому й вплив його в новій Литовсько-Руській Державі був сильнішим. В новій Державі опинилися тепер усі українські культурні центри, до яких — скоро по першій унії Литви з Польщею — прилучився і Львів. В цій великій Державі церковним центром для православних заставався проте Київ, заставався, не дивлячись на бажання литовських королів мати собі окремого митрополита з катедрою в Вильні. Ось тому українці своєю культурою вели перед в Литовсько-Руській Державі і мали дуже помітний вплив на всіх ділянках тодішнього життя, а через те з часом вони надзвичайно сильно вплинули й на вироблення літературної мови, що запанувала в Литовсько-Руській Державі.

Як я вже про те вище оповідав (ст. 121—128), на утворення української літературної мови сильно впливала т. зв. актовая канцелярська мова. Столицею Литовської Держави була Вильня, скрізь оточена білоруським народом, тому нема нічого дивного, що в тій офіційній „руській“ мові, яка вироблялася в тодішніх великокняжих виленських канцелярських, так багато елементів південної білоруської мови. Тільки цих білоруських елементів не треба збільшувати, а то з таких причин. Вильня лежала на білоруських кресах, в місцевості, де було на той час багато й литовського населення, тому тут білоруський вплив не був єдиним. Крім цього, зовсім не далеко, по сусідству знаходилися північно-українські землі, які на самім початку XIV-го віку приєднано вже до Литовської Держави. Очевидно, до литовських великокняжих канцелярій відразу попало не мало й писарів українців. Через усе це я такої думки, що на „руську“ мову великокняжих виленських канцелярій не треба дивитися, як на мову ніби виключно білоруську, — до неї наші українці внесли багато й своїх північно-українських ознак, які, до речі мова, часто були однаковими з південно-білоруськими.

Ця нова літературна мова XVI-го віку звичайно зветься мовою „руською“; так її звано й офіційно;

напр. під такою назвою відома вона в Литовських Статутах. Це стародавня назва, що належала перше переважно тільки Київщині (Русь), але українці здолали прищепити її в Литовській Державі всім православним східно-слов'янським племенам¹. В тодішній літературі, звичайно, панувала лише ця українська назва², яку прийняв для себе також і білоруський нарід; напр. Фр. Скорина мову своїх перекладів постійно зве лише «руською».

Таким чином в Литовсько-Руській Державі витворилася головно за XVI-й вік спільна для обох народів—білоруського й українського—мова, що звалася з українська «руською» мовою. На витворення такої спільної урядової (актової), а потім і літературної мови впливало багато найрізніщих причин, серед яких треба найперше назвати такі, як спільність державна, єдність віри та вищої церковної влади. Усе це, звичайно, багато допомагало виробленню одної, спільної для українців і білорусів, літературної «руської» мови, до якої увійшли ознаки мов обох цих народів.

Культурне життя українське та білоруське творили тоді часом ті самі люде; зв'язок Волині, Київа та Львова з Вильнею був тоді найближчим та живим; великі та енергійні церковно-культурні організації того часу,—церковні братства цих міст були в найтісніших зносинах. Дуже багато українців працювали по школах білоруських, були проповідниками по церквах на землях білоруських; українці ж переповнювали білоруські монастирі. На вищих духовних посадах—на престолах єпископських та архимандричих дуже часто

---

¹ В цікавім збірнику: „Чатырохсталецьце беларускага друку“, Менск, 1926 р., *М. Любавський* в статті: „Літоўска-Беларуская дзяржава ў пачатку XVI стагоддзя“ ст. 59-75 представляе справу зовсім інакше,—українці в „Литовсько-Білоруській“ (!) Державі заїмали якесь дуже невизначне й скромненьке місце. Як з'ясуємо, Держава ця „Литовсько-Білоруською“ ніколи не звалася; і для чого п. Любавський вже самою такою назвою викидає українців з цієї Держави?

² Перекладчик КА свою мову зве „руською“; так, в поясненнях на полях ст. 221 читаємо: „СУНЕННЫЯ АБО РУССКІЯ АЗЫКІ“ „СОБІТНІ“.

бачимо в Білій Русі українців. От тому на Москві часто нас, українців, називали білорусами або литвинами, а мову нашу звали білорусською; пригадаймо хоча б, що на московськiм перекладі XVII-го віку книжки нашого письменника Іоаннікія Галятівського «Небо Новое» 1565 р. написано, що її перекладено з білоруського. Так само названо мову відомого українського твору К. Транквиліона „Зерцало Богослові“ 1692 р.: переклад „съ бѣлоросійскаго языка на чистый словенскій діалектъ“. Ще приклад: Лист 1657 р. воеводи молдавського Георгія Степана, писаний мовою українською, має пізніщу чужу дописку в заголовку: Лист писан по бѣлорусски¹.

Знаючи все це, не буде дивним, що українці для своїх культурних потреб так часто послуговувалися білоруськими друкарнями. Вдавнину друкарня звичайно була культурно-освітнюю установою при церковнім братстві, і при тісних зв'язках тих братств був найтісніший зв'язок і між друкарнями. Братства обмінювалися своїми виданнями, часом позичали одно одному черенки; досвідчені вчені друкарі переходили від друкарні до друкарні, працювали однаково й на землі українській, і на землі білоруській. Скажемо, українець Спиридон Соболев заснував на Білій Русі друкарні Кутейнську та Буйницьку, а друкар виленський Лукаш організує друкарню архієп. Л. Барановича в Чернигові.

А коли пізніше розпочалася латинська нагілка на православну віру, то ця небезпека ще міцніше зв'язала два братніх народи — український та білоруський, і проти латинської навали вони створили єдиний спільний фронт. Ця оборона батьківської віри своєї, а разом з тим і своєї народности, ще міцніше зв'язала українців з білорусами, і вони часто спільно утворювали свої культурні цінності.

Пригадаю ще, що український письменник Мелетій Смотрицький свій славний „Плач“ 1610 р. видрукував у Вильні, а свою славнозвісну Граматику 1619 р. в Євю; наш таки українець Лаврін Зизаній свої пра-

---

¹ Акты Южной и Западной Россіи, т. IV № 1.

й науково вивчений досі ще зовсім мало: учені білоруські й українські звичайно вносять до цього питання свої національні суб'єктивні переконання, а це не веде до об'єктивного висвітлення справи. Типовим представником цього хиткого методу є акад. Є. Карський: до своїх відомих «Білорусів» він притягнув не мало джерел безсумнівно українських¹, які з білоруською мовою спільного мали хиба те, що були видрукувані на білоруській території; навіть переклад М. Смотрицького «Учительное Євангеліє» 1616 р. Карський зараховує до білоруських пам'яток, хоч і завважає, що «въ языкѣ кое-гдѣ проглядывають малоруссизмы»². Правда, Карський підкреслює, що «иногда бываетъ трудно установить границу» між пам'ятками українськими й білоруськими, а тому він схиляється рахувати пам'ятки білоруськими, «если они не обнаруживаютъ типичныхъ малорусскихъ особенностей»³. А треба сказати, що цих «типичныхъ особенностей» дуже багато українських пам'яток як раз і не виявляють, бо звичайно дотримуються традиційного правопису, який скрізь закриває ці типові риси, а це й дає змогу Карському щедрою рукою зараховувати до білоруських праці Зизанія, Смотрицького і т. п. Застосувавши метод Є. Карського до білоруських пам'яток, можна б чи не більшість з них зарахувати до пам'яток українських, «если они не обнаруживаютъ типичныхъ бѣлорусскихъ особенностей». Очевидно, такий метод не до прийняття, як суб'єктивний⁴.

¹ Пор. завваження П. Житецького (Очеркъ литерат. исторіи ст. 133 прим. 2), що Карський „отнесъ говоръ пинчуковъ къ бѣлорусскому нарѣчію, между тѣмъ это одинъ изъ сѣверныхъ малорусскихъ говоровъ“.

² Е. О. Карскій: Бѣлорусы, т. III вип. 2 ст. 38, Спб. 1921 р. Тільки не „кое-гдѣ“, а скрізь. А вже Ластовський в малонауковій своїй „Гісторыя Беларускай (Крыўскай) кнігі“, Ковно 1926 р., побив усякий рекорд в цім відношенні,—майже всі давні українські пам'ятки зарахував до білоруських; пор. Г. Омельченко: Котрі пам'ятки належать українцям і котрі білорусам? „Записки“ київські, 1926 р. кн. IX ст. 356-360. Ціла справа безумовно потребує глибшого об'єктивного й наукового аналізу.

³ Там само, ст. 16.

⁴ На приклад несталости в цих питаннях в нашій науці можна подати, що мову Євангелії Тяпинського звать білорусь-

Треба підкреслити, що дуже багато пам'яток «руської» мови XVI-го віку звичайно не мають типових ознак ані білоруських, ані українських, чому й повстала відома теорія П. Житецького, який хоче бачити в цій «руській» мові спільну українсько-білоруську мову. «Смутно мелькала въ ихъ сознаниі--каже про українських і білоруських писарів П. Житецький, — идея языка общаго для всѣхъ племенъ славянорусскихъ, входившихъ въ составъ литовскаго государства. Называли они этотъ языкъ «рѣчью русскою» или же «мовою русскою». Подъ вліяніемъ этой идеи они предпочитали звуки общіе бѣлорусскимъ и малорусскимъ говорамъ, избѣгая спеціально бѣлорусскихъ дзяканья и цвяканья и даже иногда аканья... Понятно послѣ этого, почему въ западнорусскихъ письменныхъ памятникахъ нѣтъ и спеціально малорусскихъ звуковыхъ особенностей, напимѣрь *i* изъ *o*, *e*. Это была такого рода условность, которая не сопровождалась какою-нибудь теоріей, но возникла среди книжныхъ людей, какъ бѣлорусскаго такъ и малорусскаго происхождения, сама собой, *tacito concensu*¹.

Трудно сказати, поскільки писарі XVI-го віку свідомо пильнували писати „загальнозрозумілою» мовою; думаю, що тут справа не в свідомім бажанні писати «штучною» «загальною» мовою, а просто в уживанні спільного старого традиційного правопису, який заглушував усі типові риси обох мов; писали ж тоді, скажемо, поляки: panow, stoł і т. п. (а не panów, stół і т. п.). Друга річ, — як вимовляли написане, а цього якраз і не знаємо, бо традиційний правопис не дає

шою Карський, Владимиров, Соболевський, Довнар-Запольський, Янов і др. а Житецький, Каратаев і др. звуть її українською. Мову перекладу В. Негалевського 1581 р. Соболевський зве „западно-руською“, тоді як для Н. Петрова вона „южно-руська“ А. Терещенко мову Пересопницької Євангелії звав „смѣсь руско-южнаго нарѣчія съ великороссійскимъ“ і т. п. Додаймо до цього, що нема одного погляду й на назву мови перекладів Скорини, — її звуть українською ще й тепер.

¹ П. И. Житецкий: О переводахъ евангелія на малорускій языкъ, „Извѣстія“ 1905 р. т. X кн. 4 ст. 6-7. До певної міри штучною звав цю мову також і Карський ще в „Къ вопросу о разработкѣ“ 1893 р. ст. 13.

змоги встановити правдиву тодішню вимову. Українці писали *конь, шість, читал*, а не *кінь, шість, читав* тільки дотримуючись надзвичайно міцно свого старого традиційного етимологічного правопису, який, напр., в Галичині тримався аж до 90-х років минулого століття, а почасти тримається ще й тепер. Але чи й читали етимологічно, цеб-то так, як написано, цього твердити не можна, знаючи, що в Галичині й на Україні Прикарпатській етимологічно написане письмо з традиції постійно читається фонетично. І білорусин, і українець писали однаково *конь, вѣра*, може й без якихсь свідомих переконань про загальну літературну мову, а впрост з вимог однакової у тих і других правописної традиції; але чи вимовляли вони це *конь, вѣра* однаково, це дуже сумнівно.

Спинюся тут хоч коротко на українській і білоруській церковній вимові XVI—XVII-го віків¹, бо власне вона дає таки багатенько цінного матеріялу для висвітлення правдивої істоти «руської» мови XVI-го віку. Для определення цієї вимови маємо добрий методологічний засіб,—аналіз церковно-слов'янських текстів, написаних латинкою; текстів таких мусить бути не мало, на жаль тільки, поки що маю матеріял лише з XVII-го віку починаючи; але приймаючи на увагу велику консервативність церковної вимови, не зробимо помилки, коли по текстах з XVII-го ст. будемо судити й про церковну вимову віку XVI-го.

По українських церквах скрізь панувала виключно українська вимова богослужбових текстів, цеб-то тут читалося *ѣ* за *і*, *є* за *е*, *и* як *и*, *г* за *h* і т. п.; ніде жаднісенького білоруського впливу не помічаємо. Ось трохи прикладів. „Lithos“ митроп. Петра Могили (вчився у Львові), друкований польською мовою в Києві 1644 р.: *tiłu 8, chlib 51, z wirowiu 81.121, czelowlokolubcze 94, tobi 105, o wsich 119, diwo 231, poslidniaho 312, wsim 339; Imprt prystupite 81, prydyte 112, poklonim sia 112; try 19, woznesy sia 95, iedynoi 9, zytyia 311, pryczasten 113, prebudeszy 312; tebe 230, pryszel 311, przyszedszu 2, wo Czermnom*

---

¹ Про цю вимову готую окрему працю.

mori 231; hlahola 9, blaho 94, blahodat 156, Bohootec 230, pohrebennomu 234, Boh Hospod 237, druh druha 269 і т. п. «Colloquium Lubelskie», Львів, 1680 р., працю написав в Дермані Сyprian Żochowski: ispowiduiiu, diwy, w chlibi, wiczno, lit, w bożestwi, tila, imity, iedyno, w Chrysti, byty, uczytela, nebo, nepremينو, perwey, smertno, Hospoda, hlahoły, swiataho Boha, hlawu і т. п. Вимову церковну Ф. Рутки в його „Angelicus doctor“ 1694 р. докладно описав я в особній праці¹,—тут вимова послідовно українська. Трохи матеріялу з XVIII-го віку. «Nauky Parochialnyia», видання друге, Луцьк: Wyzd ruci moi y prynesu ruku twoiu, y wloży w rebra moia, i ne budy newiren, no wiren ст. 9; Wosta, nist zdi, se misto, ydize položysza ieho 14; Bi pry kupily nikuу czelowik trydesiat osm lit umiy w neduzi swoim 22; Hospody, czelowika nie ymam, da iehda wozmutytsia woda, werzet mia w kupil 23 і т. п. „Esphonemata Liturgii“, Почаїв, 1784 р.: Blahoslowenno Carstwo Otca, i Syna, i Swiataho Duchu, nyní i prysno, i wo wiku wikow ст. 26; Ize Cheruwywy tayno obrazuiuszcyi, i Żywotworiaszczoy Troycy tryświatuju piśń prypiwaiuszcyi, wsiakoie nyní żyteyskoie otwierzym popeczyenie і т. п.

А ось матеріял, який висвітлює нам білоруську церковну вимову. В 1638 р. в Євю коло Вильні видрукувано Псавтиря по-польському, а в додатках багато церковних текстів латинкою; **ѣ** передається тут через *ie, e, i*: proswiety, widie, pobize, skorbiech, piesni, wo wieki, piewaiemyi, diewy, w rodie y rodie, wo wiek wieka, nyní, zielo, w hore, w niedelu, y wo wik wika, misiaca, czelowik, woschoti, nyní, ko mni, wmisto, wsim, ot pisney, o tebi, swit, sodila, posredi, tebi; **и** передається через *i, y*: Hospodi, milost, izbawil, Bohorodica, slawim, pomiani, sudi, spasi ludi, tryzdy, stychow, prywedutsia, na piesny, preczystyia, rodysia, sotwory, iesy, welyczaiem, chrystowo, uspolnyszasia, Bohorodycu, Wasyliu, proswiety; **ѣ** передається через *ie, e*: poytie, blahoslowien, w niedelu, mi-

---

¹ *Ів. Огієнко: Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці, варшавський „Елпіс“ 1926 р. кн. 1 ст. 9-32.*

sieca, wsiesławnoie, wieliczaiem, blahosłowien, cztem, zemla, krest, spásenyie, wowedenyie, wchoždenyie, na nebesi, dneś, nebesnych; **г** передається скрізь через **h**, але часом маємо **l g**: naszego, iego поруч naszego, ieho і т. п. Це єдина пам'ятка, в якій я знайшов в церковній вимові **я** > **e**, напр.: prześwietaia, swieszczennaho, misieca, swietoj, swietytelem, хоч поруч маємо: swiatym, misiaca, pomianuti, pomiani і т. п.

А ось „Eсphonemata liturgiej greckiej“ Огилевича, видрукувана в Вильні в 1671 р., подає церковно-слов'янську Літургію латинкою; **ѣ** передається тут скрізь через **i**: chlib, wiruiiu, hrisznych, powim, wirnomu, ny-ni, o hradi y strani, hniwa, Diwu, tebi, nist, czelownikolubec, o pobidi; **и** передається через **i**, **y**: jesi, da swiatitsia, izbawi, Hospodi, Christos, .spasti, ot nich, razboynik, mirom, pomiluy, posobiti, pokoriti, obiteli, zywot, Chrystu, Bożyу, żyzni, lubiaszczych, wocarysia, sotwory; **є** скрізь передається тільки через **e**: dneś, syne, perwyу, tebe, wsełenniuu, smert, sebe; **а**: try-swiatiuu, oswiati, wo swiatiу, pomianet, pomiani і т. п.

Ще приклад: «Wiara prawosławna» єзуїта кс. Яна Кулеши, видрукувана у Вильні, 1704 р.: **ѣ**: wira, wiruiiu y ispowiduju, Diwu, tila, wik, poslidnyia, nerazdilno, dwi, rozdilenna; **и**: iedyno, byty, iedynosuszczna, nepostyżymym, iedynaho, rady, poslidnyia, paki, protiу, iedinorodna, ili, soiedineniіem, w iedinom, wi-ny, istinno; **є**: na nem, smertno, sedmyi, nebo, ieresi і т. п.; звідти ж: Wiruiiu w jedynaho Boha, Otca wse-derżytela, tworca nebu y zemli, widymymże wsim i newidimym; **а**: swiataho, swiatuiiu і т. д.

З'аналізувавши бодай поданий матеріял, приходимо до таких висновків: 1. Церковною вимовою на Україні була жива українська вимова, 2. Українська ж вимова—в своїх головних ознаках—часто була й на Білій Русі, 3. Часом в білоруських церквах була вимова й білоруська (але неповна) і 4. Білоруської вимови на Україні ніколи не було¹.

¹ Через усе це твердження *Я. Леваковича* („Четырехсот-летьце беларускага друку“, Менск, 1926 ст. 264), ніби церковна білоруська вимова вживалася й на Україні до XVII століття, зовсім голословне і дійсности не відповідає.

Що теорію про свідомість утворення українсько-білоруської літературної мови не повинно перебільшувати, вказує на це також правопис «руської» мови. Річ у тім, що до правопису виленських канцелярій досить рано вдерлися дві фонетичних білоруських ознаки, а саме—писання *e* замість ненаголошених *ь* та *я*. Ця правописна риса скоро поширилася по цілій Литовсько-Руській Державі, а з канцелярій зайшла й до літератури, чому в XVI-м столітті по всіх літературних чисто українських пам'ятках постійно маємо *e* замість *ь* або замість *я* навіть в складах наголошених. Очевидно, ця основна ознака всіх «руських» писань XVI-го віку, що була частіще чужою на українських землях, не промовляє за теорію спільної українсько-білоруської мови.

У нас ще не було докладного аналізу ані правопису, ані граматики «руської» мови, а тому правдивої істоти її не вияснено, а через те довгий час не було й правдивої назви її. Старші письменники звали цю мову „руською“, „литовсько-руською“, „білоруською“ і т. п., аж поки в другій половині XIX-го віку не втерлася мало відповідна назва—мова «західно-руська»; кажу мало відповідна, бо ж вузький вираз «західно-руський» не охоплював би вповні мови української. Не забудьмо до того, що вже вдавнину почали плутати назву цієї мови; українці постійно звали її „руською“, але, напр., на Москві цю мову часто звано «литовською» або й «білоруською». Науково не вивчена, мова ця робила вражіння якоїсь штучної мови, чому ще О. Бодяньський писав, напр., про мову видань Скорини, що нею «никто никогда не говорил и не говоритъ», бо вона виявляє «самую отвратительную смѣсь, какую только можно себѣ представить и какая когда-либо существовала на Руси»¹. Звичайно, це зовсім суб'єктивний погляд, що повстав у Бодяньського тільки з незнання цієї мови та її історії.

В останній час, коли «руська» мова стала ближче відомою, потроху запановує для неї назва мови української чи білоруської в залежності від мови па-

---

¹ „Чтенія“ Москва, 1846 р. кн. 1 ст. 251.

м'ятки. Треба тільки пам'ятати, що для вирішення питання про приналежність пам'ятки тому чи іншому народові рішає не випадкове місце видрукування чи написання її, але в першу чергу—народність самого автора.

Література. *Е. О. Карскій:* Что такое древнее западно-русское нарѣчіе, „Труды IX археологического съѣзда въ Вильнѣ“.—*Його ж:* Къ вопросу о разработкѣ стараго западно-рускаго нарѣчія, Вильня, 1893 р., головно ст. 10-13.—*II. Житецкій:* О переводахъ евангелія на малорусскій языкъ, „Извѣстія“ 1905 р. т. X кн. 4 ст. 4-8.—Проф. *Іван Огієнко:* Історія української мови, т. I, Кам'янець-Подільський, 1919 р. ст. 53-70. — *Е. Ф. Карскій:* Бѣлоруссы, Варшава, 1903 р.; т. III вип. 2 ст. 3 17, Петроград, 1921 р. — Проф. *Іван Огієнко:* Новия Завіт в перекладі на українську мову Валентина Негалевського 1581р., Тарнів, 1921 р. ст. 25-28.—*Е. Ф. Карскій:* Культурные завоевания русского языка в старину на западной окраине его области, „Извѣстія“ 1925 р. т. XXIX ст. 3-11.

б. Історія ъ.

Доля ъ в КА—це взагалі його історія на українському ґрунті від XI віку по вік XVIII-й, а з особна за віки XV—XVII-й, а тому я спинюся на опису ъ в цій пам'ятці трохи докладніше. Роблю це ще й тому, що в XVI-м столітті в більшості українських пам'яток панує білоруська правописна звичка—писати ненаголошене (а то й наголошене) ъ через е; завданням моїм буде показати, 1. що подібний правопис — частіше чужа нам правописна звичка і 2. що правопис ъ)е не вказує неперемінно на пам'ятку білоруську.

Найперше треба завважити, що писар КА під ъ звичайно мислить собі передньорядне і, що в більшості випадків зм'ягчує попередній приголосний звук. Буква ъ визначала таке і, як знаємо, ще з початку нашого письменства, цеб-то ще з перед XI-го віку ъ вимовлялося за і, і тільки в кінці XVIII-го століття з державного приказу по українських церквах та школах почали силою запроваджувати зовсім чужу українській традиції російську вимову ъ як е¹. Наша па-

¹ Проф. *Іван Огієнко:* Історія букви ъ на Україні, Тарнів, 1921 р. ст. 1-16.

м'ятка має дуже багато доказів, що для її перекладчика *ъ*—це тільки *і*.

1. В українських пам'ятках, ще з XI-го віку зачинаючи, втерлася звичка передавати *і* в чужих словах через *ъ*; звичайно, це красномовний виказ природи українського *ъ*. В КА маємо: до Азѣи 29.110, в Азѣи 362 і поруч ув Азіи 110.105, до Антиохѣи 61 і поруч—до Антиохіи 61, во антиохейской 66, блюзнѣрских 30, блюзнѣрства 631 і в блюзнирстве 630, блюзнерства 630, к блюзнерству 631, у вѣршу 326.334. 621.630, евангелѣю 635, евангелѣю 237, евангелѣю 552, евангелию 303.388, Єнѣю 44.49, Єнѣя 49, в Єопѣи 49.50, жолнѣр 524 і з жолнирми 155, исторѣю 551 і история 528, историю 552, Клавдѣй 532, при Клавдѣи 62, до крѣсу 247, к крѣсови 632 (крес 247), левѣева 21, левѣевых 560, оказѣи 537, оказѣю 236. 423.452, олександрѣйская 29 і олександрейский 146. 154, з Олександрѣи 100, олѣви 611, Осѣва 70, оеѣра 118.291.564, оеѣры 172.182, оеѣру 281, планѣтам' 36 (пор. Збірник 1073 р. л. 250: планита), простѣру 52, Родѣя 64, до Самарѣи 39, въ Самарѣи 2, в Самаріи 42, съ Самеѣрою 22, сардѣйское 601 і Сардион 659, Терентѣй 296, херувѣмы 545.566, о Хрѣстѣ 618, G'N'A³ церомонѣи 108.423.410.631.562, церомонѣй 467.566, церомонѣях 117.430, церомонѣям 415, шаеѣр 659, ширмѣром 599 і т. п. (див. Словник); в слові «въ ерусалиме» б виправлено *и* на *ъ*, а це вказує на звичайне тоді правило писати *ъ* замість *і* в чужих словах. Таким чином, як бачимо, панує тут *ъ* зам. *і*, хоч рідко може бути й *и* або *е*.

2. Надзвичайно часто в КА зам. *ъ* знаходимо просто *и* (цеб-то *і*), напр.: вси, всим, зо всіми, уси, усих, усим, усіми (див. Словник), умиетност 196.300, вмиетный 168, сило 509, для необризки 320, дидичне 657, побилена 125, крипко 550, нимое 201, мисто 277. 278.373.630.631, посмивища 581, вырозумити 257, розумию 56, зныщиют 307, обезумив 301, увидивши 118, узривши 153, увидил 12, зненавидил 270, узрил 325, не втерпиль 153, поржавило 172, ся розбогатили 649, терпили 312.371 і сила силенна подібних.

3. Те *i*, що повстало з давнього *e* в закритім складі, часто передається в нас через *ь*, див. далі § 2 п. 5; звичайно, в формах: вывел 120, стерег 123, поднес 54 і т. п. *e* стоїть зам. *ь*.

4. Через те, що наш перекладчик часто допускає графічне поплутання *и* з *i*, передаючи їх через одне *и*, часом маємо в КА *ь* замість нашого *и*, напр.: дѣвѣтеся 214, жѣвѣте 402, мѣр (=мир) мѣйте зо всіми 583, мудрост мѣрна (мирна), намилшіи 203 і намѣлшіи 202, нѣнешнего 511, одѣнь (один) Бог 362, Аб³ отцѣ 565 і з отцы 15, перемѣре 627, перемѣря 605 і перемире 279.368, перемиря 15.627.637, закон становѣм Рг.1³ 248 і т. п. Як знаємо, ще М. Смотрицький в своїй Граматиці 1619 р. наказував не плутати *ь* з *и*.

5. В білоруських канцеляріях звичайно передавали *ь*, особливо ненаголошене, через *e*, що відбивало живу рису білоруської фонетики. Ця сама звичка дуже поширилася також і по канцеляріях українських, і зацепилася й до літературних українських творів. Це поплутання *ь* з *e* у нас часто вважають за ознаку білоруського походження пам'ятки, особливо коли при тім єсть ще поплутання *я* з *e*¹; звичайно, такий погляд зовсім мильний, бо в наших пам'ятках це тільки правописна звичка, що з рїзних причин панувала в нас за XV—XVII віки. Причини ці головно такі: 1. Як я казав уже, на мові тодішніх урядових канцелярій сильно відбивався й північно-український вплив, а він же власне й ніс свою живу ознаку — *ь* > *e* в ненаголошених складах; не забуваймо до того, що простори північно-української мови в XV—XVII віках були значно більшими від сьогодняшніх. 2. Вплив південно-слов'янських рукописів так само підтримував звичку плутати *ь*-*e*. 3. Очевидно, в чисто-білоруських писаннях відбивалася й жива ознака вимови *ь* як 'е. Для прихильників чистого етимологічного правопису таке поплутання *ь* з *e* було недопустимим, чому ще М. Смотрицький в своїй граматиці 1619 р. закликав

---

¹ Так зробив, напр., Др. Ярослав Гордимський в своїй статті: Мова „Регул“ і „Катехизму“ св. Йосафата Кунцевича, див. „Богословія“ 1923 р. т. I кн. 3-4 ст. 240-260.

не плутати їх. Таке правописне поплутання *ь* з *e* знаходимо по всіх перекладах св. Письма на українську мову в XVI ст., — в Євангелії Пересопницькій 1556 р., Житомирській 1571 р., в Новім Завіті Негалевського 1581 р. і др.³. Природа цього *e* ясно видна з нашої пам'ятки, в котрій часто плутаються *ь-и-е*. Ось приклади.

а. В однім і тім слові, а до того в одній і тій формі дуже часто знаходимо поплутання *ь* з *и* (*i*), (звичайно в складі наголошенім), що свідчить про природу цього *ь*, напр.: вѣдоми 454 і видомыи 101, видомыи 101, видомою 564, вѣдати 94.509.593, вѣдаю 144, вѣдаєте 56.104.327.500, вѣдали 101 і видаєте 484, вмѣют 231 і вмюют 201.555, всѣ і вси, всѣх і всіх, всѣм і всім, всѣми і всіми (див. Словник, часто поруч), гордѣли 28 і гордили 229, дѣдичне 356 і дидичне 657, в дѣях і в диях 571, дѣялося 102 і диялося 23, затвердѣлыи 61 і затвердилости 241, звѣтежил 379.597.598.610 і звитежил 608.657, звѣтеживши 252 і звитеживши 469, звѣтежаєт 219.220.632, звѣтезтво 219.638 і звитество 632, колѣна 113 і колина 433, неумѣтных 610 і невмиетных 243, невмѣтныє 349 і неумиетныи 205, невмѣтным 557 і невмиетност 349, нѣякий 415 і ниякий 152, ниякую 14, помѣру і помирку 390, потѣхи і потихою 289, седѣл 42.607.653, седѣли 30.145.68.607 і седил 606, сѣрка 621, сѣрки 621 і сиркою 653, сирченныи 621, тѣлу 337 і тило 436, усѣ і уси, усѣм і усим, усѣми і усими (див. Словник), филиписѣи 447, филиписѣєвь 362 і филиписиєвь 304, чтѣ 660 і чти 515 і др. Усі ці приклади показують, що *ь* для нашого перекладчика — то *i*.

б. Подам тепер низку прикладів, що й *e*, якого часом вживає наш перекладчик, вимовляв він як *ь* (цеб-то *i*), напр.: з вѣрою 57.117.160.505 і з верою 446, вѣчному і вечному 505, в вѣчном 660 і в вечном 254, гнѣв 237.241 і гнев 172.237.271, грѣх 213.221.260 і грех 213.214.221.260, двѣ 135.158.417.559 і

---

³ Див. мою працю: „Українська Житомирська Євангелія 1571 р.“, Тарнів, 1922 р. ст. 17-19.

две 3, дѣти і дети 548, добродѣйство 254 і добродейство 535, затвердѣлыи 61 і затвердилост 437.241, згордѣл 565 і згордели 416, змертвѣлое 251 і змертвелых 250, мѣй 59.512.536.289 і мей 53, мѣль 366 і мель 364, мѣли 103.114.209.495.649 і мели 2.24.81.156, нѣкоторыи 32.157.286 і некоторыи 286, рѣч і реч, рѣчью і речью, рѣчи і речи, рѣчей і речей, рѣчми і речми, о рѣчех і речех, в рѣчах і речах (див. Словник), освѣтит і светачого 198, свѣтлости 161 і светлости 440, свѣтлост 142.440, собѣ 440 і собе 7, хотѣл 139 і хотел 224, цѣсару 62 і цесаромъ 149, чоловѣка 265 і человека 633 і сила т. п.

в. Дуже цікаві й цінні ті випадки, коли одна й та сама форма має *ь, е, и*; ці приклади виразно показують, що перекладчик був українцем і вимовляв *ь* як *і*, напр.: вѣрною 87, вѣрных 630, вѣрным 41.475, верными 475, верьных 630.656, верными 41 і вирное 85; всѣх — всех — всех, всѣм всем — всим; Моисѣй 550, Моисей 550, Моисиеви 564, у Моисея 331, Моисеевы 369, Моисиеви 34.36.270.528, Моисиевым 330; надѣя 88.265, надѣю 113, надея 12, надеи 156.265, надия 88; одѣне 38, одене 97, одине 88.76, офѣра — офера — офира (див. Словник), помѣру 390, в помире 391 і меркуют 390; розумѣет 41.640.654, розумеет 42 і розумиет 452.641.654, розумеют 390.641.654 і розумиют 404.516.641, розумѣем 511, розумием 575; розумѣль 281, розумел 281 і розумил 574, свѣт — свет — свит (див. Словник), тѣшит 172.606.508, тешил 174; тишили 61.485, цѣлый 158, целый 61.158 і цильый 494 і багато т. п.

г. Ось ще трохи прикладів, які свідчать, що *е*, вжите зам. *ь*, то єсть українське *і*: видети 236.355.488 і видити 104.595, видель 45.215.661 і видил 213.661. видели 154 і видили 179.641, немых 331 і немое 231, на повѣтрею 428 і на повѣтрию 491.444, потешенью 364 і с потишенья 83, Тимооей 108.358.361.463 і Тимооий 296, Тимооея 311 і Тимооия 104, узревши 455 і узривши 153 і т. п.

Подам ще приклади, які свідчать про постійне вживання *е* зам. *ь* (*і*) в формах і покажу, що таке *е* наш перекладчик скрізь мислить собі як українське *і*.

Звертаю увагу, що *ь* звичайно маємо під наголосом, а *е* чи *и*—в складі ненаголошенім.

1. Df нормально має закінчення *ь*, але дуже часто КА має тут *и* (*i*) або *е*, напр.: ку чтѣ и хвалѣ 427, к битви 641, к воли 191.270.277.621, невѣсти 186.336.507.642, пияници 534, к вѣри і к вѣре 549, вимове 475, к науци 508.517.535 і к науце 211.289, к покути 596.604 і к покуте 188, к потѣси 344.645 і к потѣсе 476, к хвалѣ 193, к хвали 245, ку хвале 281. 372.427, ку чтѣ 329.426.427 і ку чти 278.426 і т. п.

2. Так само L¹ нормально має *ь* на кінці, особливо в складі наголошенім, але часто буває тут і *е* чи *и* (*i*) переважно в складі ненаголошенім: вѣ водѣ 203, о голодѣ — в голоде 395, в добротѣ 377.278—в доброти 440, на землѣ — на земли — на земле (див. Словник), о животѣ 191, в кораблѣ 149.151—при корабли 148, в карабли 151, в печѣ 595, в постѣ 377, у псалмѣ 546—в псалме 599, на столцѣ—столци 605, в Христѣ 311.360.367.392.439.462—в Христи 303.306. 311.360.367.392.439—в Христе 311.364.367.432.462, у хвалѣ 660; у Вавилони 194, у везени 135, по вечери 337, у выклади 87, на вози 42, на дереви 26.56.412, в закони 98.133.242.246.319, в коварстви 308, у мови 392, в мѣри 386, в нагости 395, в озери 657, на особи 241, в офѣри 454, на папери 224, по суди 658, на сходи 120, на оундаменти 292.431, в церкви 281, у чистости 213, в чоловѣци 304.624; у Єеесе 105, у перекладе 297, вѣ Европе 644, в крове 610, в Лиде 49, в потѣсе 49, в слове 281, в справе 449, в тексте 548, о гнѣве 551, о исусе 138.663, о малженъстве 439; у, о вѣри—у, о вѣре (див. Словник), на выспи 150—на выспе 154, в дорози 45—в дорозе 48, во Єгипти 32—вѣ Єгипте 33, в зеркали 433—в зеркале 162, в Коринти 392—в Коринте 101, в Крити 147—в Крыге 533, в кусти 34 — в кусте 35, в ласци 382—в ласце 205, в мѣсти 40—в мѣсте 120, в народи 405—в народе 56, о науци 307—в науце 11, на неби—на небе (див. Словник), в ради 30—в раде 280, в роздѣли 280. 575—в роздѣле 575, на свѣти — на свѣте (див. Словник), в сыни—о сыне 220, в слови 642—о слове 207. 281, в тѣли—в тѣле (див. Словник) і т. п.

3. Двійне число: два мужъ 2, три мужъ 59, два лихтаръ 624, двъ години 106, двъ дерева 624, двъ лѣти 102.153.158—двѣ лѣте 135, три мѣсеци 33.102, двѣ умове 417, двѣсти—двѣсте (див. Словник) і др.

4. G' прикметників та прикметникових займенників жін. роду в давніх українських пам'ятках кінчиться звичайно на *ь*, що в КА нормально дає *и* (*і*): бозкои 2, справи божеи 7, братскои м(и)л(о)сти490, всякою неправды 239, глупои 470, справедливости досконалои 261.638.286, зуполнои своєї свѣтлости 198, онои зацнои 104.529, божници онои 106, сполечности людскои 268, невиньнои крови 44, з незличнои 272, облуднои 604, без особливои ласки 259, з особливои 581, повседневнои живности 165, солонои и солодкои воды 168, роскоши телеснои 354, мѣры чоловічєи 659, до иишеи 85, матки моеи 405, сеи 262, вѣры нашеи 215, имени єи 633, до тои 21, от тои 271, своєї 221.362.496, от еалшивои 395, щирои 604, з якои ж причини 214 і т. п. Але дуже частенько маємо тут, як в ненаголошенім складі, також *є*: моци всякое уживає 632, Бог всякое утѣхи 361, з неволи єгипетское 230, без жадное отволоки 138, дай воды живое 657, с которое 249.312.308, вѣры необлудное 504, земли новое 204, пришлоє ночи 127, розмаитое персти 609, начиня кости слоное 647, славное ласки 426, от такое смерти 362, коштовное фарбы чирвоное 647, явное мовы уживаем 369, яке 364 і т. п. Що це *-є* в закінченні G' прикметників лише правописна білоруська звичка, і що це *-є* вимовляли як *і*, вказують такі подвійні форми, як: Буд добре надѣи 127—з доброи воли 542, До жидовское землѣ 364—зрады жидовскои 44.643, небеское 508—небескои 494. 612, Навчен дороги паньское 100—паньскои 11, пророцькое 197—пророцькои 70, Около вечери светое 334—начине службы светои 569, жадное речи 327—жаднои вымовки 97, хрестяньское 514 і хрестяньскои 288, христовое 361 і христовои 279 і т. п. Цікаві ще ті приклади, коли в однім реченні маємо обидві ці форми—правописну на *-є* й живу на *-і*: Выпали з власное своєї сталости 205, Жадное вины не зложили такои, якои 138, Розмаитое ласки Божеи 190 і т. п.

5. Те саме явище помічаємо і в N^3A^3 прикметників та займенників; звичайним пануючим закінченням в цих відмінках буває *-ии* (— *иі*, з *-иѣ*), *-иі*, напр.: диравыи 547, лвовыи 621, новыи 94, особливыйи 101, правдивыйи 627, страшливыйи 618, еалшивыйи 655, молодыйи, 192.514, голыйи 394, дореслыйи 57, досконалыйи 458, злыи 354, милыйи 164, недозрелыйи 612, целыйи 158, богобойныйи 39, вдячныйи 374, власныйи 112, вмьетныйи 168, гойныйи 173, дочасныйи 628, зацныйи 389, коштовныйи 608, невымовныйи 397, незносныйи 33, ничемныйи 621, облудныйи 452, остаточныйи 180, побожныйи 229, пожиточныйи 562, skutечныйи 358, смертельныйи 447, прикрыыйи 621, щирыйи 617, сытыйи 648, великийи 167, земскіи 20, небескіи 459, орменьскіи 631, тяжкіи 397, чортовьскіи 641, порожнійи 20, теперешнійи 308, челоувѣчійи 621; *иныйи*, *которыйи*, *нѣкоторыйи*, *оныи*, *тыи*, *иышіи* (див Словник) і т. п. При пануванні закінчень *-иі*, *-иі* закінчення N^3A^3 *-иє*, *-иє* зовсім рідкі: духовные 595, невмѣетные 349, посполитые 74, учоные 544, вбогие 633, великіе 154, грецкіе 93, египетскіе 579, панскіе 100, *иные* 15, *иышіе* 146 — *иышіе* 396, *такіе* 240—*такіе* 604, *якіе* 533—*якіе* 435. Одне й те слово пишеться іноді в двох формах: людскіи 404—людскіе 242, окрутныйи 611—окрутные 611, повѣтреныйи 52—повѣтреные 59, сердечныйи 309 — сердечные 571, тяжкіи 397—тяжкіе 112, *тыи*—*тые*, *которыйи*—*которые* 15 і т. п. А то часом маємо подвійні форми в однім реченні: Волки тяжкіе *которыйи* 112, Жоны богобойныйи и учивые 73, Вчинки его злыи были, а брата его справедливые 214 і др. Усе це промовляє, що тут $\epsilon=i$.

6. Те саме маємо і в речівниках м'якої відмінни, тільки кидається в вічі, що тут під наголосом звичайно стоїть *и*: G^1 з *землѣ* (див. Словник), *вонѣ* 462; N^3A^3 *баламутнѣ* 631, *днѣ* 8 — *дни* 187, *кораблѣ* 649, *королѣ* 506.653.641—*короли* 641.643.644.660, *кн(я)зѣ* 70, *купцѣ* 646—*купци* 649.647, *мужѣ* 45, *молѣ* 172, *олтарѣ* 276, *пророци* 179; так само: *мысли* *порожнѣ* 308.419 і т. п.

7. В 2-м та 3-м ступні прикметників маємо, крім нормального *и*, також *e* або *и*: *волнѣишіи* 616—

волнейшии 134, зацнѣйшии 563 - зацнейшии 344, мож-
нѣйшии 215—можнейшии 646, надостаточнейшей 141—
-нейшее 197, назацнейшии 131.560.129, накоштовнѣй-
шей 195— -ейшого 647, подлѣйшии—подлейшии 398,
светлейшая 142; так само: раднѣй - радний - радней
(див. Словник) і т. п. Уживання в цих формах *ь* чи
е, *и* пояснюю змінним наголосом в них: звичайно бу-
ває він на цьому *ь*, але часом падає й на пень слова.

8. В приказовім способі: держѣте 601.282.334 і
держите 499.494, стережѣтеся 222.456 і стережитесь
456, розумѣймо і розумеймо 458 і т. п. Див. далі,
приказовий спосіб.

9. Дієприслівник, як що не має кінцевого на-
голосу, не має *ь* на кінці: посередини 652, посреди
595, впосреди 606, вкоротци 291 і т. п. (в XVI ст. в
українських стародруках маємо: посре́дѣ).

КА виявляє надзвичайно цікаве явище в зміні
ь - е в залежності від наголосу: під наголосом зви-
чайно пишеться *ь*, без наголосу *-е*, що проведено тут
надзвичайно послідовно¹. Цього явища в нашій літе-
ратурі не досліджено, а тому я спинюся над ним тро-
хи докладніше.

1. Під наголосом звичайно маємо *ь*: дѣло 72,
грѣшници 409, грѣшными 409, мѣла 620, желѣзныи
620, пѣнезей 124, рѣчей 235.606, вѣдати 279, повѣ-
дिति 364.128, вѣдаєт 613, повѣдят 45, вѣдаючи 23,
довѣдавшись і т. п.

2. В ненаголошенім складі маємо *е* замість *ь*:
беда 620, песок 577, мещанин 120, лекарство 8, сле-
пота 66, цена 611, сведоцтво (див. Словн.), девицю
323, спеваков 634, в мехи 624, стрелами 610, оееро-
вати 281.530, обленюся 196, обецал (див. Словн.), ся
сподевал 308, ся сподевали 154, поведаючи о царстве
1, спеваючи 473, спешечися 204 і т. п.

3. Цікаві й проречисті ті випадки, коли в сло-
вах одного коріння маємо *ь* чи *е* в залежності від на-

¹ Звичайно, це не єдина пам'ятка такого вживання *ь - е*;
напр. в Радзівилівському літопису к. XV-го віку вживається *ь*
під наголосом досить послідовно; див. В. М. Ганцов: Особен-
ности языка Радзивиловского списка летописи, „Известия“ т.32
ст. 206-207, 1927 р.

голосу: оєбра і оєерована 313, вѣшого і вѣщуючи 87, бѣгаючи і бегут 247, грѣх - грешит - згрешили - от греха - грехи - грехомъ - греховъ - грѣшет - грѣшника (див. Словник), повѣдити - поведати 128, повѣдили - оповедали 42, потѣшите 366 - потешайте 491, звѣздъ G² - звезды G¹ - звезду 618, стрелцов двѣсте 128, осветила его свѣтлост 45, о науце и о животѣ 120 і т. п.

4. Говорячи про чергування *ь* з *е*, у нас досі звичайно не брали на увагу да в нього українського наголосу, а виходили з сучасної його форми в літературній російській мові¹, яка часто відмінна від форми української. Ці випадки ніби протиречили правилу про вживання *ь* під наголосом, але тільки тому, що ми звикли (під російським впливом) вживати їх в іншій формі; ось трохи прикладів з КА (зазначаю й старий наголос): приповест 283,305.582, злодей 191.204, А³ дѣла 103, надея 71, надею 141 (пор. галицьке надіюсь), от болести 640, на веки 211.563, целый 267.275, свѣдомы 626, звѣтзество 627, беседуют 200, на беседах 508, наследовати 354, проповедал 392, сметі 311, грѣшет 421, на суде 165 і т. п.

Хитання в наголосі, які знає українська мова XVI-го віку², дає хитання і в зміні *ь-е*, напр.: обѣтница 203.274, обѣтницу 10.290.467, обѣтницами 596 і обетница 268, о хвалѣ 85, ку хвалѣ 74, досвѣтчаєт 289 і досветчаєт 422, рѣчами і речей 510, в пѣснях 441 - в писнѣх 473, звездам 36, дѣтми - детми 347, дѣтми 583, дѣтки 208 і детки 484 і т. п.

В речівниках сер. роду на *-ене* наголос падав або на пень слова або на склад передостанній, що дає нам і КА: досвѣтченем 157 і досветчене 105.159.385, обрѣзане і обрезаєне 244, поколене 614, о полѣпшенью 557 і полепшєню 365 і т. п. Певне хитанням наголосу пояснюються дублети: вѣчный і вечный, вѣрный і верный (див. Словник) і т. п.

Правило про вживання *ь* під наголосом проведе-

---

¹ Так робить, напр., *Е. Карскій* в „Бѣлоруссы“ т. II вип. I ст. 96, 102, 234 і багато інш.

² *Ів. Огієнко*: Український наголос в XVI віці „Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевського“, 1928 р. ст. 444-451.

но в КА постільки послідовно¹ (див. ще в Словнику під словами надева́тися, нарека́ти, обеща́ти, по́вість, річ, сві́тчи́ти і др.), що само собою виникає питання, чи не єсть це діалектична риса мови нашого перекладчика. Як знаємо, в північно-українських говорах, напр. на Поліссі, дуже поширено явище, що під наголосом вживається *i* (чи дифтонгічне *ь*), а без наголосу *e*, напр. дівка — девк^и, мешо́к, бед^а, стен^а, сенцо́, бежі́ш і т. п.²; Інші лінгвістичні явища мови нашого перекладчика не суперечили б признанню його північно-українського походження. Коли б воно було так, тоді можна допустити, що в вимові перекладчика КА існував дифтонг *i̇e* який він звичайно передавав традиційно через *ь*, але часто писав і фонетично (тільки тут не міг дати собі ради), зазначаючи то початкове, то кінцеве зафарбування своєї дифтонічної вимови *ь*.

При виправленні КА друга рука часом підганяла свій правопис власне під правило писати *ь* під наголосом, напр. в формах на землі 8.16, в Христи 303, о крести 100 виправлено кінцеве *и* на *ь*.

Щоби покінчити з історією *ь* в КА, спинюся ще на деяких випадках.

1. Під польським впливом оригіналу наш перекладчик часом писав *я* замість *ь*, напр.: мял быти 428, преслядоване 74, преслядованья 521.630, у преслядо-

---

¹ По російських школах на Україні звичайно існувало стародавнє правило: буква *ь* пишеться тільки під наголосом.

² Див. у Соболевського в Діалектології, у Огоновського в Studien ст. 28 і др., що занотовано для повітів Сарненського, Овруцького, Радомиського, Переяславського, Сосницького і др.

Звертаю тут увагу на те, що в передмові до Учительної Євангелії, видрукованої в 1569 р. в Заблудові, послідовно проведено правило писати *ь* тільки під наголосом; ось звідти приклади: напоследок, наслідника, всѣмъ, вѣки, последняя лѣта, восхогѣ, вѣру, тѣло, имѣяше цѣлу, разумѣючи, мнѣніем, во правовѣрїи, сѣмя, прибѣжище, грѣшных, лѣтостно і т. п.; в ненаголошенім складі скрізь *e*: в начале, нынешни, в вѣре ter, бо-лее, о хлѣбе, в книзе bis, о сло-ве, прибогох, прибогай, оутешасть, в заповедахъ, ленивъ, в дѣле, совещаша, вѣ-скоре и др. Писав цю передмову не друкар Хведорович, бо його видання такого правопису ніде не мають.

ванью 626.598, преслядованаа 627, преслядуют 619 і др.¹; пор. ще яд 246, яст (їсть) 286.287 чотири рази, ядал 408, змѣньку (wzmiankę) чинили 644, чинит змѣньку 4.

2. З традиції часом маємо *ь* по *р*: до крѣсу і крес 247, крѣсови 632, срѣбрени 104 і др.

3. Помилкових написів *ь* зам. *е* не багато: вѣликую 660; звѣрхности 258, звѣрхностям 537 сюди, здається, не відносяться.

4. Чергування форм рѣч і реч (див. Словник) відповідає стану давньому й теперішньому живому. Згідно з старослов'янськими дублетами *тѣлеснѣ*², *оутѣкати* КА, як і інші українські пам'ятки, не знає в цих словах *ь*: телесной 354, телесных 256, телесными 643, утекати 29, утечет 170.619, утек 152, утекалася 628, утекали 103, утекли 75 (пор. польське *uciekać*, що свідчить про *оутѣкати*). Стародавні форми й цвисти 43, цвистет 619. Цікаво, що у всіх формах від *їсти*, *їхати* (див. Словник) ніколи на початку не пишеться *ь*, а тільки *є* (вплив попередньої *ј*: *јѣ* > *ја* > *є*); те саме і в словах, що походять від цих пнів: *єзных* 130, *приехали* 137, *наездом* 444, *ся наест* 338, *ели* 501 і т. п. (див. Словник)³.

¹ Пор. в Пересопницькій Євангелії такі форми, як *дѣкую* і др., див. Житецький ст. 226. В молдавських грамотах поплутання *ь*—*я* дуже часте.

² Форма *тѣлѣсѣ* в церковно-слов'янських пам'ятках дуже часта і її не можна вважати за якийсь виняток, бо ж вона звичайна в пам'ятках XI—XVIII вв.; це була жива форма, пор. укр. довготелесий. В книзі Ф. Рутки: „*Angelicus doctor*“, 1694 р. передається *ь* постійно через *ѣ*: *wiѣra*, *litom*, *rika* і т. п., але *telesnym*, *beztelesnym*, див. *Ів. Огієнко*: Українська вимова богослужбового тексту в XVII-м віці „*Ελπίς*“ 1926 р. кн. 1 ст. 18. В „*Colloquium lubelskie*“ Жиховського, Львів, 1680 р., так само маємо *telesech*, хоч *ь* тут скрізь передане через *ѣ*.

³ Те саме бачимо і в інших пам'ятках, напр. в Радзивилівському літопису кінця XV-го віку: *поехати*, *поеду*, *єхати*, *єхали* і т. п., а також в Новгородських грамотах XIV віку, див. *В. М. Ганцов*: Особенности языка Радзивиловского списка летописи, „*Известия*“ 1927 р. т. 32 ст. 207. Див. в „*Lexikon*“ Міклошича 1865 р. давні *ѣсти*, *ѣхати*. На Волинському Поліссі ще й тепер кажуть *єсти* („*Извѣстія*“ 1914 р. т. 19 кн. 2 ст. 79). В Пересопницькій Євангелії: *прїехала* 59. В Архангельській Євангелії 1092 р.: *ѣсти* 26, *ѣдате* 5.

в. Вживання я—е.

Другою пануючою ознакою „білоруського“ правопису, що знаходимо її також по всіх актах українських канцелярій, а також по всіх літературних творах XV—XVII-го віків, єсть уживання *e* замість *a* чи *ia*. Звичка ця надзвичайно поширилася по Україні, бо ж на західно-українських землях, а особливо на землях північно-українських вона була живою; підтримувалася ця звичка також і південно-слов'янським впливом, бо в рукописах, скажемо сербських, поплутання *a*—*e* дуже часте. Але для України східної, також для деяких говорів України Західної це писання *e* < *a* було чужим для її говору, і тут його вживали лише як правописну звичку, що панувала тоді по всіх канцеляріях. Писання *e* зам. *a* маємо по всіх пам'ятках XVI-го віку, навіть і по таких, як Євангелія Пересопницька 1556 року, і вже тому цієї правописної риси в жаднім разі не вільно вважати за ознаку самої білоруської мови.

Зміна *a* та *ia* на *e* така поширена в сьогодняшніх північно- та західно-українських говорах, що її територія значно більша від території білоруської, де відома ця зміна. Як твердить проф. Є. Карський, «переходъ *a* въ *e* на самомъ дѣлѣ не извѣстенъ многимъ бѣлорусскимъ говорамъ», явище це «особенно распространено на югѣ и юго-западѣ Бѣлоруссіи; на югѣ видимъ совпаденіе съ подобной же чертой сѣверно-малорусскихъ говоромъ»¹. Через це, здається мені, не маємо права уважати *a* > *e* ознакою тільки білоруською,— вона чи не більше ознака таки наша, українська, яку й до канцелярій і до літератури XV—XVII віків занесли також українці з північно- й західно-українських земель.

Уживання *e* < *a* звичайно буває частіше й послідовніше в залежності від меншого віддалення від південно-білоруських та північно-українських територій; воно досить сильне в тих пам'ятках, що написані на Волині та Поліссі, трохи менше—в Галичині, зовсім

¹ Бѣлоруссы, Варшава, 1908 р. т. II вип. 1 ст. 99 і 102.

мале на Київщині. Правда, правописна звичка писати е < я часто залежала від походження самого писаря та від його ознайомлення з правописом великокняжних литовських канцелярій.

В КА дуже видержане й послідовно проведене правило: під наголосом писати *а*, а в складах ненаголошених писати *є* (виключень не багато). Подам на це трохи більше прикладів.

1. Під наголосом маємо *я* (*а*): свято 14.313, звязаны 110, вязен 128.540, проклятво 660, проклятством 339.508, проклят 404, проклятым 404, десятый 659, семдесят 129.151.624, пятого 297, повстягнул 162, повстягливе 510, дякуючи 131, в невдячности 379 і сила т. п.

2. Ненаголошене *а* наш перекладчик звичайно передає через *є*: мѣсец 612, мѣсецу 355, о мѣсецех 624.154, пѣнези 21.41, тисеча, тисечи (див. Словник), петно 510.639, сприсегли 127, памет, памети, паметаєте, паметали, паметайте, запаметливым, споменул, паметаючи (див. Словник), лекался 40, ся лекайте 187, колодезя 618.619, десетину 559, осегали 207, редитися 259, огледатися 250, огледали 179, огледається 394.552.559.525, поклекнувши 38.50, затресну 585, вытресши 97, тресене 626.642, ахайене 292, ерусалимлен 156, критене 535, мѣх волосеный 612, глиненны начиня 526, одиннадцатый 659, дванадцетый 659, дванадцети 132, пятнадцет 150.405, двадцет 297, жедаю 461, жедал 268, щедѣти 398, честовал 154, почели 514 і т. п.

3. Можна подати дуже багато прикладів, коли в словах одного й того коріння ставиться то *я* то *є*, в залежності від наголосу: пять 16.347.557.619, пятого 297 і петисот 350, девятый 659 і деветь 395, полягут 626—полегли 551.581, принял 154.277—принела 41.166, злякся 124.585, улякшися 135 і злеклися 90, полекалися 65.121, улекнувшися 13, злекнувшися 45.51, проклят 404—кленѣмо 168, кленѣте 282, тягнут 164—стегни 20, стегається 418.610.627, вытегнувши 140.152, вытегал 399, обтяжены 373, обтяженьем 382—обтежати 484, обтежал 33, обтежил 366, вязен 128.540, вязни 586, звязаный 13, розвязаный 653.654, увя-

заних 620—везеньє 115.396, везеня 123, звезанья 364, везати 46, звезати 119, звезал 199, звезали 124, звезавши 115, звезаний 654, розвезаны 620, розвезали 620, жадаю 374, жадаем 373, жадаючи 509—жедали 14, жадаючи 136.173.373, пожедлиности не пожедай 260, свято 319.511, свят 278.180, N³ святы 179.278—светого 319, светыми 179.361, N³ светыи 321, присяг 551.558—присегнул 551, присегали 172 і т. п.

4. Рг 3^a: *важет* 619, *валчет* 646, *грѣшет* 253.515, *значет* 595, *купчеть* 646, *походит* 169.281.564.610, *служет* 265.276 і т. п., але при кінцевім наголосі: *хотят* 624 і др. Так вимовляють і сьогодні в північно-українських говорах.

5. Дієприслівники: бавечися 40, бачечи 646, блюзнечи 29.619, блудечи 307, боечися 148, валчечи 582, верещати 92, виводечи 157.274, видечи 13, вчечи 158, гордечи 423, губячи 620, дѣлечи 11, зычечи 321, ломечи 12, мыслечи 260, мстечися 283.496, мучелися 184, носечи 372.508, огледаючися 250, отводечи 314, подносечися 470, помнечи 512, постечи 151, просечи 138.488, рычечи 193, робечи 310.501, родечи 253.508.628, свѣтчечи 97, служечи 110.141, смотречи 344.584, твердечи 48, терпечи 73, учечи 110.274.467.469.534, хвалечи і др.

6. Займенник *ся* в дієсловах: *выполнилосе* 166, *диялосе* 23, *затмилосе* 238.619, *затраслосе* 20, *зобра-лосе* 72, *множилосе* 29.66, *розросталосе* 66, *розносило-се* 72, *сталосе* 28.39.89.100.155, *трафилосе* 52.108, *удали-се* 437, *упсдобилосе* 465 і т. п.

7. Форма *святоблivityю* 196 і т. п. мислиться *яко* зложене слово, а тому з двома наголосами, *цеб-то* склад *свя* тут наголошений.

8. Уживання *я > е* в залежності від наголосу проведено в КА постільки послідовно, що дає можливість допускати, що це риса мови самого перекладчика, *цеб-то* що він походив з якихсь північно-українських земель; до цього ж висновку привів нас і аналіз історії *ь* в нашій пам'ятці.

Проте не треба забувати, що *я > е*, як і *ь > з*, це були сильно вкорінені в XVI-м ст. правописні звички, які могли й не відбивати правдивої мови автора.

До певної міри на це вказувало б те, що в КА маємо це $я > е$ в однозвучних словах, напр.: в пожадли-вості—в пожедливості 238, клятвою—клетвою 127, насвятшимь 630—насветшого 564, двадцат—двадцетт (див. Словник), двадцати 605 — двадцети 63, десяти 136.628—десет 347, двеманадцат 159—дванадцет 28, святого 7.47—светого 3, святому 71—светому 9, свя-тым 282—светым 22, святобливост 220—светобливост 283, святобливостю 196—светобливости 258.435, свя-токрадѣж 243—светокрадци 511, чинять 641.105—чи-нет 276.342.571.183, збѣглося 118—збѣглосе 88, дѣя-лося 102—диялосе 23, сталося 123.250, сталися 246.562—сталосе 28.39.49.74.89.100.155.243 і т. п. Ще приклад: Зрушилося все мѣсто и збѣглося много лю-дей 118. Ці подвійні форми, звичайно, могли пов-стати і в результаті боротьби традиційного правопису з живою вимовою, що часто бачимо в КА; части-на цих слів могла різнитися й наголосом.

9. Аналізуючи залежність зміни $я > е$ від наго-лосу, треба оперувати тільки з давнім наголосом (за-значаю наголос): присега 558, присегою 559, рѣстет 480, звѣтежил 379, деревеным 621, деревенны начи-ня 526 і т. п. Деякі форми знають хитання місця на-голосу, що відповідно відбивається й на уживанні $я$ чи $е$, напр.: прийняли 392.410 і принели 92.376, взя-ли 392.393.489 і взели 109.180; назаранина 13—наза-ренин 121, израилтяне 268—израилтене 394, макидо-няне 292.386—макидонены 386; веселячися 282—весе-лечися 468, держачи 465—держечи 470.506, дрыжачи 45—дрыжечи 89, молячися 5.64—молечися 232.447.487, приводячи 619—приводечи 72, слышачи 10.26.45.92.116—слышечи 199, ходячи 232—ходечи 13, хотячи 32—хотечи 8.33.106 і т. п.¹

На основі всього вищесказаного прихожу до та-ких висновків:

---

¹ Приклади на $я > е$ в залежності від наголосу див. ще в Словнику під словами дванадцять, зв'язати, оглядати, пам'ять, присяга, рядити і т. п.

1. В науковій літературі досить часто змішують пам'ятки українські з білоруськими, не маючи виразних ознак для їх докладної класифікації.

2. Вживання *е* замість *я* чи *ь* в українських пам'ятках (як що вони не північно-українські) єсть головною традиційною правописною рисою, а не ознакою їх приналежності до білоруських пам'яток.

3. Поплутання *ь—е* в пам'ятках українських ніколи не проводиться так послідовно, як в білоруських.

4. В українських пам'ятках, що знають традиційне *е > ь*, постійно багато випадків *і > ь*, чого не знають пам'ятки білоруські.

5. Пам'ятки, які знають *я > е* та *ь > е*, але при тім знають також і *ь > і*, треба вважати за українські.

6. Зміни ненаголошеного *я* на *е* не можна вважати за явище тільки білоруської мови, — ще в більшій мірі це явище українське.

7. Зміни *я > е*, менше *ь > е* добре знані й українським говором, особливо північним, яких територія в XVI-м віці була значно ширшою від теперішньої.

8. Вже на основі вживання *ь* та *я* можна ствердити, що Крехівський Апостол — то пам'ятка українська.

I. ФОНЕТИКА.

§ 1. Фонетика КА надзвичайно цікава й цінна, — вона охоплює всі важніші явища живої північно-української мови XVI-го віку. Багато місць в КА, переписані теперішнім правописом, брешуть зовсім близько до сучасного. Порівняння фонетики КА з фонетикою сучасної живої української мови наочно переконує нас, яка мала різницю між ними, хоч і ділить їх майже чотириста років; а це разом з тим підкреслює, якою фонетично розвиненою була українська мова вже в XVI-м віці, в той час, коли нарешті в нас запанувала ідея про вживання живої мови в літературі. Очевидно, українська мова культивувалася й до того часу не тільки у простого народу, який іншої мови не знав, не тільки по урядових канцеляріях, але й се-

ред нашої інтелігенції, духовної й світської, яка й надала їй багато відповідних рис, що облегчували їй шлях до мови літературної. З цього погляду фонетика КА, яко пам'ятки власне того часу, коли в нас вперше входила жива мова до літератури, надзвичайно цінна.

Звичайно, перекладчик КА був вихований в традиціях церковно-слов'янського правопису, якого й тримається він міцно в своїй праці. Реформація, поваливши стару ідею про ідентичність мов церковної й літературної і привівши живу українську мову до літератури, не довела в нас своєї праці до кінця,— вона позоставила старий традиційний церковно-слов'янський правопис і для нової літератури. Але цей застарілий правопис в дуже багатьох точках суперечив живій українській вимові, а ще частіше затемнював її, тоді як автор, прихильник нових реформаційних ідей, все намагався писати живою народньою мовою. Звідси походить та сильна боротьба церковно-слов'янської правописної традиції з живою українською мовою, яку так часто бачимо в КА. Цей традиційний правопис дуже часто сильно перешкоджає історикові мови дослідити правдиве тло теї чи іншої фонетичної риси, бо він, правопис, ці риси постійно затемнює й плутає.

Польський вплив, що такий сильний в Словнику КА, зовсім малий в фонетиці; те саме треба сказати й про вплив церковно-слов'янський: в фонетиці його майже нема.

Мова перекладчика КА, як говорив я вище, належить до північно-українського наріччя, докладніше — до правобережного полського говору, але до якого саме, окреслити те точніше не можна. Скрізь в фонетиці бачимо північно-українські риси в такому стані, як чуємо їх ще й сьогодні, і в цім полягає велика цінність мови КА для історії української мови.

1. Голосні звуки.

§ 2. *Зміна о, е в новім закритім складі* — це найголовніша особливість фонетики української мови.

Полягає цей процес в тім, що кожне давнє чисте *o* чи *e* в позиції перед складом, в котрім був один з редукованих звуків *ъ, ъ, и*, міняється на інший звук. Початок цього процесу треба віднести ще на праслов'янську добу, а то з теї причини, що подібну зміну (але трохи відмінну) знають також інші слов'янські мови, напр. польська, чеська, лужицька, сербська; на це вказує також дуже давня зміна *e* на *i*, про що вже знають пам'ятки XI віку¹.

Сам характер цієї зміни не вияснений в нашій науці остаточно, хоч писалося про це досить багато. Найбільше поширене пояснення говорить про здовження *o, e*, як результат зникнення зредукованих *ъ, ъ, и*; ці здовжені звуки, перейшовши ніби дифтонгічну стадію, дали нарешті звук *i*. Але справа в тім, що ані здовженности *o, e*, ані їх дифтонгічних стадій остаточно не маємо чим переконуюче довести; правдиво ще Ягіч питав, чому здовжились перед складом з заниклим *ъ, ъ, и* тільки *o, e*, а не інші голосні. Проти дифтонгічних стадій сильно говорить те, що в давніх наших пам'ятках ніде ані разу не маємо жадного зазначення дифтонгів, хоч знаємо, що, напр., чеські пам'ятки XV-го віку вміють виразно зазначати свої дифтонги. Сама природа українських дифтонгов не з'ясована докладно, головно з теї причини, що їх на місці правдиво науково досліджувано дуже мало, а існуючі лінгвістичні записи недокладні або й невірні; ось тому ще Брох назвав українські дифтонги не справжніми, а сьогодні в існування їх не всі вірять. В польській мові з *woz* повстало *wóz* в результаті подібного ж фонетичного процесу, але більшість польських учених відкидає дифтонгічну стадію в цій зміні.

Спроби вияснити істоту процесу зміни *o, e* на *i*, які зроблено в останній час (Ганцов, С. Смаль-Стоцький,

---

¹ Т. Lehr в „Rocz. Slaw.“ VII. 103 зовсім безвідставно відносить це явище в пам'ятках на половину XII в., пор. Е. Тимченко: Курс історії українського языка, Київ. 1927 р. ст. 123-124 (à proros, звідки Тимченко цитує Збірник 1076 р.), а також мої „Пам'ятки старослов'янської мови X-XI віків“, 1929 р.

Курило, Томсон і др.), не дали позитивних результатів, допровадивши тільки до ще більшої розбіжності думок в цій справі. Скажемо, А. Томсон намагається навіть довести, ніби «справжніх закритих складів, як в Італійському і німецькому язиках, в українському ніколи не було», цеб то підриває найміцніше досі положення, що процес зміни *o, e* на *i* відбувався в залежності від закритості складу.

Процес зміни давніх *o, e* не дав однакових результатів в українських говорах; в південних говорах в теперішній час скрізь маємо монофтонгічне *i*, і то незалежно від наголосу, цеб-то як в наголошенім, так і в ненаголошенім складі; навпаки, в говорах північних маємо з давніх *o, e* різні звуки — *y, ю, и* або т. зв. дифтонгічні сполучення, але вже головно в наголошенім складі, а в складі без наголосу *o, e* не змінюються (виключаючи випадки зміни в закінченнях).

2. Українські пам'ятки з XIV-го віку почавши на місці чистих *o, e* в закритім складі часом мають *y, ю*, інших звуків тут вони ніколи не знають. Поширення *o > y* в теперішній час не велике, навпаки в XIV—XVII-м століттях це *y* знають пам'ятки з найрізніщих місцевостей, — Буковини, Львівщини, Перемищини, Полісся, Волині, Поділля, Київщини, Полтавщини і др., цеб-то майже з цілої території України¹. Не треба тільки забувати, що пануючий правопис XVI-го віку не дозволяв писати фонетично *y* замість *o* в закритім складі, — що певне відбивало й церковну тодішню вимову, — а тому прикладів для вияснення цього важливого процесу маємо не так вже багато.

Але ми були б далекими від правди, коли б стали твердити, ніби писар XVI-го віку вимовляв слова *конь, взор, мой, мог, однесши* і подібні так, як написано; що це дійсно могло бути не так, і що свої

---

¹ Правда, приклади XIV—XVII віків знаємо переважно з актової мови, з мови канцелярської, а відомостей про походження писарів цих канцелярій не маємо. Не виключено, що писарями по урядових канцеляріях сиділи переважно північно-та західно-українці; а коли так, тоді б процесу зміни *o* на *y* не можна розтягати на дуже широку територію (протипно думає Т. Lehrl, „Roczn. Sl.“ VII. 79).

етимологічні написи в XVI ст. могли читати й фонетично (кунь, взур, муг, однуши), на це вказує, напр., хоча б польський правопис XVI в. В мові польській в XVI ст. панувала вже для закритих складів вимова *ó*¹, але по всіх пам'ятках того часу звичайно писали *o*, а не *ó*, напр. в Новім Завіті М. Чеховича 1577 р. маємо в передмові: *ktory, ktora, ktorych, roznica, mogli, slow, czasow, narodow* і т. п.; те саме і в Нових Заповітах Секлюціяна 1552 р., Шарфенбергера 1556 р., в Біблії С. Будного 1572 р. і др.

Польський оригінал КА, Біблія 1563 р. ніде не знає *ó*, тут скрізь маємо тільки *o*, напр. на ст. 1416: *ktorzy, krolow, krolem, panow* і т. п.; очевидно, польські писарі й читачі XVI-го віку читали ці слова тільки як *którzy, król, panów*, хоч і писали етимологічно. Звідси роблю логічний висновок, що те саме могло бути і в літературі українській, а зокрема в КА. На це може служити ще такий доказ: передаючи польські слова оригіналу *dobr, krotofil, zon, gotow*, перекладчик КА передав їх через дубрь 11, крутофиль 329, жун 508, готувь 21, цеб-то передає польське *o* закритого складу через *y*.

Що писар КА знав може й *i* з *o*, але звук передавати таке *i* через *o*, на це вказує такий цікавий приклад: на ст. 126 знаходимо: «онши р'чи», де «онши» вжито зам. інши. Уважаю цей приклад за міцний довід, що в XVI-м столітті, пишучи конь, могли читати написане як кунь чи навіть кінь.

3. Традиційний правопис і церковна вимова наказували писати в закритих складах тільки *o*, *e*. Як не пильно тримався перекладчик КА цієї засади, все ж таки він часом помилявся і писав фонетично по північно-українському, цеб-то в наголошенім складі писав *y*, *ю*², вимовляючи їх може дифтонгічно, а в ненаголошених позоставалися *o*, *e* незмінними, напр.: *вzur* 253—*взором* 536, *груш* 611—*гроши* 611, *кун* 610 *bis*. 611—*на конь* 610, *покуй* 600 *bis* — в *покою* 402,

¹ J. Łoś і др.: *Gramatyka języka polskiego*, Краків 1923 р. ст. 174.

² С. Смаль-Стоцький (*Grammatik*, 1913 р. ст. 81-82) пояснює це *ю* білоруським впливом; на це мало підстав, як пока-

тот хромый был над звычай иньших хрум 12, муг 72—
можеи 320, на пагурку 94, рувне 92, рувни 221, до-
тул 210.237.324 — дотуля 651.544, откуль 51.104.247.
250.514 — откуля 349, покуль 43.323.423, потум 552,
тулко 41.281, кулко 196 і др. (і поруч етимологічно:
взор, грош, мог, колко, откол, оттол, оттоля, поколь,
кон, потом, только і др., див. Словник); завсюгды 18.
92.251.196 і др., отусюл 434.566.605 і др., однюсши 66
—однести 550 (поруч: завсегда 12 sq. і др.¹.) Те са-
ме в G³ дубрь 11.28—добро 422, жидув 277—жидови
54, жун 508—жонами 3, крокув 3, днюв 28 і др. (по-
руч: жон 508, добрь 442). В повногосних формах
зміни о>у не знайдено ані разу; звичайно, ніде нема
й якогось зазначення дифтонгічної вимови, цеб-то пе-
рекладчик КА вимовляв о в закритім складі стисне-
но, дуже лабіялізовано, зовсім близько до у, що він
і зазначав звичайним у. Це б промовляло взагалі про-
ти дифтонгічної теорії в зміні давнього о на і.

4. Сучасні північні говори² знають т. зв. диф-
тонгічний звук в ненаголошенім закритім складі тіль-
ки в прикметникових та прийменникових закінченнях.
Це ж таки частенько маємо і в КА в постаті у чи ю,
а саме: 1. в D¹ жіп. роду: ку онуй 256 - онои 106, к
туй 16.442 - тому 281, юй 50.343 - G¹ єи 50 sq., сво-
юй 255 - своего 507, всюй 96.587 - усею 279, к нюй
31.304.407 - до него 650.588; 2. в L¹ муж. і жіп. ро-
ду: на другум мѣстци 252 - другого 109, в офѣри жи-

зав Т. Lehr в „Roczn. Slaw.“ VII. 104-106. А вже на лемків
напевно жадного білоруського впливу не було, а між тим у них
частенько маємо ю в закритім складі. В лемківській Псавтирі
(переклад о. Івана Преслопського половини XVIII-го віку), пи-
санім живою лемківською говіркою, маємо: вывюль 1276.223,
стерюгъ 27.246, стерюх 216, на нюм 3246, пурвалъ 323, мюць
146.174, мюцный 10, тюлко 253, G⁸ народюв 135, дорюгъ 27,
ворюг 13 і т. п. Про цього Псавтиря див. мою розвідку в львів-
ських „Записках“ 1930 р. т. 99 на пошану К. Студинського.

¹ Форма N⁸ забийци 37 походить, звичайно, від забити, а
вбийца 508 від вбити; але мужобойца 153.191.214.

² В білоруськім це теж часте явище, див. Карського, „Бѣло-
руссы“ II. 1. ст. 115-116.

вуй 454 — до Б(о)га живого 76, у грецкум¹ 42 - грецкое 277, о чум 189.580 - чого 2.11, в тум 27.32.237 sq.— с того 608, в туй 66.619, в нюм 397.238.595.643 — з неї 69.166, о всюм 389, во всюм 117, на всюм 117 і т. п.

5. Знає КА і *ь* (=і) зам. давнього *е* в закритім складі, напр. мѣч 33.652—мечем 599.611, пѣч 34 - в печѣ 595, святокрадѣж 243, ячмѣнь 611 - ячменю 611, ремѣн 70, ступѣнь 509, камѣне 182.658, камѣнем 659 і др. Цікаві дієслівні форми з *ь* в закритім складі: вѣль 141.550 - вил 141.435, завѣл 643, звѣл 391.589.628, навѣль 118 - вели 46, приведен 135, отвѣл-ся 128, подвѣль 50, перевѣзшися 146, привѣзшися 155, вѣзся 99, отвѣзши 109, по всій 5 - по всей 95 sq., всѣдши 113.146, привѣдши 25, привѣль 138.277.22.140, увѣл 118 (і поруч: звел 260, вывел 128.120, привел 260, отвезлися 109, поднес 54, стерег 128 і др.; звичайно, в цих формах *е* може бути й зам. *ь*, див. вище ст. 239-240). Форми: срѣбрены 104, серѣбрениковъ 104 могли віддавати й традиційно *ь* по *р*.

6. Поплутання з аналогії, на зразок кінь - кіня, може зазначена в КА формою: убѣръ (ubior) 50.621—убѣром 507, уберов 624.

7. Як то звичайне в північних говірках, приставки до, по позостаються незмінними: дозволил, дознали, достанеш, достали, доткнутися, побраня, позван, познали, помнечи, помста, порвати, послати і др.; перед *й*: дойти, поймали, пойти і др.; так само прозвищем 600. Давні приставки отъ, надъ, подъ, съ, объ, къ, изъ, рѣз перед пнем, що починається з двох приголосних, переходять в ото, надо, подо, зо, обо, во, розо: отозвался, отопхнени, отослати, зобрали, зобраны, зобрано, зозволял, зопсовати, зопсується, зослан, зостати, зоставил, зостали, обошлѣте, зошло, надошла, возвал, возван, розорвали, розознайте і т.п.

---

¹ Може під впливом подібних форм пвсталала й форма D⁸ грехум 515, коли тільки це не описка; правда, такі форми в-домі і в польськїм, напр. в Новім Завіті Секлюціяна 1552 р. Akta 11: apostołum, ст. 1 błędum.

(див. Словник)¹. Маємо *o* також і перед *й*: зойтися 125, але *o+и* звичайно дає *и*, див. далі § 19. Так само в прийменниках: зо мною 602, зо всим 51.82.98, зо всіх 66.433.614, зо всіми 112.113, зо всяким 455, надо мною і т. п.; форма: зу всякою 435.498.512 повстала скорі через вимову ненаголошеного *o* як *y*, по § 15.

8. Через велику важливість питання про зміну давних *o*, *e* в закритих складах, коротенько покажу тут, як виглядає цей процес в молдавських грамотах². Ніде ані разу не стрів я жадного нятяку на зазначення якогось дифтонгічного звука, — скрізь маємо тільки *y* (чи *ou*), *ю*. Вже найперші грамоти знають це явище, напр. Сочавська грамота 1395 р.: кролювѣства, а далі в XV, XVI та XVII віках ці *y*, *ю* звичайне явище, напр.: броуд 1583, боулше, булшого, булшеи, булшую, булшее, наибулшии, наибулше 1428 і др., на годушлю 1472, докул 1421, долувь 1489, дотулъ 115. дум 1650, крувь 1439, кулко 1448, по кулкосъ 1456, кумнат XVI в., покуи 1499, упокуи 1561, пуд великою 1480, пультора 1606, руд 1650, свуи 1650, тоулко 1439, съ тюткою 1513, тютка 1558, тютци 1596, тютки 1608, Тимуш 1663 і т. п. Те саме часто в G⁸ муж. роду: предкув 1462, кролювь 1462, Ахматовичювь 1462, запиосувь 1462, панув, волоувъ 1559, звичаювь 1561, поханцювь 1594 і т. п.

В D¹ та L¹ прикметників та займенників маємо те саме: юй 1481, по моюй смерти 1650, жони своюй 1650, по своюй смерти 1650, на полнумъ мѣстыци 1466, на которумъ 1466, на Хрускумъ шомузъ 1466, на долгумъ гринду 1536, на кумъ станеъ 1457, при тумъ 1435, оу тумъ сели 1458, ни вь чюмъ 1462, ни оу чоумъ 1472, потумъ 1462, напотумъ 1462 і т. п.

В теперішній українській мові, коли слово розпочинається з *o*, що знаходиться в закритім складі, то це *o* змінюється на *i* й обов'язково приймає протетичне *e*. Це саме бачимо вже в молдавських грамотах, напр. Васлуйська грамота 1436 р.: наиткилъ (=навідкиля, цікаво, що тут вже процес *o > i*), хто ут мого роду 1650, щобы був проклат вут триста отец 1650.

Цікаво, що такі ж *y*, *ю* частенько маємо і в Rr 1⁸, напр.: слюбуюмъ 1395 р., потверждаюмъ 1439, вѣдаюмъ 1448, визнаваюмъ 1458, имаюмъ 1499, хочумъ 1460, будумъ 1499 і т. п.

Зміну *e* на *i* в словах на *-еніє* занотували молдавські грамоти в багатьох випадках ще з 1395 р., напр.: богоявлѣннѣя

¹ Історію зміни цих префіксів добре вияснив В. Ганцов в статті: До історії звуків в українській мові. І. Укр. „зйти“, „підіймати“, „розірвати“ („Записки“ київські, 1926 р. кн. VII—VIII ст. 74—85).

² Я зібрав для своєї монографії про мову молдавських грамот великий матеріал, — більше 600 актів; тут подаю, звичайно, лише частинку матеріалу, подаю, крім того без точного зазначення джерела, звідки приклад взято; зазначаю тільки рік акту.

1395 р., безь противлинья 1435, оучынииніе (*ie=ε*) 1437, жбъвъ-
линіе 1437, безь порушѣніа 1438, потвержынье 1448, призволѣ-
нья 1448, безь рушѣніа 1448, прирожынье 1448, по изволѣньемъ
1448, оумышлиныа 1462, потвержиніе 1462, безь усымнѣніа
1470, до засклелѣня 1609, вершѣне 1614, бачинье 1632, допу-
щиніе 1510 і т. п.

Звук *i* (чи *и*) на місці давніх *o*, *e* в закритім складі поди-
бується в молдавських грамотах не рідко: осим 1543, Єфрим
1548, сим 1543, осимдесѣт 1587, напотим 1598, село Старосил-
ци 1528, шистсот 1570, шисть копи 1600, шисть овци 1600, ис-
пилно 1644, Офрим 1623, тѣтка 1623, Тодир 1644 і т. п. Так
само: Трифещив брод 1663 р., болярѣв 1644 і т. п.

Перед *-ьць* попереднє *o* переходить на *i*, напр. в донацій-
ній Сочавській грамоті 1488 р.: на Яблунивецу, = на Яблунів-
цю, № Яблунівець. Сюди, певне, треба віднести й кунец 1619 р.¹

9. В останній час в українській науці багато займаються
вивченням зміни *o*, *e* на *i*. Роспочав це нове вивчення *Вс. Ган-
цов* двома своїми дуже цінними працями: 1. Характеристика по-
ліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку, „Записки“
Київської Академії Наук, 1923 р. кн. II-III ст. 116-144, і 2.
Діалектологічна класифікація українських говорів, там само,
1924 р. кн. IV ст. 80-144, з додатком діалектологічної мапи. На
ці праці появилася ряд рецензій: 1. *Є. Тимченко* в „Україні“
1924 р. кн. IV ст. 157-158. 2. Різка й мало обгрунтована *С.
Смаль-Стоцького*, „Slavia“ 1924 р. т. III ст. 462-470, 695-706.
3. В „Slavia“ 1925 р. т. IV ст. 149-160 під назвою: К україн-
ській діалектології *Н. Дурново* вмістив змістовну рецензію,
більше направлену проти неоправданих закидів *С. Смаль-Стоць-*
кого. 4. *Ів. Зілинський* в львівських ювілейних „Записках“
1926 р. дав рецензію (не спокійну) під назвою: До питання
про діалектологічну класифікацію українських говорів, ст. 1-19.
5. *Al. Margulies* в „Archiv“ 1926 р. т. 40 ст. 312-314.
6. *A. Meillet* в „Bulletin soc. ling.“ т. 25 ст. 165-166. Крім
цього з'явилися ще праці: *Ол. Курило*: До характеристики й
процесу монофонгізації чернігівських дифтонгічних звуків,
„Україна“ 1925 р. кн. 5 ст. 14-37. *С. Смаль-Стоцький*: Полісь-
ські мішані говори і поліські дифтонги, „Slavia“ 1927 р. т. VI
ст. 28-39, нічого нового. Добрий критичний огляд цілої літера-
тури цього питання за сто років подав *Іван Галюк*: Як дослі-
джувано українські дифтонги. „Записки“ київські, 1926-1927,
кн. IX. 254-277, X. 99-115, XII. 12-39. Нарешті появилася праця
невомвої *О. Курило*: Спроба пояснити процес зміни *o*, *e* в но-
вих закритих складах у південній групі українських діалектів,

¹ Форма кінєць повстала з КОНИЦЬ фонетично правильно, не потребує-
чи для цього ніяких аналогій; твердження *Є. Тимченко* і др., ніби в цій і по-
дібних і повстало „під впливом форм вищих відмінків“ (Курс історії україн-
ського язика, 1927 р. ст. 127) вважаю непорозумінням. В північних говорах,
де звичайно *o* змінюється на інший звук головно під наголосом, маємо незмін-
ні *o*, напр.: коєць, говєць, удовєць і т. п.

з мапою Поділля, Київ, 1928 р. ст. 1-87, відбитка з „Записок“ кн. XIX і далі. N. Trubetzkoy: Einiges über die russ. Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinruss. Spracheinheit, „Zeitschr. f. sl. Phil“ I. 299-300. А. Беекровский: К вопросу о природе дифтонгического рефлекса $\bar{o}$ в переходных сев.-украинских говорах Воронежской губернии, „Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского“, Ленинград, 1928 р. ст. 148-153. А. И. Томсон: О дифтонгизации *e, o* в украинском языке, „Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского“ 1928 р. ст. 318-322.

§ 3. *Повноголосних форм* в КА надзвичайно багато, як і в живій українській мові. Подаю тут лише частину прикладів без зазначення сторінок¹. Ст.-сл. *р* > *ор*: боронитися, боронити, боронячий, заборонити, забороняєт, зборонялся, оборону, обороною, обороньцею, ворот, выворочають, оборочаєт, оборочали, оборочають, оборочаючи, нагороды, нагородили, загородити, дорогою, здорове, здоровья, здоровъ, здорово, здоровы, поздоровляєт, поздоровляють, поздоровте, поздоровляйте, поздоровлене, уздоровляєт, уздоровил, уздоровили, уздоровлены, уздоровленя, королю, королевства, королевати, королевала, короткий, короткими, скоротился, вкоротци, поворозы, порожня, порожних, порожнюючи, спорожнил, порох, порохом, роспрошеным, сором, соромота, соромотне, соромочене, посоромочене, посоромочоно, соромотит, соромотят, сторож, сторожу, сторожово, осторожны, стороны, на сторонѣ, посторонки, хоромною, хоронилися, похоронкою і др.

Ст.-сл. *л*, *лѣ*, у нас *оло*: болота, оболочѣтєся, оболочтєся, оболочи, оболочем, оболочи, волокни, волочимся, выволокли, отволокли, приволокли, зволочитєся, володаєт, волос, голос, голоден, голод, голова, золото, золотый, колодез, колодезя, колодку, королевскую, молодых, молодшая, молоко, молока, молотит, поломя, с поломеня, солодку, солома, солоной, охолодили і т. п.

Ст. сл. *рѣ*, у нас *ере*: беремя, беременя, берег, веремя, верещит, заверещал, дерево, дерева, жерело, жеребей, перед, вперед, наперед, перекладаєт, переложє-

¹ Коли в цій праці при поданих прикладах не подаю зазначення сторінок КА, або зазначаю коротко, див. тоді їх в Словнику, де подано повне зазначення.

ны, переставати, перестане m , опережися, переводити, переводила, перегороду, перепирал, переворотнаа, переворотныи, переворочати, перекормил, серебро, серебра, середный, середных, стерегли, стереже m , выстерегаючися, череды, черева, череву, через і т. п.

Як бачимо, повноголосних форм в нашій пам'ятці дуже багато, але в тім нема нічого особливого, бо ж ці форми в живій українській мові повстали ще в доісторичний час,—десь при кінці праслов'янської доби, чому в східно-слов'янських пам'ятках XI-го віку цих форм вже не мало.

В КА панують повноголосні форми; форм церковно-слов'янських тут надзвичайно мало: сребренымь, сребрении, бремя, посреди, пред, посред, — та й ці форми могли повстати під польським впливом. Розрізняється «голова» від «глава»: О тых головах услышим нижей у главѣ .ѣ. 630. Українська літературна мова взагалі розвивалася так, що відкинула церковно-слов'янську основу, чим вона дуже помітно відрізняється від мови літ. російської, де, напр., надзвичайно багато церковно-слов'янських форм з *ра, ла, ре, ле* замість форм повноголосних. Тільки в говорах лемківських часті форми з *ра, ла*.

Зате значно сильніший чеський та польський вплив, напр.: владнут, владаль, владаючим, власност m , власности, влоский, з влоского, хлоп, млоденци, млоденцов, облоки, посмродила, преложеныи, преложоным, преложенства, превротный, впосреди і т. п. Під польським впливом повстало й лакнути (= ц.-сл. ѡлакати) 616, лакнет 283, лакнем 310.

§ 4. Праслов'янські сполучення *or, *ol перед приголосною напочатку слова перейшли до української мови метатетичними, що й маємо в КА, напр.: робота, работник, робили, ровнаючися, ровный, ровност m , лодю і др.; постійно маємо роз-, рос- (ніколи раз-, рас-): розбирали, розбойников, розница, розный, розум, розумных, розмножу, розмовлял, розб'їглися, розошлися, розбогатилися, розумиет і т. п. (див. Словник). Ці форми дуже старі, бо вже в Супрасльському Рукопису маємо: *робота, робъ, робьнъ, роз-* і др.

Але знає українська мова на початку слова—певне в залежності від іншої інтонації—й *ра, ла*, що не рідко маємо і в КА, напр.: рабове, раменем, лакомцями, лакомый, лакнути, лакне, лакнет, лакнем; див. Словник (останні слова—полонізми).

§ 5. З форм так званого другого повноголосу в КА маємо лише часті тут вмерети і умерети (див. Словник) та отперети, добре відомі й по інших пам'ятках.

§ 6. Звук *е* в вимові нашого перекладчика задньорядний, щоб то не палаталізує приголосної, по якій стоїть; він його завше пише як *е*, напр. божей 235, с племеня 235, через 235, мертвых 235, имени 236, mezi 236, нехай 236, нашего 236, з мене 237, на себе беручи 239 і т. п. Йотоване *е*, щоб-то је наш перекладчик постійно зазначає через *е*, дуже послідовно відріжняючи його від *е* задньорядного; таке *е* в КА знаходимо на початку слова чи складу: его 236, есми 236, есмо 235, есте 236, ест 236, евангелии 235, свого 239, моєю 236, бывает 237, природоное 239, оповедається 236 і т. п.; часом бувають і винятки з цього, яко графічні помилки, але не часті: моему 236, своєю 239, о своем 235 і др. В речівниках середнього роду на -не в кінці маємо так само *е*, а не *е*, напр.: проповедає 235, Уживає 239 bis, здоро^е 14, жиє 404, ѿлийє 371 і т. п. Див. §. 27.

§ 7. Зміна *е* на *о* перед непалатальним складом по звуках *ж, ч, ш, щ* зачалася в українській мові в дуже ранній добі, чому пам'ятки XI-го століття вже добре знають її; цій лабіалізації звука *е* певне допомагав також і одночасовий процес диспалаталізації т. зв. шиплячих звуків. Процес цей широко знаний в українській мові, особливо в її північних говірках. Через це в КА ця зміна на кожному кроці, напр.: жона, жоны, жону, жоною, жон, жонами, жонаты, жолчи, вчора, учоный, на чолах, чорт, чорным, чорно, чорнокнижника, чорнокнижнику, чоловѣка, чоловѣче, чоловѣчого, в чоловѣчом, чого, ничого, ни в чом, ни на чом, к чому, выкладачов 641, шол, вшол, вышол, одшол, пришодши, ишол, нашол, пошол, пришол,

прошел, шостый, шостаа, шостого, шостому, шостую, вечер, мачохою і др. В речівниках в Ab¹, N³, G³, D³: дидичом, оповедачом, мужове, мужов. мечов, родичов, мужом; в прикметниках та діеприкметниках: мужова, мужовою, сторожово, божого, летячого, належачого, вашого, нашого, наболшого, божому, летячому, оповѣдаючому, сѣючому, вашому, горшому, лѣпшому, меньшому, наменьшому, нашому, о божомъ, в чоловѣчом, в вашом і т. п. Дуже часто маємо зміну *e* > *o* в діеприкметникових формах: збужоный, зглажоный, сточоный, учоный, вижон, заложон, збужон, звитежон, зглажон, осужон, розсужон, положонь, высажон, посажон, утвержон, выцвичон, злучонь, прилучон, навчон, посвечонь, порушонь, примушонь, перестрашон, выпушон, збужона, ряжона, сдрожона, потвержона, россужона, зрушона, запушона, вложено, зглажено, назначено, нарушено, недопушено, скажonego, з незличнои, одрожонымъ, нарожоным, осужоным, вицвичоным, назначоным, учоным, затривожоны, переможоны, приличоны, посвечоны, цвичоны, зрушоны, порушоны, ношоны, распорошоны, отпушоны, прирожоных, преложоных, згоржоными, з учоными, примушоными і т. п.

Такий зміні підлягає *e* й по інших м'яких приголосних, напр. по *и*: концови 273, отцового 223; по *р* (первісно палатальним) досить часто: пастырови 596, замероного 639, створон, створоная, створоно, створоны, створонье, створонии, отвороны, церомонѣи, церомонѣям і др.; по *л*: змышлоным 452, змышлона 235. Зміни *e* на *o* по *л* в Ab¹ КА не знає: неприятелем 416, израелем 269, так само в D¹: учителеви 596 і т. п.

Але не рідко в цих саме випадках наш автор традиційно пише й *e*, а не *o*, напр.: чоловѣкъ, чоловѣчому, нашего, мечем, мужем і т. п.; часто вживає подвійних форм (боротьба традиції з живою мовою): отцеве 30.120—отцове 443.474, коньцеви 117—концови 273, дѣдичем 250—дѣдичом 269, мужеве 186—мужове 53, мужев 117—мужов 4.23, D³ мужем 441—мужом 442, зглажен 265—зглажонь 631, положен 221—положонь 34, створены—створоны 265, переможены—переможоны 29, пришедши 128—приходши 64 і т. п.

На кінці слів, а також перед первісно палатальними звичайно в КА лабіалізації *e* не буває, напр.: вже, пшеницю 152, пшеничное 354, жона, але D' жєнѣ 317, ся оженил 322 і т. п. Під впливом аналогії часом може бути лабіалізація *e* на *o* й перед *j*, напр.: нашої 193, о вашой, божой, меньшей, в чоловічой, оживляючою 340 і др.

§ 8. Початкові *ю—о*. На місці праслов'янського початкового *ю*, що позосталося без зміни в південно-та західно-слов'янських мовах, в українській мові з праслов'янської доби маємо *o*¹; те саме, звичайно, і в КА: оден 4sq., один 6sq., однак 187, однакое 354, однакова 364, в озери 657, олей 611 і др.; часом маємо *є* в словах, що повстають від єдин, напр.: єдност 436, єднают 389, єднаючи 375, поєднал 375 і др. (див. Словник), як то маємо і в сучасній живій українській мові.

§ 9. Зближення *въ - у* розпочалося в українській мові дуже давно, ще в добу праслов'янську, чому його знають вже пам'ятки XI-го віку (явище це широко відоме також в пам'ятках сербських та білоруських)². В КА зміна *въ - у* дуже часта. Подаю тут лише частину прикладів (див. їх в Словнику під *в* та *у*).

Початкове ненаголошене *у*, особливо коли воно йде по голоснім звуці, сильно редукується і перехо-

---

¹ Про початкові *ю—о* див. цінну працю Г. Ильїнського: Къ вопросу о чередованіи гласныхъ ряда о, е въ началѣ словъ въ славянскихъ языкахъ, „Slavia“ 1924 р. т. II кн. 4 ст. 232-270. Див. ще: Н. Дурново: Спорные вопросы о.-сл. фонетики: I. Начальное *e* в о.-сл. яз., „Slavia“ 1924 р. т. III ст. 225-271. Jan Rozwadowski: Oboczność *je-||o-* w językach słowiańskich, „Rocznik Słowistyczny“, 1915 р. т. VII ст. 18-21. R. Ekblom: Der wechsel *je - o* im Slavischen, Упсала, 1925 р. Г. Ильїнський: Еще раз о праславянских дублетах типа *jelenъ, olenъ*, „Slavia“ 1925 р. т. VI ст. 387-394, відповідь на статтю Дурново.

² Див. мою працю: „Пам'ятки старо-слов'янської мови X-XI віків“, 1929 р. ст. 102, 109, 119, 127 і др. Пора б уже кинути неправдивий погляд про пізні повстання цієї ознаки, як то, напр., робить Др. Г. Панькович в своїй статті: „Инвентаръ кающихся визитацій“ 1924 р. ст. 12, відносячи це явище на XIII вік.

дять на нескладове *ў*, яке на письмі зазначається через *в*, напр.: *вбивається*, *крови* и *вдавленины*, и *вдалися* дорогою, *вдарит*, *вдарена*, *вже*, *взял*, не *вказет*, не *вказовали*, *вкаменовали*, *вкаменовавши*, *вкорене-ни*, *вмерети*, и *вмиетност*, не *вмѣючи*, не *впадаєт*, не *впал*, и *впали*, *ку* *впаметаню*, *мя* *впокоял*, и *впросили* где ся ему *вродили*, и *втвержали*, не *втер-пиль*, и *втисковъ*, *вх(в)атил*, *входечи*, и *вчасники*, *вчасниками*, и *вченики*, *лихо* *вчинити*, то и *вчинит*, не *вчинил*, и *вчинил*, *справы* *вчинил*, што *вчинил*, а *чи* *вчинила*, не *вчинили*, и *вчини*, *вчините*, *иж* *вчинки*, и *вчителы*, *здоров*, *вшол* і т. п.

По голосній редукується ненаголошене *у* на *ў* і в середині слова: *недовмеваючи*, *невмиетных*, *невмиетност*, *невмѣетные*, *навчити*, *навчаю*, *навчил*, *навчал*, *навчилися*, *навчайте*, *навчаючи*, *навчивши*, *навчон*, *назавтриє*.

Початкове *въ*, *въ* може переходити в ненаголошене *у*, особливо по приголоснім: *увесь*, *уся*, *ую*, *уси* - *усѣ*, над *уси* 235, против *усим*, над *усими*, *даст* *увойти*, *увоиде*, *узяла*, *узяли*, *узявши*, он *уперед*, з *усякого*, з *усяким*, з *усякою*, *уходячих* до *дому* 12 і т. п.

Так само прийменники *въ* - *у* можуть уживатися один замість одного: *Был* в *ласцѣ* в *Бога* 37, в *мене* 143, *Мешкал* в *них* 97, *Мешкали* *есмо* в *них* 114, *Перемешкал* *есмо* в *него* 115, в *нас* 362, *В* *жадного* з *вас* 151; *у* *главѣ* 26.58, *у* *котором* 6, *у* *собѣ* 253, *у* *Христѣ* 212, *В* *книгах* *Моисеевых* *у* *главѣ* 551, *Ест* *у* *тобѣ* 512, *Пѣч* *у* *которой* *был* *положонъ* 34, *Был* *у* *церкви* 174 і т. п.

Часом здибуємо вживання *въ* - *у* одно замість одного навіть в однакових формах: не *входило* 53 — не *уходило* 59, *вси* - *усѣ* 256.428, *уже* - *вже* 469, и *всправедливял* - *усправедливлен* 247, *То* *ест* в *Христѣ* - *Бог* *у* *Христѣ* 375, *Мешкал* в *Симона* 50 - *Мешкает* *у* *Симона* 51, *неумиетных* 610 - *невмиетных* 243, *неумиетности* 240 - *невмиетности* 95, *научителей* 50 - *навчителы* 390, *наученый* - *навченый* 100, *научоный* - *навчонны* 347, *есте* *научени* 211 - *есте* *навчили* 464, в *Єрусалиме* 6 - *у* *Єрусалиме* 110.111, в *воли* 476 - *у* *воле* 189, в *другую* *суботу* - *у* *другую* *суботу* 72, *у* *них* — в

них 214, в полском — у грецком 545 і т. п. Деколи й тут помітно бажання додержуватися евфонії і писати у по приголоснім, а в по голоснім звуц: их урад— на врад 515, и всправедливял 247, Тых и всправедливил а которых усправедливил 266, бываєтт усправедливен 247, сунт усправедливени 247, Простак у мови, але не в розумє 392, перед усѣми—зо всѣми 283, Бог у Христѣ 375, Мешкаєт у Симона 51 і т. п.

§ 10. Жива українська (і білоруська) мова знає цікаве явище,—подвоєння прийменника *в* на *ув*, як що він знаходиться перед словом, що розпочинається задньорядним голосним звуком: роби до поту, а їж *ув* охоту (пор. увесь із *квѣ*). Те саме явище, прийменник *ув* (постійно пишеться *Ѹк*), частенько маємо і в КА,—ще доказ народности його мови, напр.: ув Адаме 253, мешкали ув Азїи 102.86.110.593.595, ув Азѣи 362, ув Атенах 487, сам сотона переменяється ув ангела 393, ув Ахаии 359.98, ув Асу 109, ув Азоте 44, ув Антиохїи 528, ув Асїи 523, ув обув 63, ув огонь 153, ув одно 431, ув одну 647, ув одном 164.415, ув одних 516, скинен ув озеро 655, ув озеро 653.656, ув ознайменованю 7, ув оноє 530, ув оном 426.552.598, ув особе 571, ув отца 207, ув угла 182, полягунт ув улицах 625, ув униженю 43, ув ураде 530, ув урадех 515, ув уста 53.125.167, не уходило ув уста 59, ув устех 184.623 bis, ув утисках 398.482, ув утискѣ 600, маєт ув учтивости 143, корєля ув учтивости мѣйте 184, 185, ув учтивости 337, ув уши 61. Ці форми можна пояснювати не тільки подвоєнням прийменника, але й іншим способом — розвитком протетичного *в* перед голосними *а*, *о*, *у*: у вогонь (а не ув огонь), у возєро, у вуста і т. п. На це єсть вказівка і в КА: на ст. 459 написано власне так: *Ѹ кустакѣ*, цеб-то початкове *Ѹ* написано окремо від слова¹. На це саме вказує до певної міри також і правопис: в КА на початку слова звичайно пишеться *Ѹ*, а в середині *у* (див. ст. 221)²;

¹ Не забудьмо, що в КА скрізь письмо непереривне, цеб-то слово від слова не розділюється.

² Правда, перекладчик КА кожного прийменника приймає за одне ціле з речівником, напр. зучинков 409; див. вище ст. 219.

крім цього, колиб перекладчик КА мислив собі окремий прийменник *ув*, то він кінцеве *в* виносив би над рядок (див. ст. 218-9), чого тут нема ані разу. Ось тому написи *Увугла* 182, *Увулиця* 625, *Увунижє*"ю 43, *Увурадє* 530, *Увўта* 53, *Увуши* 61 і т. п. можна читати: у вугла, у вулицах, у вуниженю, у вуряді, у вуста, у вуши і т. п.¹.

Коли слово починається з *и*, то *зи* (по § 19) дають *и*, напр.: *увынших* 193.626.628, *увысаии* 617, *увысаку* 269.578, *увысуса* 409, *увысусе* 462.491.

Перед словом, що починається з двох приголосних, між якими вдавнину був *з* чи *ь*, маємо *уво*, напр.: *уво* всіх 113.122.235, *уво* всіх 26.478, *уво* снѣ 63; так само: они повѣрили *уво* иванов (йванов?) крест 101.

§ 11. *Зближення артикуляції и та и*. Поплутання *и* - *и* в КА знаходимо не часто, — перекладчик звичайно пильно тримається традиційного вживання *и* - *и*, що свідчить про його освіту та добре знання церковно-слов'янської традиції. Він вільно пише: *хвили* 161, *противнии* 148, *вихроватыи* 148, *чи годитися* 124 і т. п.; в діємниках постійно знаходимо *-ти*, ніколи *-ты*: *чинити* 238, *споминати* 238. Перекладчик КА безумовно читав своє *и* по-українському, цебто як звук, близький до середньорядного, проте на письмі він послідовно відрізняє *и* від *и*. Не думаю, щоби цю послідовність можна було пояснити тільки тодішньою церковною вимовою, — факти свідчать, що в той час в церковній вимові старі *и* та *и* читалися однаково (пор. передачу латинкою: *Hospody romyluj* у Ф. Рутки в його праці 1694 р.).

Проте як не пильно тримався наш перекладчик традиційного правопису, він, як українець, таки пооставив сліди своєї живої вимови звуків *и* - *и*. Так, зам. *и* він писав *и*, напр.: *уныжоным быти* 461, прав-

---

¹ Див. мою працю: „Нариси з історії української мови“, 1927 р., § 178 ст. 97-98. Це ж саме явище досить часто і в творах Скорини, див. в праці Владимирова ст. 269; але у Скорини маємо ще й форми: *вводежу*, *в'водежу*, які ясно показують, що Скорина мислив їх тільки як *в* *водежу*, цебто маємо тут протетичне *в*, а не подвоєння прийменника. Див. *Е. Карські*: *Бѣлоруссы*, т. II вип. 1 ст. 420-422.

дывыи 627, обытовала 387, шлюбыти 388, переносымыи 201, одним разом 256.317.332.340, спомнѣте на дны 574, Чи годится быти (— бити) бичими 124 і т. п.; або зам. *ы* маємо *и*: зичливост 295. Часом маємо подвійні написи: лыскавици 606.616 — блискавици 545. 627.642, N³ дяконы—дякони 509, L¹ в божниці 100— в божниці 97, N³ побожны—погани 189, першый 633 — перший 202 і др.

Часте поплутання *ы* - *и* по *р*, напр.: кривда 381, кривду 33, закрито 58, укрыжовали 421 — укрыжовавши 606, прикрываеѣт — закрываеѣт 335, скрита 467 — скриты 468, скритую 304.344, скритыи 309, до вѣри 74—вѣры 286, з вѣры 409 — з вѣри 273, сотворывый 19—створил 374 і др.

В КА знаходимо декільки прикладів *ки*- зам. *кы*- в приростках, напр.: вибавени 500.259.527 — вибавити 145, викинень 366 — выкинено 33, вѣконуваючи 362 — выконали 448, виходячих 641 — выходячую 660. Прикладів дуже мало, а тому вважаю їх просто за помилки, хоч до певної міри вони могли бути й діалектичними ознаками живої мови перекладчика, бо ж уживання *ві*- часте в західно-українських говорах.

Уже в старо-слов'янськiм маємо дублети: *тисаца* й *тѣсаца*, *нинѣ* й *нѣинѣ*, *Давидъ* і *Давѣидъ*, чому те саме маємо й в КА: *Давыд*, *тисеча*, *тисечи*, *тисечей* — тисячи 613, *нине* 205; але цікаво, що на десятки прикладів з *ти*- маємо тільки один з *ты*-, — тисячи 613, цеб-то наш перекладчик міцно тримається традиційного правопису й пише *тисеча*, хоч жива вимова його знала тільки *тысяча*¹. Згідно з давнім *дира*, *дѣбра*, *дѣбракъ* маємо *диравыи* 547.

¹ А. А. Назаревскій в своїй праці: „Языкъ Евангелія 1581 года въ переводѣ В. Негалевскаго“, Київ, 1911 р., ст. 114 уважає форми „нине“ і „тисеча“ за білоруські; таке твердження зовсім не відповідає фактам пам'ятників, бо ці слова з *и* зам. *ы* відомі дуже часто ще з XI віку, а далі панують по різних пам'ятках. Таке непорозуміння бачимо і в Курсі, 1927 р. ст. 129, *Евг. Тимченко*, що подає форми „тысячею“ та „нинѣшничь“ на зрізок поплутання *ы*-*и*. Про давнє *Давыдъ* див. ще М. V a s m e r: *Altbulgarisches, Davydz*, „Zeitschrift für slav. Phil.“ т. V ст. 134-136.

Поплутання традиції з живою вимовою повело нашого перекладчика до поплутання *ь* з *ы*-*и*, напр.: перемире 279.368—перемѣре 627, з отцы 15 — з отцѣ 565, ку хвале и чти 448—чтѣ не приносяш 660, намѣшні 202, щадѣти 112, о Хрѣстѣ 618, не дѣвѣтеса 214, одѣнь Бог 362, нѣнешнего (відгомін давнього дублету: нинѣшнѣх і нѣнѣшнѣх) 511, на сторожѣ 65, к вѣры 639 і др. Див. про це вище в розділі про *ь*, ст. 238.

Пильне додержання традиційного правопису при написах *и-ы* не дає нам можности робити докладних висновків про характер і ступінь палатальности приголосних перед *и* в вимові перекладчика КА.

§ 12. Звуки *ы* та *и* перед *ј* (нескладове *ј*) не змінюються на *о, е*, напр.: твердои шии 37, на шию 113, шіи А³ 294, крѣют 285, светый 545, семьи 231 sq., такий 197, не пий 515, пиймо 354 і т. п.

§ 13. Зміна *о* на *а*. В східно-українській мові існує коло тридцятка слів, в котрих *о* змінюється на *а*, як що в дальшій складі єсть *а*, напр.: багатий, гаразд, гарячий, калатати, качан, кажан, халява, ганчар, калач, хазяїн і др.; в західно-українській мові ці слова брешуть звичайно з *о*. Більшість лінгвістів пояснює цю східно-українську зміну т. зв. складовою асиміляцією. Таке пояснення досить сумнівне, бо ж маємо сотні інших подібних слів, в яких *о* проте не міняється на *а*, хоч і знаходиться в тих самих обставинах, як і в слові багатий; кидається в вічі, що серед таких слів багато слів чужих, напр. монастир, паганий, карабель і др. Проф. Г. Ільїнський виступив з цінною статтею¹, в якій рішуче відкидає фонетичне повстання цих форм, пояснюючи їх або морфологічно, або запозиченням з чужих мов².

КА додає до цього декільки цінних рис; тут знаходимо: гараздь 419.341.461, гарачий 604 bis, гарачими

¹ До питання про асиміляцію голосних в українській мові, „Записки“ к'ївські, кн. VII—VIII ст. 56-66, 1926 р.

² Позичанням з чужих мов пояснював і я це явище ще в своїй праці: „Наглядна таблиця милозвучности української мови“, Жовква, 1923 р. § 60 та в „Український стилістичний словник“, Львів, 1924 р., під відповідними словами.

604, *гарячост* 604, с карабля 114, в карабли 151.152, на карабли 648, караблѣ великии 167, масядзу (*mo-siǫdzowi*) 595 (а поруч форми з *o*: богатый 160.167, богацтва 172.173, горачий 604, горачость 616, гончар 271, корабль 142.152, поганы 240), а це нам свідчить, що в XVI ст. подібні форми були відомі і в західно-українських говорах, чому сьогоднішня західна вимова цих слів з *o* не єсть єдина стара¹.

§ 14. *Зміна o на a* в многократних дієслівних (*verba iterativa*) формах сягає ще праслов'янської доби, чому таких форм з *a* повно в старо-слов'янських пам'ятках; від глибокої давнини ці форми в великім числі позоставилися в північно- та західно-українських говорах, говори ж східно-українські знають цих форм дуже мало². Цікавий в цім відношенні КА: в нім зовсім не багато ітеративних форм з *a*, напр.: ламался, ламлем, лаmano, ламлет, в ламаю, зламали, поламал, виганяєт, виганяны, допомагаєт, перемагаєт, перемагаєм 267, помагати, помагаю, помагай, подпомагали, спомагати, спомагають, спомагали, храмлючи і др., цеб-то переважно в словах, що і в східно-українських говорах вживаються з *a*. Навпаки, форм ітеративних з *o* в КА значно більше, напр. ся згожало 361 і т. п.

Часом маємо в КА форми з *o* зам. *a*, напр. звичайно перекладчик пише упаметаню, паметати, впаметалися, але часом вимовляє таке *a* лабіалізовано і передає його через *o*: упометане, упометалися (див. Словник, це саме знають і інші пам'ятки XVI віку).

§ 15. *Зближення ненаголошених o - y*. В живій українській мові майже на цілій її території ненаголошене *o* досить виразно підноситься в своїй артикуляції до *y* (вокальна асиміляція, уподібнення голосних); явище це найчастіше буває перед *y* в наступнім складі³. Те саме часом маємо і в КА, але рідко,

¹ Про це ж явище див. ще далі, в розділі про чужі слова в КА.

² Див. *Ів. Огієнко*: Нариси з історії української мови, Варшава, 1927 р. ст. 86 § 142.

³ Див про це найновішу працю *О. Курило*: Спроба пояснити процес зміни *o, e* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів, Київ, 1928 р. ст. 50-68, 83-87.

напр.: дупуцали 437, оуритари (forytarze), пудлуг 644, у (=о) котором 64 і т. п.; в Ab¹: оєброю живую 453, рукую моюю 360 і др. (про дієслова на -увати див. далі в морфології). І навпаки, часом маємо *о, е* зам. *у*, що відоме і в живій мові: Взївши кров телячюю и козловою 569, Через кров козловою и телячею 567 і др. Постійно маємо тільки *коруна, корунован* (див. Словника) з чесько-польського *koruna*. Пор. ще Самоила (Samuela) 15.

§ 16. *Зближення артикуляції ненаголошених е-и.* Ненаголошене *е* в багатьох говорах української мови вимовляється непрорізно, при чому така артикуляція підноситься, наближаючись до *и*. Явище це— «гармонія голосних» — відоме ще з пам'яток XI-го віку, але постійно в малім числі, бо більше трапляється в живій вимові, ніж в творах літературних. Так само і в КА ненаголошене *е* часом передається через *и*, напр.: нимаєшь 209, кимбалом звинячим 342, ничистого 660, завтришнего 171, о невѣсте береминной 627, охристин'шися 40 (поруч: были покрещени 41), V¹ смерти 357, в Макидонїи 87, до Макидонїи 379.490, Макидонїю 358.104, макидонянин 146, макидонский 86 (ні разу *маке-*; див. Словник) і др. Цікаво, що слово «червоний» має тут форму *чирвоний* багато раз (див. Словник), і лише один раз: на червоном 643; в польськїм оригіналї тут постійно *szczerwony*; підкреслю, що й в живій українській мові тут часто маємо *и* навіть під наголосом: на дворі *чїрвоно*, як говорять в м. Брусиліві на Радомисельщині.

Замість ненаголошеного *и* часом маємо *е*, напр.: старшенства 507, старшенством 18, нищети 498, галелейский 2 — галилеяне 6 і др. Достоєнство 236, достоєнства 235.577 пояснюється ст.-сл. *догтоєнъ*. В Рг 3¹ знаходимо *-ет* зам. *-ит*, напр.: Нехай смотреть абы не упал 331, Коли ся выполнет тисеча лѣт 655, Боронет себе 388, Противник ся правде противет 536 і др.

Мале число прикладів цього поплутання може свідчити про виразну артикуляцію ненаголошених *е* та *и*, що, напр., часте в північно-українських говорах¹.

¹ Див. В. Гамцов: Діалектологічна класифікація українських говорів, „Записки“ київські 1924 р. кн. IV ст. 106-107. Про са-

§ 17. Давне *рз* поміж приголосними дає в нас *ры* або *ри*, напр.: укывавеный 628, дрыжал 34, з дрыжанем 443, затривожил 584, затривожили 82, затривоженым 286, трывожит 419—тривожит 349, не тривожитесь 187 — не тривожитесь 190.451, трывожили 432.497, тривога 619, стривожили 598, трывати—триваєт (див. Словник), брымячою 342 і др., але хребет 277, слезы 522, слезами 110, скрегетали 38. Цікаві ще форми, звичайні для української літературної мови XVI—XVII віків: терпливость 421.252, терпливе 141, опатрънoсткю 25, внутръности 541, в нутрностех 377. Але *рз* може дати й *ро*, напр.: дрова 307, кровный 296, кровных 268. Полонізми: кревкий 400, кревки 401, кревкост 318 (див. Словник).

Давне *рз-зр-ор*: чорный 66, черно 612, чорт 318 покормь 277, чортовского 527 і т. п. (див. Словник); так само *лз-зл-ол* дає *ол*: толмача 37. Полонізми: покармь 324, чартовский 509, тлумень 313, в обжарствах 189 (при—обжирства 421).

§ 18. Давне *зз* переходить на *с* чи *з*, згубивши *з*, напр.: створил, створителем, усъхло — усхло 636, сосхнет 160.181, згрешит 208 і др., див. § 45. В положенні перед двома приголосними давнє *зз* дає *зо*, напр.: зобрал 426, зобрали 24, зозволял 39, зозволяли 157, изозволял 123, зойти 117, зопсовати 630, зосланого 179, зотрет 296 і др. (див. Словник на *зо*). Єсть і полонізми: зезволеньєм 279. Боротьба традиційного *со* з живим *зо* часто зазначається в пам'ятці, напр.: со мною 121—зо мною 122.

§ 19. *Сполучення зн* дає в КА *ы* (чи *ый*), напр.: отыйти 374.450, отыймуєт 571, зыйди 605, позыскал 117, позыскали 390, зыскъ 517.104.105, зыску 509, зыскаль 457, зыщем 171, зышло 304.426 і др. Те саме маємо навіть тоді, коли *з* належить применникові, а слово розпочинається з *и*, напр.: зыдолы 378, утекают зыконіи до Листры 74, Мъла два сыны зысака 269, зысаком 577, зысаии 548, на ст. 36 третя рука переробила «со исьом» на зысьом, зыных 23, зыными 84.139,

мий процес цієї вокальної асиміляції див. О. Курило: Спроба, 1928 р., ст. 68-70.

увыньших 193.626.628, выньших 432, увысаи 617, увысаку 269.578, увысуса 409, увысусе 462.491, выньх 516, выюдеи 516, высусе 299.437, выконїи 528, выстленїе 71 і др. Пор. в Пересопницькій Євангелїи кыс'ови, Житецькій 226.

§ 20. *Приставне і*. Жива українська мова широко знає приставне *і* перед давніми сонорними *л, р, м*, коли за ними йде ще приголосна, що звичайно пояснюється колись складовим характером цих *л, р, м*. В КА маємо: от уст ил'вов 531, затворили уста илвом 580. Таке *і* (*и*) жива українська мова знає також і перед іншими приголосними в словах, що розпочинаються з двох приголосних, особливо ж поплутання приставок *ис-с, із-з*; те саме маємо і в КА: свѣт изгинул 203, был ишол 197, ишли 27.45.179 (шли 71), йнялься хвалы 51, остану из вамч 450, из великою 382, сполу из духом 264, из Иродом 67, из людми 93, из ними 96, ис свѣта 217, хвалятся ис своєї 396, ис своим 619, метали ис себе шаты 124, ис семи 642, ис сыном 418, ис слезами 584, ис собою 84.99.84.85.116. 127.317.406.531, ис Христом 450 і др.

Часом може бути приставне *о*, напр.: окром 470. 514.

§ 21. *Зникнення початкового і*. В давніх приставках чи приїменниках *из, ис* з бігом часу початкове *и*, особливо коли було ненаголошеним, стало в українській мові редукуватися й перейшло на *ј*, а пізніше зовсім зникло. В КА це звичайне явище, напр.: здохла 23, сперва 209, сповѣдника 621, коли ся сполнило 104, пришол з Влох 97, з Єрусалима 61.123, здалека 581, здавна 203, збавенье 178, збавител 279, збавити 165 і др. (див. Словник).

§ 22. *Відпад кінцевого голосного* в слові частий в українській мові. В КА маємо: відпад *ь*: кром 39.246. 395.534 (пор. кромє 554); *же* по голосній тратить кінцеве *е*: чоґо ж 309, тоє ж 300, те ж 366, прошу ж 300, коли ж 301, откинмо ж 285, подте ж 604.639, чисте ж 313, а по голоснім *же* позостається: не фрасуйжеса 320. Слово *ач* з аче, а це з аще (див. в Словнику *ач*). Слово хотя може губити кінцеву голосну: хот 324.449; так саме якийсь 307.

§ 23. При немилозвучнім збігу приголосних може вставлятися поміж них *о*: вихор 339, але: вѣтръ 148, Єгип'ть 625; також в G^3 гадок 286, посварок 286 і т. п.

§ 24. Давні *носові звуки ж та а* дуже рано втрапилися в українській мові, про що свідчать уже пам'ятки XI-го віку. В КА, звичайно, давнє ж передається через *у*, а а через *я*, по шиплячих через *а*, напр.: *буда*, *судити*, *ма*, *има*, *частю* і т. п. (див. Словник).

Цікаво, що польські носові звуки наш перекладчик постійно перекладає по-українському, напр.: *окрут* (okręt) 559, *туча* (tęcza) 622, *прудко* (prędko) 404, *частокрот* (częstokroć) 74, *до щадку* (do szczątku) 645, *надзний* (nędzny) 604, *без вотпеня* (bez wąpienia) 510, *не вотпим* 371, *пекны* (piękni) 274, *светобливая* (świętobliwa) 281, *устегнули* (zawściagnęli) 77, *зав'стегнути* (zawściagnąć) 539, *попудливість* (popędliwość) 241, *пручися* (prząc się) 198, *пятра* (piętra) і т. п.

§ 25. Зредуковане *и* може зовсім губитися: *хрестянское* 514, *хрестянских* 283, *хрестянский* 593, *хрестянскую* 418, *хрестянская* 595.627, N^3 *дяконы* 509, *дякони* 509, *дяконов* 508, Ab^3 *дяконы* 447, *дявола* 56, *хрестян* 39, *хрестянов*, *хрестян* 39 (поруч: *дяконов* 28 і др., див. Словник), *Иля* 276—*Илья* 175 і др.

§ 26. *Наголос* в КА не зазначається, але його дуже часто можна пізнати по вживанню *ь-е* та *я-е*, про що я розповідав уже вище на ст. 245-6, 249. Про наголос в окремих формах мова далі в Морфології. Можна зробити загальний висновок: порекладчик КА наголошував слова в своїй вимові постійно по-українському, як знаємо цей наголос з акцентованих пам'яток XVI-го віку. В більшості своїй цей наголос однаковий з сьогоднішнім українським наголосом в північних та західних говірках. Наголос цей в дуже багатьох випадках ріжниться від наголосу російського, про що я вже не раз розповідав в своїх працях¹; про-

¹ А саме в таких: 1. Курсь українського язика, вид. 2-е, Київ, 1919 р. ст. 104-113; 2. Наголос, jako метод означення місця виходу стародруківаних книжок, „Записки“ львівські, 1925 р.

тивне твердження Л. Сплавинського та С. Кульбаки-на, як не оперте на фактичнім матеріалі, уважак не-
доведеним¹.

2. Приголосні.

§ 27. *Диспалаталізація приголосних.* Система слов'янських приголосних в порівнянні з системою приголосних інших Індоевропейських мов помітно відрізняється тим, що слов'янські мови знають в великому числі так звані палаталізовані приголосні, чого нема в інших мовах. Правда, слов'янські мови знають ці приголосні не в однаковій мірі; так, мови російська й польська мають «м'яких» приголосних дуже багато, тоді як, скажемо, мова словінська виявляє виразне замилювання до «твердих» приголосних. Українська мова має тверді й м'які приголосні в певних окреслених випадках, але з бігом віків виявляє помітну схильність до їх диспалаталізації; так, тут з часом сильно ствердли звуки: б, п, в, м, ж, ч, ш, щ, р.

Консонанти в вимові перекладчика КА в багатьох випадках зовсім тверді, як і в живій українській мові, що можна легко довести його написами. Навпаки, виділити всі м'які приголосні в цій вимові й

т. 136-137 ст. 197-224; 3. Український наголос на початку XVII-го віку, „Записки чину св. Василя Великого“ 1926 р. т. II вип. 1-2 ст. 1-29; 4. Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці, „Επις“, Варшава, 1926 р. кн. I ст. 19-24; 5. Український наголос в XVI віці, „Сборник статей“ на пошану А. Соболевського, Спб. 1928 р. ст. 4454-51. Див. ще З. Веселовська: Український наголос у „Лексиконі“ П. Беринди, „Записки“ київські, 1929 р. кн. 21-22 ст. 7-28.

¹ В рецензії на „Grammatik der Ruthenischen Sprache“ 1913 р. проф. Смаль-Стоцького Dr. Lehr-Spławiński, вказавши на загальність висножків Стоцького про наголос (дійсно, С. Смаль-Стоцький подає мало перековуючого матеріалу, бо не озерся на матеріал з давніх акцентованих пам'яток), твердить: „Że język matoruski zasadniczo zgadza się co do miejsca akcentu z rosyjskim, o tem nie można wątpić“ („Rocznik Slawistyczny“ 1915 р. т. VII с. 85). За Славянським ці твердження повторив і С. Кульбакин в праці: „Украинский язык“, Харків, 1919 р. ст. 46.

зазначити ступінь їхньої м'яккості часом не легко, а то з причини невідповідного правопису, який маємо в КА (і взагалі в тодішніх пам'ятках). На цікаве питання, якими були в вимові перекладчика КА приголосні перед *ε* та *и*, докладно й точно відповісти трудно, бо в його правопису часом плутається *ε* з *ь*, а *и* з *ы* і *ь*, що затемнює нам характер його вимови. Проте, беручи на увагу загальний характер правопису й фонетики КА, можна ствердити, що перекладчик приголосні перед *ε* та *и* (з давнього *и*) вимовляв зовсім твердо; так і мусіло бути, бо ж знаємо, що приголосні перед *ε*, *и* або були твердими в українській мові ще в праслов'янській добі, або диспалаталізувалися в дуже ранній час; здається, не далекі від правди власне ті вчені, що для праслов'янської доби припускають існування не м'яких приголосних перед *ε*, *и*, а напівпалатальних¹.

В вимові перекладчика КА приголосні були м'якими в таких головних випадках: 1. перед наголошеним *ь*, напр.: кол'бно 287, пот'хи 289, над'ю 290, жен' 334, н'т 351 і т. п.; ненаголошене ж *ь* могло бренті в нього й близько до звичайного *ε*, як то чуємо і в живій північно українській мові: у в'ре 290 і др. (див. ст. 244). 2. Перед *ь* в приказовім способі: хвал'те 290, весел'теся 290 і др., див. про це далі².

---

¹ Пор. Ал. Шахматовъ: *Wie im kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor ε und и verloren ging*, „Archiv“ т. 25 кн. 2. Пор. ще С. Смалъ-Стоцький: *Grammatik*, 1913 р. § 28, „Slavia“ 1927 р. т. VI ст. 37, припускає твердість приголосних вже для праслов'янської доби. Т. Lehg, „Rocznik Slawistyczny“ 1915 р. т. VII ст. 89-96 § 4, в рецензії на Граматику С. Стоцького, боронить втерту думку про пізню диспалаталізацію приголосних в українській мові. К. Німчинов: До проблеми про диспалаталізацію приголосних перед *ε*, *и* в українській мові, „Записки“ київські, 1926 р. кн. IX ст. 246-253. О. Н. Сиявський: Фонетична контроверса, „Записки“ київські 1927 р. т. XIII-XIV ст. 264-276. С. Смалъ-Стоцький: „М'які“ і „тверді“ голосівки, „Slavia“, 1929 р. т. VII ст. 827-836. А. Thomson: *Die Erweichung und Erhärtung der Labiale im ukrainischen*, *Zur Frage über die Erhärtung der Konsonanten vor ε, и*, київські „Записки“ 1927 р. т. XIII-XIV ст. 253-263.

² Що до питання, ніби форма „ходить“ вказує на існування палатальних приголосних перед *ε*, яке сьогодні наука вирі-

3. Перед йотованими ja, ju, цеб-то ja, ю: порожня 351, поздоровляють 359, мовлю 376 і т. п.; коли ж це а було ненаголошеним, воно бренило як e, не палаталізуючи приголосного, як то брениць і в сучасній північно-українській мові, напр. чинеш 357, мовечи 2, смотречи 2 і т. п. (див. ст. 249). 4. Перед ε в формах речівника середнього роду: качанε 245, похвалянем 363 і др. (див. § 6).

КА належить до тих рідких пам'яток XVI-го віку, в котрих докладно розрізняються (правда, з рідкими винятками) букви e та ε навіть по приголосних, а це й дає змогу говорити про їхній характер (див. ст. 220-1). Буков e та ε перекладчик КА вживає постільки послідоно, що не маємо ніякого сумніву про таку ж послідовну непалатальність приголосних перед e в його вимові; на встановлення подібної вимови потрібні були довгі віки, а це мені виразно свідчить, що навіть в ε наших перших пам'яток XI-го віку треба бачити „тверде“ e, подібне до e сучасного; коли б воно бренило йначе, не писали б тоді на початку слова чи складу ю; саме вживання двох літер в українських пам'ятках свідчить і про двійну їх вимову. Рідкі випадки вживання ю по приголосній уважаю лише за графічне поплутання буков ю - ε, подібне до того, що не рідко буває в XI в. й з іншими літерами¹.

§ 28. Звук ρ в північно-українській вимові нашого перекладчика звичайно вживається як звук зовсім диспалаталізований, напр.: бура 149, вечерати 604, горачих 606, диравый 457, звѣрата 606, згорати 204, кипранина 116, назаранина 13, мора, з олтара, писара 101, до пастыра 185.589, цисара, нерадных 493, отвораєт 43.571.602, отвораючи 16, отраснувши 153, подбураючи 93, порадне 116, порадок, порадком 352,

---

шує негативно, див. Л. Васильевъ: Можно ли основываться въ доказательство существованія въ предѣлѣ малорусскаго нарѣчія мягкихъ согласныхъ передъ e на современныхъ малорусскихъ формахъ повел накл. въ родѣ ведить, „РФВ“ 1913 р. т. LXX, ст. 170-172.

¹ Іншої думки А. Крымскій: Украинская грамматика, М. 1907 р., т. I вип. I ст. 194-200; Т. Le hr, „Rocznik Slawistyczny“, 1915 р. т. VII ст. 93-95 і др.

потварають 245, потворали 92, сварачися 29, трасено 612, трасеня 617, умораєт 313, урад, урадомь; бруха 611, переговорюючи 536, усмотруют 433, вечеру 330.336, на олтару 616, мору, цару 139, при цѣсару 62, узру, вѣру, Хрыста, Хрыстом 100, Рым 104, до Рыму 153.155, рымского 594, стрыжет 43; золотар 104, писар 106; замероного 639, створон 438, створоня 268.271, створоно 511, створоны 265, олтарови 327, пастырови 596, трох 618 і др.

Боротьба традиційного церковно-слов'янського правопису (палатальне *р*) з живою вимовою перекладчика (тверде *р*) допровадила до частого поплутання цих *р*, особливо в складах *ры-ри*, де плуталися й *ы-и* (§ 11), чому автор пише: гарачий 604, гарачими 604—гарячост 604, корынтове 377 — коринтове 390, крык 106.610—крик 438, крычал 38, крычала 628, крычали, закрычали 105, крычечи 119.639—кричечи 40.76.106.118.130, кричит 594, Крыт 147—Крит 148, крытяне 7—критене 535, назаранина 13—назаренин 121, нерадница 645—нерядницу 650, офѣри—офѣры 332, закриваєт—прикриваєт 335, з Рыма 97.124—з Рима 446, до Рыма 155—до Риму 155, в Рыме 236—в Риме 237.498, рымляне 88.90 римляне 6.85.90, рымлянина 124—римлянина 124, радит 595 — рядит 550, триваєт 181—трываєт 211.212, тривало 498—трывало 211, створоны 265—створены 265 і т. п.

§ 29. Губні звуки *б, п, в, м* ще в доісторичну добу почали диспалаталізуватися, чому в пам'ятках XI-го віку вони частенько виступають вже як звуки „тверді“. Очевидно, тверді ці звуки і в північно-українській мові перекладчика КА, тільки штучний його правопис не дає змоги встановити це докладніше, бо тут кожна кінцева приголосна слова чи складу звичайно виноситься над слово, коли ж не виноситься, то по ній ставиться по південно слов'янському звичаю *ь*, хоч би була вона й твердою (див. ст. 216-217). Диспалаталізовані губні в КА маємо: сем 103 sq., в приказовім способі: поздоров 539, мов 98.537, став 536, кваитежся 604, мовте 165, поздоровте 294, в Ab¹ муж. роду на кінці постійно *м*, але винесене над слово: племене *и* 394 — племенемь 634. Так само: пои 76—

попъ 554, противъ 266—противъ 226, жидовское 92—жидовское 72 і т. п., а також: греховъ 11—греховъ 175, цесаромъ 149 і др.

§ 30. *Звуки ж, ч, ш, щ* дуже рано диспалаталізувалися в більшості українських говірок, а тому тверді вони і в КА, як пам'ятці північно української мови. На жаль тільки, правопис КА дуже часто затемнює вимову, чому в багатьох випадках, як чини¹ 225 і подібні, нема змоги точно зазначити вимову перекладчика; не забуваймо, що він з південно-слов'янської традиції часто ставить *ь* в кінці складу¹. Але не дивлячись на це, маємо проте не мало прикладів, що різно свідчать про диспалаталізованість шиплячих, напр.: рѣжъ а еж 52, не чужоложъ 164, чого гонишъ 45, чынѣте 165, бачъ 124, овощъ і т. п. В збоже 325.515 може зазначено вимову збоже.

Звук *щ* передається в КА не однаково: счинаючи 286, счался 113, счали 126, щела 6, кресчени 57, крещеня 123, счастливий 656, нещасте 592, сцирую 451, сцирого 635, допушчали 600, опушчаеть 625, отпушчени 210, на пушчи 643, для дождчу 153, А³ дождчи 77, дождъ 173.175 ter. 557.625, плащъ 531 і др. Давне *ш* часом передається одним *ш*, як і в живій сучасній мові: товариш 385.594, зморшки 442 і др.

Часом *ш* зазначається двома *ш*, напр.: перевышила 14, перевышили 346; те ж в найвищій ступіні прикметників: навышший 24.25.554.567, навышшого 545.548.549, найвышшого 628, найвышшим 627 і др.; але: перевышае^т 355, вывышон 397.

§ 31. *Звук ц* в КА звичайно вживається в традиційній старо-слов'янській формі, цеб-то непалатальній, напр.: блудница 580, обетница 250, праца 96.357, розница 78.331, служебница 64.294, таемница 279, ученица 49, винницу 326, землицу 87, нерядницу 650, обѣтницу 145.511, правицу 510.596, працу 512.596,

---

¹ Здається, що В. Дем'янчук не бере на увагу власне цієї південно-слов'янської правописної риси, коли твердить, ніби шиплячі зберігають м'яккість у визвуку в українських грамотах XIV-XV віків, див. „Морфологія українських грамот“ 1928 р. ст. 15; пор. у нього на ст. 17 тотъ.

розницю 53, служебницю 418, таємницю 337.467.643, улицу 46.64, ко отцу 433, солнцю 640, працюю 467, працюють 295.493.515, обещуючи 201, стола 582, мѣстьца 237, на обѣтницахъ 19, обещаного 412, працювал 597, працювала 294, працювитои 558 і т. п. Можливо, що й традиційна церковна вимова частіше знала не палатальне *и*. В українських грамотах XIV-XV віку так само панує *и* тверде. Але що це не була жива народня вимова, на це вказують такі форми, як чистець 307, отець 415.2.10, бодець 357¹, девицю 323, пшеницю 152, в грецьком 305, моць 5 і др. На це ж вказують і подвійні форми: отцу 473—отцю 555, з отцы 15—з отцѣ 565, отцове 120 отцеве 443 і др. Такі форми, як *столец* 37.598.605.631, *прац* 636 і т. п. ще не вказують на непалатальне *и*, бо тут *и* виносне, а в такім випадкові *ь* опускається постійно, пор. *моц* 197.195.577.637—моць 5, у грецком 94 — в грецьком 305 і т. п.²

§ 32. Звук *дз* дуже рідкий в нашій пам'ятці: масядзу (*mosiǎdzowi*). Африкати *дж* наш перекладчик зовсім не знає.

§ 33. По звуках задньоязыкових *г, к, х* наш перекладчик, згідно з своєю північно-українською вимовою, вільно вживає *и*, напр.: згинет 325, погинули 204.231, гинет 178.105, гинем 371, гинут 301.470, згинути 367, убогим 382, солодки 623, оболочи 491, засадки 108, учиньки 248, помочники 627, прорски 432, невольники 201, короткими 557, хитре 399, хитростю 469.624, хитры 108 і т. п. Звук *ы* по *г, к, х* знаходимо дуже рідко: земськими 612. В формах по *г, к, х* ставиться тільки *-и*, напр.: вироки, книги, *G*¹ присяги, вбогии, инаким, тяжкіи, тяжких, людскими і т. п. Ці *ги, ки, хи* нашого перекладчика, в мові яко-

---

¹ Але в кінці слова чи складу *ь* може бути й чисто правописною рясю, див. вище ст. 216-217.

² Акад. А. Кримський в київських „Записках“ 1927 р. т. XII ст. 352 висловлює таку думку: „Буква *ц* вимовлялася м'яко, і тому після неї можна було писати попросту *д*, а не *д'*“. Здогад цікавий, але не ясний. Написи *-ца* надзвичайно часті в давніх українських пам'ятках поруч з *-цю, -ць*.

го панують переважно північно-українські риси, треба приймати, звичайно, за *гі, кі, хі*.

§ 34. *Звук л*. Як вимовлявся в нашого перекладчика звук *л*, на це не маємо зовсім ясного матеріалу. Звичайно в КА панує давній традиційний правопис, а він вимагав (як то бачимо ще з пам'яток з XI-го віку починаючи) не ставити *ь* по *л* перед приголосною, чому тут маємо: в полском 466.580.545, доброволне 192, поселство 214, на столцах 627 і т. п., цеб-то *л* звичайно виноситься. Як що слово написано повно, тоді *ь* по *л* ставиться, напр.: валчити 293. 632 — вальчити 651, велми 356 — вельми 9, волным 472—вольный 414, запалчивую 380.628 — запальчивую 622, зо лну 638—льну 647, малженству 514—мальженству 514, наболшей 5 -набольшей 140, неволникъ 261 —невольники 201, пекелного 167 —пекельных 660, пилне 13—пильне 525, пилност 380—пильноваль 628, смертельный 260—смертельный 221, на солнцу 652—на сольнцу 652, толко—только, еалшуючи 370 — фальшуючи 367 і т. п. Форми з *ь* по *л* так само не вказують якоїсь докладної артикуляції *л*, бо ж наш перекладчик дуже часто ставить *ь* по приголосній в кінці складу тільки з тодішніх правописних вимог. Форма королю 620 (при королю 183) єсть звичайна описка.

Слідів середнього чи «європейського» *л* нема в КА; так само й теперішня північно-українська мова не знає його.

§ 35. *Тверде н*, як і в сучасній живій північнота західно-українській мові, знаходимо в словах: прировньватися 390, прировнявають 390, прировначе 544, рвняючися 188, подмануем 208. В східно-українських говорах маємо тут *н* палатальне.

§ 36. *Зміна звуків г, к, х* перед передньорядними голосними на шиплячі *ж, ч, ш* та свистячі *з, ц, с* відбулася в українській мові, як і в інших слов'янських мовах, ще в праслов'янську добу. В КА знаходимо всі випадки цієї зміни, як і в сучасній живій мові: должей 99, тяжкому 229, срожей 660, V¹ Боже 236.310, V¹ чоловіче 240, стережет 221.634, стережися 528, стережете 287, допоможьте 293, стережіться 72 і т. п.; зміна в свистячі (перед **ѣ**): D¹: слузѣ 593, ласци 252,

паненци 322, руць 341, дѣдичци 186; L': в повазе 23. 48.407, в повази 407, на дорози 45. 47.52, в дорозе 48, в бабце 522, в руци 622.623.636.643.653, в звязце 435, о мальжоньце 326, в матце 522, в чelовѣци 126 і т. п. Форми приказового способу помози 86, № грѣшници 232, роскошници 315 повстали під церковно-слов'янським впливом.

§ 37. Сполучення *ск* перед *ј*, як звичайно, дає *и*: випущати 168, випуцаєт 639, допуцаю 507, допуцаєт 600, допушчали 600, опуцаєт 625, отпушчени 210, спуцаєм 187, спуцали 169.196 і т. п.

§ 38. Сполучення *дј* звичайно дає в нашій пам'ятці *ж*: побужати 197, розсужати 348, збужаю 203, посужаю 379, угожаю 334, вижу 38.94, ненавижу 597, нагорожу 542, ражу 81.404, посуцаєт 240, высвобоцаєт 125, перешкоцаєт 498, побужаєт 266.276.594, ся пригоцаєт 193, утвєрцаєт 364, угоцаєм 484, завстыцаєт 337, побужають 514, угоцають 486, осуцало 215, угоцали 536, утвєрцалися 86, вижен—вижон 350, высажон 509, збужон 351, осужон 539.625, охоложен 381, посажон 449, розсужон 137, утвєржон 51.644, нарочєни 545, потвєржона 174, ряжона 656, осажено 87, погужено 288, высвобочени 257.265, завстычени 386, осучени 173, побужаны 429, утвєрчени 468.478, утвєрцаючи 77, розсужающими 163, виженє 605, виженє 86, охоложенє 252, к потвєрженєю 93, єст вожем 610, утвєрженєю 102, по пороженєи 628, прирочєнєю 279, прирочєнєєм 261, во суженєю 286 і т. п. Як бачимо, наш перекладчик немов би навмисне уникає форм з *дж*, як тоді й робили в літературній мові; а що він проте знав в своїй живій вимові *дж*, на це вказує форма отежчали 154, де через *жч* передано *дж*. Цікаво, що навіть польські слова з *dz* передаються тут з *ж*, напр.: рожай 663, рожаю 394, рожаєв 467, але масядзу (*mosiądzowi*) 595.

§ 39. Сполучення *тј*, як звичайно, дає *ч*, напр.: освєцаєт 494, насычени 310, свѣч 108.606, помочи 549, мочи 642, посвєченє 489.499, посвєчонь 94, посвєчоны 268, помоч 100.144.100, помочю 628, помочник 296.587, помочники 543, помочєн 418 і т. п. Під польським впливом часом маємо тут і *ц*, напр.: посвє-

цена 379, моц 398, з моци 143, немоць 154, моцен 578, умоцнився 251, умоцнилися 13, умоцнени 450, немоцен 396.455, немоцный 174, немоцна 390 і др. (див. Словник).

§ 40. *Зміна л на в* в дієприкметниках минулого часу мужеського роду загально поширена по всіх українських говірках; сам процес полягає в тім, що *л* по голосних звуках переходить на нескладове голосне *ў*, творючи з голосним дифтонгічне сполучення: стал—стаў—став. На жаль, маємо дуже мало певного матеріялу для висвітлення історії цього важливого явища, бо звичайно всі писарі пильно дотримувалися традиційного правопису й писали *л*, а не фонетичне *в* (=ў); цікаво, що навіть в пам'ятках, писаних «простою» мовою, так само не знаходимо цього *в*, чи правильніше—знаходимо дуже рідко¹. В нашій церковній вимові увесь час панувала тут традиційна вимова з *л* а не *в*, а це сильно впливало й на правопис писаних пам'яток, що теж міцно дотримувалися традиційного писання. Те саме явище бачимо й в КА, тільки тут все таки маємо не мало прикладів, коли автор наш ужив народніх фонетичних форм на *в*, напр.: Быв такий порадок 11, Сын выслухань був 555, Выстреливь (wystrzelil) слово свое 610, Не обезумив (не ѿбѣдѣ) ли Бог мудрости вѣка сего (1 Кор. 1²¹) 301, Свѣт оживь 278, Был мертвый и ожив 597, Павел, взявши ис собою мужей, очистився з ними (Дії 21²⁶) 117, И очутився сторож темницы (Дії 16²⁷) 89, Если жебых ся и болшей перехвалаяв зверхности нашої (2 Кор. 10⁸) 389, А коли повѣнув вѣтръ (дхнѣвшѣ же ѿгѣ, Дії 27¹³) 148, И пожекгнав (ѡречѣса, pożegnał) их мовечи (Дії 18²¹) 99, Моисей, взявши кров телячую, вес люд покропив (покропи, Жид. 9¹⁹) 569, Моисей прибыток и все начине кровю покропив (покропи, Жид. 9²¹) 569, Тогда Ирод розгнѣвався на тирань 65, Бог яко бы

¹ В буковинських грамотах цю форму на -в зам. *л* маємо в господарській грамоті 1411 р. *Шахматов* повстання таких форм відносить на XII століття („Нариси з історії української мови“, Київ, 1924 р. ст. 46), а *Кримський* на XI ст., там само ст. 105; без міцних причин *Є. Тимченко* (Курс, 1927 р. ст. 145) відносить це на XIV—XVI в.

шнуром розміривъ 390, Обернули до Б҃га живого ко-
торый сотворив (сотвори) небо и землю (Дії 14¹⁵) 76,
И став (стоа́ше) смок перед невѣстою (Апок. 12¹) 628,
Сходився (схожда́шеся) люд з околичных мѣст (Дії 5¹⁶)
24, Вѣдаю кому есми увѣрив (вѣрѡвахъ, 2 Тим. 1¹²)
523, Не чинив з милости хутливой 62, Абы носив 376.

Один приклад знаходимо в КА на зміну *л* > *в* і не
в дієслові, — це зуповное веселе 278 (пор. живе пов-
ний).

Але наш перекладчик звичайно писав в таких
випадках *л*, а не *в*: сѣл 548, писав традиційно, як то
роблено до нього й по ньому, і як то вимовлялося і
в церкві; рука його так звикла до такого етимологічно-
го писання, що він часом механічно писав *л* зам. *в*
і там, де того не треба було; ось два приклади на
це: Шталт служебничый принявши 452, зам. приняв-
ши; на ст. 469 перше написано: явне их вывел на
подил, але виправлено: на подив. Це дуже проречи-
сті приклади, бо вони освітлюють нам і правопис, і
вимову XVI-го віку, коли читалося не так, як напи-
сано.

§ 41. *Епентетичне л* по *б, в, м, н* перед давні-
ми передньорядними голосними часте в КА, напр.:
оздоблена 475, ослабляем 372, уроблено 373, выплав-
лено 604, высгавлены 487, поздоровлене 360, поздо-
ровляет 459, поздоровляют 589, розмовляючи 54,
уздоровленья 174, уздоровленя 20, уздоровляет 44,
установлены 470, одкуплены 634, вщеп'люся 278, потоп-
ляет 606 і п. п.

Але дуже часто знаходимо в КА форми без *л* епен-
тетичного, напр.: способяет 221, увелбени 264, увел-
бены 355, бавечи 514, зыбавени 259, забавялися 99,
збавеньє, збавенья, збавенью, збавень 660, збавеня
537, збавени 276, зъявене 593.431, избавеня 447, од-
новень 606, одновены 356, оживен 138, оживены 447,
отживены 356, постановене 454, постановеню 284,
постановен 564.540.594, постановеный 167, постано-
вена 400, постановено 260.276, постановены 284, справ-
вен 507, справеным 368, приправеное 271, травечим
586, укывавеный 628, усправедливене 406, усправед-
ливень 409.166.72.256, усправедливена 166, усправед-

ливлено 246.409, усправедливлены 510.610, усправедли-
вени 242 247.409, усправедливлеными 244, о явеню 591,
затлумены 516, потлумень 636, засыпьем 203, ознай-
мена 297, откупеня 507, отступеньє 632, отступеня
116, проступеня 253, спячих 338, терпять 173.193.
466.628, терпячи 184 і п. п.

Форми без *л* епентетичного були досить поши-
реними в українській літературній мові XVI—XVII ві-
ків; уважаю їх не тільки полонізмами, що приходили
до нашої літературної мови під впливом польським,—
не мало їх знала й жива народня північно-українська
мова. Що це було дійсно так, про це свідчить нам і
сам КА, в котрому знаходимо багато подвійних форм
з *л* і без нього. Ось приклади цієї боротьби форм:
оздоблена 475 оздобены 46.101, ослабляем 372 —
ослабляймо 370, ослабляючи 82, вимовляється 261,
вимовляючи—вимовляньєм 382, збавлены 632 — збаве-
ни 78, мовлю 75.144—мовено 584, мовечий 142, объ-
являет 516, объявлен 497—объявень 56, объявлена 4.
234, объявлена 297.617—объявена 522.567, объявлено
476.547, объявленои 426, объявлены 655—объявене 425.
456, объявеньє 510.638, обявенья 114, оживляет —
оживляючою 340, оживляет 368.554.654, оживляючи
660—оживляющий 355, оживляючою 340, оживляючи 24,
поздоровленє 502, поздравляне 293 — поздравляньє
586, спротивляет 497.626, спротивляемся 259, спро-
тивляют 534, спротивляются 174, спротивлялися
429 — спротивятися 221, уздоровлен 13.17—уздрове-
ня 13, усправедливляетеся 419—усправедливляет 248.
267.441, рымляном 138.235—рымьянов 124 і др., вчеп-
лени 279, вщеплени 16—вщепени 279, потоплены 598,
потоплени 498—потопеных 428 і т. п.

§ 42. *Сполучення губних звуків з преїотованими
голосними* відбувається в українській мові так, що між
ними виразно чується *ј*. Те саме було і в вимові пе-
рекладчика КА, що він і зазначав, ставлячи по губ-
них *з* чи *ь*, рідко паєрик ' (він замінює *з* чи *ь*, див.
ст. 218), напр.: бью 329, бьет 394, бьетеся 170, за-
бьем 127, пъяници 315, пъяницею 314, пъяни 7,
пьет 337.338 bis, пьетє 333, пъянства 411, бьет 582,
забьет 498, подобьет 625, здоровья 401, пъяную 643,

п'яница 508, п'яници 509, п'ючих 536 і т. п. Правда, *ь, ь чи ' перекладчик* ставить тільки на місці давнього зредукованого *и*, напр. бити — *бью, бьеш, пити—пъете*. Коли ж по губній не було зредукованого *и*, то, дотримуючись традиційного правопису, наш писар нічого не ставив по губній, напр.: *вяжучи 121, привязується 7, завязуй 326, увязли 620, привязана 323, увязана 52, обвязаны 469, вязня 140, вязни 146, вянет 192, увянет 160, десятый 659, девятую 12, имя 14.270.500, мяса 288, племя 251.269.413, пятый 618.640.659, роспяли 10.304, роспяте 582, роспятя 452 і т. п. Приклади з винесеною губною — *нається 635 і т. п.* — нічого не говорять, бо при винесенні *ь, ь* постійно опускаються.*

Приставки *з* та *об* відділяються від слова, що починається йотованою голосною, так само через *ь, ь чи ' ,* напр.: *з'єднаня 375 bis, з'єднанем 278, з'явене 431.593, з'явєня 300, з'єднать 235, з'єднали 97, з'єднанья 512, з'єдят 645, з'явєньє 594.595 628, з'явєне 593, з'явилися 641, обьявит 498, обьявил 377.607, обьявилися 516, обьявєнь 56, обьявлена 297.617, обьявлено 476.547, обьявленои 426, обьявлены 655, обьявєньє 510.638, обьясненє 612, з'ятрили 551, об'явит 458 і т. п. Часом нічого не ставиться: *зеднат 135, обьявил 304*; часто в *об* виноситься *б*, рідше виноситься *з*.*

§ 43. *Звук ч* часом чергується з *ц*, як те й тепер спотикаємо в деяких говірках Волині та Полісся, напр.: *знацнейший 344, уцьтивост 326.355, поцтиве 285, цернецких і др., а поруч—значнейшии 611, учтивости 555, учтиве 491, почтиве 589, черньци 470 і др.* Форми ці тим цікавіші, що в польській мові маємо тут *sz*, а не *s*. Про *ц* з *tj* див. § 39. З польського цудне 300. Навпаки, в слові *вчеплен 279 ч* з *ц*.

§ 44. *Зміни j*. Як то звичайно буває в живій українській мові, поміж двома голосними може бути *j* або білаб'яльне *в*, напр.: *ся сподевал 308, ся сподєвали 154 і др.*; але в КА часто вживається ще форми надіватися в значінні сподіватися, напр.: *ся надевати, надеваютья, надевалися, надеваютьися* (див. Словник); це надіватися в розумінні сподіватися, поль-

ське *nadziewać się*, живе ще й тепер в українській мові, хоч і рідке (див. Словник ред. Б. Грінченка).

Фонетичний перехід *j* на *л* можна вказати в *ледві* 147.252, що значінням однакове з *єдка*¹, литовське *ledvai* (стара українська вимова *єдка*); в КА часті й форми *ледве* 148.77, *ледво* 191. Приклади див. в Словнику.

§ 45. *Прийменники з та с*, з давних *sz*, *sz*. Перед всіма тихими приголосними постійно пишеться *с* (хоч в мові польській тут *z*), напр.: *с* каменя, *с* покоєм, *с* себе, *с* туги, *с* хвалою, *с* цнотою, *с* чого, *с* шкодою; перед всіма іншими приголосними та голосними пишеться *з*, напр.: *з* боязньою, *з* вас, *з* гору, *з* дякованєм, *зъ* жадными, *зъ* землѣ, *з* личбы, *з* мора, *з* неба, *з* роду, *з* ангелы, *з* олтара, *з* учинков і т. п. (повні списки прикладів див. в Словнику під *з, с*).

Часом тут проявляється боротьба живої вимови з правописною традицією, що допроваджує до подвійних форм, напр. на ст. 117 *перекладчик пише поруч: з ними і с ними, со мною і з мною* 121--30 *мною* 122. На ст. 18 було «со исусом», але третя рука переробила *со* на *з*.

В живій народній вимові нашого перекладчика свистячі звуки перед шиплячими переходили в шиплячі, що він часом і зазначав в своїм письмі, напр.: *навернутя жь жидовь* 634, *щого (=с чого)* 641, *ищого (с чого)* 39, *иш шаленства* 623, *з ни щого* 250 і др.

Приставки *с, з, рос, роз*, а також прийменник *из* підлягають тим самим правилам: перед дзвінкими маємо *з, роз*, а перед тихими *с, рос*. напр.: *збавителю, збыли, збытку, збѣгся, збирал, збор, зверху, звести, згинуги, зготовал, згрешили, здалека, здох, змышляти, зненавидил, знести, зрушити; сказати, спалет, спереди, спорожнил, створити, стягнено, сходити; розбирали, розвезали, розгнѣваю, розмова, розсужати, розсудок; росказанье, росказати, роскопали, роскош, роскошоваала, роспинали, роспорошеным, роспяли, росставшися, росширилося, из духом, ис сердца, ис слуша-*

---

¹ *К. Т. Німчинов*: До етимології та правопису українського прислівника „ледви||і“, див. „Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства“, 1927 р. ст. 57-60.

ня, ис тым і т. п. (повний спис прикладів див. в Словнику під *с, з, рос, роз*). Так само: прозбами 382.

Уподібнення *з - с* наступному приголосному додержано в КА надзвичайно послідовно, навіть в одній і тій фразі маємо *з* чи *с*, в залежності від характеру дальшої приголосної: Не толко зъ жидов, але и с поганов 271, Буд з народу, буд с поганов 639; З другими с племеня еи 630; цікава така послідовність особливо тим, що в польськїм текстї перекладчик постійно бачив *z*, напр. *z Tarsu*, а в нас—с Тарсу 120. Винятків з цього правила дуже мало, і вони бувають головно перед *с* та шиплячою, напр.: розсужати—россудити, розсудок—россудок, с чого 291 — з чого 248 і т. п. (див. Словник). Сполучення *зс* в таких випадках часто стягується через *сс* просто в *с*: росказати, выплынуль скалы 300, вачили сьмоком 628 і т. п.

§ 46. Сполучення *чьс*, по зникненні *ь*, перейшло через уподібнення в *и*, що й маємо в КА: дѣдицтво 250.413.558, купецтво 632.633, пророцтво 198.339.640. 645, пророцтва 236 і др., сведоцтво 364, сведоцтва 522, сведоцтву 220, пр(о)р(о)цької 70 і т. п.; рідко в цім випадковї позостається *ис*, напр.: пр(о)р(о)цьство 198, сведоцство 172. З польського: цнота, зацный (див. Словник).

Так само сполучення *жьс* дало *жс* > *з*, напр.: бозтва 469, бозкая 195, бозкої 2, звѣтзтво 357, убозтво 371.597, убозтвом 383, чужолозтва 600 і т. п.; але часом і тут позостається сполучення *зс*, що свідчить про певну правописну трудність фонетичної передачі цього сполучення: бозської 607, бозскою 188, драпѣзство 631, звѣтзство 257.357, мнозство 6.80.175, папезство 644 і др.; також: чужоложтво 421, звѣтежцу 548 і звѣтежьцами 629.

Сполучення *шьс*, *шьс* через уподібнення перейшло в *с*, напр.: товариство 145.378, товариства 45, в товаристве 84, товариством 653, товариски 146.

Сполучення *тьс* через *чьс* дало *и*, але в його передачі перекладчик КА постійно плутається: богацства 172.173, богатства 467, богатств 462; пор. єгипського 35.

Сполучення *дъс* позостається в КА без зміни: людского, людскости (див. Словник), цеб-то не змінюється в *ц*.

§ 47. *Зміна от на од*. Дотримуючись традиційного етимологічного правопису, перекладчик КА постійно пише *Ѡ*; але в його живій вимові було *од*, чому він частенько уживає й *його*, але виключно в глосах та поясненнях, напр.: *од* Бога, *од* воли, *од* иншого, *оддѣлено*, *одкуплены*, *одмѣнено*, *однести*, *одновены*, *одняль*, *одшол*, *одродился*, *одступую*, *Узнане* не *оддѣлено од вѣры* 60 і др. (див. приклади в Словнику). Цікаво, що в самім тексті Апостола постійно пишеться старе *Ѡ* (лише раз маємо тут: *од дх̑а* 291), хоч перекладчик в польськiм оригіналі постійно мав *од*. Звичайно, це *од* в живій українській мові існує від найдавнішого часу, але традиційний правопис не дозволяв писати *його*, і тільки з XVI-го віку це *од* пишеться вже більш-менш вільніше і в літературних пам'ятках.

§ 48. *Зміна д на т*. Перекладчик КА постійно пише: *свѣток*, *свѣтком*, *свѣткове*, *свѣтков*, *свѣтками*, *свѣтчити*, *свѣтчу*, *свѣтчит*, *свѣтчимо*, *свѣтчат*, *свѣтчил*, *свѣтчили*, *освѣтчаю*, *осветчался*, *осветчали*, *досвѣтчили*, *досветчоных*, *ко свѣтченю* і др. (див. Словник), цеб-то постійно мислить ці слова з пнем *свѣт-*, а не *свьд*. Можливо, що такий правопис повстав від неправдиво зрозумілої етимології цих слів; зрештою, знаходимо *його* й по інших пам'ятках; для нас цікавий подібний правопис ще й тим, що в польськiм оригіналі наш перекладчик в цих словах постійно мав *świad-*, а проте писав по своєму.

В слові *надхнення* 494 правильно вжито етимологічного *д* (*-дѣх-*), а не *т*, як прийнято писати в сучасній українській літературній мові.

§ 49. В живій українській мові сполучення *зн* часом переходить на *жн*; в КА звичайно маємо розний, розница, розност; проте жива вимова проявилася в формах: *порожне*, в *порожневаню* 470, *порожнюот* 514, *порожня*, *дражнѣте* 474 і др. (див. Словник). За-

значу ще: нежличенаа 621 при незличоный 577, от-чижны 374.

§ 50. Сполучення *кт* переходить на *хт*, а *кр* на *хр*: хто, ніхто, охрещени 414, хрестянов, хрестян-ский, охрестив'шися 40, охрестил 44, похрестилися 101 і т. п. (див. Словник), поруч: креститися 43, по-крестилися 101 і др.

§ 51. *Кінцеві приголосні* в слові чи в складі в більшості українських говорів вимовляються прорізно, заховуючи свою голосність, цеб-то при говорінні артикуляційна сила не ослаблюється на останнім приголоснім; але єсть і такі говори, де дзвінки в цих позиціях втрачають свою дзвінкість, цеб-то знають ріжні стадії т. зв. sandhi¹. Під впливом церковної вимови і традиційного правопису перекладчик КА пильнував писати етимологічно, і тільки де-не-де позоставив написи, які свідчать, що в його живій вимові кінцеві приголосні слова чи складу могли втратити свою дзвінкість, напр. *сят* 163 (поруч *сяд* 10.163), тым *ся* брытлившим (brzydliwszym) *ставаєт* 260 (поруч: брыдловими 535), *перевышшили* 346, *перевышшила* 14, *навышший* 24.25.554.567, *навышшого* 545.548 549, *найвышшим* 657 і др. Пор. ще прозба 273 і др. Цікаве ще росбач 474 для польського *gospacz*. Про асиміляційні процеси в цих випадках див. ще § 55.

§ 52. *Зникнення приголосних в слові*. У немилозвучних сполученнях *зди* та *сти* зникають зубні *д*, *т* перед *н*, як і в живій українській мові, напр.: *позны* 173, *езных* 129, *власнаа* 137, *власному* 302, *власное* 300, *власне* 2.276.286, *власны* 509, *злосник* 29.498, *злосники* 29, *злосниковь* 516, *милосником* 405, *намесником* 630, *учасницьтво* 355, *учасником* 224.327.515, *учасниками* 247.362.448, *чесного* 173 і др. (див. Словник). *Маємо* *кажный* 199, *кажному* 658 і *каждый*, *каждый* (див. Словник), *милосердньный* 165 і *милосер-*

---

¹ Див. *Іван Зілинський*: Так зване „sandhi“ в українській мові, „Symbolis grammaticis in honorem Ioannis Rozwadowski“, Краків, 1927 р. т. II ст. 301-311. *О. Курило*: Спроба пояснити, 1928 р. ст. 36-49. Пор. ще Т. Lehr: Z fonetyki międzuyrazowej (t. zw. sandhi), „Prace Filolog.“ 1916 р. т. VIII ст. 372-375.

ный (*miłosierny*) 174, № милосердни 240.186 і милосерни 527. Так само з польського: цнота, зацный, безецный (див. Словник).

У немилозвучних сполученнях *сти, рди, стл, стк* зникають зубні звуки *д* і *т*, напр.: на місцу 154, на м'єсцех 85, серце, сердца, по сердцу 70, на сердца 10, в сердцах (пор *срдце* 22.36, в *срдцех* 480), щасливыи 252.656, щасливым 140, счасливьяшая 323, если, скло 659, склу 659, скляное 606.638 і др.

Часто зникає звук *л* перед *н* або *в*: ремесникъ 100.649, ремесника 95, ремесники 107, мова, мовити, невымовным 178 266 і др. Що до „або“, то і в польських пам'ятках XVI ст. або звичайне.

Сполучення *зр*: зрада 29, *зэзрост* 181.306.517, зрушил к зазрости 170.277, зазрите 169, зазрели 393, але заздрит 170, заздростю 277.

На кінці дієслів (дієприкметників) минулого часу мужеського роду зникає звук *л*, як що він знаходиться по приголоснім: умер *в'ѣзся* 99, поднес 54, стерег 128, мог 236, муг 72, помог 33.376, принес 364, здох 66.

В давнім *кѣ, кѣз* відпало *вѣ* на початку слів: здержатися 487, здыхаем 373, здыханем 266, зненавидѣл 270, згордѣм 565, згордѣнья 72, сход 119, застыдился 381, споминати 197.238, споминаю 236, споминане 197 і др. (див. Словник); часом, як і в сьогоднішніх північно- та західно-українських говорах зникає лише *ѣ*, щоб-то позостається *вз, вс*: взростил 306, взгоржал 323, вздыхайте 17.173, завстыжуся 389, встыдалися 212, завстыдан 252 і др.

Яко ознаку живої української мови знаходимо в КА слово «сятий» з заниклим білаб'яльним *в*: в сятой вечери 11. На ст. 282 написано «сятым», але пізнішою рукою вставлено *в* по *с*.

В слові погинули 204.231 і др. зникло *б*; в унуздам 167 зникло *г* перед *н*.

В словах: сем, семей, семи, семого, семую і др. (див. Словник) випало *д* перед *м*; часом позостає: седми 28.

Сполучення *дл, тл* в корні слова та в його закінченні характеризує західно-слов'янські мови; в схід-

но слов'янських мовах ще з праслов'янської доби випадає тут *д, т'*; в КА, звичайно маємо тільки *л*, а не *дл* чи *тл*, напр.: зеркало 344, в зеркале 162, млы 286.325 (п *mdly*, див. Словник), млости 626, мльѣт 288, мльючи 582 і др.; те саме скрізь і в закінченні дїеприкетник в минулого часу: вил 435, ишол 5 і т. п. Звичайно, сюди не належать приклади, коли маємо сполучення приставок *на, над* зо словом, що розпочинається з *л*; українське *належати* походить впрост від давнього *належати* (пор. в Синайськїм Патерику XI-го віку л. 176: *належащи*, Григ. Наз. XI в. л. 344: *належа* і др.), хоч було й *надлежащи* (теж відоме з пам'яток XI-го віку) в тїм же значінні. В КА маємо: *приналежити* 631, *належити* 456, *належащих* 314 і т. п. (див. Словник), але і в польськїм оригіналі маємо: *przynależy, należy* і др., цеб-то, для слова *належати* праслов'янською формою було *належати*, а не *надлежащи*².

В закінченні *-изна* випадає *з*, напр.: трутина 277. 621, але: мужчизна 414, мужчизна з мужчизною 239, мужчизну 628, отчизна 48, отчизны 374.577. Що до давности закінчення *-изна* в українськїй мові, пор. слово *готокизна* в Збірнику 1073 р. л. 74.

Випадає початкове *б*: лыскавици 606.617, але: блискавици 545.627.642; початкове *с*: не поткало 313. 592; випадає *в* в формах перший і др. (див. Словник).

§ 53. Протетичного *в* не знає КА, скрізь маємо *он, она, оно* і т. п. До певної міри протезу можна бачити лише в тих випадках, коли по прийменникові *у* перед словом, що розпочинається з голосного, появляється *в*, напр. *Увозеро* 655, *Увугла* 182, *Увогонь* 153 і т. п. Але те, що таке *в* появляється лише по *у*—тоді як протетичний звичайно не залежить від кінця попереднього слова — не дає змоги бачити в нїм

---

¹ Генезу цих сполучень добре вияснює М. Rudnicki: Grupy tl, dl w językach słowiańskich, „Prace Filologiczne” 1927 р. т. XII ст. 30-34.

² Др. Іван Панькевич в „Инвентарь (протоколы) каноничных визитацій вороновского округа 1750-ых рекъ» під оглядом языковым” („Науковий Зборник”, Ужгород, 1924) на ст. 12 подає невідповідні приклади на давнє *дл*: *належащих* і т. п.

тільки протезу,—тут можна вбачити й подвсення при-
йменника *у*, див. § 10.

§ 54. *Звук j* зазначається в КА постійно через *и*, звичайно без півкола зверху, і тільки деколи маємо над ним, як і над *и=i*, знак придиху; коли *j* стоїть в кінці складу, то звичайно виноситься над рядок, див. вище ст. 220¹.

В найвищій ступіні прикметників звичайно маємо приставку *най-*, напр. найvyšшого 628, найvyšшим 627, але, як і в живій північно- та західно-українській мові, частіше в цій формі *j* випадає в приставці *най-*, напр.: *набольшее* 93, *набольшого* 565, *навышее* 93, *навышого* 545.548.549, *наменьший* 350, *наменьшого* 40.567, *наменьшому* 433, *наменьшую* 309, *намѣлшіи* 202, *нанижшаа* 436, *насвятшимь* 630, *насветшого* 564, *напервей* 359.547 і т. п.; те саме і в мові польській: *pawyższy*—старіший 125.

В закінченні найвищого ступіня *-нійший* звичайно *j* затримується під впливом традиційного церковно-слов'янського правопису, напр.: *наголовнѣйшого* 4, *надостаточнійшей* 141, *назацнейший* 131.560, *назацнейшому*, *накоштовнейшого* 647, *напевнейшаа* 364, *напереднейшим* 563, *наподлейшим* 343 і т. п. Але що *j* в цім закінченні *-нійший* писався лише з вимог традиційного правопису, а в живій мові його могло й не бути, на це вказують такі форми, як *обрыдлѣшого* 355 і др.²

Прикметники й дієприкметники в називнім відмінкові однини мужеського роду постійно мають *-й* на кінці, як і в живій українській мові, напр. *лакомый* 440 і т. п. Але часом наш перекладчик вживає цієї форми N¹ без кінцевого *-й*, напр.: *быль наученный* и

¹ Але в цитатах з КА як у цій праці, так і в т. II в Словнику скрізь пишу *й*.

² Історично-порівнявчий аналіз вищого ступіня прикметників показує, що суфіксом цього ступіня ще за праслов'янської (а може й балтійсько-слов'янської) доби був *ěši, цеб-то *ѣшь, без *j*, звичайно наголошений, див. А. Л. Погодинъ: *Образование сравнительной степени въ славянскихъ языкахъ*, „Извѣстія“ 1903 р. т. VIII кн. 3 ст. 206-211. Див. про це далі в морфології.

вимов'ны 100, ищучи 508, чуйны 508, лакомы 508, тихи живот вели 506 і т. п. Могло це статися з ріжних причин: просто з недописання кінцевого *й* над словом, бо ж в КА воно все виносне; могло статися й під польським впливом, де в цих формах постійно кінцеве *-ий, -ій* стягується на *у, і*; нарешті, могло це відбивати й живу рису вимови перекладчика, бо ж у північно-українських говорах стягнення *-ий, -ій* на *-и, -і* в N' не рідке¹.

В живій українській мові *и*, коли знаходиться по голосній, редукується на *ј*; те саме знаходимо і в мові КА, хоч це й трудно спостерегти під традиційним правописом. Так, тут знаходимо напис: *ѡ"ма 216.221.452.593*, де початкове *и* винесене над рядок, як приголосна, щоб то тут маємо во ймя. Другий приклад: *Дла того ѣмо ^ потѣху взали 381*, тут над *и* по слові *ѣмо* стоїть півколо, яким може зазначено його редукованість. Ще цікавий приклад: *Уко"вано" крѣ*, щоб-то увойванов.

§ 55. *М'якість приголосної перед м'якою приголосною.* Північно-українські говори звичайно знають закінчення прикметників *-ський, -цький і -зький*, тоді як південно-західні говори часто не палаталізують тут *с, ц, з*, як то бачимо і в мові польській. Як вимовляв ці закінчення перекладчик КА, трудно окреслити, бо він постійно кінцеву приголосну складу перед приголосною дальшого складу виносить над слово: *панский 24.44.280, бозской 607, бозскою 188, египского 35, людский 76, поповский 563, греккое 247 і т. п.* Коли ж ці приголосні пишуться в рядок, тоді по них звичайно стоїть *ь*, напр.: *паньскаа 654, паньскую 330, паньской 11, в грецьком 305, пр(о)р(о)цькой 70, пр(о)р(о)цькое 197, пр(о)р(о)цькие 81 і т. п.*; ці останні написи — традиційні тодішні, де звичайно ставлено *ь* перед *-скій*, вимова ж перекладчика могла бути й *панський* (див. вище ст. 217).

¹ В. Ганцов: Діалектологічна класифікація українських говорів, „Записки“ київські 1924 р. т. IV ст. 108; Н. Дурново: Введение в историю русского языка, Вгпо, 1927 р. ст. 170. Див. далі в морфології.

Те саме треба сказати й про вимову слів на *-ство*, *-цтво*, напр.: дѣдицтво 250, купецтво 632, сведоцтво 364, убозтво 371, мнозтво 6, богатства 467 і т. п., але пр(о)р(о)цьство 198, челоуеченьство 9.

У речівниках на *-сть* звичайно кінцеве *-ст* виноситься над рядок: *чѣ^{ст}* 505, *пропаст* 273, *Ав^{ст}* чѣ^{ст}ю 377, *тихостю* 530 і т. п., але часом пишеться повно: *тихость* 421, *несмертьность* 428 (також *несмертьность* 356.518) і т. п.

Взагалі, перекладчик КА кожду приголосну, як що за нею йшла знову приголосна, виносить над слово; коли ж пише їх в рядок, то тодішнім звичаєм постійно по такій приголосній ставить *ь* (напр.: *вѣч^н*ное 499 і *вѣч^н*ною 428), а це не дає нам змоги судити про палатальність приголосних в вимові перекладчика КА.

II. МОРФОЛОГІЯ.

§ 56. *Словотворення в КА* виявляє багато цікавих рис, що висвітлюють історію тих чи інших слів в українській мові. Не виділяю словотвору в КА в окремий розділ,—брак підготовчих праць з історичним матеріалом не дає змоги детально спинятися на цій ділянці нашої граматики¹; далі, при кожній окремій частині мови коротко розповідаю й про словотвір; думаю, що сам Словник КА, що виходить яко II том цієї праці, заступить те, про що тут ширше не розповіджено.

¹ Над словотвором в українській мові спеціально працює проф. Роман Смаль-Стоцький, що сголосив уже такі праці: 1. *Abriss der ukrainischen Substantivbildung*, Відень, 1915р. 97 ст. 2. *Значіння українських прикметників*, Варшава, 1926 р. 85 ст. 3. *Примітивний словотвір*, Варшава, 1929 р. 200 ст.; на жаль, у всіх трох працях зовсім не подається матеріялу з давніх пам'яток, а опрацьовується головню матеріял з Словника ред. Б.Грінченка. Др. Василь Сімович: *Українські йменники чоловічого роду на о в історичному розвитку й освітленні*, „Праці українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі“, Прага. 1929 р. т. I ст. 305-369. W. J. Doroszewski: *Monografie słowotwórcze. Formacje z podstawowem k w części sufiksálnej*, „Prace Fil.“ 1928 р. т. XIII ст. 1-261.

§ 57. В КА багатенько *зложених слів*¹. Перша їх група, це слова, зложені впрост з двох окремо існуючих слів, при чому обидві частині ще відчуваються за окремі слова, напр.: дѣтиродство 508, змертвыхвстане 489, доводиш змертвыхвстаня 350, по внебовступеню 545, досытучиненьє 640, по велицедни 63, легцеважеш Пана Бога 7, лядашто 94, много ест порожнемовных 534 і т. п.

Друга група зложених слів складається з рїзних частин мови, при чому перша частина (речівник, прикметник або числівник) кінчиться на *о*, часом на *е*, напр.: мужобойца 153.191.214, мужобойцам 504.657, рукописане 469, добровольне 22, добродѣя 252, добродѣйство 195, доброречене 615, злодѣй 492, злодѣи 315, чужоложити 164.243.285, чужоложиш 243, чужоложницею 259, високолетающий 606, светокрадци 511, первородный 579, был первородным 266, однорожоного 579 і т. п.

§ 58. Порівняння слів КА з словами оригіналів польського чи церковно-слов'янського часто вияснює нам дійсне значіння того чи іншого слова в XVI ст. І дає добрий матеріал для історії української семантики. Я тут подам лише декільки прикладів, відсилаючи зацікавлених до II тому цієї праці, щоб-то до самого Словника КА. Для вияснення подаю 1—2 приклади,—повну збірку їх див. в Словнику.

Бач походить, певне, не від бачиш, але від приказового способу: Бачь, што маеш чинити 124. *Вадити*—клеветати: Абы тыи, што вадег (клевішуть, zle powiã), завстыдилися і Петр. 3¹⁶ ст. 188. *Гість* колись визначало купця, захожого, що відчувається ще і в КА: И для того не естесте гостми ани чужими, але мещане посполу светыми и домашніи божіи Ефес. 2¹⁹ ст. 431. *Досить* повстало з до сѣтити (Супр. Рук. 254), сѣтить—ситість; в КА вже скрізь досить. *Залиця-*

¹ Про зложені слова в слов'янських мовах див. праці: V. Jagić: Die slavischen Komposita in ihren sprachgeschichtlichen Auftreten, „Archiv“ XX. 519-556, XXI. 28-43. *И. Л. Лось*: Сложныя слова въ польскомъ языкѣ, Спб. 1901 р. *Е. О. Карскій*: Вѣлоруссы, 1911 р. т. II ч. 2 ст. 113-132.

тися—хвалитися: Хто ся залецаєт (хвалайса), не бваєт похвален, але тот, которого Пан залецаєт (кохвалаеть) 391. *Запевняти*: Маю за певне, иж он может заплату мою на он ден ховати 523. *Зась* повстало з *за са*; в КА маємо зася і зась: Што ся зася дотычет речей 323. *Коштувати*—пробувати: Коштуючи, если бы як могли ся переплавити к Оиникии 147. *Легковажити* повстало з п. lekce ważyć, в КА обидві частині слова ще не зв'язані міцно: Досветченя моего не легце есте собъ поважили 416, Не важ легце дару 512, Нехай собъ его никто легце не важит 358, Легцеважечи собъ грозбы 440. *Ледашо, лядашо* з п. leda со, в КА ще змінюється як займенник: Безрозмыслное уведенье за леда чими (za leda czym) 76, Для зыску ляда што (leda со) вточуваєт 94. *Міркувати* – міряти, виміряти міркою¹: Сами межи собою ся меркують (sami sobą miarkują, *як* *изм'яряюць*) 2 Кор. 10² ст. 390, пор. помір, помірок в Словнику: Перехваляючися с тых речей, которые нашого помирку (pomiar) не сум 390. *Мліти* — стати млим; в КА єсть ще й млуй з п. mdły, яке вже зникло зо східно-української літературної мови, але добре відоме в західно-українській: Згинет млуй брат 1 Кор. 8¹¹ ст. 325, Млѣючи на сердца ваших 582, Брат твой млєт (mdłym stawa się) 288, Мы млы, а вы мощни 310, Подлуг млости тѣла 626. *Навіжений*—кого Бог навідав (покарав, розум забрав): Бог наведил поганы 80, Вдячне приймовати от Бога навеження и утиски 160. *Надзвичай*—по за звичаем: Был над звычай иньших хрум 12. *Надто*—над то: А над то все заховайте м(и)л(о)сть 473. *Настигати* від давнього стигати, ścigać: Стигаю (ścigam), досвѣтчаючи, если же бых достигнул..., Филип. 3¹² ст. 457. *Нема* повстало з п. niemasz, немаєш; в XV XVII в. звичайно немаєш, а

---

¹ G. Korbut в „Prace Fil.“ IV. 465, 516 виводить п. miarkować з дам. marken чи гнм. merken; але польське mia-, укр. мі—вказують на *мъ-*, і чи не правдивше буде повстання цього слова від міряти, як то й польське значіння показує. Коли б міркувати було словом німецьким, то певне скріше було б воно в чеській мові, яка його як раз і не знає.

форми «нема» в КА ще не знаходимо: *Немаєш* жадного, который бы не был кушон от тѣла 318, *Чи не маєш* межи вами мудрого ани одного 315, *Ничого не маєш*, шtbody само через себе мѣло быти нечисто 286; п. *niemasz* КА часом перекладає нѣт 208; так само ц.-сл. нѣсть в КА *немаєш* 274. *Никчемний, ничемний*—ні к чому, ні до чого, нічого не вартий: *Переменим* тѣло наше *никчемное* 459, *Всѣ рѣчи суг* *ничемны*, опроч слова божего 177, *Тое ся* *окажет* *ничемною* речью 307. *Николи* — *колись*: *И мы* *были* *єсмо* *нѣколи* (*niekiedy*, *иногда*) *шалены* 538. *Обязаний* з обв'язаний: *Невѣста* *законом* *обв'язана* *мужеви* 259. *Ображатися*—бути підманеним: *Брат* *твой* *ображається* (*соблазнається*) *або* *млѣет* 288. *Опом'ятатися*—покаятися, *опом'ятання* — *покаяння* (див. вище ст. 196): *Ани* *ся* *упометали* (*покашиса*, *się upamiętali*) *от* *трутин* *своих* 621, *Смуток* *упометане* (*покааніє*, *upamiętanie*) *справует* 380. *Подив* — *роздивлення*: *Вывставлени* *на* *подив* (*позоръ*) *всім* *Жид.* 10³³ *ст.* 574. *Пробачати*—передбачати: *Пробачаючи* (*предувидѣвшие*) 411. *Свавільний* — *своевільний*: *Своволюе* (*swowolnie*) *собѣ* *привлащают* *урад* *его* 103. *Світський* — *цього* *світу*: *Маєт* *маєтности* *светскіи* (*міра* *сгш*) 1 Іо 3¹⁷ *ст.* 215. *Сказити*—змінити, зпсути, *скажений*—зпсутий, тлінний: *Сказитися* *еа* *шивою* *наукою* 625, *Жадного* *єсмо* *не* *сказили* (*исглахомъ*, *skazili*) 2 Кор. 7² *ст.* 379, *От* *еалшивой* *и* *скаженои* *науки* 618, *Мертвыи* *збужени* *будут* *нескажени* 356, *Скаженое* (*тлѣнное*) *наше* *тѣло* 356, *Люде* *розуму* *скаженого* (*растлѣнни*) 528, *Сами* *суг* *слуги* *скаженья* (*тлѣнїа*) 201. *Треба* *те* *саме*, *що* *й* *потреба*: *О* *лѣтех* *не* *потреба* *вам* *писати* 492, *Яснѣй* *того* *вѣрша* *выкладати* *не* *потреба* 238. *Шлюб*—присяга (напр., *молоді* *в* *церкві* *присягали*): *Павел* *оголил* *голову* *в* *Кехрех*, *бо* *мил* *шлюб* (*шѣрїкса* *сѣ*, *miał slub*) 98. *Шлюбити*—присягати: *Собѣ* *сполу* *шлюбили* 117. *Щирий*—чистий: *Щирого* *молока* *жедайте* 181, *Золото* *широе* (*чїсто*) 659, *Щирое* *слово* *божее* 611, *Єсте* *были* *щирыми* (*цѣли*) *сыны* 453, *М(и)л(о)сть* *щирого* (*чїста*) *серца* 503 і т. п.

Укажу ще декільки цікавих слів. *Білоголова* (*białogłowa*)—жінка: *Молчане*—*учтивост* *бѣлых* *голов* 344.

Карати, карет, карут: Кого милуєт Пан, того и карет 582, Кар 530, Которых милую, тых карую (Їбличю) 604, Нехай тебе Бог каруєт 231. *Горонити*—викинути: Пороненому плоду (їзвергѸ) 350. Відріжнюється *праця* від *роботи*: Порожня будет праця и робота ег(о) 308. *Троха*—мала частина: Онаа троха (trocha), котораа зостанеть 272. *Доценту*: Згинет аж до щадку (do szczątka) 645. *Надхнений*, надхнене, зберігають *д* в правопису, а *свѣток*, свѣтчу, посветчаєт має *т*,—перше звязане з пнем *дух*, а друге—зо *світ*, як то взагалі писали вдавнину; див. § 48.

І. Речівник.

1. Речівники в українській літературній мові XVI-го ст.

§ 59. В Словнику КА кидається в вічі велике число найрізніщих речівників, що їх повстання викликане потребою нового життя. Нова літературна мова, збудована вже на основі живої української мови, нова ціль, яку поставила собі ця нова мова—бути зрозумілою для всіх, очевидно, потребувала великого числа відповідних слів. Реальне життя з бігом бурхливого часу ускладнялося, культура духова й матеріальна пішла далеко вперед, появились більші й складніші канцелярії, суд, міське управління, військо, цехи і т. п.,—усе це потребувало своєї термінології, свого словника.

Джерелом для нової української літературної мови в першу чергу стала жива народня мова,—з неї бралось все, що тільки було відомим і придатним авторові. Народня мова постійно живіща від літературної,—вона живе повним життям свого часу, вона постійно відгукується на всі події бурхливого дня, для всього знаходячи свою влучну термінологію. Певні історичні події, різні зміни в житті духовім, технінім, соціальнім і т. п. постійно приходять до народу з тею чи іншою термінологією, з відповідним словни-

ком, трохи відмінним для різних суспільних класів¹.

Церковно-слов'янська традиція, з її рукописною літературою, мало вплинула на розвиток української народньої мови. Переглядаючи словника сучасної української народньої мови, знаходимо в ній зовсім мало з цього церковно-слов'янського надбання, та й те, що знаходимо, головно живе в дрібних говірках, не стаючи загально-українським надбанням; прийшло воно до цих говірок не як запозичення з церк.-слов. мови, а як спільне праслов'янське надбання. Зв'язки української живої мови з чужою нам старо-слов'янською мовою, в своїй істоті старо-болгарською, постійно були дуже слабкі, а в XVI-м столітті, як ми бачили, й зовсім порвалися, — церковно-слов'янська мова українській масі була чужою, вона її ніколи докладно не розуміла. От через що розвиток української літературної мови, що оперлася на живу народню мову, пішов своєрідною дорогою, зовсім мало беручи від мови церковно-слов'янської.

Стає зрозумілим, чому нові українські автори, опираючися на живій мові міщанства й селянства, в потребі нових слів так мало зверталися до церковно-слов'янської традиції, а частіше оглядалися на польську літературну мову. Дуже часто автори брали з польської мови нове слово навіть тоді, коли в мові церковно-слов'янській існувало своє відповідне слово, напр. в КА постійно маємо *ялмужна*, хоч від віків жило в нас свсе *милостиня*. Реальне життя, з своїми своєрідними законами й вимогами дня, переважало в житті народньої мови й двигало її реальним шляхом, а шлях цей усе вів її через польську державність.

На життя української народньої мови, а тим самим і на склад української літературної мови XVI-го віку, дуже сильно вплинула церква. Під впливом реформації, а потім католицької реакції життя української церкви змінилося до непізнання. В церкві появилися з XVI-го віку зовсім нові чинники, — пропо-

---

¹ Пор. А. Селищев: *Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет 1917—1926.* Москва, 1928.

відник і школа, які стали навчати живою мовою. Роль в історії розвитку української літературної мови нового проповідництва, що заговорило до народу йо живою мовою, надзвичайно велика; вплив цього проповідництва в народній мові, скажемо на західно-українських землях, відчувається ще й сьогодні; як знаємо, до нашого часу збереглося коло 70 найрідніших списків т. зв. Учительних Євангелій різних редакцій XVI-XVIII віків, все писаних дуже доброю живою українською мовою; багато їх і друкувалося, багато було й інших збірників казань, — все це виголошувалося по церквах і сильно впливало на розвиток нашої мови¹. Так само великим був вплив на розвиток нашої мови й братських шкіл, — вони випускали численні кадри підготовлених діячів, що потім працювали коло народу й говорили до нього живою мовою. Не забудьмо, що в той час не було ще наших розумінь „панської“ літературної мови й мови народньої, — ці розуміння повстали на Україні тільки з XVIII го віку, головню по приєднанні правобережної України до Росії, коли українська мова потроху зводилася до місцевого «діалекту», гідного тільки хіба для вжитку селян. Такого розуміння стара Україна ніколи не знала. Польська мова була для українців мовою чужого, вірою іншого народу; в церкві цієї мови селянин не чув, священник нею до нього на початку не говорив. Навпаки, — поза державною польською мовою дрібна інтелігенція світська й духовна, міщанство й селянство, всі говорили одною українською мовою в буденнім житті, в церкві і в школі. З польської мови можна було користати обома руками, але своєю вона ніколи не була на українських низах.

Було ще одне джерело, на яким зростав словник української літературної мови, — це т. звана актова мо-

---

¹ Про Учительні Євангелії див. *Ів. Огівко*: Мова українська була вже мовою церкви, Тьрнів, 1921 р. ст. 14-18, тут і література. Див. ще: *В. Н. Перетц*: К вопросу об „Учительных Евангелиях“ XVI—XVII в.в., „Исследования“, Ленинград, 1926 р. ст. 5-14, відбитка з „Сборник“ т. 110 № 2. Др. *Іван Пам'якович*: Ладомірське Учительне Євангеліє, Ужгород, 1923 р., „Науковий Зборник“.

ва. Усі давні акти, скільки ми їх знаємо, мають більш-менш живу мову. Напочатку, правда, акти писано церковно-слов'янською мовою, з більшою чи меншою домішкою живих українських елементів; але дуже скоро ця мова починає звільнятися з під впливу мови церковної, знання якої взагалі падало. Канцелярії вже XV-го віку потроху переходять на живу мову, правда, з помітною домішкою церковно-слов'янських елементів. Звичайно, урядові канцелярії знаходилися під великим впливом мови польської, особливо з 1386 р. починаючи. Для канцелярської актової термінології так само бракувало своїх термінів, а тому й тут дуже рано звертаються до польської мови за потрібними виразами; правда, сама польська мова не була ще тоді літературно виробленою, але вона дуже багато брала з мови чеської та німецької, і ці запозичення звичайно скоро переходили й до української мови. Таким чином і урядові канцелярії, хоч і писали українською мовою, проте несли нам не мало польських, чеських та німецьких виразів.

Так складався словник української народної мови, а разом з тим і словник мови літературної. Хід історичних подій не дав змоги церковно-слов'янській традиції пустити в нас глибокого коріння,—навіпаки, він притлумив цю традицію, кинувши нас до культурних впливів польських і взагалі західних. На цих нових традиціях і зросла наша літературна мова, і в цім власне ключ до правдивого зрозуміння її дальшої долі, особливо в її словникові.

§ 60. В Словнику КА дуже багато найрізніщих речівників *мужеського* роду, старих і нових, часом перероблених згідно до нової фонетики, часом впросто запозичених з мови польської, напр.: *взгляд*, *взор*, *выклад*, *вырок*, *встыд*, *грош*, *завод*, *збор*, *зыскъ*, *лист*, *мужчизна*, *обоз*, *окуп*, *отдох*, *отказ*, *переступник*, *погреб* (=похорон), *подив*, *покорм* і *покарм*, *посел*, *похоп*, *приклад*, *приступ*, *птах*, *смок*, *способ*, *урад*, *утиск*, *читалник*, *пан Бог*, *пан Ісус* і т. п. (див. їх в Словнику).

Слова вільно творяться з найрізніщими закінченнями: *орач*, *выкладач*, *проповедач*, *гончар*, *лѣкар*

І др.; сила слів на *-ок* (*ькѣ*): баранок, достаток, недостаток, остаток, задаток, пожиток, посварок, поступок, початок, прибыток, придаток, члонок, скуток, смуток, упоминок і т. п. (див. Словник).

§ 61. Переглядаючи речівники жіночого роду КА, так само кидається в вічі велике число їх, і то таких, які й тепер живуть в українській народній мові; частина цих слів давнього походження, тільки з відповідними фонетичними змінами, частина прийшла з польської літературної мови. Напр.: вина, година, громада, жалоба, заплата, заслونا, зрада, коруна, краса, купа, ласка, личба, луска, мова, направа, невѣра, невѣста, незгода, обетница, облюбеница, отмѣна, отчизна, панна, пыха, пищалка, пляга, покута, помста, послуга, потѣха, потреба, праца, рада, соромота, справа, тривога, шата, широта, пѣсня, походня, зброя, надѣя і т. п. (див. Словник).

§ 62. КА має дуже багато слів і основ жіночого роду. Так, найбільше тут слів на *остѣ*, чи то часті давніх, чи новоутворених, чи запозичених з польської мови. Усі ці слова в КА, згідно з прийнятим правописом, мають винесеним кінцеві *ст*, а *ь* на кінці не пишеться, напр. *жалѣ*^т 267, *живно*^{ст} 65 і т. п., при цьому винесене *с* покривається *т*, що має вигляд сімки, як то було в той час звичайним в рукописах та друках. Ось трохи цих слів (кінцеве винесене *ст* подаю в рядку яко *стѣ*): безпечность, вдячность, велможность, высокость, вѣдомость, вонность, глубокость, годность, горкостъ, грозность, добротливость, долгость, досконалость, жадность, жалость, живность, зацность, зычливость, зычность, злость, кривость, кротость, литость, людскость, маетность, милость, нагость, невдячность, невитлость, недбалость, незбожность, непобожность, неповстяжливость, нестыдливость, неусьтавичность, обличность, облудность, омыльность, осѣлость, певность, пилность, побожность, повинность, пожадливость, полность, противность, свѣтлость, скромность, смертelnость, смѣлость, сполечность, сполность, спросность, сталость, статечность, терпливость, тихость, тяжкость, умиетность, учтивость, хтивость, широкость, щирость, щодробливость і т. п.

В словах на *-ость* часом маємо це *-ость* написаним без винесення над слово, і в такім разі в кінці постійно маємо *ь*, напр.: *можность* 646—*можност* 271.599, *несмертельность* 428 — *несмертелност* 241, *попудливость* 241—*попудливост* 472, *разность* 273—*разност* 630 і т. п. Сюди ж належать і інші слова на *ь*, але його по винесеній приголосній звичайно не ставиться: *болест*, *вѣст*, *пропаст*, *печат*, *доброт*, *хут*, *кад*, *челяд*, *оповед*, *моц*, *помоч* і т. п.; рідко кінцева приголосна не виноситься, і тоді по ній пишеться *ь*, напр.: *четверть*, *сѣнь*, *пѣснь*, *боязнь*, *неприязнь*, *стернь*, *моць* і т. п.

§ 63. Серед речівників *середнього* роду найбільшу увагу звертають на себе слова на *-не*, *-нє* (з давнього *-ніє*). Їх в КА надзвичайно багато, — можна сказати, що творчість нашого перекладчика в утворенні нових слів проявилася головню в словах на *-не*. Правда, за відсутністю історичного словника української мови не можемо докладно сказати, які саме слова в КА можна вважати за новотвори; крім цього, усі ці слова на *-не* знаходимо і в польськім оригіналі, в Біблії 1563 р. Польська мова була найпершим джерелом, звідки перекладчик КА брав свої новотвори на *-не*, одночасно користаючись, звичайно, й давньою традицією слів на *-ніє*. Більшість слів на *-не* належить до групи т. зв. уявних чи абстрактних слів, без яких не може існувати жадна розвинена літературна мова; не міг без них обійтися й перекладчик КА, а тому обома руками брав їх з польського оригіналу; в живій українській мові, не багатій на слова абстрактних розумінь, як і кожна народня мова, подібних слів знаходив він не багато. У всякому разі, велике число слів на *-не* в українській літературній мові XVI-го віку свідчить виразно про її високу розвиненість.

Слова на *-не* наш перекладчик найчастіше пише з винесеним над слово *н*: *будоває* 659, але досить часто подає й повно, тоді неперемінно пише *-нє*: *бракованє* 357; такий самий спосіб писання знаходимо по всіх відмінках обох чисел. Ось трохи прикладів (скрізь *н* винесено над рядок, а на кінці постійно *є*, а не *е*): *видене*, *выбране*, *вижене*, *вызволене*, *выкладане*, *вы-*

ховане, встане, докончене, досветчене, дяковане, забурене, замордоване, затмене, затрачене, заховане, збавене, згромажене, змертвихстане, залецане, зодночене, золжене, зрозумене, каране, кликане, кричане, мешкане, молчане, мучене, напominане, насѣне, насмеване, начине, обжаловане, обирање, обоняне, одѣне, обрѣзане, обцоване, обьяснене, одержане, омешковане, описане, отворене, откинене, отповедане, отпочинене, отступлене, охоложене, переможене, печаловане, писане, плетене, поволане, поганбене, погоршене, позволене, позване, поздоровлене, поздоровляне, поколене, помазане, понурене, порозумене, посвечене, послуговане, посоромочене, постановене, потопене, преслядоване, прехваляне, приказане, прилучене, прировнане, прирожене, простережене, проступане, розлучене, розмышляне, росказане, рукописане, скаране, скончене, соромочене, справоване, спустошене, стиснене, страчене, сумнене, творене, тресене, уделене, уживане, узычане, узнане, ульжене, уругане, усправедливлене, утрапене, цвичене і т. п. Приклади на *-нѣ*: выбранье, визнање, выписанье, досытучиненье, замькненье, засмученье, затверденье, збавенье, згарженье, злученье, зодноченье, зъявенье, провиненье, мешканье, наверненье, отпочиванье, отроженье, отступенье, пытанье, поганбене, познанье, поличкованье, понуренье, похваляне, присьпособенье, розуменье, слышанье, спеванье, сумненье, тернье, увеленье, узыванье, умертвенье, усправедливленье, утверженье, утрапенье і т. п.

Як наш перекладчик вимовляв ці слова,—на *-нѣ* чи *-нѣе*, відповісти докладно на це питання не можемо. Але з інших пам'яток знаємо, що в XVI-м віці форми N¹ на *-нѣ* були вже звичайними¹; через це уважаю, що наш перекладчик, за живою північно-українською народньою вимовою, і сам вимовляв: одіне, співане, мешкане. Але церковною вимовою подібних давніх слів було тільки *-ніе* або *-нѣе* (пор. дуже

---

¹ Знані ці форми навіть в грамотах XIV—XV в., див. напр. в збірці проф. В. Розова, 1917 р., № 87 рядок 6: мешкане. Дуже багато цих форм в Євангеліях Пересопницькій та Житомирській, а також в Новім Завіті Негалевського.

рідке в КА: обреза́нє 243, очище́нє 545, основа́ннє 556), що міцно трималося і в тодішнім літературнім правописові, а тому перекладчик КА досить часто передає ці слова через *-ньє*. Проте й тут у нього бачимо боротьбу живої вимови з правописною церковною традицією, а тому він часто одне й те слово пише то на *не*, то на *-ньє*, напр. будова́нє 431.503 — будова́нє 245, везе́нє 449.477 — везе́нє 396.115, виже́нє 86 — виже́нє 605, виобра́женє 540 — виобра́женє 218.356, вирозу́менє 524 — вирозу́менє 7, зама́шанє 6 — зама́шанє 612, затра́ченє 360 — затра́ченє 273, замордова́нє 617 — замордова́нє 641, збаве́нє 205.453 — збаве́нє 178, згине́нє 313.517.644 — згине́нє 268, зъя́вєнє 431.593 — зъя́вєнє 594.595 і др., ка́м'яне 182 — ка́м'яне 658, кара́нє 235.284.583 — кара́нє 253.313, начи́нє 601 — начи́нє 58, обреза́нє 243 — обреза́нє 243, обя́вєнє 425.456 — обя́вєнє 510.638, од'я́нє 63.546 — од'я́нє 595.602.605.606.615, отпу́щенє 143.425.426 — отпу́щенє 569, поздоро́вленє 502 — поздоро́вленє 586, посвече́нє 489 — посвече́нє 548, послу́гованє 293.563 — послу́гованє 179.281, пото́пенє 245.493.509 — пото́пенє 516.611, росказа́нє 93.560 — росказа́нє 562, скаже́нє 355 — скаже́нє 403, створе́нє 375.511 — створе́нє 275, стара́нє 558 — стара́нє 286.395.453, сумне́нє 220.268.324.505.589 — сумне́нє 221.289.535, ужива́нє 238.258 — ужива́нє 316, утве́рженє 591 — утве́рженє 215 і т. п.

Здовженої приголосної типу *пита́ннє* в КА ніде нема, вірніше — ніде не зазначено; думаю, що ці форми наш перекладчик вимовляв так, як їх вимовляють і сьогодні в північно-українських говорах — без помітного здовження, чому такої вимови в КА й не зазначено ані разу.

Кінцеве *-є* в цих і подібних словах в КА відмінне від звичайного *є*, напр. *горо́моч'є* 289, цеб-то перекладчик, як і в інших випадках, розрізняє *є* від *є*, зазначаючи останнім палатальність приголосної. Цікаво, що в *N*¹ наш перекладчик ані разу не вжив закінчення *я'*; очевидно, тільки тому, що він не мав цьо-

¹ На ст. 289 читаємо замітку: Для тої причини збавєнє, которє от самого Бога походит, — порівнянє з польським

го закінчення в своїй живій вимові, бо походив з північно-української землі. Навпаки, скажемо в Пересопницькій Євангелії 1556—1561 р. панують форми *Н'* на *-ня*; це свідчення, що перекладчики ПЄ і КА походили не з одних земель.

Наголос в словах на *-не* найчастіше падав в вимові перекладчика, як то видно з його правопису, на корінний склад слова, чому, напр., він писав не *-ъне*, а *ене*, напр.: видене, мучене, отворене, охоложоне, плетене і т. п.; правда, жива українська мова вживає в цім випадкові однаково часто як закінчення *-іння* так і *-ення*, в залежності від наголосу: під наголосом *-іння*², без нього — *-ення*. Але кидається в вічі, що закінчення *-ъне* в КА нема зовсім, хоч по пам'ятках воно відоме ще з XI-го віку (див. ще § 66).

оригіналом (dla tey że przyczyny zbawienia, ktore...) виявляє, що тут „збавення” родовий відмінок. На ст. 538 маємо: Збавил нас через омытя (przez omysie) отрожемя одновема дуза светого, але тут я певне під впливом двох дальших. Хиба може цей приклад відповідний: Побраня (разгракленіє, pobranie) маєтностий ваших приняли есте з веселем Жид. 10⁸⁴ ст. 574.

² Що закінчення *-іння* (*-ъне*) залежить від наголосу, дуже виразно свідчить про те лемківська говірка, — в ній наголос, як і в мові польській, все на передостаннім складі, чому тут панують форми на *-іння*. В лемківськім перекладі Псавтиря з половини XVIII го віку о. Івана Прислопського трапляються сотні прикладів на *-іння* (він пише *-ъня*, *-ія*, *-иня*, *-ыня*), напр.: *Н' А'* збавлѣня 65.1776, видѣня 66, выйдѣня 2256, збавлѣня 5.136.27 636.64.646.676 68.1346,160.161.1616.175.224, о збавлѣню 224.226, згаблѣня 69, зникнѣня 179, во мгнѣню 646, навернѣня 64, огвернѣня 1776, отпочнѣня 3185, поднесѣня 1436, позволѣня 253, потоплѣня 2246, потуплѣня 676, прагнѣня 136. 16.1626, розумѣня 2556, терплѣня 162, во умертвѣню 2946, оустановлѣня 10, оутиснѣня 180, оутолѣня 225, оутраплѣня 3196, хвалѣня 135, чинѣню 256; взгорджѣня 69, о выслѣбоджѣню 1796, втѣлѣня 12.256.28.175.2246, в втѣлѣню 64, збурѣня 158, свѣтяжѣня 28, згоршѣня 49, згромаджѣня 246, навиджѣня 1106 обелжѣня 60, отворѣня 162, подоушѣня 258, поыжѣня 66, прегрѣшѣня 136, прѣзрѣчѣ 2556, разшиоѣня 1626, споряджѣня 226, створѣня 65, оуморѣня 1616, оунижѣня 13, взгорджѣня 224, одѣлчѣня 65 і сотні т. п. Про цього Псавтиря див. мою статтю у львівських „Записках” на пошачу акад. К. Студинського, т. 99 ст. 1-44: „Псавтир половини XVIII в. в лемківськім перекладі”.

Дуже багато має КА й інших слів, що вдавнину кінчилися на -іє; їх так само пише наш перекладчик або з винесеною над слово передостанньою приголосною, або пише цю приголосну в рядку, ставлячи по ній закінчення -ьє; в кінці постійно пише *є* а не *е*, зазначаючи тим палатальність приголосної, напр.: *здорове* 14, *збоже* 515 *збоже* 325, *перемире* 37.62.244. 279.368.572, *житє* 404.459.587, *листе* 660, *ропяте* 582, *смете* 311, *щастє* 93.213.254.527, *нешастє* 592. 616, *бите* 396, *забите* 267, *розбите* 395, *вылите* 579, *пите* 330, *стняте* 586, *приняте* 153.278, *облице* 30.348.595.606.615.619.622.661, *милосердьє* 165.223. 280.282.523, *отитьє* 66 і др. Часом маємо в однім і тім слові обидві форми: *веселе* 224.278.541.651—*весельє* 171, *зеле* 557—*зѣльє* 286, *повѣтре* 619—*повѣтриє* 124, *повѣтрєє* 641, *забите* 43.267.439 -- *забитьє* 360, *приште* 498.522—*приштьє* 212.293.498.581 і т. п. З поданих форм видно наголос: *роspáте*, *смítє*, *отнáте*, *принáте* і др.

Кидається в вічі велике число речівників з закінням *-енство* (з винесеним над слово *н*), напр.: *благословенство*, *злореченство*, *малженство*, *небезпеченство*, *подобенство*, *послушенство*, *преложенство*, *шаленство* і др.; коли *н* не винесено над слово, тоді по нім ставиться *ь*, що може вважатися й за живу вимову, напр.: *подобеньство* 329.525, *послушеньство* 381. 542, *противеньство* 582, *спротивеньство* 98, *человеченьство* 9 і т. п. Звичайно, ці форми на *-енство* попали до української літературної мови з мови польської, куди вони зайшли в свою чергу з мови чеської¹. Жива українська мова цих слів на *-енство* зовсім не знає; але цікаво, що вже Слова Григорія Богослова XI віку знають *малъжєньствѣю* 196г².

Ще приклади інших слів на *-ство*, *-ство*, *-ство* (*с*, *з*, *ц* звичайно винесені): *блѣзнірство*, *глупство*, *добродѣйство*, *злочинство*, *клямство*, *лакомство*, *ле-*

---

¹ Пор. Witold Taszycki: *Czechizmy w języku Reja*, див. „Prace Filologiczne“ 1927 р. т. XII ст. 66.

² Див. *Іван Огієнко*: *Пам'ятки старо-слов'янської мови X—XI вікіє*, 1929 р. ст. 171.

карство, любодейство, недовѣрство, панство, плюгавство, похлѣбство, проступство, звѣтезтво, мнозство, охандозство, папезство; убозтво, сведоцтво і т. п. Форма любодейство 331 могла б вказувати на частий в XVI в. і в сучасній живій західно-українській мові кінцевий наголос в словах на *-ство*: любодійствѣ.

Зазначу ще слова сер. роду: жниво, черево, войско, горло, жерело, зеркало, пекло, ядрило, писмо, колѣно, добро, мѣсто, лихо, ложе, мѣстце і т. п. Слова на *-м'я*: имя, племя, беремя 422.581, поломя 545.595. 597.652.

Слова основи на *т*: княжа, быдля 606 (нимое быдля 231), звера і др.

§ 64. *Рід слів*¹. Деякі слова *jo* основ (або *i* основ, що перейшли на *jo* основи) зберігають в КА свій стародавній рід, напр. тот бол 628, овощ добрый 601, тот овощ 293, покойны овош 583, овош свой 660, овощ бываєт сѣян 169, перший степен 11, другий степен 11, тѣн Петров 24, тѣнем Ab¹ 470.550.563, Очищаючи купелем воды 442. Але немало слів *o* основ змінили вже свій рід; так, під польським впливом давнє *чудо* перейшло тут в *чуд* (суд), напр.: тот чуд 6, той чуд 19, знаменитый чуд 18; звичайне в XVI—XVII віках *виспа* (wyspa) ж. р. тут має ще й другу форму—муж. роду: высоп 153, выспови 148, на том выспе 154, з п. wysep. Давнє *омакз* заховує свій муж. рід: оболон бѣлый 636, через оболон 626. Слово *запис* тут муж. роду: змазан *єст* запис 469, записомь нѣяким 469.

Із слів жіночого роду зазначу такі. *Євангелія* постійно жіночого роду (приклади див. в Словнику), лише в двох прикладах воно зберігає свій давній середній рід: Євангеліє Бжѣе 485, проповідати Євангеліє Христово 366. *Устава*, G¹ уставы, уставу, G³ устав

---

¹ Про рід слів в українській мові див. *Іван Огівенко*: Український Стилістичний Словник, Львів, 1924 р. ст. 479-489, а також „Нариси з історії української мови“, Варшава, 1927 р. ст. 184-192. Проф. *Євген Тимченко*: Рід в українській мові, „Ювілейний Збірник на пошану акад. М. Грушевського“, Київ, 1928 р. т. II ст. 125-138.

—жін. роду. Такаа то *єст потвар* 92, G¹ потвары — жін. роду, але може бути й мужеського: до потвару 29, *выличает* обмовы и потвар 244. Проступка, переказа, перла, змя—також жін. роду. Слово *королева* відмінюється як прикметник: G¹ королевои 42.

Деякі слова жіночого роду і основ перейшли на *ја* основи, напр.: *Запѣли* новую пѣсню 608 (поруч: *Поючих* пѣснь новую 634), *На* постелях 24.

Слово звера може бути всіх трох родів, див. в Словнику.

§ 65. Під польським впливом в українській літературній мові XVI—XVII-го віків появилось багато речівників муж. рода на *-ия* зам. свого давнього закінчення *-ець* (ьць); в КА маємо те саме: *вбийца* 508, *вы есте* *выдавци* и *забийци* 37, *вызнавца* 610, *веселого* *давцу* 387, до *дозорци* 185, *стался* *заступцею* 562, *вышел* *звѣтеца* 610, *злыи* *люде* и *зводци* 529, *диявол* або *зводца* 628, *он* *злочинца* 498.191, *терпѣль* *яко* *злочинца* 524, *хто єст* *клямца* 211.219, *клямцею* 208.220, *клямцами* 597, *мовцею* 131, *обмовцею* 314, *всякий* *мужобойца* 214.153.191.214, *мужобойцу* 14, *нововѣрца* 509, *причинцу* 209.549, *проступцею* 409, *великий* *радца* 42, *розознавца* *мыслей* 554, *всякий* *справца* 648, *справцу* 14, *справцею* 14.577, *справцам* 444, *справцами* 415, *хвалцами* 213, *болвохвалцами* 330 і др. *Але: лакомец* 440.

Такі форми, як N¹ *ареопагита* 96, *взяті* з польської мови, куди вони дісталися з мови латинської та італійської, що подібні форми на *-а* знає в великім числі, напр. *artista*, *metropolita*, *patriarca*, *poeta*, *linguista*, *evanagelista* і т. п.¹

Ще слова муж. роду на *-а*, *-я*: *Илья* 175—*Иля* 276, *тот* *плетка* 94, *вѣрный* *слуга* 446, *слуга* *хѣвъ* 195, *судя* *справедливый* 530.57.96, до *суди* 137.585, *судею* 98.99 і др. *Але: евангелист* *Лука* 27. Звичайно, усі ці й подібні слова відмінюються як слова *а* основ: *слуга*, *слугою*, G³ *слуг*, *слугам*, *мужобойцам*, *потварцам*, V¹ *Агрипо* 139.140 *звѣтежцами*, *наследовцами* (див. Словник).

¹ Докладніше див. *І. Огієнко: Нариси з історії української мови*, 1927 р. ст. 189.

§ 66. Наголос деяких речівників можна реставрувати на основі їхнього правопису (див. вище ст. 244-5, 249); напр. написи макидонянин 146, делател 173, неприятел 10, приятел 166, имя 14.270.500, проповедача 274 і т. п. говорять про вимову макидонянин, ділатель, неприятель, приятель, ім'я, проповідача і т. п.

Наголос в словах сер. роду на *-не* часто падає не на пень, але на закінчення, як то буває і в живій сучасній українській мові (див. § 63), напр.: *везене* 449=*в'язіне*, *замешане* б=*замішане*, *посвечене* 499=*посвячіне*, *спеванье* 608=*співане*, *уделене* 547=*уділіне*, *потешене* 541=*потішіне* і т. п.; але не рідко бачимо наголос і на пні слова, напр.: *затверденье* 279=*затвірдіне*; часом зазначено в КА і звичайне в живій вимові хитання наголосу в цих формах: *обрѣзане* 244, *обрезане* 244=*обрізане*, *обрізане* і т. п. (форма *обрізане* панує в українських пам'ятках XVI—XVII віків).

2. Відміна речівників в українській літературній мові XVI-го ст.

§ 67. Відміна речівників в українській, як і в інших слов'янських мовах, уже наприкінці праслов'янської доби зазнала великих змін в порівнянні з добою давнішою; що то дійсно було так, про те свідчать найдавніші старо-слов'янські пам'ятки X—XI віків, де бачимо багато найрізнішого поплутання давніх основ. Було шість головних тем, що лягли в основу творення й відмінювання речівників в давньо-українській мові, а саме: основи на *о*, *јо*, *й*, *і*, консонантні, *а-ја* та *ѫ*. Доля цих основ в українській мові дуже цікава й трохи відмінна від їхньої долі в інших слов'янських мовах.

Підо впливом психологічних факторів, а головню аналогії, з бігом часу помічається сильний вплив одних основ на другі. Розпочався цей процес ще за праслов'янської доби, і невпинно тягнеться аж до нашого часу. Зачалася певна боротьба основ, в якій частина їх зовсім згинула, а частина мусіла піддатися основам сильнішим. В українській мові надзвичайно

сильною виявилася основа на *й*, певне дуже рясна, яка сточила завзяту боротьбу з *о* основами, у висліді чого багато форм *о* основ стали відмінюватися як *й* основи, чому в українській мові ще в кінці праслов'янської доби витворилася так би сказати спільна *о-й* основа; *о-й* основи так поплуталися в українській мові, що сьогодні не легко поділити їх по їхніх давніх групах.

Те саме сталося і з іншими основами. Основи на *і* муж. роду, як і основи консонантні, не витримали боротьби з *jo* основами і в відмінюванні пішли за ними. Пізніше, вже в історичний час набірають великої сили *а* основи, які в боротьбі за форми D^3 , Ab^3 і L^3 здобули помітну перемогу, правда, в українській мові не по всіх говірках. Основи на $\bar{u}$ були в нашій мові найслабшими і яко окремі основи не затрималися,—пішли перше за приголосними, а потім за *а* основами ще в кінці праслов'янської доби.

Таким чином на XVI-й вік в українській мові панували головно дві основи: *о-й* основа (за ними пішли *і* мужеські та приголосні основи) для мужеського й середнього роду та *а* основи (з основами на $\bar{i}$, $\bar{u}$ жіночими) жіночого роду.

Щоби легше орієнтуватися в речівниковій відміні XVI го віку, подаю на ст. 314 таблицю первісних речівникових закінчень в ст.-слов'янськ. і українській мові.

§ 68. Словник речівників мужеського роду в українській мові складається головно із слів давніх основ на *о*, *jo*, *й*, *і* та консонантних. Найсильнішими основами, як ми бачили, являються *о* та *й* основи.

Основи на *й* в українській мові мали дуже цікаву долю: в боротьбі з *о* основами вони захопили цілий ряд відмінків, напр. G^1 , D^1 , Ab^1 , L^1 , N^3 , G^3 , і в більшості міцно тримаються аж до нашого часу, тоді як, скажемо, мова російська знає не багато цих форм. В старо-слов'янській мові по *й* основах відмінюється лише 6 слів (*болъ*, *връхъ*, *домъ*, *медъ*, *полъ*, *сынъ*) та *й* ті не завше правильно; цікаво, що в болгарській мові *й* тепер позосталося дуже мало залишків *й* основ. Але порівняння слов'янських слів з литовськими показує, що слів *й* основ було в праслов'янську добу значно

О		С		Н		О		В		И	
о	jo	й	i		conson.		a	ja	u		
муж. сер.	муж.	муж.	муж.	жін.	муж.	сер.	жіночий		жін.		
z, o	ь, е	з	б	б	ь, мзi	а, лiа, о	а	га	зи		
з	ь	з	б	б	ь	=N	ж	лж	збь		
е	ю	у	н	н	=N	=N	о	е	зи		
а	га	у	н	н	е	е	зи	л, ь	збє		
у	ю	овн	н	н	н	н	ь	н	збн		
омь	емь	змь	бмь	нлж, блж	бмь	бмь	олж	елж	збнлж		
ь	н	у	н	н	е	е	ь	н	збє		
н, а	н, га	ове	нiє, биє	н	е	а	зи	л, ь	збн		
зи	л, ь	зи	н	н	н	а	зи	л, ь	збн		
з	ь	овз	нн, бн	нн, бн	з	з	з	ь	збз		
омз	емз	змз	бмз	бмз	бмз	бмз	амз	гамз	збамз		
зи	н	змн	бмн	бмн	бмн	зи	амн	гамн	зббмн		
ьхз	нхз	зхз	ьхз	ьхз	ьхз	ьхз	ахз	гахз	збахз		
а	га	зи	н	н	н	ь	ь	н	A ² V ²		
у	ю	ову	нiю, бию	нiю, бию	у	у	у	ю	L ²		
ома	ема	зма	бма	бма	бма	бма	ама	гама	Ab ²		

нгаційна таблиця первісних речівникових закінчень в старослов'янській і українській мові.

ьше; та й дальша доля цих основ в українській зі промовляє за те, що в праукраїнській мові му-о речівників й основ бути дуже багато, коли вони змогли закінчення о основ і заступили їх; не мож-ж припускати, щоби якихсь б слів могли накину-своє закінчення в багатьох формах сотням інших в. Усе це переконає мене в тім, що в українській ві з найдавнішого часу було багато слів, що в від-юванні йшли за й основами, а це пояснює, чому, ажемо, в КА так багато форм з закінченнями й нов.

В старо-слов'янській мові, як показують давні пам'ятки, речівників мужеського роду *i* основ було не багато, хоч порівняння з литовською мовою свідчить про те, що таких речівників в праслов'янській мові було значно більше. Проте з часом *jo* основи перемогли їх, і речівники *i* основ завмерли й стали відмінюватися по зразках *jo* основ, що розпочалося ще в праслов'янській добі.

Те саме трапилося і з речівниками приголосних основ мужеського роду; було їх не мало, але ще за праслов'янської доби вони страчають потроху своє самостійне відмінювання і йдуть за *jo* основами.

§ 69. Найбільшу частину речівників жіночого роду складають слова *a-ja* основ, цеб-то тих основ, що в боротьбі форм защемили іншим основам своє закінчення для D^3 , Ab^3 і L^3 . Сюди ж перейшло й невелике число речівників $\bar{u}$ основ (типу *лєкзи*, *цр҃кзи* і т. п.), що мають наростка *зк*; перейшовши до групи слів приголосних основ, ці слова пізніше перейшли зовсім до *a* основ (як *церква*, *любов* і т. п.), як приголосні основи муж. роду перейшли до *jo* основ. Навпаки, *i* основи жіночого роду постільки ще заховують в КА, як і в живій українській мові, свої давні особливості, що все виріжнюються, яко окрема група. Давні форми на *-зини* перейшли на *-иня*; в нас позосталося V^1 пани 223.

§ 70. До *середнього* роду в найбільшій числі належать основи на *o-jo*. Крім цього, сюди стосується не мало речівників колись приголосних основ, які перейшли до *o* основ, зберігши, правда, деякі свої давні форми. Усі слова *s* основ (*диво*, *дѣло*, *древ*, *коло*, *лице*, *небо*, *око*, *слово*, *тѣло*, *ухо*, *чудо*) втратили свій давній суфікс *-ес-* і змінюються, виключаючи деякі відмінки, як звичайні речівники на *o*, цеб-то перейшли на *o* основи. Навпаки, основи на *n* (з закінченням *-ма*) зберігають своє *ен* при відміні; так само речівники *t* основи заховують своє *ят*. Речівників *t* основи багато в українській живій мові, а вдавнину було їх ще більше. Звичайно, в українській мові речівники на *-ко* і *-ло* до *a* основ не перейшли, цеб-то змінюються тільки по основах на *o*.

3. Речівникові форми в однині.

§ 71. Речівники *о* основ муж. роду в *родовім відмінкові* однини кінчаються на *-а* або на *-у*. Закінчення *у* перейняте від *й* основ ще за праслов'янської доби, надзвичайно часте в українській мові; таке ж воно часте і в КА.

1. Закінчення *у, ю* мають усі ті слова, що означають лише назви неживих річей, або назви уявних розумінь, взагалі назви, зміст котрих не можна окреслити цілком докладно (це імена уявні, збірні, матеріальні, назви природних явищ, гірських пород, хімічних тіл і т. п.); в КА маємо: бѣгу, блуду, выпу, вихру, вѣку, вѣтру, всходу, вчинку, гнѣву, гнюсу, году, голосу, граду, греху, грому, дару, дьму, дому, закону, заходу, збору, зыску, зросту, квасу, клопоту, крѣсу, ладу, листу, льну, люду, мозку, муру, накладу, намету, народу, недостатку, отказу, овощу, отпору, перекладу, плоду, пожитку, покорму, помѣру, порядку, поранку, посредку, початку, прибытку, приступу, ратунку, рынку, розсудку, розуму, року, саду, свару, свѣту, смутку, сну, собору, спору, способу, стану, столу, страху, суду, сходу, товару, умыслу, упадку, ураду, утиску, учинку, ходу, часу, члонку, шолку, яду; звичаю, обычаю, краю, покою, спокою, раю, рожаю, ячменю і др.

2. Закінчення *а, я* мають назви живих істот, а також назви докладно скреслених розумінь чи річей (назви днів тижня, місяців, мір, ваги, монет, дерев, назви окремих реальних річей); в КА маємо: помочника, посредника, проводника, свѣтка, назаранина, жида, у Симона гарбара, до пана Бога, баранка, птаха, смока; камѣня, млина, окрота, столца, вечера, коньца, свѣта; избавителя, Ноя, дня, здоровья, каменя, колодезя, покоя, полудня і т. п.

Як бачимо, в КА дуже багато форм G^1 на *-у*, що безумовно свідчить про добре знання перекладчиком КА живої народньої мови, бо ці саме слова й сьогодні кінчаються в ній на *-у*. Цікаво, що в тих самих словах, де й сьогодні маємо хитання закінчень G^1 *а-*

у, там маємо це хитання і в КА, напр.: гріху 83 — гріха 466, закону—закона 242, листу 205 - листа 497, розуму 144—розума 280 і др.

Написи гріху, гріха, назаренин — назаранина і др. показують (див. вище ст. 244-5) й наголос: гріху́, гріха́, назарені́н, назарані́на і др.

Як і в живій українській сучасній мові, давні жрьць, жьньць дають в N' жрець 554, жнець, але в дальших відмінках вокалізується перше ь: жерца 44. 103.554, жерцы 16 і жрецы 19, жерцов 142, женьць 636.

Слово Ісус (як то було частим в церковно-слов'янській мові) часом не змінюється зовсім: о Іс Хри-стѣ 651 (див. Словник ст. 50).

§ 72. Родовий відмінок однини у слів середнього рода на *-нє* кінчиться на *-а*, при чому *н* перед цим *а* або виноситься над слово, або пишеться *нь* в рядку, напр.: бичованя, бракованя, будованя, бунтованя, везеня, выкладаня, громаженя, даня, дякованя, запаленя, згиненя, згоршеня, зъявеня, мешканя, мовеня, надхненя, напominаня, насѣння, начиня, обцованя, одѣння, одновеня, откупеня, отступеня, поданя, послугованя, приймованя, приказаня, при-способеня, проклинаня, проповеданя, проступеня, розвезаня, росказаня, ростаня, росторгненя, свитаня, складаня, слыханя, слуханя, сплюгавеня, справованя, спречаня, створеня, ульженя, уподобаня, утисненя, --- завсѣди *н* над словом; заложенья, замѣренья, збудованья, звезанья, згодѣнья, згордѣнья, зопсованья, наверненья, народженья, ображенья, обявенья, опочиненья, отпочиненья, позванья, познанья, покропенья, потишенья, потопенья, переступанья, розмеренья, розорванья, скаженья, сумненья і т. п. Часті подвійні форми—з винесеним над слово *н* і з *нь* в рядку: вибраня 266. 269—выбранья 276, збавеня 426.451.556 — збавенья 214.218.546.548, згромаженя 26.127-- згромаженья 125. 436, змертвыхвстаня 350.457—змертвыхъвстанья 351, зъеднаня 375—зъеднанья 512, караня 582 --- каранья 19, наганеня 485.513—наганенья 508, начиня—начинья 271, ображеня 330—ображенья 272.287, обрезаия 78—обрезанья 6, поколеня 69.456 — поколѣнья 561.

§ 74. *G*¹ і основ жіночого роду кінчяться постійно на *-и* (ніколи на *-и*): *крови, чeledи, неприязни, без перестани, болести, повести, памети, масти, шерсти, моци, роскоши, полночи, помочи* і т. п.; слова на *-ость* кінчаться так само (на *Ѡти*, з *с* виносним): з *высокости, внутрѣности, добротливости, долгости, досконалости, зацности, зычливости, людскости, маетности, млости, можности, небезпечности, невиньности, непевности, неповстежливости, обрыдлости, обличности, обтежливости, плугавости, повсягливости, побожности, пожадлиности, прикрости, прихильности, статечности, светобливости, сполечности, сталости, терпливости, умиетности, уставичности, щодробливости* і т. п.

§ 75. *Давальний відмінок* однини *о* основ мужьського роду має дуже поширене закінчення *-ови*, що ще за праслов'янської доби з *й* основ прийшо до *о* основ; в КА найчастіше буває воно в іменах живих істот, напр.: *Авраамови, ангелови, антихрестови, Аполосови, апостолови, баранкови, волови, грекови, духови, жидови, Исакови, лемпартови, львови, Моисеєви, орачови, пастырови, Петрови, противникови, сынови, сотникови, створителеви, сторожеви, учителеви, фараонови, Филипови, Хѣви, Яковови* і др. Закінчення *-ови* так поширилось, що захопило навіть назви неживі, напр.: *вѣтрови, грехови, животови, жолудкови, законови, концеви, крѣсови, лихтарови, народови, олѣєви, олтарови, пожитькови, покоеви, прибыткови, розумови, свѣтови, члонкови* і т. п. (див. Словник). Що закінчення *-ови* не все можна приймати тільки за *-овы*, говорить за те правопис КА, де маємо: *сынови 266 (= синові?)*, *прибыткови, лихтарови* і т. п., — наш перекладчик лише з вимог традиційного правопису постійно писав *-ови*, а вимовляти міг і *-ові* (але форми *-овѣ* у нього нема ані разу), як то буває і в північно-українських говорах.

Старим закінченням *D*¹ для *о* основ в українській мові являється *-у*, яке панувало вдавнину, а тепер панує найбільше в північно-українських говорах. У великім числі знає його й КА, знає як в назвах неживих істот, так і в назвах живих, напр.: *ареопагу,*

архиерею, пану Богу, брату, гніву, духу, закладу, закону, збавителю, злезбирателю, Йоану, Ісусу, клопоту, князю, люду, м'сецу, мужу, обходу, отцю, Павлу, пану, плоду, поколенью, помочнику, прикладу, пророку, сыну, Титу, Филимону, челоу'кку, язюку і т. п. (див. Словник). Цікаво, що часом наш перекладчик вживав форми на -у навіть тоді, коли в польськїм оригіналі було -owi, напр. Архипу 540 — Archipowi.

В живій західній північно-українськїй мові закінчення *ovi* - *u* вживаються вільно навіть одне замість одного; те саме бачимо і в КА, де дублети *ovi* - *u* для того самого слова дуже часті, напр.: Авраамови—Аврааму, ангелови—ангелу, Богови—Богу, духови—духу, Ісусови—Ісусу, законowi—закону, королеви—королю, людови—люду, масязеви—масядзу, мужеви—мужу, образowi—образу, Павлови—Павлу, Петрови—Петру, пожиткови—пожитку, Христови—Христу і т. п. (див. Словник). Часом навіть в однім реченні маємо обидві форми, напр.: Умыслом моим служу закону б(о)-жему, а т'їлом законowi греху 262.

• § 76. D' в речівниках сер. роду на -не кінчяться на -ю з винесеним над слово *n* або на -ню: блюзненю, будованю, выдираню, вызнаню, выкладаню, вырозуменю, выстереганю, завстыженю, зимованю, знаню, караню, начиню, обраню, одержаню, поживаню, помноженю, послугованю, постановеню, прочитаню, спаленю, справованю, створеню, уживаню, уздоровеню, узнаню; выполненю, встаню, згиненю, напоминаню, погоршеню, подпоможеню, потверженю, потешеню, прироженю, пророкованю, розмышляню, росказаню, слуханю, учиненю, чиненю; выображеню 266.606—выображеню 195, захованю 313 — захованю 523, збавеню 111—збавеню 237 і др., збудованю 389.593 — збудованю 344 і др., зопсованю 389—зопсованю 389, поведаню 237 — поведаню 390, полешеню 365—пол'пшеню 557 і др. Так само: здоровю 151, принятю 3.505, початю 577, пролитю 246, приштю 426.627 і др.

В словах *o* основ середнього роду D' має -у: послушенству, кламству, св'доцтву, слову, стаду, мору 150.613 bis. Від звера D' зверати 631 ter. 632. Від

слів на *-мя*: племени 412, племеню 250 bis; цікава форма *D'* іменеві 558, яко наслідок великого поширення закінчення *-ови*, яке увірвалося з аналогії навіть до сер. роду, де звичайно воно ніколи не буває.

§ 77. *D'* *a* основ кінчиться на *-ь*, яке може передаватися (див. вище ст. 241) й через *и*, *е*, напр.: порожнети, згоде, обороне, покорі, хвале, покути—покуте, хвалѣ—хвали—хвале і т. п. (див. Словник). Звуки *г*, *к*, *х* перед цим *ь* відповідно міняються на *з*, *и*, *с*: науки—науце, ласци 252, паненци 322, руцѣ, потѣси 344.645 потѣсе 476 і др. В *ja* основах нормально буває *-и*, але в нас частенько бачимо вже і вплив *a* основ: воли, вечери, праці, землѣ і др.

§ 78. *D'* *i* основ жіночого роду постійно кінчиться на *-и*: к вонности, жалости, зазрости, кротости, кривкості, непобожности, не смертльности, сполечности, статечности, тихости, чуйности, доброти, чти (поруч: чтѣ 329.426.427) і т. п.

§ 79. *Знхідний відмінок* однини *o* основ муж. роду імен живих однаковий з родовим, а в іменах неживих — з називним, наприклад: призвал жолнера 52, послати в'язня 140, приводит на приклад 303, иди на полуден 42, на упадок вѣрным 272 і т. п. Про форми: даст хлѣба 387 і под. див. далі Складню. У всіх інших основах знахідний відмінок формою не р'ізниться від називного.

§ 80. *A'* *a* основ жіночого роду кінчиться в КА на *у* в твердій зміні, на *ю* в м'ягкій: жалобу, личбу, особу, обмову, справу, повагу, послугу, господу, зраду, кривду, облуду, раду, дяку, колодку, матку, годину, заслону, отмѣну, паньну, судину, вечеру, невѣру, покору, простѣру, красу, заплату, наготу, помсту, шату, пыху, потѣху, тучу, кадилницу, котвицу, обѣтницу, працю, лодю, неволю, глубиню, пѣсню, зброю, надѣю і т. п.

§ 81. *Зовний відмінок* однини *o* основ муж. роду заховався в українській живій мові в повній силі; те саме маємо і в КА. Слова з твердою приголосною вкінці кінчаться на *-е* (однаково живі назви чи неживі): брате, гробе, доме, Павле, пане, Пане Исусе, Петре, Савле, Филиксе, жиде і т. п.; при цім задньопад-

небінні звуки *г, к, х* відповідно змінюються по § 36 на *ж, ч, ш*, напр.: Боже 310, чоловіче 240. Слова *jo* основ кінчаться на *у, ю*: мужу 319.518, цару 139, королю 140, неприятелю 68, Тимоєєю 519 і т. п. (див. Словник). Слово *син* від глибокої давнини в V¹ має дві форми: *о* основ сыне 68 і *й* основ сыну 505.524.582.

§ 82. V¹ *а* основ кінчаться на *о* в твердій зміні, на *е* в м'ягкій: Агрипо, жоно, коруно, стѣно, товаришко і др.; пани 223.

§ 83. V¹ *і* основ жің. роду кінчаться на *е*: где ж *єст*, смерти, звѣтество твоє 357, — тут смерти чи не зам. смерти по § 16 (а може тут вплив давнього ц.-сл. тексту, яким користався перекладчик КА, див. ст. 184).

§ 84. *Орудний відмінок* однини *о* основ муж. роду кінчаться на *-ом* (кінцеве диспалаталізоване *м* постійно пишеться над словом), напр.: *възгладѣ* 545, встыдом, жидом, прикладом, поворозом, обозом, ангелом, послом, громом, покормом, лном, попом, серпом, клопотом, зыском, оболоком, подножком, пожитком, посредником, прибытком, роботником, свѣтком, skutком, смоком, упадком, учинком, ерасунком і т. п. В випадковій формі маестатем 593 очевидно маємо полонізм. Слова на *-р* кінчаться в Ab¹ також на *ом*: даром, взором, збором, цесаром і др. Ця кінцівка *-ом* повстала з *-ѣмь* (а не з найдавнішого *-омь*), перейнятої від основ на *и*, чому тут і не відбулося в живій українській мові зміни *о* на *і*.

Слова *jo* основ, як і в живій українській мові, кінчаться на *ем*, напр.: купелем, неприятелем, вязнем, каменем, тѣнем, приходнем, жеребем, обычаем, покоєм і т. п.; закінчення *-ѣом* (купелью) в КА ніколи не буває, а тому вважаю тут *е* в *ем* (купелем) за звук передньорядний твердий, перед яким м'ягка приголосна диспалаталізувалася. Так само по шиплячих і *ц* Ab¹ кінчаться на *ем*: вожем, мужем, ключем, мечем, плачем, отцем і т. п. Але через те, що шиплячі в говірці нашого перекладчика давно вже ствердли, тому часом в Ab¹ маємо дублети: дѣдичем 250.545.546.628 і дѣдичом 269 (§ 7).

Звичайно, кінцевий *м* в *Ab*¹ диспалаталізувався в українській мові ще за праслов'янської доби, а то- му твердий він і в *КА*, де *м* в *Ab*¹ звичайно винесе- не; коли ж воно в рядку, то, згідно з прийнятим пра- вописом, пишеться *-мь*: перуномъ 606, животомъ 440, урадом 571 і урадомъ 330 і т. п.; що тут *-мь* лише правописного походження, а не давнє *-мь*, на це вка- зують й форми, як *цесаромъ* 149 і др.¹

Написи: *възглядом*, *свѣтком*, *неприятелем*, *взя- нем*, *дѣдичем*, *цесаром* і др. вказують на наголос: *въгладом*, *свѣтком*, *неприяѣтелем*, *в'азнем*, *дѣдичем*, *ци- саром* і т. п.

§ 85. *Ab*¹ в речівниках середнього роду на *-не* кінчиться на *ем*, при тім попередня *н* або виносить- ся над слово, або пишеться в рядку яко *-нѣм*: *кудо- вѣ*^м 503, *кѣймоканьѣ*^м 382; так само: *ганенем*, *дозволе- нем*, *дрыжанем*, *дякованем*, *еднанем*, *засмученем*, *за- траченем*, *зволенем*, *згромаженем*, *зданем*, *здыханем*, *зложенем*, *зъеднанем*; *зедноченем*, *мешканем*, *начинем*, *обрезанем*, *одроженем*, *уживанем*, *узнанем*; *допуще- ньем*, *замордованьем*, *камѣньем*, *объяженьем*, *отку- пеньем*; *начинем* 46.271 — *начиньем* 256.639, *обреза- нем* 249 — *обрезаньем* 249, *сумненем* 509.521 — *сумне- ньем* 284.286. Так само: *веселем* 379.574 — *весельем* 293, *облицем*, *приштьем* 379.426, *вылитем* 247 і т. п.

Закінчення *ом*, *ем* в інших речівниках середньо- го роду: *небезпеченством*, *непослушенством*, *злодѣй- ством*, *мордерством*, *недовѣрством*, *плюгавством*, *жере- лом*, *серцем* 604, *прозвищем* 600, *повѣтрием* 40. *Ab*¹ основ на *t*: *детятем* 414.579, на ст. 343 *Ab*¹ *детям* виправлено на *детятем*, перед звератем 633, *княжа- тем* 26.217. *Ab*¹ від речівників на *-мя*: *именем* 227. 300, *поломенем* 545, *раменем* 69 (від *рамя*).

§ 86. *Ab*¹ *a* основ кінчиться на *ою*, *ею*: *личбою*, *прозбою*, *вимовою*, *поставою*, *плягою*, *послугою*, *зра- дою*, *ласкою*, *проступкою*, *вселеньною*, *судиною*, *поко- рою*, *заплатою*, *охотою*, *мачохою*, *пыхою*, *потѣхою*, *ро-*

¹ Де хто з учених визнають, що перед давніми *ь*, *ѣ*, *а*, *и* приголосні не палаталізувалися; з такого погляду говорити про палатальність *м* в закінченні *мь* не доводиться.

лею, душею, пшеницею, таємницею, зброєю, надѣєю і т. п. Так само: заступцею 562, але судею 98.99 (бо вимовлялося судьею). Згідно з § 15 ненаголошене *о* може вимовлятися як *у*, але: рукую моюю 360. Закінчень з опущеним *ј* (рукоў—руков) в КА нема.

§ 87. Аб' і основ жіночого роду кінчяться на -ю, при чому приголосна перед ним постійно виноситься, напр.: кро^ю, церковю, мѣдою, челядою, солю, печатю, частю, честю, повестю, хутю, моцю, помочю, речю, так само: лодю, тысецю 637; в словах на -ость в закінченні -остю постійно виноситься *ст* над рядок (при чому *т* покриває *с* як сімка: з^юлю): з бачністю, безпечністю, вмиетністю, вонністю, гарачестю, заздністю, зацністю, звѣрхністю, зычливостю, кривкостю, милостю, молодостю, моцністю, мудростю, невѣдомостю, нечистостю, обличністю, омылністю, опатрністю, пилністю, побожностю, пожадливістю, почитівостю, приповестю, радостю, свѣтлостю, скромністю, справедливістю, тверезостю, темністю, терпливістю, тихостю, щиростю, ясністю і т. п., — скрізь *ст* над словом. Інші пам'ятки XVI в. свідчать, що форми лодю, мідю, радостю і т. п. були вже звичайними в тодішній українській літературній мові¹, і так їх напевне й вимовляв перекладчик КА. Правда, згідно з прийнятим правописом, коли приголосна не виноситься, то по ній ставиться *ь*, а тому маємо часом подвійні форми, напр.: рѣчю 81, речю 174 — рѣчью 94, речью 307, милостю 619.116 — м(и)л(о)стью 121.391, боязньою 190.453.509, неприязньою 263, мыслью 132, смертью (часто, див. Словник). Поскільки відбився тут традиційний правопис, і поскільки такі написи відповідали живій вимові, докладно зазначити трудно, хоч форми рѣчью 94 і под. можуть свідчити про живу вимову гіґію (річ -ю), цеб-то не з палатальним *ч*, бо ж подібну вимову часом чуємо й тепер.

§ 88. Місцевий відмінок однини в словах мужьського роду *о* основ кінчяться на *ь*, яке (див. ви-

¹ В Пересопницькій Євангелії пил'ністю і т. п., у Тягинського чистотію і т. п. часті. Див. Іван Огієнко: Орудвий відмінок однини слів жіночого роду приголосної відміни, „Поступ“, Львів, 1923 р. №№ 9-10.

ще ст. 241) може передаватися через *e* (коли воно ненаголошене) або *и*, напр.: *о*, *в*, на животѣ, постѣ, Христѣ, блуде, гнѣве, Еєесе, зборе, Исусе, клопоте, Вавилони, выклади, вози, закони, кусты, кути, суди, сходи, еундаменти і т. п. В речівниках *jo* основ, цеб-то по м'ягких приголосних, по шиплячих, по *ц* і *р* часто маємо нормальне *и*: на, в, о кораблі, полудни, коши, ко^ици, папери, обычай і т. п.; дійсну природу цього кінцевого *и* трудно окреслити; такі форми, як на столиці 605 і сѣл на столиці 136.10.65 вказували б на *и=и*, цеб-то як на нормальний вислід давнього *и* з *jo* основ, що знає й сучасна жива українська мова в своїх північних та західних говірках; але разом з тим маємо й форми, як *о* мужѣ 46, що свідчили б проти такого припущення. В цім випадкові традиційний правопис зовсім затемнює живу вимову.

Одне й те слово може кінчитися в *L*¹ на *ь*, *e*, *и* напр.: *в*, *о*, на голодѣ—голоде, Єгипти—Єгипте, Крити—Крите, кусты—кусте, свѣти—свете, Христѣ—Христе—Христи і др. (див. вище ст. 241). Форми в кораблѣ 149.151—в кораблі 148, на столицѣ 605.607—на столиці 605 свідчать про вплив *о* основ на *jo* основи, що особливо сильно виявляється в східно-українській мові.

Звуки *з*, *к*, *х*, по § 36, переходять відповідно на *з*, *ц*, *с*, напр.: *о*, *в* бози 218—бозе 253, чоловіци 304.624.126, члѣце 126, патриарсе 9 і др.

Але слова, що кінчаться на *з*, *к*, *х*, звичайно підпадають впливу *й* основ і кінчаться на *-у* (що відоме з найдавнішого часу), напр. на, в, о берегу 114.577, Богу 7.218, збытку 534, зыску 105, недостатку 349, оболуку 330.636, пагурку 94, песку 630, подножку 163, пожитку 237, початку 571, прибутку 377, пророку 305, рынку 93, россудку 448, смутку 382, утиску 362.493, учинку 387.514, члѣку 67.136, чорнокнижнику 516, греху 253, духу 101.263, страху 623 і др. Так само: у вѣршу 326.334.621.630, в отцу 495, в мору 609, в дару 579, на олтару 616, в Тиру 114, в ширу 658, при цѣсару 612, у пану 639, о сыну 235; м'ягкої відміни: на, о, при покою 90.252, Сергѣю 67, огню 604, струменю 330, каменю 599.658 і др. Знаходимо

й поплутання закінчень *-ь* та *-у* в тих самих словах (цеб-то боротьбу основ): в Бози 518—в Богу 218.221, в доме 37—у дому 46, на конѣ 610.653—о коню 639, в пане 482—в пану 294.449.456, в покои 616 о кою 616, на столцѣ 607—на столци 605—на столцу 605.607 і др.

Форми L^1 : животѣ, постѣ, Христѣ, блуде, гнѣве, кораблѣ, столцѣ, песку, греху, вѣршу, цѣсару, Сергѣю, суде, в псалме 599—у псалмѣ 546 і др. вказують наголос в L^1 : животі, пості, Христі, блуді, гніві, кораблі, столці, піску, гріху, віршу, цісару, Сергію, суді, в псалмі—псалмі і т. п.

§ 89. L^1 о основ середнього роду кінчиться на *-ь*, котре пишеться звичайно тільки під наголосом: в окнѣ 109, в складі ж ненаголшенім воно передається через *e* або *и*, напр.: о, в, на малженствѣ, набоженствѣ, небезпеченствѣ, паненствѣ, коварстві 308, недовѣрстві 505, на небе—на неби, дереви, слове 207. 281—слови 642, поруч на ст. 216.259.263.372.466 і др. форми в тѣле—в тѣли, в зеркале 162—в зеркали 433, в озері 657, в мѣсте 120—в мѣсти 40 і т. п. Закінчення *-у* з *й* основ увірвалося й сюди: в злореченству 514, о молоку 604.

L^1 *jo* основ середнього роду від давнини кінчиться на *и*, що наш перекладчик передає через *и*, напр.: в, о, на вигнани, видени, збавени, напминани, обцовани, отпочинени, познани, порожені, прагнени, прикладани, проповідани, мешканьї, збунтованьї і т. п.; дуже рідко позостається церковно-слов'янська форма: в необрезаніи 469, при сконченіи. Так само L^1 кінчиться на *-и*: на, о, в мѣстци 198.252 і др., серци 223 274.370 377 (польське: w sercu), мори 35.145 і др., о имени 27, в поломени 496, на зверати 643.645 і т. п. Характер цього кінцевого *-и* показують форми: на местцы 5, на серцы 10 (те саме чуємо і в живих північно- та західно-українських говорах).

Але не це закінчення панує в L^1 *jo* основ середнього роду,—тут з давнини помітна боротьба з *й* основою і її закінчення *-ю* взяло гору; мова польська, що знає в L^1 закінчення *-и* від давнини, можливо,

також трохи допомогла в цій боротьбі закінчень¹. Ось через це пануючим закінченням в L¹ буде *-ю* (а попередня приголосна винесена над слово), напр.: на, о, в, у *выполненю, внебовступеню, возваню, досветченю, застреню, злученю, зопсованю, ламаню, во мгненю ока, молчаню, начиню, обвиненю, обираню, в оденю 55, в одѣню, ув ознайменованю 7, оказаню, повстаню, пойманю, порожневаню, послугованю, слуханю, споеню, суженю, тресеню, уживаню, узнаню, утисненю, утрапеню, цвиченю, чиненю, явеню, — скрізь *и* перед *ю* винесене над слово; бракованю, виженю, згиненю, зглаженю, наверненю, насѣнню, отпущеню, познаню, полѣпшеню, потопеню, преслядованю, причитаню, розделеню, скаженю, справованю, узычаню; захованю 286—захованю 64, згромаженю 25. 334.346—згромаженю 507, караню 346—караню 637, розмноженю 470—розмноженю 19, сумненю 567—сумненю 511 і др. Так само о, на, в, у *здоровю 145, житю 259.307.567, щастю 248, предсявзятю 61, перемирю 565, повѣтрию 444.491—повѣтрею 428* і т. п.; по *ж, ц, р* маємо *-у*: на, о, в, у *ложу 49.600, серцу 322 bis.646, солнцу 652, сольнцу 652, мѣстцу 11.95. 247.552—местцу 3 115.470 і др. мѣстьцу 426.628 — мистцу 154, мору 150.609.639.649* і т. п.*

Боротьба давніх закінчень L¹ на *-и* з новими на *-ю* не покінчилася ще в XVI-м столітті, чому наш перекладчик часом в однім і тім слові вживає обох цих закінчень, напр.: на, о, в, у *везени 135.541 і др. — везеню 377.3^с5 везеню 138.448.541, заевичени 58—захвиченю 491, збавени 178.229—збавеню, змертвхвстаньї 658—встаню 10.91.651—встаню 355, мешканьї 377 мешканю 204, молчани 507—молчаню 507, обрезаїи 456, необрезаїи 320—обрезаню 320, серци 377—серцу 322 і т. п.; як бачимо, в однім і тім слові на тій самій сторінці вживається двох закінчень.*

§ 90. L¹ *a* основ кінчиться на *ъ*, яке (див. вище ст. 241) може передаватися й через *и, е*: в, на, о *водѣ, главѣ, прозбѣ, сторонѣ, сторожѣ, хвалѣ, особи,*

¹ L¹ на *-ю, -у* не мало вже в українських грамотах XIV—XV віків.

мови, вѣри, мѣри, офѣри, порожнети, цноти, личбе, молитве, на Москве (= на Москві¹), справе, раде, Лиде, краине, Європе; для *ja* основ: пѣсни, обѣтници, правици, праці, саранчи, таємници, пушчи і т. п.; характер цього *-ци* видно з таких прикладів: в божниці 100 — в божниці 97, на правиці 188.256.471.475.607 — на правиці 10, в темниці 188 — в темниці 24.25.63. А характер *ь - е* бачимо з таких написів: в, на, о вѣре—вѣри, дорозе—дорози, землѣ—земли, раде—ради і т. п. (сторінки див. в Словнику).

Звичайно, *г, к, х* перед цим *ь* змінюється на *з, ц, с*: в, на, о повази — повазе, бабце, ласци — ласце, мальжоньце, матце, науци—науце, руци, потѣсе і т. п. (див. Словник).

§ 91. *Л' і* основ жіночого роду постійно кінчяться на *и*, напр.: на в, о бачности, блудности, велькости, карности, нагости, небытности, новости, обфитости, повинности, пожадливости, попудлиности, почтивости, справедливости, терпливости, тихости, учтивости, чистости, чуйности, щирости, щодробливости, церкви, боязни, ночи, печи і т. п.; як вимовляв це кінцеве *и* в *Л'* наш перекладчик, -- чи як *и* (давнє *и*) чи як *і*, — нема даних для відповіді, бо приклад в моці 235 — в моці 2.22, при в доброті 440—в добротѣ—377.278, в печи 595—в печѣ 595, в крові 610, в старості 260, мало говорить; навпаки, ці останні приклади, до яких ще можна додати такі, як небытности, скорі промовляють за вимову кінцевого *-и* як *і*.

4. Речівникові форми в множині.

§ 92. *Називний відмінок* множини у слів *о* основ мужеського роду з давнього часу збігся з своїм знахідним і став приймати його закінчення *и* замість свого давнього *и*. В нашій мові вплинули на це може й причини фонетичні — зближення давніх *и*

---

¹ В „Уложеніі“ царя Олексія Михайловича 1649 р. постійно маємо на Москвѣ, кѣ Москвѣ, що показує народню російську вимову.

та и до одної артикуляції (§ 11); але головно впливали тут причини морфологічні, — це вплив закінчення *a* основ, які взагалі мали великий вплив на інші закінчення.

В КА процес заступлення закінчення називного відмінку закінченням знахідного виступає як зовсім покінчений, напр.: ставы, жиды, обходы, связы, валы, перуны, п'яны, попы, в'ятры, дары, зборы, свары, чары, волосы, жарты і др.; речівники *jo* основ кінчаються на *-и*: вымыслители, обыватели, ругатели, учителя, навчителы, вязны, кони, д'ядичи, родичи, шемрачи, товариши, овощи, дозорцы, кламцы, обмовцы, отци, посланцы, потварцы, светокрадцы, старцы, пастыри, єврей, епикурьи, злод'їи і т. п. Що це кінцеве *-и* в N^3 в вимові нашого перекладчика не все було *ы* (давнє и для *o* основ), а брєніло також і як *i*, свідчать про те ці самі форми з *ь* на кінці (а воно в вимові нашого перекладчика постійно = передньорядному *i*): кн'з'ь, карабл'ь, корабл'ь, корол'ь, баламутн'ь, дн'ь, мол'ь, муж'ь, сторож'ь, моцар'ь, олтар'ь і т. п.; це *ь* взяте до N^3 з A^3 . Боротьбу живої вимови з традиційним правописом бачимо в КА частенько, напр.: королы 641.643.644.660—корол'ь 641, купцы 649—купц'ь 646, так само отщепенцы 597—отщепеньцы 618 і др.; на ст. 39 перероблено „мужи“ на „муж'ь“, бо це останнє б'льше відповідало живій вимові. Правда, *-и* в N^3 ще й досі живе в деяких західно-українських говорах.

По звуках *z*, *k*, *x*, як то часом бачимо вже в пам'ятках XI-го віку, вільно ставиться *-и*, напр.: выроки, выступки, девственники 634, жалобники, зволеники, злосники, недостатки, остатки, помочники, посварки, посторонки, поступки, потоки, початки, простаки, ростырки, служебники, утиски, учинки, члонки, грехи, птахи, так само слуги і т. п. Під церковно-слов'янським впливом в цих випадках часом маємо давню форму називного множини, зо зміною *k* на *и*, напр.: гр'шници 232.409, нам'стници 278, пророчи 179.507.649, противници 399, роскошници 315 (див. § 36); подібних форм в грамотах XIV-XV віків ще досить багато, а в КА вже значний крок вперед—

їх зовсім мало, що вказує на більше наближення мови літературної до живої.

Закінчення *-ове, -еве*, що перше належало тільки й основам, з бігом часу все збільшувалося в українській мові, захоплюючи й *о* основи, спочатку назви живих істот; в пам'ятках XI-го віку маємо вже не мало цих закінчень. В КА закінчення *-ове, -еве* для назв живих досить часте, напр.: ангелове, апостолове, арабове, богачове, богове, влохове, грекове, духове, жидове, корынтове, королеве, медв'ядкове, мужове, народове, отцове, панове, послове, предкове, продкове, рабове, св'яткове, сынове, стойкове і др. Звичайно, закінчення *-ове* було ще живим в XVI-м віці; зрештою, воно знане й тепер в деяких західно-українських говорах, а в говорі лемківському дуже часте¹. Цього закінчення уживають усі українські пам'ятки XVI-го віку; грамоти XIV—XV віків знають *-ове* дуже часто.

Але процес втрачання закінчення *-ове* на користь *и* вже добре знаний в XVI-м віці, чому в КА часто бачимо уживання обидвох форм *Н³* в однім слові, напр.: ангелы 230—ангелове 637, докторы 29—докторове 17.126.544, жиды 279.431 жидове 11, мужи 507—мужъ 45—мужеве 7, на учителя 612.613.622.628 — на учителеве 434.618 і т. п.; а часом навіть в однім реченні уживається обидвох форм: Не ты *суть* сынове бж'їи, але которыи *суть* сыны обетници 269.

Від назв народів на *-янин* *Н³* звичайно кінчиться, як то і в давнину було, по приголосних основах, цеб то на *-яне*, напр.: ахайєне 292, галилеяне 6, египтєне 579, израєлтяне 268, крытяне 7 — критєне 535, макидоняне 292.386, мешчанє 431.45⁰, римляне 6.85.90 — рымляне 88.90, селуняне 91, циприяне 60 і др. Аналогія загального закінчення *-и* проте захопила вже й ці форми, чому маємо: макидонєны 386, тирияны 62, сидоняны 62. В цих словах панує наголос на *я*: галилеяне, критяне, макидоняне, римляне, селуняне, циприяне, але часом буває воно й на пні: ахайєне,

¹ Напр. в лемківському перекладі Псавтиря о. Преслопського з половини XVIII-го віка існують такі форми на *-ове, -еве* дуже багато; див. мою статтю про цей Псавтир в „Записках“ львівських 1930 р. т. 99 ст. 14 § 31.

егіптене, макидонене. Від слова люд(ин) N³ звичайно люде, але не рідке (з аналогії до A³) й люди. Форма N³ жолнере 119 при жолнеры 119 повстала з польського żołnierze¹.

§ 93. N³ *a* основ звичайно кінчиться на *ы* в твердій зміні і на *-и* в м'ягкій: жабы, мовы, обмовы, справы, уставы, звады, звѣзды, зрады, незгоды, непогоды, обрады, змазы, палмы, жоны, крайны, мужчизны, пѣны, покусы, соромоты, блискавици—лыскавици, мысли, таемници, дѣи і т. п. По *г, к, х* скрізь маємо *и*: книги, пляги, слуги, послуги, тривоги, вымовки, вѣтки, гадки, дѣвки, неснастки, обмовки, погрозки, пыхи, потѣхи і т. п.; через поплутання *р* (§ 28) маємо літери 594. В *ja* основах *ь* не часте.

§ 94. N³ *i* основ постійно кінчиться на *-и*: болести, мысли, ненависти, облудливости, хути і т. п.; форма молѣ 172 говорить про можливість вимови цього кінцевого *-и* як *i*.

§ 95. N³ V³ і A³ *o* основ середнього роду кінчиться на *-а, -а*: набоженства, подобенства, добродейства, кламства, лекарства, гнезда, чуда 20.102 (хоч N¹ чуд), вѣтрила, войска, жала, жерела, крыла, села, тѣла, удила, грона, колина, мѣста, слова, сердца, беременна 33.80.421.422, веремена 2, знамена 20, имена 459, быдлята 200.231, внучета 513, звѣрата 52.606.639, княжата 19.612.621.650, небожата 646; везеня, залецаня, начиня, подозреня, поздоровленя, приказаня, трасеня, уздоровленя, умышленя, насѣнья, обличя 488. 609 і т. п.

§ 96. A³ *o* основ муж. роду постійно однаковий з N³, напр.: громы, покормы, блуды, муры і т. п.; по *к, х*: пожитки, поличники, осѣвки, початки, выроки, сотники, мехи (= міхї) і т. п.; по палатальних і по *и*: приятели, палаци, отщепенци, потварци і т. п. Природу цього *и* вказують такі подвійні форми, як дни 187 дны 574; *ь* тут нема, цеб-то маємо тут вплив *o* або *i* основ на *jo* основи.

---

¹ Але пор. в лемківській Псавтирі о. Преслопського N⁸ лѣкаре пс. 87 вірш. 11.

Коли для N³ панує форма люде, то для A³ панує люди 237.352.574; при N¹ чуд, A³ маємо чуда 102. A³ ніколи не може бути на *-ове*: сыны, а не сынове.

§ 97. A³ *a* основ зовсім однаковий з N³: арфы, незгоды, особы, покусы, справы, узды, блискавици, винници, таємници, пляги, дяки, засадки, печатки, потѣхи і т. п. Так само A³ *i* основ однаковий з N³: живности, злости, маєтности і т. п.

§ 98. V³ *o* основ мужеського роду постійно однаковий з N³, напр.: галати, неприятели і др.; може бути й закінчення *-ове*: богачове 172, отцове 30, отцеве 474, сынове 213.473 і др.

§ 99. *Родовий* множини *o* основ муж. роду постійно кінчатся на живе *ов*, взяте від *й* основ, напр.: скарбов, богів, волосів, рогов, жидів, народів, обыходів, судов, чудів (від чуд м. р.), возів, вироков, греків, достатьковъ, знаків, мозків, мучеників, недостатковъ, окрутників, початків, предковъ, противників, роботників, свѣтків, співаків, утисків, учинків, члонків, ангелів, апостолів, вымыслов, громів, домов, покормів, пѣсалмов, серафимів, дяконов, панів, сынів, лупів, дарів, зборів, сварів, спорів, товарів, волосів, часів, антихрестовъ, бунтів, листів, ошустів, поетів, гріхів, птахів і т. п. Це *-ов* добре відоме вже з пам'яток XI — XII віку, а в українських грамотах XIV—XV віків воно дуже часте.

По шиплячих *ж, ч, ш, щ*, а також по *ц і р* звичайно буває те саме закінчення *-ов*, напр.: сторожов 25, ужов 331, родичов 399.443.473, трубачов 649, заклиначов 101, мечов 580, товаришов 54, овочов 166.326, епикуровъ 354, лихтаров 592.595.596, пастыров 192, писаровъ 331, визнавцов 610.641, жерцов 142, мудръцов 308, отцов 122.279, стрелцов 128 і др., але: злочинцев 183.

Слова на *-й* звичайно кінчатся в G³ на *-ев*, напр.: євреєв, злодѣєв, звычайєв, обычаєв, покоєв, рожаяєв і т. п.

Слова м'якої відміни, цеб-то *jo* основ (сюди перейшли й слова муж. роду *i* основ) кінчатся на *-ей* (нормальне закінчення для *i* основ), напр.: гостей 183, пѣнезей 124, коней 620.648, приходней 183, кораблей

617, начителей 527.618, приятелей 295, неприятелей 98.125 і др., так само людей 2.26 і др. (див. Словник), часом *-ий*: мѣсеций 619.620, дний 203. Але аналогія до закінчення G^3 на *-в* від *й* основ сильно увірвалася й сюди, чому маємо подвійні форми, яко результат боротьби традиції з живою мовою, напр.: вязнев 435, дней 47.108.118.405.624—дний 203—днев 37.118.555, блазнов 202, зводителей 224—зводителей 534, королей 42.593 641.644—королеви 631, начителей 305—начителев 510, учителей 167.611—учителей 548 і др. Ріжні форми маємо й від слів з кінцевою *ж, ч, ш, щ*, напр.: мужей 16.117.121.276—мужев 1 7—мужов 4.23.50.349, свощей 648—овощев 448—овощов 539.641 і др.

Назви народів на *-янин* кінчаються в G^3 як основи приголосні—на *-ян*, цеб-то зберігають своє давнє закінчення, напр.: галатян 416, ерусалимлен 156; але загальне закінчення *-ов* увірвалося й сюди: поганов 271.639, селунянов 482, чому бувають й подвійні форми, яко вислід боротьби традиції з живою мовою: рымлян 90—римянов 189.305.236.654—рымьянов 124.220.507, хрестян 39—хрестянов 58; так само галатовь 547.628.

Як наш перекладчик вимовляв закінчення G^3 *-ов, -ев?* Безумовно, це були тільки традиційні правописні закінчення, жива ж вимова перекладчика, як ми бачи в § 2³, знала тут північно-українське *-ув, -юв*. Що це було дійсно так, на це вказують нам подвійні форми, такі, як жидов—жидув 277, днев 37.118.555—днюв 28. Те саме бачимо і в польськїм оригіналі нашого перекладчика, в Біблії 1563 р., де постійно пишеться *-ow*, а не *-ów*, напр.: *zywiółow, początkow, okrutnikow, krokow, zwodzicielow, węzów, świadkow, rodzicow* і т. п.; річ ясна, що ці польські *-ow* читалися фонетично як *-ów*; чому не могло бути такого звичаю і в письменстві українськїм?

Давньої форми G^3 *о* основ в КА майже нема зовсім, збереглися тільки рідкі випадки: от апостол 232, певне, яко вплив церковно-слов'янськїй. Цікаво, що вже в грамотах XIV—XV віків подібних давніх форм G^3 так само дуже мало,—явна ознака, що ці закінчення хутко вимірали в українськїй мові.

§ 100. $G^3 o$ основ середнього роду, згубивши старе закінчення ъ , ь , тепер має саму основу слова: богаств 462, пр(о)р(о)цьствъ 505, крыл, мест, слов, жерел 616, серць 266.553 і др., беремень, знамен, имен, зверат, княжать 617—княжет 304 і др. Часом маємо нове ъ (ь) для оминення немилозвучного збігу приголосних: сердець 550, мѣстец 389. Форма дубрь 11.28 (поруч: добрь 422) показує, що в $G^3 o$, e в закритім складі може змінитися, а тому G^3 слов 30.31, як і польське *slow*, були тільки формами правописними, а вимовлялися може й іначе.

Закінчення *-ий*, *-ей* в G^3 маємо в словах: створеній 161, м(и)л(о)с(е)рдей 281, очей 606.608, уший 530.

§ 101. $G^3 i$ основ жіночого роду, в залежності від давніх закінчень *-и* чи *-ии*, кінчиться на *-ей* або на *-ий* (а кінцеве *й* звичайно виноситься над слово як *и*), напр.: ненавистей, обрыдлиостей, пожадлиостей, костей, мыслей, печатей, рѣчей, сажней, трудностей, церквей і т. п.; вонтливостий, долеглостий, мерзкостий, невдержливостий, пожадливоростий, трудностий, кровий, роскошій, частий і т. п. Боротьба форм на *-ей* та *ий* допровадила до того, що маємо ці два закінченні в тих самих словах: злостей 314.600 — злостий 338.565, крєвкостей 398 — крєвкостий 397, тисечей—тисечий (див. Словник) і др. Як знаємо, в східно-українських говорах панують форми на *-ей*, а в західних—на *-ий*.

§ 102. $G^3 a$ основ звичайно складається з самої основи: вѣдов, гадинь, дорог, душ, дякъ, жалоб, жон, заслугъ, земель, кончин, краин, литер, ног, особ, пляг, покус, свѣч, справ, уздь, устав, божниц, таємниц, земля і т. п. Що тут o , e в закритім складі могли вимовлятися не так, як написано, вказує форма G^3 жон 508 і поруч—жун 508.

Слова на *-ка* з попередньою приголосною мають в G^3 нове o (ъ) для милозвучности: гадок 141.286.517, колѣбок 648, обмовок 169, посварок 286, також банек 639.642.657 і т. п.; при давній формі G^3 молитвь 266 знаходимо й нову молитовь 334. Слова на *-ла* по приголосній мають e нове: перел 647.659.

Слова на *-ча* в G^3 мають в КА різне закінчення, як вислід різних впливів, напр. свѣч 108.606, тисечей 104sq і часто тисечий 16sq; форми на *-ей -ий* - вплив форм *i* основ.

§ 103. *Давальний множини*, як і місцевий, а почасти й орудний, дуже цікаві відмінки в українській мові. Як знаємо, в східно-слов'янських мовах помічається надзвичайно сильний вплив *a* основ власне в цих трох відмінках, який допровадив до того, що в більшості східно-слов'янських говірок запанували закінчення *ам, ами, ах* замість давніших. В боротьбі речівникових закінчень сильний вплив *a* основ один з молодших, бо розпочався вже в добі пам'яток і то пізно; перемога *a* основ помітна, здається, перше в речівниках середнього роду і значно пізніше в словах роду мужеського; цікаво, що впливам нових форм найперше підлягали слова з закінченням на *г, к, х*. На жаль, історія закінчень D^3 , Ab^3 і L^3 в українській мові, а також вияснення причин заміни одних закінчень на другі науково в нас ще мало вияснені¹.

Доля закінчення D^3 , Ab^3 і L^3 дуже цікава в українській мові, цікава власне тим, що процес перемоги закінчень *a* основ тут ще не покінчився. Закінчення *ам, ами, ах* сильно запанувало в східно-українських говорах, тоді як говори північно- та західно-українські знають тут ще в сильній мірі свої давні закінчення, *-ом, -ох, -ем, -ех, -іх* (такі закінчення добре відомі в говорі бойківським, гуцульським, лемківським, деяких наддністрянських, на Поділлі і др.). Кидається в вічі, що речівники твердої зміни *o* основ легше під-

---

¹ Ці відмінки в останній час дуже цікавлять учених, напр.: Jan Jan ów: Z deklinacji matoruskiej (celownik, narzędnik i miejscownik liczby mnogiej), „Prace Filologiczne” 1926 р. т. X ст. 337-356. H. Gaertner: Deklinacja rzeczowników na *-a, -ia, -i* w języku polskim do k. XVI w., „Sprawozdania Akademii Umiejętności”, Краків, XXX № 6 ст. 9-10. *Його ж*: Pochodzenie form miejscownika l. mn. rzeczowników męskich i nijakich z końcówką *a ch*, „Prace Fil.” 1927 р. т. XII ст. 305-322. *Його ж*: Najdawniejsze staropolskie formy miejscownika l. mn. rzeczowników męskich i nijakich, „Symbolae Grammaticae in honorem J. Rozwadowski”, Краків, 1928 р. т. II ст. 315-329.

даються впливу закінчень *a* основ, тоді як в *jo* основах міцніше тримається старовина; крім цього, D^3 і L^3 тримаються купи і звичайно мають спільну голосну в закінченні.

D^3 *o* основ муж. роду в КА ніколи не кінчиться на *a.m.*, тут постійно панує закінчення *-o.m.* (при тому *.m.* винесене над слово): апостолом 5, богомь 625.329, болваном 219.324.599, выроком 18.92, греком 61.237, жидом 131.247, наездом 444, народом 250.623, патроном 276, поганом 247.248.277, попом 554, птахом 354.652, ремесником 104, рымляном 235, роботником 611, свѣтком 624, сыном 377, селуняном 495, содомчиком 504, урадом 492, учинком 459.537, читальником 593, чортом 646, домом 155, дияволом 339, дияболом 261, веком, домовником, аньгелом, кардиналом, паном і т. п.; по шиплячій так само *-o.m.*: богачом 172, родичом 239.513.527, дѣдичом 559, мужем 185.186.442.473.536, ужом 621, овощом 225, так само старцом 8, злочинцом 183, але й мужем 441, отцем 545. В словах м'якої відмінни та по *r* маємо *-e.m.*: конем 167.619, королем 623, на учителем 390.414.507.641, неприятелемь 118, обывателем 629, обычаем 423, приятелем 134, жолнером 63, лгарем 504, мордирем 504 і др., також в слові людем 69.240 (див. Словник), але жекляром 150, ширмѣром 599.

Форми D^3 на *-o.m.* дуже поширені в українській мові XV—XVII віків як в актах, так і в літературних пам'ятках в речівниках як *o*, так і *jo* основ; маємо багато пам'яток, в яких в *o* основах зовсім нема форм на *-a.m.*, панує тільки *-o.m.*, як то бачимо в КА; в грамотах XIV—XV віків так само панують лише закінчення *-o.m.*, *-e.m.*, і тільки в одній грамоті з 1458 р. заготовано всього два випадки на *-a.m.*¹. Як пояснити це вперте й широке панування *-o.m.* у всій нашій (і білоруській) давній літературі аж по кінець XVII-го віку? Звичайно це пояснюють церковно-слов'янським впливом, а в останній час проф. львівського університету Ян Янів виступив з доказами впливу поль-

---

¹ В. Дем'янчук: Морфологія українських грамот, Київ, 1928 р. ст. 11.

ської мови на це панування закінчення *-ом*¹. Я тут не можу говорити ані про перший, ані про другий вплив, і дивлюся на це *-ом*, *-ем* в D³ просто як на продовження життя старої нашої форми. Як я вище зазначав (ст. 313—314), факти пам'яток і стан живої української мови виразно говорять за те, що в українській мові було і єсть багато слів основи на *й*, які нормально дали в нас D³ на *-ом*²; таким чином дві надзвичайно сильні в українській мові основи *-о* та *й* — дали нормально в D³ закінчення *-ом*; додаймо до цього, що теж досить сильні *і* основи дали закінчення *-ем*. Ось через це закінчення D³ *-ом*, *-ем* в українській мові було таким сильним, що лишалося живим і далі як в живій народній мові, так і в мові літературній. Тільки цим і можу пояснити той факт, що в КА на 663 великих сторінки не знаходимо прикладів на *-ам*, скрізь панують закінчення *-ом*, *-ем*; вплив мови польської (яка й сама тоді знала ще для D³ не тільки *-ом*, але й *-ам*; не забуваймо, що в білоруській мові закінчення D³ *-ом* панує ще й тепер) не міг би цього зробити. Взагалі ж підкреслюю, що про відношення української літературної мови XVI—XVII віків до мови живої знаємо дуже мало; я такої думки, що ця мова більше відбивала живу мову, ніж то ми собі звичайно уявляємо. Перші українські літературні діячі XVI—XVII віків родом були частіше з західно- та північно-українських земель, і то вони й внесли

---

¹ Jan Jan ów: Z deklinacji małoruskiej. В статті бракує доброго історичного висвітлення справи. Крім цього, частенько помітна тут невикінченість та поспішність, напр. працю А. А. Назаревського про Новий Завіт В. Негалевського Янів цигуге (ст. 348), як ніби працю Шимановського, а на вказаній 87 ст. ані у Назаревського, ані у Шимановського поданих прикладів (княземъ, вожемъ) нема — їх знайдете у Шимановського (Очерки по исторіи русскихъ нарѣчій, 1893 р.) на ст. 71. Подаючи приклади з праці Назаревського, Янів псдає їх не критично, бо, напр., слово пагорок уважає за речівник на *-а* (ст. 346) і т. п.

² Твердження проф. І. Янова в вищеназваній статті (ст. 348), ніби в українській мові „osnowy na *й* były bardzo nie-liczne“, уважаю за недоведене (взяте тільки з старо-слов'янської мови).

до літературної мови свої живі діалектичні ознаки. У всякім разі, закінчення D³ *-ом, -ем* ще й сьогодні широко відоме в українських говорах, де воно позосталося з глибокої давнини; правда, сильний — хоч і відносно молодий—процес переходу на *а* основи свою роботу продовжує невинно, накидаючи своє закінчення.

§ 104. D³ *о* основ середнього роду так само має давнє закінчення *-ом, -ем*: очом 625, племенем 412, звератем 644. Ці основи першими підпали впливу *-а* основ, чому тут уже маємо для D³ і *-ам*: мѣстечкам 42.

§ 105. D³ *а* основ кінчиться нормально на *-ам, -ям*: невістам, особам 232, покусамъ, рыбам 354 і т. п. Цікаво, що закінчення D³ *о* основ *ом* так сильно поширилося, що захопило навіть *а* основи: пам'ятки XVI—XVII віку часом знають *-ом* і для *а* основ, що знає де-коли й жива мова (напр. в околицях Сокаля Огоновський зазначає рибом, вороном, собаком¹).

§ 106. D³ *і* основ жіночого роду кінчиться на *-ям*: маєтностями, пожадливіостям, зєєрхностями і т. п.; по шиплячій: рѣчам 238.

§ 107. Місцевий *множини о* основ муж. роду має таку саму долю, як і давальний (§ 103). Сильна в українській мові *й* основа дала в L³ закінчення *-ох*, яке захопило почасти й *о* основи (вони мали *-kъz*), особливо ще тому, що це *-kъz* було відокремленим від усіх інших основ²; на *jo* основи вплинули *і* та консонантні основи, які й передали сюди своє *-ех* (з *-ъz*). Жива українська мова ще й тепер в багатьох північно- та західно-українських говорах — особливо по м'яких основах—знає ці стародавні *-ох, -ех, -іх*, яких територія уживання ще в XV—XVI віках була значно більшою; добре знає ці закінчення й мова білоруська. В українських пам'ятках XVI віку, як канцелярійних з сильним впливом живої мови, так і літературних форми L³ на *-ох, -ех, -іх* дуже часті; в

¹ Studien, ст. 125.

² Появлення в закінченні L³ *о* основ *-ох* (зам. *ъz*) пояснюють тільки впливом *й* основ; лише в малій мірі міг бути вплив і *-ом* з D³ цих основ. Henryk Gaertner в „Symbolae“ 318-329 пояснює *-och* в польськїм чергуванні *е-о* в формах взагалі.

українських грамотах XIV—XV віків панують так само ці форми, а *-ax*, *-яx* відмічено тільки 4 рази в актах 1433—1459 років¹. Звичайно, сильна *a* основа вперто накидала своє *-ax* і вже з XV-го віку досягла помітних успіхів.

Оцю саму картину бачимо і в КА. Найчастіше тут панує закінчення *-ex*, напр.: о апостолах 610, о болванех 324, о волех 326, дарех 41.338.576, по домех 12.95.528, в ексемплярех 263, зборех 142.325.349, в листех 205, в наметех 577, в Перкамех 595, поганех 412, покормех 333, в постех 395, в псалмех 473, о розводех 318, в санех 215, о судех 637, о урадех 539, у хвостех 620, в часех 429.492 і т. п. В *jo* основах: днех 2.84.108.155.572, на конех 652, людех 26.277, о строех 506, на углех 613.655, мѣсецех 154.624, в колосаехъ 463 і др. Трудно з певністю твердити, якого саме походження це *-ex*; ненаголошене *-ex*, згідно з фонетикою КА (див. ст. 241), могло б відповідати давньому *-ѣхъ*, але проти такого припущення свідчать: 1. вживання *-ex* навіть під наголосом, 2. повний брак форм на *-ьх* (немає ані одного прикладу) і 3. в *jo* основах ані разу немає *-их*, постійно маємо *-ex*, *-єх*. Через усе це пояснюю закінчення *-ex* також і впливом *-ѣхъ* з *й* та консонантних основ, що зовсім звичайне в українській деклінації.

Рідше буває закінчення *-ox*, звичайно по задньо-піднебінних *к*, *х*: о вѣкох 432, у знакох 1, в коринчих 300, в пророкох 319.510.580.619, в смуткох 376, в утискох 252, в учинкох 478, в языкох 5, у патриярхох 510, грехох 352.469 і т. п., часом і по інших приголосних: о, в, на ангелох 545, жидох 48.280, покормох 567, поганох 280 і др. Повстало це *-ox* з давнього *-ѣхъ* (а може й з паралельного йому *-охъ*, що припускає Соболевський, див. «Очерки» 115) від *й* основ.

Закінчення *-ox* - *єх* часом плутаються в тім самім слові, напр. о ангелох 545 — о аньгелехъ 426, а це вказує на те, що закінчення ці потроху губилися.

---

¹ В. Дем'янчук: Морфологія українських грамот, ст. 13.

Але й нове закінчення *-ах*, *-ях* вже відоме в КА, хоч і рідко: ув утисках 398.482, в утисках 487, о овощах 29. Про вперту боротьбу старих форм з новими свідчать подвійні форми, напр.: в дѣх 545 в дѣях 597, в роскошех 513 — в роскошах 528, на столцох 605 — на столцах 627, в члонкох 167.193.259 — в члонках 262 bis, в утискох 252.376.574.594 — ув утисках 398.482 і т. п.

§ 108. L^3 о основ середнього роду має закінчення *-ех*: лѣтех 405.492, мѣстех 84.111.205.395.533, мѣсѣцех 85, тѣлех 619, в писмех 235, в словах 93.245, в сердцех 480, але не рідке й нове закінчення *-ах*: на добрах 399, на ложках 24, в сердцах 198.242.252, чолах 613.633.654.661, в утрапенях 159. Боротьба традиції з живою вимовою проявляється, як і в інших місцях, в подвійних формах: в сердцех 480 — в серцох 274 — в сердцах 198. Форми середнього роду, як знаємо, були першими, де найміцніше відбився вплив закінчення L^3 а основ.

§ 109. L^3 і основ жіночого роду нормально кінчиться на *-ех*: по похотех 232, в мыслех 238, о костех 578, речех — речох (див. Словник) і т. п. Але вплив *ја* основ проявився тут здавна, чому маємо: в пожадливістьях 256, кривкостях 398, одхлянях, речах — рѣчах і т. п.; так само в церквах (див. Словник).

§ 110. L^3 а основ кінчиться на *ах*, *ях*: в, на, о бедах, беседах 231, головах, молитвах, справах, банках, гадках, ложках, молитвах 236, неснастьках, руках, скалах, хвалах, краинах, пыхах, пущах, божницях, працах, постелях 24, сторонах 391, яскинях, дѣях і т. п. Часом давнє закінчення *я*, котре може передаватися й через *е*: о, в псалмѣхъ 441, писнех 473, дѣх 545 (правда, ненаголошене *-ех* може тут визначати й *-ях*) і т. п. Форма в бедах 285 говорить про наголос в бедах.

§ 111. *Обрудний відмінок* множини унасл'дував ще з глибокої давнини закінчення *ы* для *о* основ і *и* для *ја* основ. Це закінчення надзвичайно часте по найрізніщих пам'ятках XVI-го віку, як в мові актової, так і в літературній; в грамотах XIV—XV-го віків еоно панує переважно над всіма іншими закінченнями.

Через те, що це закінчення *ы - и* відоме й тепер в деяких західно-українських говорах, напр. в гуцульських, у лемків¹ і др., треба уважати це закінчення для XVI-го віку живим, яке мало тоді значно ширші терени.

В КА дуже багато подібних форм: доводи 326.403, болваны 243, дары 101.281, дяконы 447, народы 617, паны 518, попы 594, часы 522.533, с тиряны 62, межи жиды 24.99.235.237, межи поганы 237.243.278.407.430.601, межи жиды и поганы 430, межи садукейи 126, перед аньгелы 602, перед макидонены 386 і т. п.; особливо часто це закінчення буває тоді, коли при речівнику знаходиться ще прикметник або займенник, напр.: за земскими вымыслы 612.646, голосы своими 612, св(е)тыми заступы 231, межи всѣми народы 236, послы божими 37, над усими скарбы своими 42, сны и вымыслы своими подмануются 591 і т. п. По *к, х* тільки *и*: перед вѣки 607, знаки 398.498, роботники хитрыми 393, розными языки 102, языки своими 246, з учинки 440, грехи 458. По м'яких приголосних маємо *и* або *ь*: князи 75, перед королѣ 46.645; по *ц* може бути й *ы*: дубцы 88, з отцѣ 565—з отцы 15.

В основах на *jo* панує закінчення *-ьми*, взяте з *i* основ; воно добре відоме в сучасних живих українських говорах майже по цілій Україні. Це закінчення широко знане в українських пам'ятках XVI го віку, бо в той час форм цих було більше; в КА маємо: королми 518.594, учителми 504, приятелми 105.253, неприятелми 16.253, бичми 124, дѣдичми 164.250.264.315.414.432.538.546, слухачми 162, товаришми 105.153.448.574, взорми 483, жолнирми 155, злодѣйми 313, фарисейми 126 і т. п., так само людми 93.133.273. Форми *Ab³* на *ы-и* та *-ьми* потроху завірали, до них втрачалось почуття, чому в КА часом одне й те слово має рїзні закінчення, напр.: перед королѣ 46.645—королми 518.594, сыны 220 сынми 213.215.264.411.599—сынъми 215.411 і т. п.

¹ Напр. в „Народныя пѣсни“ Я. Головацького т. IV знаходимо: З зеленыма покосты 375, Присягала перед образы 384 і др.

Закінчення на *-ьми* було, здається, тим посередником, що торувало дорогу новому закінченню *-ами*, *-ями*, яке накидали *a* основи; це нове закінчення в грамотах відоме тільки з 1458 р.¹ В КА закінчення *-ами*, *-ями* часте: апостолами 393, вымыслами 631, домовниками, миловниками, псами, сынами 262, учасниками, учинками, лакомцами, вязнями, преходнями і т. п. Нове закінчення не опанувало ще всіх позицій і не закріпилося, чому часом одне й те слово має різні форми, що наочно свідчить нам про боротьбу закінчень, напр.: зъ апостола 1—апостолми 405—апостолами 393, жолнери 129—жолнерми 65—жолнерами 63, сыны 220—сынми 213.215—сынами 262, з учинки 440—з учинками 472.604.651 і т. п.

§ 112. *Ab³ o* основ середнього роду часто має ще давнє закінчення *-и*, *-и*, як і слова муж. роду (§ 111): имены 61, войски 111.652, чуди 101.398, тыми слова 2.112.125, з богатствы своими 160, порожными слова 440, зверати земскими 611, которыми слова 340, звераты 634—зверати 34, пукалися серцы своими 38 і т. п. Від дѣтя *Ab³ дѣтми* 347.417.436. Буває й закінчення *-ами*: добродѣйствами 436, дѣточками 253 і др.

§ 113. *Ab³ a* основ кінчиться на *-ами*, *-ями*: грозбами, звязками, зрадами, перлами, дочками, покусами, прозбами, слезами, слугами, справами, трубами, баснями і т. п. Форми: обѣтницами 596, детками 114, стрелами 610 говорять про наголос: обітницами, дітками, стрілами.

§ 114. *Ab³ i* основ жіночого роду кінчиться на *-ами*, *-ями*: рѣчами 510, пожадливостями, мастями, або *-ьми*: дверми 25.53, печатми, рѣчми, речми і т. п.

5. Двійня та слова без однини.

§ 115. *Двійне число* в багатьох остатках полишилося в зміні речівників в живій українській мові

---

¹ В. Дем'яничук: Морфологія українських грамот, 1928 р. ст. 13.

ще й досі¹, чому і в КА єсть цих форм не мало. Головниці з них такі.

1. Речівники називного й знахідного відмінків жіночого й середнього родів в сполученні з дві, три, чогири звичайно зберігають давню форму двійні й кінчаються на *ь*, коли воно наголошене, або на його заступники -- *и, е*: двѣ години 106, двѣ дерева 624, двѣ умове 417, три тисечи 11, чотыри котвици 150, двѣ крылѣ 630, двѣ лѣти 102.153.148—двѣ лѣте 135, від око—очи 2.50.143.157.200.

2. Але аналогія множини сильно увірвалася до форм двійні і захопила всі роди. Мужеський рід зовсім стратив давнє закінчення *-а*, замість якого маємо *ы, и (ь)*, напр.: два лихтарѣ 624, мѣсеци 624.631, мужѣ 2, разы 646, роги 623.632, свѣтки 624, сыны 34, три гроши 611, дни 154, духи 641, корцы 611, мѣсеци 33.102.108.579, мужи 53 — мужѣ 59, чотыры конѣ 609 і т. п. Правда, тут звичайно лишається ще давній наголос двійні: ліхтарі, мужі, коні і др.²

Так само вривається закінчення множини й до форм жіночого та середнього роду: три брони 658 *quater*, три години 108, три лѣта 111, чотыри дочки паненки 115; але давній наголос двійні, як бачимо, лишається таки в формі три літа (множина *лѣта*).

3. Давнє закінчення *G²* маємо в таких прикладах: Поднял его от очю их 2. Отпало от очю его як луска 47. Все на свете жедане очю и пыха живота 210. Четверо зверат, полных очю спереди и стылу 606. Отрет Бог всякую слезу з очю их 616, всякую слезу очю их 657. Люди твердой шии и необрезаного с(е)рдца и ушью 37. Крик их пришел до ушью 173. Але єсть і форма множини *G³*: уший 530.

4. Орудний часом зберігає закінчення двійні: очима 554, ушима 157, але руками 37.

---

¹ *Іван Огієнко*: Двійне число в українській мові Київ, 1919 р. „Записки Наукового Товариства“ кн. VI. *Євген Тимченко*: Функції чисел в українській мові, ст. 173.

² Про наголос див. в моїй праці про двійне число ст. 31-33.

§ 116. *Слова без однини* (pluralia tantum)¹ можуть бути усіх трох родів, при чому G³ в муж. роді кінчиться на *ов*, в жіночій на чисту основу (або з новим *о*), часом на *-ей*; слова сер. роду кінчаються на *-а*, *-я*, а в G³ мають чисту основу. Ось трохи прикладів: поминки 625, дѣтки 208.210.416.436 — дѣток 417.443.508, Влохи—Влох 145.146.589, двери 78.605—дверей 12.604, дѣти 512—детей 31.474, гусли 608—гуслей 649, перси 595 — персей 595, ворота 65.76—ворот 13.64, уста—уст 624 і т. п. Дальші їх відмінки мають звичайні закінчення, напр.: D³ дѣткам 11, Ab³ ворота 588.662, дверми 25.53, L³ ув Атенех 487, в Аєинех 93, на гуслах 634, ув устех 184.623 bis, на персех 104 — при персях 595, Ab³ усты своїми 274 і т. п.

II. Займенник.

§ 117. В займенниках зберігається переважно давній запас слів і форм, тільки відповідно фонетично змінений. Запозичень з польської мови тут нема. Багато ознак і тут вказують, що перекладчик КА пильнував писати живою народньою мовою.

§ 118. Особовий займенник *я*, *ты*, G¹ A¹ мене тебе; D¹ мнѣ, тобѣ (так само собѣ), або часто енклітична форма *ми*, *ти*; так само часта й енклітична форма A¹ *мя*, *тя*. Як знаємо, форми *ми*, *ти*, *мя*, *тя* живуть ще й тепер в північно- та західно українських говорах. Форми D¹ менѣ в КА я не знайшов; цікаво, що нема її і в українських грамотах XIV—XV віків. У множині маємо тільки нас, вас, бо давні *нзи*, *взи* на українській ґрунті зникли надзвичайно рано (як що тільки були вони).

§ 119. Коли особового займенника 3-ої особи вжито по прийменникові яко предмета, тоді на по-

---

¹ Про подібні форми та їх семасіологічне значіння див. в праці С. Тимченка: Функції чисел в українській мові, „Науковий Збірник“ Академії Наук, Київ, ст. 174-191.

чатку займенника обов'язково появляється *н*¹, напр.: в него 628, в них 97, до них 7, з него, з неї, з ним, з нею, з них, з ними, межи ними, до него, за ним 221, через него 8.14, о неї 160, у нихъ, против него 28.130.232.627, против нему 366, по них 15, из ними 96 і т. п. (див. Словник). Колиж цього займенника вжито без прийменника або вжито його яко придатка прикметникового, тоді *н* на початку його не буває: пытали его 2, есте его видели 3, выплыли черева его 4, явились им 5, ему Бог прирек 9, трупы их 625 і т. п. Часом маємо недодержання цього правила, як то буває і в живій українській мові: Поднесет вальку противь них 625; Мужеве, милуйте жоны ваши а не срожитесь противь их 473, Не переговорюючи противь их 536. Межи ими 124, спосреди их 127.

§ 120. Від займенника вона *G' D' A'* має однакову форму *єи* (див. в Словнику під *он*), *Ab'* єю 557.

§ 121. В КА нема ще новішої форми цей, ця, це, скрізь давнє сей, сая 61.419, сеє 52.324, се 66, *A'* сєю 28, сеє 30.285.383.

В КА знаходимо й подвоєну форму займенника *єь*,—це *сєсь* (прикладі див. в Словнику), звичайну в деяких західно- й північно-українських говорах². Подвійних форм *сєся*, *сєсе*, *тота*, *тото*, *тоту*, *сєсю* в КА нема; часте зате *тот*.

§ 122. Давній займенник *кѣто* в КА постійно має народню форму *хто*, а давнє *ѣто* наш перекладчик скрізь пише *што* (яке й тепер часте в північних та західних українських говірках)³; цікаво, що один

---

¹ Пояснювати *н* в „до него“ і т. п. тільки впливом форм *vъn, *sъn, *kъn уважаю малоперекожуючим; чи не залежить це також і від міни *ј-н*, частої в українській і др. мовах (напр. сояшник—соняшник, дванайцять—двананьцять, мясо—мясо, пор. ще в КА *вынял* 64, *вынати* 268, *к* *принятю* 425, *унял* 663, *внялься* 51 і др.)?

² Форма *сєсь* часем тріпляється і в московських пам'ятках, див. „Критическія замѣтки“ В. Ягича, ст. 27.

³ Про форму *що* див. В. Сімович: Українське *що* (ščo), „Ювілейний Збірник на пошаву акад. М. Грушевського“, Київ, 1928 р. т. II ст. 150-155, тут і література.

раз в КА знаходимо чисто народню форму *шо*: О шо бы на него жаловали 129.

§ 123. Займенник *всь* з дуже давнього часу має в українській мові на початку приставне *у* або *в* (цебто в слові *всь* початкове *в* перейшло на *ув*); так, уже в Луцькім Єв. XIV в. знаходимо: *увесь народъ*. Те саме маємо і в КА: тут форма *увесь* дуже часта: увес, уся, усеґо, усю, уси—усь, усих—усьх, усими усьми (приклади в Словнику). Форми *ввесь* в КА нема.

§ 124. Займенники, що кінчаться на *-ий*, *-ій*, а також *ваш*, *наш*, *тот*, *сей*, *свой* змінюються як прикметники, напр.: *Н¹ который, який, якаа, якое, ньякий—някий, такий, всякая, иньший, чия, моя* і т. п. Займенника *іхній* нема в КА.

G¹ кінчаться на *-ого, -его, -єго*: всякого—усякого, жадного, иного, иньшого, кожного, которого, оноґо, якого, вашого, нашого, того, сеґо, свого і т. п. Це закінчення *-ого* відоме ще з пам'яток XI-го віку.

G¹ займенників жі́н. роду звичайно кінчаться на *-ои, еи, -єи*: всякої, оної, якої, тої, иншеї, моєї, сеї, нашої, своєї і т. п. Це кінцеве *и*, що походить з *ь*, частенько передається в КА також через *е*: всякое, жадное, которое і т. п.; докладніше розповідаю про це вище на ст. 242.

D¹ кінчаться на *-ому, -ему, -єму*: жадному, иньшому, кождому, кождому, тому, своєму і т. п. В жі́н. роді маємо тут *-ой, -ей, -ей*: ку всякої 529, ку той 28, чией 613 і т. п., при чім ці *о, е* в закритім складі мінняються на *у, ю*: к нюй 31.304.407, див. § 2⁴.

A¹ жі́н. роду кінчаться на *-ую, -юю*: иншую, кождую, тую, якую, някую, чию і т. п.

Ab¹ має закінчення *-ым, -им*: жадным, которым, тым, ньяким, иньшимь, ким, усяким; в жі́н. роді маємо *-ою, -ею*: жадною, тою, усякою, иншею і т. п.

L¹ кінчаться на *-ом, -ем*: во всяком утиску нашом 361, в иньшом 18, на кождом мѣстци 367, на кождом местцу 507, во всем утиску нашом 379, в зыску своем 105 і т. п.; *L¹ f* о вашой 487. Як і в живій північно українській мові, *о, е* в закінченні може змінятися на *у, ю*: о тум пожитку 237, в туй 66, о туй 619, див. § 2⁴.

№ всіх родів кінчиться на *-и*, *їи-ии*: *иные* 394, *которыи*, *нѣкоторыи*, *оныи* 220, *тыи* (тѣ нема), *иншіи* — *иншии*; може бути й коротке закінчення: *яки* 94. Кінцеве *и* (з *ь*) може передаватися через *-ε*: *иные*, *которые*, *иншіе*, *такіе*, *якіе*, *тые* і т. п.; бувають і подвійні форми: *тыи—тыε*. Докладніше про це див. вище ст. 243. G³ L³: *ксторых*, *тых*, *инших*. D³: *иным*, *всим*, *всяким*, *иншим*. Ab³: *тыми*, *иньшими* 237, *якими*.

§ 125. У заперечних займенниках та прислівниках КА скрізь маємо давнє *ни*, ще й тепер живе в північно українських говорах, напр.: *ни*, *николи*, *ничемное*, *ничемное*, *ничемною*, *нихто*, *ничого* і др., і тільки рідко *нѣколи*; з *ь* постійно: *нѣхто*, *нѣшто*, *нѣякий*, *нѣкоторый* (див. Словника). Жива північно-українська мова могла б свідчити, що перекладчик своє *ни* вимовляв *ни*, а не *ні*.

III. Прикметник.

§ 126. Українська літературна мова XVI-го ст. має вже дуже багато найрізніших прикметників, які й знаходимо в КА. Частина цих прикметників давнього походження, частина теж давніх, але трохи змінених, частина, *накінець*, позичена з польської мови. Очевидно, літературна мова не могла обійтися тільки своїм народнім давнім надбанням в ділянці прикметників, бо нове життя потребувало нових слів. Прикметників цих дуже багато, — подаю їх далі при огляді прикметникових форм (див. їх також в Словнику).

§ 127. Більшість прикметників в №¹ кінчиться на *-ий*, при чому кінцеве *й* звичайно винесене над слово і частіше не має зазначеного півкола, напр.: в *добры" ча* и в *злы" 530*; так само: *звадливый*, *невстыдливый*, *несправедливый*, *особливый*, *справедливый*, *страшливый*, *счастливый*, *досконалый*, *зухвалый*, *млый*, *цилый*, *лакомый*, *хромый*, *старый*, *знаменитый* і т. п. Дуже мало прикметників на *-ий*: в *козіих* 581.

§ 128. Як то вже зазначалося в § 54, часом в №¹ кінцеве *й* пропадає: *быль* вимов'ны 100, *лакомы* 508, *покойны* *овоц*, 583, *есмо* *тихи* и *спокойны* жи-

вот вели 506, трезвы 508, чуйны 508 і др. Це єдині випадки серед сотень закінчень на *-ий*.

§ 129. По *г, к, х, ж, ч, ш* маємо закінчення *-ий*: вбогий 604—убогий 163, великий, всякий, короткий, морський, пацський, челоуѣчий.

§ 130. В КА багато прикметників походження та приналежності: мѣх волосеный 612, глиненны начиня 526, аньтихристовых, исусов, поповский, челоуѣчая і т. п., див. далі в Складні.

§ 131. Ще старо слов'янська мова знала *небесьнъ* і *небескъ*; те саме бачимо і в КА: хоч панує тут східно-слов'янська форма „небесный“, але й західна „небеский“ не рідка (див. Словник); ця остання, можливо, лише з впливу польського оригіналу; правда, жива українська мова форму «небеський» хоч рідко, але знає. В КА часом поруч уживається обидвох форм, напр. на ст. 658 знаходимо *небесныхъ* і *небескаа*.

§ 132. Закінчення *-ний* та *-ній*. В українській мові єсть дуже багато прикметників, які перед закінченням *-ий* мають суфікс *н*. Ще з доісторичної доби цей суфікс *н* міг бути чи непалатальним (частіше) чи палатальним (рідше, в певних обмежених випадках); цікаво, що дуже рано утворилися подвійні форми прикметників, і їх почали плутати, як і в наш час. Так, вже в XI в. в перших наших пам'ятках писали: *дакънїй* і *дакънзїй*, *дакънїй* і *дакънзїй*, *домашнїй* і *домашнзїй* і т. п.

З бігом часу, різниця походження прикметників на *-ній* і *-ний* стиралися все більше та більше, так що в наш час можна лише перерахувати прикметники на *-ній*, але не можна точно зазначити, коли саме вони творяться. Зазначу тільки, що прикметники на *-ній* панують в східно-українських говорах і в літературній мові Великої України, тоді як в говорах західно-українських прикметників на *-ній* майже нема, — тут панують форми на *-ний*, як то було і вдавнину.

В КА дуже багато різних прикметників на *-ний*, напр.: *бѣднїй*, *богобойнїй*, *вдѣчнїй*, *вымовнїй*, *вѣчнїй*, *власнїй*, *зацнїй*, *значнїй*, *зуполнїй*, *милосер-*

ний, мѣрний, моцный, невымовный, неделный, не-
зносный, непевный, непобожный, непокаляный, неста-
точный, облудный, первородный, пожиточный, правдо-
мовный, преложоный, приемный, светочный, снадный,
статечный, студеный, чирвоный, чуйный і др.

Багато прикметників кінчяться на *-ній*, які дуже часто змішуються з формами на *-ний*, напр.: безец-
ний, ближнего, ближний, вышний, вышнего, внутреняя,
внутрених, о внутръной, далних, домашних, завтриш-
ного, зверхнюю, на зверхний, зверхних 261 — зверх-
ных 604, зверхным 511, збытнюю, лѣтним, остатний
час 211.353.597—остатный 641, остатнее, остатнего,
остатніи апостолы 310, остатнихъ, остаточныи 596—
часу остаточного 178.492. порожня, порожнего, по-
рожную 328.452.504 — порожнюю 300.310, порожним
484—порожным 301. порожнею 468, N³ порожнѣ 308.
419, порожних, порожними 196.238 - порожными 440,
последный час 211 - в послѣдніи днѣ 7, ранний, рань-
няя 663—ранная 198, раннюю, сегоднешнего, серед-
ный 114—средняя 324, средней стены 430, средних
289.329—средных 333, теперешний вѣк 531.551—те-
перешный 619.632.633, теперешнего, теперешнему, о
теперешнемъ, в теперешней і т. п.

Не мало маємо в КА таких прикметників на *-ний*,
які в інших пам'ятках кінчаються на *-ний*, напр.: дав-
ного 116, зимный 604, нерадных 493, охотный умысль
383, позный 173, эмѣй стародавный 629, стародавнаа
наука 189, стародавнаа правда 209, стародавного 525,
стародавных 81, суботный 87, суботного 68, судный
ден 200.218, судным днем 636, по судном днѣ 639 і т. п.

§ 133. Перекладчик КА уживає звичайно при-
кметника кажный, а не кожный, що вважається за оз-
наку полського говора¹. Крім цього вживає кожний
і кождий, див. Словник.

§ 134. Уживання *ь - е, я - е* дає часом змогу
встановити й наголос в прикметниках, напр.: целый
275, тѣжкий, волосеный мѣх 612, глиненый 526, див.
вище ст. 244-5, 249.

---

¹ В. Ганцов: Діалектологічна класифікація українських го-
ворів, „Записки“ київські 1924 р. кн. 4 ст. 132.

§ 135. Називний відмінок середнього роду звичайно кінчиться на *оє* або на *-о*: власное 442, пожиточно 316.333. Але часом маємо й новішу форму на *-еє* чи *-е*, напр.: остатнее 546, досконале 434, певне проповедає 531 і т. п. В польськiм оригіналі наш перекладчик скрізь мав *-е*, напр.: *dobre serce*—серце добре 125. По шиплячих, звичайно, маємо *-еє* частенько, напр.: божее 96 sq., иньшее 354 quater і др. Усі ці форми ще й сьогодні знаходимо в північно українських говорах.

§ 136. Родовий відмінок однини у прикметників постійно має живе народне закінчення *-ого*, болгарського *-аго* не знаходимо в КА ані разу, напр.: божого, власного, досвѣтченого, досконалого, дочасного, заразливого, зацного, людского, мощного, небезпечно-го, невымовного, панского, певного, пекелного, пилного, побожного, подступного, пристойного, розмаитого, слушного, фалшивсго і т. п. Прикметники на *-ній* кінчаться в G¹ на *-него*: ближнего, вышнего, завтришнего, остатнего, остаточного, порожнего, сегоднешнего, теперешнего і т. п.

Закінчення *-го* часом виноситься над слово в статі одного лише г: дѣро̄ 492, що трапляється і в польськiм оригіналі, див. вище ст. 220.

§ 137. Панування живого закінчення *-ого* у нашого перекладчика тим помітніше, що закінчення *-аго* в той час почасти чулося в церковній вимові; кажу почасти, бо живе *-ого* часте було і в церкві і відоме ще з пам'яток XI-го віку¹.

§ 138. Родовий жіночого роду кінчиться на *-ї* (*и*): людской, щирої і т. п., але це кінцеве *-и* (*ї*) дуже часто, з правописної білоруської звички, передається через *є*. Див. про це вище ст. 242.

§ 139. Крім цих повних прикметникових закінчень, в родовім може бути й т. зв. речівникова фор-

---

¹ Див. І. Огієнко: Пам'ятки старо-слов'янської мови X—XI віків, Варшава, 1929 р. ст. 121, 129 і др. Твердження П. О. Бузука в київських „Записках“ ВУАН, кн. XVIII ст. 277, ніби перші приклади цієї нової форми (на *-ого*) повстають у східно-слов'янських пам'ятках лише у XIII-м віці" уважаю за невідповідне фактам.

ма муж. чи жіночого роду, якої перекладчик КА вживає тут з традиційного церковно слов'янського впливу, напр.: с поколеня Рубинова 616, с поколеня Веніяминова 457, с поколеня Іюдова 561, духа Христова 263, от вѣры Іс̄ Христовы 413, вѣры Христовы 410, зрады сотонины 629 і т. п. Інших відмінків речівникових форм в КА нема.

§ 140. *Давальний* відмінок в мужеськім і середнім родах кінчиться на *-оу, -еу*, а в жіночім на *-ой, -ей*: коневі вороному 611, добротливому, ку лѣпшому стану 344, королю несмертеіному 505, святому; к зуполной вѣдомости 558, к мирной 489, ко одностайной 447, божей 361 і т. п.

§ 141. *Знахідний* відмінок прикметників муж. й середнього роду однаковий з родовим або називним, а жіночого роду кінчиться на *-ую, юю*: безрозумную, божую, в'ячну, власную, досконалую, запалчивую, зуполную, облудную, обфитую, особливую, панську, повинную, приемную, слушную, страшливую, зверхнюю і т. п. Часом буває коротка форма: спожиточну 332. Іноді замість закінчення *-ую* перекладчик наш помилково (див. § 15) пише *-ою, -ею*: Взявши кров телячю и козловою 569, Через кров козловую и телячею 567.

§ 142. *Орудний* відмінок муж. і сер. родів кінчиться на *-ым, ии*, а жіночоло на *-ою*: власным, годным, дѣдичным, досконалым, зацным, инаким, коштовным, моцным, набожным, обчим, одностайным, окрутным, плюгавым, щирым, вдячною, досконалою, певною, чирвою і т. п. Замість *-ою* часом маємо (по § 15) *-ю*, напр.: оеѣрою живую 453.

§ 143. *Місцевий* відмінок однини муж. і сер. родів кінчиться на *-ом, -ем*, жіночого на *-ой*: У грецком выклади 87, в учиньку паньском 357, о коню рыжом 639, в начиню глиненом 371, в том дочасном животѣ 316, о побожном житю 259, на мори склянном 638, у потомной своей церкви 43, в сятої вечери 11, в милости необлудной 377 і т. п. Звук *о*, знаходячись тут в закритім складі, по § 2¹, може змінюватись на *у*: на другум мѣстци 252, у грецкум стоити 12, в живуй офѣри 454 і др. Зникнення кінцевої *й* в

жін. роді тут ніколи не буває, що звичайне для північно-українських говорів.

§ 144. *Низивний* відмінок множини (також знахідний і зовний) твердої відміни звичайно кінчиться на *-ми* (риси часта в північно-українськiм): диравыи, особливыи, страшливыи, досконалыи, богобойныи, вдячныи, власныи, гойныи, дочасныи, жалосныи, зацныи, коштовныи, невымовныи, ничемныи, облудныи, остаточныи, побожныи, повѣтреныи, пожиточныи, смертельныи, прикрыи, щирыйи, сытыи і т. п., — таких прикладів можна подати цілі сотні. По *г, к, х* та по шиплячих *ж, ч, ш*, а також по палатальнім *н* звичайно пишеться *-ни* або *-їни*: великийи, земскійи, людскійи, орменьскійи, тяжкійи, чортовськійи, порожнійи, теперешнійи, челоувѣчійи і т. п.; так само, з церковно-слов'янської традиції, тут пишеться: поганіи 20, сребрении 526 і т. п. Для відріжнення від N^1 , де кінцеве *и* (= *й*) постійно виноситься над слово, в N^3 кінцеве *и* звичайно не виноситься.

Кінцеве *-и* (*и*) під білоруським правописним впливом може передаватися через *-е*, напр.: духовные 595, которые 100, вбогие 633, великие 141, грецкіе 93 і т. п., при чім це *е* рівняється тут і (див. вище ст. 243), частенько одне й те слово має подвійні форми навіть в одному реченні.

Крім повного закінчення *-ми* панує ще стягнене *-и* (що характеризує північно-українські говори), напр.: вдячны, годны, досконалы, звадливы, значны, истотны, ласкавы, моцны, ненаганены, плюгавы, пожиточны, рады, свѣдомы, сквапливы, смутны, терпливы, ядовиты, хитры і т. п. З церковно-слов. правописної традиції часте в N^3 і закінчення *-и*, напр.: терпливи 282, учтиви 509, хутливи 484, винни 285, моцни 289, немилосерни 527, певни 286, пильни 381, повинни 293, противни 606, своволни 200, скромни 493, умоцнени 456, чуйни 190 і т. п.; *и* по *г, к, х* тут звичайне: коротки, наги, непрудки, тяжки, убоги і т. п.

Нестійність повного й скороченого закінчення N^3 *-ми* та *-и* приводить до частых подвійних форм, напр.: добрыи 274.612 — добры 27, злыи 529 — злы 441, млыи 563 — млы 325, мудрыи 39 — мудры 283, правдивыи 339

—правдивы 661, явны 646—явны 392 і т. п. Боротьба живої вимови з церковно-слов'янською традицією дає подвійні форми №3 на *-ы* та *-и*: глупы 99—глупи 99, готовы 127.187—готови 129.396, досвѣтчены 509—досвѣтчени 336, поганы 278 — погани 278, подобны 421.606—подобни 458, пышны 239.619—пышни 527 і т. п. А разом усе це приводить до потрійних форм №3, напр.: послушны 179—послушны 166 — послушни 86.236 і т. п.

§ 145. *Родовий і місцевий* множини кінчаться на *-ых, -их*: особливых, досконалых, побожных, коштовных, ничемных, порожнемовных, ганебных, можных, облудных, збытечных, вдячных, остаточных, розмаитых, убогих, земских, людских, турецких, тяжких, божих, хороших і т. п.

§ 146. *Давальний* множини кінчяться на *-ым, -им*: боязливым, выбранным, дочасным, облудным, пышным, покорным, спросным, розмаитым, сварливым, служебным, упорным, ближним і т. п.

§ 147. *Орудний* відмінок множини кінчяться на *-ыми, -ими*: баламутными, богобойными, вдячными, вонными, годными, добротливыми, досконалыми, зацными, збыточными, зимными, злостивыми, зрадливими, лагодными, моцными, неслухными, облудными, побожными, пожиточными, розмаитыми, стальными, людскими, порожними і т. п.

§ 148. *Вищий ступінь* твориться додаванням до прикметникового пня закінчення *-(ь)ший*: особлившую 660, щасливьшая 323, молодшая 513, молодших 192.514, досконалшаа 344, досконалши 567, лѣпшого 458, лѣпшіе 242, старший 192, старшии 17, обфитшая 372 і т. п. Перед закінченням *-(ь)ший* (вдавнину *-ьший*) звук *г* відповідно змінюється на *ж*: дорожшее 178; суфікс *жк* випадає: горший 202.631, горшая 513, тяжьшьи 80, ширшіе 611, при цьому *с* змінюється на *ш*: вышшей 563 і т. п.

У прикметників на *-ний* вищий ступінь твориться додаванням закінчення *-ѣйший*, напр.: безпечнейший 595, важнейшаа 319, важнейшого 303, волнейший 134, зацнейший 344, зацнейшого 542, значнейшіи 611, коштовнейшии 186, можнейший 642, мож-

нейшее 302, можнейшого 339, моцнейший 217, переднейший 217, к переднейшой 406, о переднейшом 640, переднейшіи 73.179.408.641.644.508, пилнейшими 5, пожиточнейшее 179, потребнейшого 511. потребнейши 341, потребнейших 321, приемнейшую 576, труднейшіе 611 і т. п.; так само: подлейший 398, подлейшого 120, подлейшим 407, подлейшими 315.606, светлейшая 142, мудрейшее 302 і т. п.; але: ученьшим 236, ученших 349. Часом бачимо поплутання закінчень *-ший* та *-ійший*, як то буває і в сучасній живій західно-українській мові, напр.: намілший 225, № намілшіи 161 і др.—намілейшии 183. В живій українській мові *й* в закінченні по *-нь* може й не бути; одну таку форму дає й КА: обрыдлѣшого 355¹. В суфіксу *-ѣй-* чи *-ій-* в КА буква *й* постійно виноситься над слово.

Як показує вживання *ь-е*, *я-е* (див. вище ст. 244-5, 249), наголос у всіх цих формах постійно позостається той, що був в першій ступені прикметників, цеб-то на корні слова: безпечнейший, значнейшіи, чому *ѣ* передане тут, як ненаголошене, через *е*. Але часом бачимо тут і наголошене *ѣ*, напр.: безпечнѣйшіи 624, волнѣйшіи 616, зацнѣйшее 563, можнѣйший 215, переднѣйших 82, подлѣйшіи 348 і т. п. Як показують акцентовані пам'ятки XVI—XVII-го віків, наголос в цих формах звичайно падав на *ь*, а в КА маємо якусь діалектичну особливість в наголосі перекладчика.

§ 149. *Найвищий* ступінь твориться доданням приставки *най-* до форми вищого ступеня: найвышшого 628, найвышшим 627. Але це *най* дуже рідке, звичайно маємо *на*, напр.: наибольшее 93, наболшого 565, навышший 24.25.554.567, навышее 93, навышшого 545.548.549, нагустшіи 201, наменьший 350, наменьшую 309.433, наменьшого 40.567, намілший 225, намілшіи 161.203.205 і др., намлийши 341, нанижшая 436, наголовнѣйшого 4, надостаточнейшеи 141, назацней-

¹ Див. про це згадану вище на ст. 294 статтю А. Погоди-на. Про вищий ступінь див. ще статті Вальєвця в „Rad“ т. 35 і Гірша в „Indogerman. Forschungen“ т. 12.

ший 131.560, назацнейшее 621, назацнейшому 129, назацнейшіи 392, накоштовнейшого 647, накоштовнѣйшеи 195, напевнейшая 364, напереднейший 592, напереднейшая 244, напереднейшим 563, наподлейшим 343, наспроснейшее 93 і т. п. Такі форми, як налешую 487, насветшого 564 і т. п., вказують, що наголос в цих формах падав на приставку *на-*, як то постійно бачимо по українських стародруках XVI-го віку, а також в сучасній живій північно- та західно-українській мові.

IV. Числівник.

§ 150. Числівники кількості: один, два, три 220 —три 46, чотыры 609.659—чотиры 659—чотиры 52. 610, *пят*, *шест*, *сем*, *девет* 395, *десет* 347, *дванадцет*, *пятнадцет* 150.405, *двадцат* 3.607.609—*двадцет* 150 і др., *сорок* 1.624 — *чотырдесят* 33.69.127.550, *пятдесят* 69.104, *шестдесят* 629.633, *семдесят* 129, *сто*, *двѣсти—двѣсте*, *чотыриста*, *шестсот* 633 і др. Крім форми *один* часта ще форма *й оден*; *один* раз маємо форму: *одный моцар* 518.

Числівники порядкові: перший—першый 633, *вторый—другий*, *третий*, *четвертый*, *пятый*, *шостый*, *семый*, *осмый*, *девятый*, *десятый*, *одиннадцетый* 659, *дванадцетый* 659, *четвертыйнадцет* 151 і т. п.

Зложені числівники творяться так, що кожна частина за першою з'єднується злучником *і*: *двадцет* и *три* 331, *двадцет* и *чотыри* 331.605.650, *чотыри* и *двадцать* 609, *тридцет* и *девет* 395, *сорок* и *два* 624.631, *сто* и *сорок* и *чотири* 613.659, *двѣсти* и *семдесят* 624 і т. п.

Числівники з *крот*: *два крот* 231, *три крот* 395, *пят крот* 395, *колко крот* 337, *частокрот* 124.397.545.640.

Числівники часткові: *пол години* 616, *вѣтр полуденный* 155, *стороны полуденной* 148, *о полуночи* 89, *полтора году* 98, *пол четверта лѣта* 175, *полчетверта дня* 625 bis.

§ 151. *Відміна числівників.* Числівник один—оден відмінюється як прикметник: одно 452, G¹ A¹ одного 253.73, G¹ одноє 95.107.166, Ab¹ одним 317.332.340, L¹ в одном духу 450, N³ одны 153.217 і др.

Відміна два, три, чотири: двох 4.5.101.417.515, двух 129, G² дву 651, Ab² двома 63; трох 618 — трех 154.400.515; чотырох 26.613.620—чотырех 112.117.613.620 і др., чотыром 606, Ab² чотырма 607.634.

Числівники від 5 по 99 відмінюються як речівники і основ (§ 74,78): G¹ семи 593.596.597 і др., осми 49, дванадцети 132 і др., от двунадцети 350, двадцати 605, от шестидесят 513; D¹ семи 595 639, ко одинацати 5, двадцети 93; L¹ шести 606, в чотырнадцети 406, по чотырдесять лѣтех 412.395.

Орудний відмінок числівників зберігає давнє закінчення двійні *-ма*, напр.: двома 63, чотырма 607.634, дванадцатма 607, так само: колькома 607, але буває й звичайнє закінчення: запечатаны семи печатми 607, Ходечи межи семи лихтаров 596, з одинадцетю 7, перед чотырнадцетю лѣт 396 і т. п. D²: двеманадцат 159.

Зміна інших числівників: G¹ сорока 19, G¹ ста и сорока и чотырех 634; G¹ ста 251.634, G³ сот 26.412; по чотырехсот лѣт 412; G¹ петисот 350; Ab¹ шестисот 637 і др.; тисеча, G¹ тисечи, Ab¹ тисечю, G³ тисечей (див. Словник).

§ 152. Числівники порядкові змінюються як прикметники: N¹ першая 656, першее 443.606.656, перше 5, втораа 598.657, второе 363.606, третья 7 і др.—третья 617, третее 342 і др., четвертое 606, шостаа 612, чотырнадцатая 150; G¹ первого 194, першого 108.313.383.567, першеи 651, второго 155, другого 283, третьего 109 і др., пятого 618, шостого 618, сего(о) 552, четвертоинадцат 297, двадцетипятого 297; D¹ к першому 627 і др., ку першой 256, третему 227, шостому 620; A¹ першую 64.51.597, третюю 129 і др.—третюю 610.617.642, пятую 610, шостую 52.610.612, девятую 12; Ab¹ першою 428; L¹ в першом 257.505, у третом 334, о сегом 552, о девятой 51.55, у двадцетт третом вѣршу 334; N³ першіи 556.597, вторыи 1, дру-

гій 340.311—другіє 152, Аб³ першими 1, L³ в перших 32.196, третих 220 і т. п.

Зложений числівник: обадва 44, з обудву сторон 660.450, обудвох 430, по обудву сторон 553.

Числівники збірні: обое 126, N² обои 431.430, четверо 606.607, двоєнадцетеро 141; двоякои нагороде 515, годни двоякое чти 515, троякое 616. Зміна цих числівників йде на польський лад (в живій українській мові такої зміни нема): Писма старого закону *сум* ширшіє и труднейшіє, ниж нового, а ведже *обойга* одна *єст* цена, коли ж в *обойгу* одна ж *єст* правда 611, О двойгу перших 552, Межи столцем и *четверга* зверат 608, Впосреди четверга зверат 611, Один от четверга зверат 639.

Українське людове *один одного* тут маємо в давній формі: оден другого 218.493, Мовили один до другого 145, Одны в других 286, Одны по других 562.

V. Дієслово.

§ 153. Спис дієслів, що їх уживає перекладчик КА, дуже довгий (див. його в Словнику), але він в переважаючій більшості своїй складається із слів, здавна відомих в мові українській; лише незначна частина їх нового походження, часом повстала під польським впливом. Не те ми бачили в речівниках та прикметниках,—цих слів нова літературна українська мова надзвичайно потрібувала і тому вжила багато новотворів; навпаки, нові дієслова повстають в мові взагалі дуже поволі.

§ 154. Дієменники (чи: неозначена форма дієслова) постійно кінчаються на *-ти*: мешкати, робити, чинити і т. п. (перегляд їх див. далі). Ненаголошеність кінцевого *-и*, а також позиція *-ти* по голосній, доправидали це кінцеве *-и* до повної редукації, чому здавна відомі в українській мові й форми дієменника на *-ть*¹. В українській живій мові звичайно панують

¹ Напр. в Житті Феодосія Печерського XII-го в. маємо: **МОЩНЫХЪ ЮСТЬ НАПЪЛЪЗНИТЬ** 80. Переяславська грамота 1356 р.: **БЛАГОСЛОВИТЬ**. Іпатський Літопис: **БѢХУША КОСЪКАТЬ** 490. В грамотах XIV в. цих форм на *-ть* взагалі не мало.

форми на *-ти*, але не рідке й закінчення *-ть*, особливо в північно-українських говорах; те саме бачимо і в мові перекладчика КА. Під впливом живої мови та церковно-слов'янської традиції наш перекладчик найчастіше вживає закінчення *-ти*, пишучи його повно в рядок. Поруч з тим, не рідко пише він форми дієменника скорочено, а саме — виносить над рядок кінцеве *т*, напр.: *бїї* 214.247.284.320.393.512.577, *веньдроват* 374, *Могли выцвичит* 536, *видет* 448.488, *входит* 572, *жат будет* 422, *замкнут* 534, *заховат* 302.511.563, *хотечи зеднат* 135, *мог змиловатся* 555, *знат* 189.343.611, *не могли зносит* 584, *будет мовит* 7 і др., *настат* 591, *ознаймит* 467, *означит* 140, *отнят* 571, *почал оповеда* 43, *примусили отозванн-ся* 156, *мъл писат* 226.229, *не хочу писат* 227, *заказуєт пыта* 2, *может повстегат* 167, *прилучат-ся* 54, *будут рѣзат* 281, *што робит* 248, *мъл редит* 628, *конечне слыхат* 312, *могут слышет* 621, *слухат* 149, *учинит* 529.662, *ходить* 660, *читат* 9.555, *моц ихъ была шкодит* людем 620 і т. п.; часом обидві форми поруч: *быти* 247—*быт* 247 і т. п. Як читати ці форми з винесеним *т*, напр. *шкодит*, — чи це шкодити чи шкодить? Думаю, що їх можна прийняти за форми на *-ть* з таких причин: 1. Подібні форми здавна відомі в українських пам'ятках XII—XVI вв., 2. Коли в КА виносить над рядок цілий склад (що буває рідко), то він пишеться цілим, і 3. Закінчення Рг 3¹ *-ть* так само пишеться з винесеним *т*: *шкодїт*. Говір перекладчика КА був північно-українським, а в цім наріччі закінчення дієменника на *-ть* часте.

В КА постійно в дієменнику маємо закінчення *-ти*, ніколи *-ты*. Пояснюю це виключно добрим знанням традиційного правопису та пильністю перекладчика, бо ж букви *и-ы* плутає він не рідко (див. § 11). В XVI ст. написи на *-ты* не рідкі. Так, наприклад, в Яській грамоті 1510 року знаходимо: *dawaty*, *daty*, *derzaty*, *znaty*, *pryjmaty*, *poslaty*, *torhowaty*, *chowaty* (Гурмузаки: *Documente*, т. II, 1895 р.), а це показує правдиву вимову форм дієменника.

§ 155. Старо-слов'янським формам дієменника на *-шти* або *-ци* відповідають в українській мові фор-

ми на *-чи*, відомі тут з давнього часу, напр. Життя Феодосія XII в.: *сѣчи* 64, Іпатський Літопис: *лѣчи* 480, *стерѣчи* 503, *погѣчи* 512, Умова 1398 р.: *помоуи*. Маємо ці форми і в КА: *хотѣл забѣчи* 407, *выбѣгчи* 150, *не будеть мочи* 642, *помочи не мог* 8, *может помочи* 549, *стеречи* 63.131.134.136.393.654, *стеречися* 203. 503, *сором невѣстѣ стрычися* 335. Ці форми на *-чи* північно- й західно українська мова знає ще й тепер.

§ 156. Друга особа однини часу теперішнього постійно кінчиться на *и*, при чому це диспалаталізоване *и* звичайно виноситься над слово і покривається, напр.: *качѣи* 547, *чинѣи* 165 і т. п.; дуже рідко *и* не виноситься, а тоді по ній пишеться з правописної традиції *ь*: *лжешь* 243, *згорнешь* 283, дуже рідко *ь*: *гонишь* 45 bis.

§ 157. Рг 3¹ звичайно кінчиться на виносне *и*: *рушаѣи* 611, *чинити* 343, *робити* 248 і т. п.; часом, але не часто, кінцеве *и* не виноситься і тоді по ній пишеться *ь*, напр.: *бываеть* 428, *гаснеть* 597, *мешкаеть* 523.643, *обернеть* 277, *поведаеть* 68, *споминаеть* 27, *станеть* 272, *тягнеть* 525, *хочеть* 66 і т. п. Як сам перекладчик вимовляв кінцеве *и* в цих формах, трудно сказати; форми *мешкаеть* і т. п. говорили б про м'яжку їх вимову; але беручи на увагу, що під південно-слов'янським впливом в КА звичайно в кінці слова зам. *ь* пишеться *ь*, не виключається можливість, що перекладчик вимовляв ці форми й з твердим *и*, що часте в північно-українських говорах. У всякім разі закінчення Рг 3¹ *-ть* походить ще з праслов'янської доби і в українських пам'ятках XI-го віку дуже часте.

Ще з глибокої давнини в закінченні Рг 3¹ *-еть* почало відпадати кінцеве *-ть*; прикладів цього явища, скажемо в Збірниках 1073 і 1076 р., дуже багато¹, а це вказує, що відпад цей ще доісторичного походження. Але писарі звичайно трималися традиційного правопису і вперто писали *-еть*, хоч в живій вимові Рг 3¹

¹ Див. мої „Пам'ятки старо-слов'янської мови“ 1929 р. ст. 121 і 129. Зовсім в супереч фактам пам'яток Шахматов відносить відпад кінцевого *-ть* на XIII-й вік, див. „Нариси з історії української мови“, Київ, 1924 р. ст. 63.

панувало закінчення *-e*. Те саме бачимо і в КА: тут постійно маємо закінчення *-ѣ* або *-еть*, і тільки де-коли кінцеве *-ть* відпадає (чи просто: не дописано зверху виносне *т*), напр.: бракує 407, буде 96 і др., дає 631, лакне 336, може 316 і др., обещує 599, обманує 308, ознаймує 340, оказує 516.619, пише 26 і др., прийде 492.594.623, приймує 602, стисне 632, увойде 163 і т. п., так само: ся затрудняє 105. Коли по Рг дієслова на *-еть* іде займенник *ся*, то *-ть* в східно-українських говорах звичайно не відпадає: викладається, але в говорах західно-українських відпадає й тут: викладається. Одну таку західно-українську форму можна зазначити вже в КА: викладається 295.

Закінчення Рг 3¹ *-аєть*, *-яєть* в деяких українських говорах губить не тільки кінцеве *-ть*, але губить і *є*, цеб-то кінчиться на *-а*, *-я*. І це явище відоме ще з пам'яток XI-го віку¹, але взагалі трапляється воно дуже рідко. В КА можу зазначити такого Рг 3¹ лише два приклади: поздоровля их 500 (і'яоса), што ся виклада (замітка другої руки) 295 (можливо, що це помилки).

§ 158. Рг 1³ ще з кінця праслов'янської доби мав закінчення *-мо*, і це закінчення не рідке в пам'ятках XI-го віку. В КА найчастішим закінченням Рг 1³ єсть над слово винесене *м*: *хочаѣ* 209, *пчуѣ* 248 і т. п., але й закінчення *-мо* тут часте: держимо 554.586, волимо 374, мовимо 256, беремо 362, вѣримо 256.552, ознаймимо 613, боимося 552 і т. п. Частенько одне й те слово має дві форми: вѣдаємо 256—вѣдаєм 366, ждемо 266—ждем 459, маємо 18—маєм 10, мовимо 256.399.484—мовим 264, одержимо 221—одержим 273, служимо 456—служим 580, терпимо 327.362—терпим 371 і т. п. Через те, що винесений склад звичайно пишеться цілим (див. вище ст. 219), форму мовим приймаємо за мовим, а не мовимо.

Форм на *-мы* КА не знає.

§ 159. Рг 2³ кінчиться постійно на *-те*: учините 83, мешкаєте 31, пытаєте 17, зычите 83 і т. п.

---

¹ Іван Огієнко: Чистота й правильність української мови, 1925 р., ст. 117.

§ 160. Рг 3³, як і Рг 3¹, постійно кінчиться винесеним над слово *т*, напр.: *пытай* 326, *прагнѹ* 610. 611 і т. п.; часом *т* не виноситься, а пишеться в рядок і тоді по нїм звичайно ставиться *ь*, напр.: мають 57.110, принесуть 660, терпять 173sq, можуть 525 і т. п.

Через те, що ненаголошене *я* в КА звичайно пишеться через *е* (див. вище ст. 249), то закінчення Рг 3³ *-яшь* дуже часто передається тут через *-ет*, при чому *т* звичайно винесене над слово, напр.: *ся бавет* 591; так само: *блудет* 550, *боронет* 613.621, *бурет* 456, *вадет* 188, *валчет* 646, *ся видет* 341.639, *вѣрет* 165 і др., *вчинет* 645, *говорет* 77.130, *грѣшет* 253.421.515, *губет* 611, *згладет* 645, *значется* 655, *ся значет* 417.594.595.607.608.613.637, *зносет* 284, *зрадет* 516, *кормет* 200, *мовет* 183 і др., *молотет* 326, *мусет* 273.336.550.623, *нагородет* 383, *непристоет* 439, *носет* 610, *отлучет* 232, *отступет* 510, *отходет* 641, *переводет* 641, *плюгавет* 118.230, *положется* 572, *поставет* 333, *походет* 169.281.564.608.610, *приводет* 144, *приносет* 332bis.563.564, *приходет* 172.273, *противется* 284 і др., *робет* 327, *родет* 527.628, *ся розведет* 319, *ростет* 470, *живела ся роступет* 204, *свѣтет* 595, *они свѣтчет* 220.225, *люде служет* 324.276, *речи служет* 265, *спалет* 645, *споменет* 311, *спротивется* 280, *трывожет* 404, *увѣрет* 274, *узрет* 292.625.647, *учет* 513, *сами себе хвалет* 390.284, *ходет* 223 і др., *ся хоронет* 285.370, *хочет* 271, *шкодет* 621, *братя ему радет* 113, *приходет звады* 169, *рѣчи которы приносет* *погани бѣсом приносет* 332 і т. п. Звичайно, кінцеве *т* может бути й не винесеним, напр.: *кажѣ* 619—*кажить* 302, *вѣрет* 347 *тег—вѣреть* 347, *ганет* 101.200. 604 — *ганеть* 164, *зводит* 212.296.611 — *зводить* 92, *купчеть* 646, *отвореть* 625, *ся противет* 182.185 — *противеть* 620, *служет* 470 — *служеть* 371, *смотрет* 187.501—*смотреть* 354, *ходет* 408 і т. п. Одне й те слово може мати закінчення Рг 3³ з *я* або *е*, напр.: *вси чинет* 92 і др.—*чинять* 105.641, *ся роступет* 204 —*роступят* 204, *соромотет* 289.557—*соромотят* 231, *зверата значет* 639—*значют* 631 і т. п.

Що подібні форми могли передавати живу північно-українську вимову перекладчика, див. про це вище на ст. 248.

§ 161. Подаю тепер перегляд дієслів, які знаходимо в КА'. Їх, по формі дієменника, можна поділити на такі шість груп, по формі теперішнього часу кожному групі можна ділити на підгрупи. А саме:

I. § 162. Дієменники з суфіксом *a*. Розрізняємо дві підгрупи:

1. Рг кінчиться на *-аю*, *-яю*, *-аєш*, *-яєш*, *-аєть*, *-яєть*, *-аємо*, *-яємо*, *-аєте*, *-яєте*, *-ають*, *-яють*, цебто суфіксальне *a* позостається по всіх формах; це *a* в більшості наголошене. Сюди належать дієслова (подаю лише частину прикладів): дієменники: брыкати 45.142, визнавати 284.289.290, выкладати 198, выконати 479, вѣдати 279, ся встыдати 299, втекати 145, довидатися 410, жедати 285, забивати 285, заховати 79 і др., змышляти 95, карати 19.31, кохатися 630, мешкати 31sq., напоминати 312.534, насычатися 461, ся насмевати 7, ображати 318, оповедати 86, паметати 565.572, переворочати 68, переступати 213, пытати 187sq., побужати 197.318, ся подобати 489, поживати 597, позабивати 26, покладати 502, починати 63 .663, привлацати 281, приймати 226, приподобати 117, причитати 161, проклинати 339, проповедати 366, розмножати 88, розсужати 348, слухати 65sq., приймати 112, старатися 628, сховати 642, ублагати 118, уживати 511.524.553, узычати 438, утекати 29, торгатися 652, трывати 28.212.466.644, ховати 85.139.199 і т. п.

Форми Рг: вымышляю 405, допущаю 507, жадаю 374, заспеваю 548, збужаю 203, изневоляю 329, наде-

¹ В науковій лінгвістичній літературі нема ще сталої схеми для класифікації дієслів чи то мови старо-слов'янської чи мови живої, чому подаю тут класифікацію, що здається мені зручною для класифікації дієслів української мови XVI-го віку. Пор. в цій справі: V. Jagić: Klassifikation des slavischen Verbuns, „Archiv“ т. 28 ст. 17-27. С. Кульбакинъ: Классификация глагола в старословянскомъ, „Symbolis Grammaticis“ на честь Яна Розвадовського, Краків, 1927 р. т. II ст. 175-184; на жаль, С. Кульбакинъ зовсім не бере на увагу акцентних взаїмовідносин в дієсловах.

ваюся 224.374.454, омешкаю 510, осветчаюся 515.530, пытаю 55, поздоровляю 296, покаляю 584, помешкаю 358, поприсягаю 494, постановляю 320, посужаю 379, споминаю 521, угожак 334; здыхаеш 373, мешкаеш 598, осужаеш 286, посужаеш 240, призволяеш 604, примушаеш 409, розознаваеш 242; выбавляеш 363.483, вывышаеш 463, вызволяеш 273, выслушаеш 221, выт-
 тягаеш 318, дбаеш 85, доконаеш 382.447, досегаеш 554, залецаеш 163 sq., збираеш 636, збужаеш 141, зне-
 воляеш 394, зозволяеш 58, кламаеш 533, мешкаеш 261.308, намовляеш 98, недоставаеш 488.534, обмов-
 ляеш 171, оборочаешся 260, огледаешся 8, обновля-
 еш 209, омешкаеш 575, отпочиваеш 191, осужаеш 215.470, перекладаеш 105, перепушаеш 245, повьста-
 ваеш 389, поздоровляеш 224, помножаеш 306, почи-
 наешся 191, призволяеш 319, примушаеш 375, при-
 поминаеш 282.611.637, приточаеш 399, рушаеш 641, споминаеш 66, стыдаешся 578; визнаваем 208, зале-
 цаем 374, здыхаем 265, надаваемся 266, оповедаем 500, подмануем 208, подпіраем 326, рухаемся 95, ужо-
 жаем 484, узычаем 371; вѣдаеш 498, внимаеш 170, ся ворочаеш 415, перепіраешся 470, пытаеш 107, по-
 жираеш 420; выганяю 311, выдираю 611, визна-
 ваю 46 sq., выкладаю 606, втекаю 575, дбаю 622, докончаю 625, досажаяю 504, жадаю 312.578, зго-
 жаю 78, зозволяю 240, кламаю 603, мешкаю 606.620, насмеваю 311, одрожаю 628, поживаю 327.332.556, поздоровляю 224, постановляю 74, про-
 минаю 209, пророскую 347 і т. п. Так само: ста-
 вати, ставаю 457, ставаеш 621, ставаемся 548, ста-
 ваю 662, переставати 461, переставая 197, переста-
 ваеш 30.241, переставаем 464, переставаяю 304.553, переставаячи 112.

2. § 163. До другої підгрупи належать дієслова, що мають в дієменнику ненаголошене *a*, яке в інших формах випадає, чому Рг 1¹ кінчиться на *-y*, по голоснім на *-ю*. Дієслова ці бувають двох змін:

a. В Рг (власне в 2¹, 3¹, 1³, 2³) панує *-e-*, а Рг 3³ кінчиться на *-уть*, *-ють*, при чому кінцеві приго-
 лосні коріння *г*, *к* змінюються (по § 36) у всіх формах відповідно на *ж*, *ч*, а *з*, *с* — на *ж*, *ш*: напр.: діємен-

ники: каятися 562, краяти 525, оказати 374, росказати 541, отослати 140 і т. п.; форми Рг: надѣюся 454, лгу 507.268, вымажу 602, окажу 657, сѣеш 354, лжежь 243, зовеш 618, кличет 173, лжится 243, беремо 362, ждемо 266, зовемо 354.428, женут 231, кличут 610, закличут 636, звяжут 653.115, ищут 454, озмут 644, назовут 271 і т. п.

б. В Рг панує *-и-*, а Рг 3^б кінчиться на *-ать*, *-ять*; дієіменники: задержати 541.547, здержати 487, одержати 169.585.660 і т. п.; форми Рг. спиш 441, залежат 595, належить 646, приналежит 631, здержимо 551, стоимо 252, стоите 365, належать 132.288. 291.314.548 і т. п.

II. § 164. До другої групи належать дієслова з суфіксом *-и-*, який позостається у всіх (крім 1^а і 3^б) формах теперішнього часу; ці дієслова в Рг мають закінчення: *-у* чи *-ю*, *-иш*, *-ить*, *-имо*, *-ите*, *-ать*, *-ять*¹, напр.: бачити 34, обачити 157.432, валчити 293 631. 632, нав'чити 349, дѣдичити 418, купчити 199, зличити 614, чужоложити 164.243.285, отлучитися 319. 552, прилучитися 23, зрушити 332, свѣтчити 141.651, заслужити 249, перестрашити 389, обуритися 75, ся веселити 625, позволити 624, ганити 312, морити 264, затаити 544, отворити 627, чинити 26 і др., вчинити 542, учинити 36.106.251.434.562, обачу 454, рушу 597, порушу 275, свѣтчу 419, узру 450, припомню 226, чиню 265.393, учиню 393, бачиш 547, чужоложиш 243, вѣриш 144, чиниш 165.225.240, учиниш 225.542, мстишся 611, гонишъ 45 bis, бачит 307, важить 419, згрешиш 208, звѣтежит 625.644, зычиш 159.463, узычиш 658, значить 639, полниш 273, чинить 625 і др., важим 375, зычим 357, молимся 496, свѣтчим 374, чиним 215, учиним 172.316, ся веселимо 488, увѣримо 251, свѣтчимо 207 sq, хвалимося 252, вылучимься 338, згрешите 196, чините 115 sq., поручат 191, чтят 497, увѣрет 660, хвалет 388.654 і т. п.

¹ В Рг 3^б можуть плутатися закінчення *-ать*, *-ять* з *-уть*, *-ють*; так, в Яській грамоті 1510 р. маємо: *walczut* (Гурмузакі, II).

Звуки *д, т, с, ст* в Рг 1¹ відповідно змінюються на *ж* (а *дж* зовсім нема), *ч, ш, щ*, напр.: нагорожу 542, ражу 81.404, ся стьжу 237, примушу 603, прошу 296, опушу 587 і т. п.; *л* не перешкоджає *с* змінитися на *ш*: *мыслити* 321—*мышлю* 364. У всіх інших формах Рг ці приголосні не змінюються, напр.: провадити 616, повѣдити 364.128, гудити 200, кривдити 187, роздрадити 115, породити 628, редити 601, судити 343, виходити 8, шкодити 624, брыдишся 243, доводит 552, збудити 15, зводить 642, ненавидит 210, видим 344, доводим 247, отпровадим 225, ходимо 458, приходимо 362, видите 14, стыдитесь 258, гордят 200; тратити 316, стратити 123, досвѣтчить 307, тратиш 510; зносити 80 і др., мусиш 623, зносит 343, кусит 161, мусит 353 і др., просит' 266, мусим 523, зносите 394, кусите 80, мусят 619.646, допустит 358, мстит 490, запустит 336 і т. п.

По губних *б, п, в, м* в Рг 1¹ перед *ю* (*ји*, див. § 41) появляється *л* епентетичне, напр.: погублю 301, вибавлю 603, мовлю 75.144.268.416, вщеп'люся 278 і др. Жива українська мова знає *л* епентетичне (але пізнішого походження) і в Рг 3³, проте в КА, під впливом церковно-слов'янської традиційної вимови, цього не бачимо: терпят 173.193.466.628, що знають, правда, також і деякі сучасні північно- та західно-українські говори.

III. § 165. До третьої групи належать дієслова з суфіксом *-ь(i)*- в дієменнику, напр.: розумети 43, вырозумити 257, зрозумѣти 369, поспѣти 236, знищети 369, седѣти 605 і т. п. По формі Рг ці дієслова можна поділити на дві підгрупи:

1. Дієслова, що в усіх формах Рг не страчають суфікса *-ь(i)*-, маючи закінчення *-ію, -ієш, -ієть* чи *-іє, іємо, -ієте, іють*, напр.: умѣєш 243, шалѣєш 64, знищєєте 72 і т. п.

2. Дієслова, що в усіх формах Рг гублять суфікс *-ь(i)*-, маючи закінчення *-у* чи *-ю, -иш, -ить, -имо, -ите, -ять*, напр.: болиш 417, видиш 594, сидиш 325, згорит 308, сидит 348 і др., стерпим 265, седят 613. 621.627, ненавидят 557, терпятъ 173.466.628 і т. п.

Зубні *д, т* в *Рг 1'* відповідно змінюються на *ж* (*дж* нема), *ч*: *сежу* 605.646, *вижу* 38.94, *хочу* 99sq, *счочу* 270. Зміну дієслова хотіти див. в Словнику.

IV. § 166. До четвертої групи належать дієслова з суфіксом *-ну-* в дієменнику, напр.: *згинути* 367. 631.644, *погинути* 498, *замкнути* 534, *лакнути* 616, *огорнути* 252.581, *потонути* 576, *прагнути* 616 і т. п.

Форми *Рг* мають в них закінчення: *-у, -еш, -еть* чи *-е, -емо, -ете, -уть*: *згорнешь* 283, *гинет* 178, *згинет* 498.645 - *згинеть* 498, *навернеть* 183, *обернет'ся* 8, *тягнеть* 525, *стисне* 632, *лакнем* и *прагнем* 310, *гинут* 301.470, *згинут* 546, *погинут* 242, *прагнут* 57 і т. п.

V. § 167. До п'ятої групи належать дієслова з суфіксом *-ов, -ев-* в дієменнику: *довѣдовати* 86, *дяковати* 427.495.499, *жаловати* 131, *запечатовати* 662, *зимовати* 147.358.539, *королевати* 254sq., *миловати* 187. 420, *наследовати* 500, *обѣитовати* 461, *оказовати* 282, *отказовати* 475, *отступовати* 320, *пановати* 257.498, *побудовати* 112, *поймовати* 571, *поступовати* 424, *потребовати* 462, *приймовати* 160.226.508, *пробовати* 307, *росказовати* 290, *справовати* 218.332.453.508.510, *торговати* 171, *веньдровати* 374, *королевати* 525, *готоватися* 345, *ся дивовати* 630, *задержоватися* 510, *печаловатися* 508, *приличовати* 390, *радоватися* 449, *ся уступовати* 390 і т. п. Наголос в цих дієсловах дуже часто на *ати*, пор. в Словнику *наслідовати, офірувати*.

В формах *Рг* замість цього *-ов-* маємо *-у-* по всіх формах: *будую* 333.409, *побудую* 81, *дякую* 236sq., *змилюся* 270, *знайду* 261, *одступую* 617, *ознаймую* 318, *радюся* 449, *вѣруеш* 144.165, *ся дивуеш* 642, *дякуеш* 346, *поступуеш* 125, *будует* 323, *дякует* 495, *корюет* 256.602.628.631.651, *обрѣзует* 320, *обѣитует* 369. 495, *оказует* 1, *описует* 593, *отыймует* 571, *ошпачует* 167, *панует* 213, *переступует* 213.224, *пилнует* 286.287.561, *поступует* 320, *працует* 359, *присмотрует* 305, *справует* 500.575, *ступует* 650, *умилует* 270, *панует* 256—*пануєть* 443, *росказуєть* 161, *справуєть* 411, *оказуєть* 485, *справуєть* 660, *обманує* 308, *оказує* 516.619, *панує* 498, *приймає* 602, *спра-*

вує 362.428, веньдруєм 374, дякуєм 482.627, ознаймуєм 71, перекупуєм 367, пигнуєм 384, потребуєм 367, працуєм 511, псуєм 389, справуєм 362, коропюємь 546, приймуємь 220, будуєте 17, жалуете 312, постуєте 306, потребуєте 212, ся будують 342, винують 25, ся дивують 189.232, заказують 510, ся заставляють 627, знаменують 189, каменують 74, купують 321, милують 161, одержують 558, обрезають 249, обфитують 196, оєерують 606, послугують 514, поступають 437.458, справують 567, воюють 594, королюють 644, порожнюють 514, здивуються 644, здержуються 510, подмануються 591, мордують 641 і т. п.

Дієприслівник на *-чи*, дієприкметник на *-чий*, а також приказовий спосіб так само мінняють *-ов* на *-у* чи *-ю-*, напр.: вѣконуваючи 362, воюючи 476, дякуючи 473, жалуючи 136.279, завидуючи 92, коштуючи 147, наслідуючи 537, сбеитуючи 468, ознаймуючи 103. 108, оказуючи 177sq, откупаючи 431, пигнуючи 284. 286, подмануючи 162, показуючи 507, помазуючи 174, порожнюючи 514, послугуючи 571, похлѣбуючи 232, працюючи 112, радуючися 27.44, справуючи 536.560. 589, штрафуючи 302, фальшуючи 367.370; послугуючий 546, ступуючого 653, вѣрууючому 237, милуючіє 527, будуючи 182, будуючих 16, вѣрууючих' 302; не завязуй 326, коштуй 470, печатуй 662, запечатуй 622, пигнуй 525, покутуй 597.601, працюйся 530, приймуй 515, фрасуйжеся 320, милуймо 215.217, поступуймо 421, псуймо 288, гамуйтеся 282, дивуйтеся 72, дякуйте 494, милуйте 180, направуйте 422, поголдуйте 646, приймуйте 224.290, справуйте 453, нехай випростуєт 488, нехай пигнуєт 584, нехай вступають 318 і т. п.

Навпаки, в дієприкметниках минулого часу на *-л*, а також в дієприкметниках страдальних на *-ний* позостається *-ов-* незмінним: дивовался 34, жартоваль 88, загамоваль 19, запечатовал 364.654, збудовал 37. 631, зготовал 271.578, наготовал 304.430, змиловался 455, королевал 255, перемешковал 40, покутовал 365, працювал 597, роблевал 104, умилозал 217.429.499, урадовался 61, засмаковала 630, зготовалася 651, зметовала 149, королевала 253, обейтовала 450, абы ся радовала 649, роскошвала 646, заховалося 188, вы-

ношовали 24, выскаковали 152, дивовалися 18, довѣ-
довалися 178, дяковали 238, збѣгвали 652, абы ся
здержовали 81, зопсовали 379, королевали 310, люто-
вали 629, мордовали 611, замордовали 610.617, по-
мордовали 37, обеитовали 387, оказовали 153.558, от-
ступовали 514, пановали 364, пилновали 490—пиль-
новали 603, послуговали 179, поступовали 437.485,
приймовали 12.577, пророковали 649, роскошовали
647, справовали 393.514, умиловали 217, урадовалися
73; обжалованый 141, зопсован 562, погамован 101,
приймовань 625, справовань 256, зопсована 105, при-
мована 511, меновано 428, оферовано 117.333, при-
мовано 511, зготованое 656, умилованое 655, укуру-
нованого 548, зопсованому 177, № дарованы 101.195,
загамованы 86, замордованы 611, запечатованы 607,
збудованы 182—збудовани 431.468, невыследованы 280,
объварованы 607, обвинованы 534, обдарованы 257,
погамованы 85, справованы 325.621, будованых 37
і т. п.

§ 168. В давній літературній українській мові
т. зв. многократні дієслова закінчувалися на *-овати*,
-євати, напр. в Збірнику 1073 р.: *миловати* 846, *распи-
токати* 196 і т. п. Проте не ці форми панували в жи-
вій українській мові: людська мова рано знає тут ви-
мову *-увати*, *-ювати*. Але писарі українських пам'я-
ток звичайно міцно дотримувалися традиційного пра-
вопису і вперто писали тільки *-овати*; навіть в гра-
мотах XIII—XIV в.в. маємо звичайно традиційну форму
-овати. Правда, в Сочавській грамоті 1407 р. вже
маємо: *Волно имъ ходити и торгувати* (Калужняць-
кий. № 2). В Луцькім запису 1487 р. знаходимо фор-
му записуємо, яка до певної міри теж свідчить і про
живу вимову.

Але що в XVI віці форми на *-овати* були біль-
ше традиційними етимологічними формами, а жива
мова знала частіше форми на *-увати*, про це свід-
чить КА; тут, як ми бачили, панують форми тради-
ційні на *-овати*, але вже не мало й форм живої мо-
ви, напр.: *ся здержувати* 318, *обрѣзуватися* 82, *осмо-
трувати* 28.461, *розказувати* 443, *перемешкувал* 108,

росказуваль 329, есми хожувал 395, присмотрували 591, присмотруймося 573 і т. п.

Очевидно, форми на *-увати* (власне *у* зам. *о*) повстали з аналогії до *у*, яке появляється замість *о* по всіх формах теперішнього часу; дорогу цій аналогії промостив і загальний нахил ненаголошеного *о* до *у* (по § 15).

§ 169. Як вище зазначено, у всіх формах часу теперішнього, а також в дієприкметниках на *-чий*, в способі приказовім і в дієприслівниках на *-чи* суфіксальне *-ов* змінюється на *-у*. Цікаво зазначити, що давнина знала й форми, в яких *-ов-* не переходило на *-у-*, цеб-то аналогія форм з *-ов-* переважала і тягла за собою й форми з *у*. З таких форм в КА маємо: *осмотроваєт* 513, *докончоваєт* 410, *здержовайтеся* 494, *омешковаючи* 47 і т. п. В цих, повсталих з аналогії формах, часто маємо *-ув*, напр.: *выкручуваєт* 205, *выличуваєт* 557, *доконуваєт* 274, *обьдаровуваєт* 595, *отторгуваєт*ся 320, *приточуваєт* 550, *одержуваєм* 651, *огортувають* 591, *одержувають* 254, *доконуваючи* 378, *переговоруваючи* 536, *присмотруваючи*ся 94 і т. п.

§ 170. Давнина знала багато дієслів з суфіксом *ик*, *ик*; жива українська мова всі ці дієслова перевела до дієслів на *-увати*; таким чином з *взынашикати* стало виношувати. Так само і в КА суфікс *-ив-*, *-ив-* злілявся з *-ов-*, але часом єсть ще й він, напр.: *прировныватися* 390, *заховыват* 82, *заховываєт* 451.510, *омешкиваєт* 204, *одерживаєт* 170, *заховывають* 512.515, *обжаловывають* 242, *занедбывають* 440, *заховывали* 117.547, *чинивэли* 104, *выховывайте* 443, *заховывайте* 480, *выховываючи* 508, *выховываючи*ся 511, *заховываючи* 117.286.536, *занедбываны* 516, *заховываны* 316, *прировнываны* 512 і т. п.

VI. § 171. До шостої групи належать дієслова безсуфіксальні, цеб то такі, в яких закінчення дієменника *-ти* приєднується впрост до дієслівного пня. Сюди належать:

1. Дієслова з пнем на приголосну: *звести* 273.578, *перевести* 133, *класти* 215, *скласти* 625, *красти* 243.285, *знести* 21.25.593.331, *однести* 550, *поднести* 65, *пасти* 616, *прочести* 480, *крадеши* 243, *гризеть* 289,

отнесет 419, понесеть 429, принесуть 660; ести 52. 151.280.325.623, ся наест 338 і яст 286.287, емо 234, повѣм 643.

Дієслова на *-ти, кти -- -чи* див. вище § 155; від них форми: можеш 320.597, може 326sq, стережет 221.634, острыжет 335, можуть 525 і т. п.

2. Дієслова з пнем на голосну: бити, бью 329, бье 394, забити 118, забьет 498, забьем 127; одати 138.496, дает 316, дае 631, одаст 322; живеш 409, живемо 488, живуш 553; знати 57.93.95.132, познати 73.229, познаем 215; мѣти 39sq, маю 89sq, маеш 124sq, маеш 5.125.211.312, маем 8sq, маете 26sq, мають 273; плиты 147.152; стати 593, зостати 281, перестати 201 281.369, перестанеш 68, достанеш 580, настанеш 631, достанем 112, настанут 527; чути 601, почути 71, чуеш 510; ити 104.108, дойти 237, зойти 117, стыйти 374, пойти 323, прийду 454.663, найдем 648, прийдем 531, зойдем 198, отойдем 163, прийдем 2.279, прийде 492.594.623, увойде 163, прийдуть 647; умерети 252sq, вмерети 115.379, померети 601, оперети 148, умреш 256, зотреш 296, мрем 287, помрете 264; жати 423, прийняти 467, отойму 279, одоимеш 663 і т. п.

§ 172. В дієсловах *бити, был, была, было, были* постійно маємо традиційне *и*, а живе *у* (*бути*) не стрічається в КА ані разу. Взагалі, літературна мова оминала живе *бути*. В Сочавській грамоті 1449 р. маємо: Село, що есмь самъ добувалъ (Уляницький № 69); Сочавська грамота 1457 р.: Правомъ добувати (там само, № 83).

§ 173. Займенник *ся* при дієсловах ставиться зовсім вільно,—може бути не тільки по них, але й перед ними. Див. про це далі, в Складні § 228.

§ 174. КА знає всі форми *приказового способу*, які лише має жива українська мова, а саме—2 особа однини та 1 і 2 ос. множини.

Приказовий спосіб 2-ої особи однини від давнини кінчиться звичайно на *и*. Коли кінцеве *и* наголошене¹, то воно лишається не змінним; так, в КА

¹ Імпрт ² постійно має наголос на тім самім складі, що й Рг 1¹ або дієменник.

маємо: вчини 518, держи 603, жни 636, зйди 605, зложися 117, очутися 440, посмотри 20, постели 49, призови 51, стегни 20, ходи 642.657 і т. п. Коли ж кінцеве *и* було ненаголошеним, то воно зредукувалося до повного зникнення, палаталізувавши тільки приголосну, по якій йшло, при чім в українській мові звуки шиплячі *ж, ч, ш*, губні *б, п, в* та звук *р* згубили цю палатальність: *еж* (=іж) 52.59.623, *звѣтеж* 283, *помаж* 604, *рѣжъ* 52, *не чужоложъ* 164, *нацвич* 511, *обач* 278.608, *плач* 608, *скорчъ* 277, *потѣи* 542, *не руш* 470, *рушжеса* 604, *поздоров* 539, *мов* 98.537, *став* 536, *вѣр* 89, *змѣр* 624, *кар* 530, *мѣр* 624, *выкин* 624, *откин* 511.527, *выжен* 418, *стан* 624, *въстан* 13, *под* 663, *повѣд* 23.124.157, *сяд* 10.163, *выносса* 278 і т. п. Коли кінцеве ненаголошене *и* стояло по голоснім, то воно редукувалося на *й*; в КА це *й* зазначається через мале *и*, винесене над слово: *але ся бой* 278, *давай* 662, *дай* 244 sq, *забивай* 164, *изуй* 34, *карай* 515.535, *мѣй* 53 sq, *мешкай* 512, *напой* 283, *обачай* 524, *отлучайся* 517, *погубляй* 288, *покайся* 604, *принагляй* 530, *причитай* 542, *розрадуйся* 649, *слухай* 128, *выслухай* 141, *старайся* 531, *стыдайся* 522, *трывай* 529, *уставай* 582, *ховайся* 518, *заховай* 515, *чуй* 530 і т. п.

§ 175. Приказовий спосіб 1-ої особи множини твориться зовсім так, як і 2^ї, тільки завше додаючи закінчення *-мо*, а замість наголошеного *и* тут постійно маємо здавнини наголошене *ѣ*, яке палаталізувало попередню приголосну. *а*. Бл(а)г(о)с(ло)вѣмо 168, *веселѣможся* 65, *загрозѣмо* 18, *кленѣмо* 168, *приступѣмо* 554, *ростѣмо* 436 і т. п.; кінцеве *-мо* може скорочуватися на *м*: *вернѣмся* 84, *войдѣм* 588, *становѣм* 248 і т. п.; по загальній в КА звичці замість *ѣ* може бути *и*: *оболочимся* 285. Але панували форми з *ѣ* (які й тепер панують в живій українській мові), а тому ходимо 458 друга рука виправила на *ходѣмо*. *б*. Будмо 421.551, *ежмо* 354, *откинмо* 285.370, *очистмо* 378 і т. п. *в*. Даймо 651, *довѣдаймося* 84, *мешкаймо* 575, *мѣймо* 592, *мѣймося* 557, *ослабѣймо* 370, *откидаймося* 575, *пиймо* 354, *радуймося* 651, *розумѣймо* 458, *стараймося* 288, *чуймо* 492 і т. п. Дуже рідко

замість закінчення *-мо* маємо *-мы*: м'їймы 658, осу-
жаймы 287.

§ 176. Друга особа множини постійно кінчить-
ся на наголошене *-ѣте*, що часто бачимо вже в па-
м'ятках XI-го віку (жива українська мова знає тут
так само тільки *ь*, цеб-то закінчення *-ите*, з палата-
лізацією попереднього приголосного):

а. берѣте 173.337, не блудѣте 354.422, веселѣте-
ся 282sq, выймѣте 314, вступѣте 626, грешѣте 354,
держѣтеся 282.601, дражнѣте 443, жѣвѣте (sic) 402,
зберѣтеся 652, звестѣте 65, идѣте 24.90.165.604, ищѣ-
те 346.471, кажѣте 476, кленѣте 282, кормѣтеся 165,
купѣте 604, мылѣтеся 161.315, молѣтеся 174.494.500.
589, навернѣтежся 15, носѣте 422, обошлѣте 127, об-
ходѣте 475, озмѣте 445, окрестѣтеся 10, осудѣте 646,
отлучѣтеся 11.378, отпустѣте 366, очутѣтеся 354, па-
сѣте 192, переменѣте 281, поднесѣте 583, покажѣте
385, поклонѣтеся 635, помолѣтеся 42, посадѣте 315,
приймѣте 7sq, приоболочѣте 285, пропустѣте 398,
прочтѣте 476.480, ростѣте 205, розсудѣте 19.335 —
335 - россудѣте 331, светѣте 187, светѣтеся 453, смо-
трѣте 180sq, смутѣтеся 109, стережѣтеся 72sq, умер-
твѣте 471, упадѣте 612, хвалѣтеся 168, хвалѣте 257sq,
ходѣте 439.440.652, чинѣте 83sq, чтѣте 184 і т. п.
Замість *ь* може бути *и*: брыдитесь 282, ся держите
494, зложите 193, отдѣлите 67, полните 164, помо-
жите 118, служите 282, стережите 287 і т. п. Одне
й те слово пишеться то з *ь* (частіше), то з *и* (рідко):
держѣте 282.334.601 — держите 494.499, стережѣтеся —
стережитеся 456, оболочѣтеся 436 — оболочитеся 472
і т. п. Звичайними були форми на *-ѣте* (як і в жи-
вій українській мові), а тому форми вийдите 378, зво-
лочитеся 472 друга рука переробила на вийдѣте, зво-
лочѣтеся.

В XVI віці знаходимо в пам'ятках і безсумнівні
форми приказового способу на *-ить* (сумнівні відомі
по пам'ятках ще з XII-го віку), напр. Книга Луцька
1583 р.: з двора будованя не ввозить. Наш пере-
кладчик, тримаючись пильно традиційного церковно-
го правопису, форм на *-ить* не вживає¹.

¹ Гр. Ільїнський: Zur Geschichte des Imperativus im
Kleinrussischen, „Zeitschrift für slavische Philologie“ 1925 р.

б. *будте* 173.444.493 — *будьте* 402, *важте* 479, *видте* 105, *вѣрте* 216, *задержтеся* 27, *ежте* 333, *квантежтеся* 604, *мовте* 165, *наполньте* 451, *обачте* 458.549.582, *отпровадте* 359, *плачте* 172, *повѣдте* 417, *подте* 604.639, *поздоровте* 294 295 *quater*.360.463.494.589, *полньте* 162, *потѣшите* 366, *срожтеся* 473, *ставте* 258, *тѣшитеся* 454, *тѣшите* 493, *трьвожтеся* 190.451, *чисите* 313, *шкодте* 613 і т. п. Часом маємо подвійні форми, як і в живій українській мові: *чинте* 337 і *чинѣте* 88sq; форму *очистѣте* 170 перероблено на *очистьте*.

в. *вздыхайте* 173, *вылейте* 639, *грѣйтеся* 165, *досвѣтчайте* 216.401, *жедайте* 342, *забороняйте* 349, *засмучайте* 438, *заховайте* 233, *лекайтес* 187, *мѣйтеся* 111, *мѣйте* 159sq, *напоминайте* 530, *обмовляйте* 171, *отдайте* 646, *паметайте* 477, *повстегайтеся* 183, *подайтеся* 192, *поздоровляйте* 194.224, *покайтежся* 15, *покушайте* 401, *пометайте* 232, *послухайте* 30, *потешайте* 491, *починайте* 359, *прилучайте* 286, *присягайте* 174, *розмышляйте* 26, *розумѣйте* 441, *слухайте* 15sq, *старайтеся* 205, *спомагайте* 493, *трьвайте* 474.480, *узычайте* 190, *упивайтеся* 441, *ховайтеся* 296, *чуйте* 112, *шалѣйте* 613 і т. п.

§ 177. Недостаючі форми 3-ої особи однини й множини творяться описово при допомозі *нехай* = церк.-сл. да: а. *Imprt* 3': *нехай бачит* 307, *нехай будет* 17.71.223, *нехай выкладает* 348, *нехай ся дѣет* 115, *нехай досвѣтчить* 337, *нехай згинет* 41, *нехай ся наест* 338, *нехай ся обернет* 171, *нехай перестанет* 349, *нехай подходит'* 490, *нехай узнаеть* 349, *нехай учинит* 193 і т. п. б. *нехай мешкают* 186, *нехай повѣдят* 134, *нехай поручат* 191, *нехай ткнут* 284 і т. п.

т. II кн. 1-2 ст. 126-133 повстання цих форм пояснює впливом інфінітиву; думаю, що таке пояснення можна прийняти особливо через те, що ці форми—дієіменник та спосіб приказовий—постійно ідентичні що до наголосу: *ходѣти* — *ходѣте*, *ходѣть* — *ходѣть*. Що до самого скорочення *ходѣте* на *ходѣть*, то тут могла впливати й аналогія дуже частих описових форм приказового способу: *ДА ХОДѢТЬ*, *нехай ходить* (§ 177).

§ 178. Задньопіднебінні *z*, *k* перед *и*, *ѣ* змінюються на *ж*, *ч* в Імрґт 2' і 2³, як то знаємо ще з пам'яток XI-го віку: оболочи 63, опережися 63, ся стережи 531, бѣжите 329, не лжѣте 472, оболочѣтеся 438, поможѣте 293, приволочѣте 444, рчѣте 282 і т. п. Єдина форма помози 86 повстала, звичайно, під церковно-слов'янським впливом.

§ 179. Жива українська мова, як і другі слов'янські мови, не зберегла всіх давніх *форм минулого часу*. Так, напр., старі форми аориста та Імперфекта здавна втрачені і заступлені формою простого минулого часу, що повстав з давнього дієприкметника часу минулого на *-лъ*, *-ла*, *-ло*.

Дієприкметник цей в КА, як і в інших пам'ятках, змінюється по родах і числах, напр.: заверещал 646, заховал 2, засмутил 365, заколотал 64, ородился 458, вытрачал 331, выбавил 465, зводил 655, згинул 27, выгубил 69, мешкал 290, дбал 99, доконал 582, кривдил 33, мовил 586, мусил 229, высхла 641, згинула 580, здохла 23.639, зостала 644, зрадила 646, мешкала 398.465, згинуло 313.498, зродилося 577, належало 2, ображало 323, померло 618, ся почало 58, проминуло 133, ся бавили 533, бѣгли 419, важили 390, вернулись 66, вчинили 39.62, збурили 92, згинули 429, мешкали 72, одержали 638, поздыхали 617, позостали 81, примусили 156, радилися 18, розбѣглися 60, скрегетали 38, узычили 407, ховали 37, чинили 196 і т. п.

Дієприкметник минулого часу муж. роду вдавнині постійно кінчився на *лъ*. В КА це *-л* затримується по голоснім звуці і звичайно пишеться винесеним над цей голосний: *кѣгѣ* 407, *спротикѣга* 251, а саме *л* покривається, або без покриття; не рідко це кінцеве *л* змінюється на *в* (§ 40). Коли ж кінцеве *л* не винесене, але написано в рядок, то по ній звичайно ставиться *ь*, рідко *ъ* або *'*, напр.: благословиль 560, верещаль 66, визнаваль 453, вонтьпиль 407, занедбаль 318, збудиль 264, згладиль 413, мѣль 133.140, обачиль 595, обецаль 251, огорнуль 486, одняль 53, опуцаль 237, навѣль 118, подвѣль 50, подмануль 410, поручиль 321.512, потѣшили 446, рачиль 627, упрова-

диль 550, чиниль 134, буриль 405.406, намовиль 105, пыталъ 128, звѣл' 391 і т. п. Через це одне й те слово може бути написане ріжно: мѣл 133.140 -- мѣль 133.140 і т. п.

Коли ж кінцеве *л* мало бути по приголосній, то воно в КА, як і в живій українській мові, відпадає в формі чоловічого роду, напр.: бѣгъ 407, збѣгся 13, побѣг 34, прибѣг 119, здох 22, ся зляк 124, злякся 585, мог 119 sq, помог 33.376, отволок 27, отнес 374, поднес 622.649, перенес 31, пожар 617.628.655, присяг 551.558.562.623, роспростер 377, стерег 611, умер 22.32sq і т. п. (див. § 52).

§ 180. Найчастішою формою минулого часу в КА єсть т. зв. *минулий довершений*, perfectum. Це зложена форма, що складається з дієприкметника минулого часу на *-л*, до якого додається (перед дієприкметником чи по нім) форма теперішнього часу від дієслова бути: *єсми* для 1 особи однини, *єси* або *єсь* для 2-ої, *єсмо* для 1-ої ос. множини і *єсте* для 2-ої особи; особа 3 як однини так і множини звичайно не вживає допомогових дієслів *єсть* і *суть*, — їх здибуємо в КА надзвичайно рідко, напр.: Вѣра *єст* дала ему 14 (див. Словник під *єсть* і *суть*). Частину прикладів подано в Словнику під словами *єсми*, *єсмо*, *єсте*, частину подаю тут.

1 ос. однини, додається *ѣ*ми (постійно з винесеним над слово *с*): Выполнил *єсми* урад 292. Чащу приемного выслушал *єсми* тебе 376. *Єсми* вас засмутил першим листом 380. Злякся *єсми* и задрыжал 585. Исава *єсми* зненавидил 270. *Єсми* сес лист написал 296. Помог *єсми* тобѣ 376. Тыи речи *єсми* попсовал 400. Большея ся *єсми* всех працювал 350. На то *єсми* призволял 142. Тыи речи через подобенство пристосовал *єсми* к собѣ самому 310. Слышал *єсми* голос спеваков 634. Чи ужил *єсми* яке нестатечности 364 Раз *єсми* был укаменован 395. Урадовался *єсми* велми 223. Коли *єсми* ехал (gdym iechał) 121 і т. п.

Давне *єсьмь* може скорочуватися на одне *м*, як то бачимо й тепер в живій західно-українській мові; це *м* звичайно тісно приєднується до одного з слів пе-

ред діеприкметником на -л, при чому постійно вино-
ситься над слово: Ещем не пришол 364. Ям был
(iam stał) 123. Жем был захвицон (żem był zachwicon)
123.364. Приклади подано в Словнику під м.

2 ос. *однини*, додається *еси*, напр.: еси поправил
533, утаил еси 22, для чого еси мя так учинилъ 271
І т. п., але частіше маємо тут форму *есь* з с винесе-
ним: *ес* звѣтежил 245, не кохался *ес* 571, *ес* свѣтчил
127, *ес* слышал 532.524, абы *ес* познал (abyś poznal)
122, *ес* хотѣл 139 І т. п. В польській мові відповіда-
ють тут форми на -leś: sprawileś — справил *ес* 571,
ukoronowałeś — укоронував *ес* 547 І т. п.

1 ос. *множини*, додається *ѣсмо*, постійно з винесе-
ним над слово *с*: Для того *есмо* и потѣху взяли с
потѣхи вашей 381. Все начиня с корабля выкинули
есмо 149. *Есмо* вам выговляли 399. Мы через тебе
доступили *есмо* покою 131.285. Мешкали *есмо* 114.
155. *Есмо* одержали приступ 252. Коли *есмо* были у
вас перед тым, *есмо* то вам оповедали, же *есмо* мѣли
быти утиснени 487. *Есмо* от сну очутились 285. Пе-
ремешкали *есмо* в него 115.114. *Есмо* пильновали
науки 547. Коли *есмо* прибѣгли къ якому малому
выспови 148. Сталися *есмо* (staliśmy) яко *сметє* се-
го свѣта 311. Узяли *есмо* 511 І т. п.

2 ос. *множини* твориться через додання *ѣте*, в
котрім *с* постійно вынесене над словс: Пытали их, ко-
торым именем есте то вчинили 17. Замордовали есте
справцу живота 14. Збыли есте того небезпеченства
и шкоды 149. Оболокли есте Христа 414. Што есте
почали, dokonчайте 383. Шкоды есте не принели
380. Есте розознали тыи речи 448. Все есте пришли
139. Есте гараздъ учинили 461 І т. п.

Крім цих звичайних допоміжних дієслів, часто
маємо ще в КА й інші,—зложені з *єсть* І тих самих:
для 1-ої особи однини *єстєсьми*, для 2-ої *єстєсь*, для
1-ої множини *єстєсьмо* І для 2-ої *єстєсьте*. Напр.:
Єстєсьми наполнєнь 461 — iestem napelnion. *Єстєсьми*
навчен 461 — iestem nauczony. Абы *ес* не чинил, бо
єстєс ми товаришом 661—Abyś nie czynił, albowiem
iestem towarzyszem twoim. Вѣдаєм, иж в нем *єстєс-*
мо 209—Wiemy, iż w nim iesteśmy. Познаєм, иж *с*

правды естесмо 215—Znamy, iż z prawdy iesteśmy. Вы у моем серци естесте яко у мешканьи простором 377 —Wy w moim sercu iesteście. Див. приклади в Словнику при цих дієсловах.

В цих зложених формах займенника вживається дуже рідко, що було стилістичною вимогою тодішньої літературної мови. Так, в тексті перше було: они шли 87, але виправлено на: есмо шли; там само при „коли седѣли“ 87 добавлено зверху „есмо“. Ще приклади: Я есми ими згордѣл 565. Я повѣдил: пнѣ, они вѣдают, же я волочил до везеня и мордовал есми 123. Я есми ісѣ 121. Я есми фарисей 126. Я служил есми (ia służyłem) 125. Ты свѣдом ес науки моеи 528. Мы есмо жидове 409. Часто вживається я при скороченні есми на м; напр.: ям плакал 608, а ям чист 97, ям вас не обтежил 399. бом я вас уродиль 311, бом я умер 409, бом я послал их 53, бом я от вас 398, бом я 350.416 і др. Цікаво, що коли при аористі маємо в церковно-слов'янськїм тексті займенника, то його зберігає й наш перекладчик: я́зъ рѣхъ — я повѣдил 123, я́зъ бѣхъ всаждѣга — я волочил 123, самъ бѣхъ — ям был 123, кѣ Швергѣстеса — ся есте вы запрѣли 14, кѣ разгордѣсте — вы надулися есте 312, кѣ распѣсте — вы роспяли 17, кѣ оубїете — вы забили 26, е҃ждышѣ ономѣ — онъ осудиль 14, мы свидѣтелиє е҃смы — мы есмо свѣткове 14 і т. п. Це ще один доказ, що наш перекладчик постійно мав перед собою і церковно-слов'янськїй текст.

§ 181. Жива українська мова знає дуже поширену форму минулого часу,—т. зв. *давноминулий* (чи *передминулий*) час, plusquamperfectum¹. Це форма зложена, цеб-то складається з допоміжного дієслова був, була, було, були та дієприкметника на -л. Старослов'янська мова знала дві форми давноминулого часу: 1. Зложені з імперфектом бѣахъ, бѣаше і т. д., що

¹ Твердження С. Кульбакина: Українскій языкъ, Харків, 1919 р. ст. 80, ніби „форми давнопрошедшого украинскимъ утрачены“, єсть непорозуміння,—цих форм повно в живій українській мові.

на українськiм ґрунті вiдомi як *блхъ*, *блше* і т. п., напр.: *далъ блхъ*; цi форми дуже рано втрачені в українськiй мові, їх вже не знають ґрамоти XIV-XV вiкiв. 2. Зложені з перфектом: *далъ бллхъ ѳемь* (*ѳемь*, *ѳеть*) і т. п. Оця друга форма й полишилася в українськiй мові аж до сьогодняшнього дня, тiльки з дуже раннього часту дiєслова *ѳеть* та *ѳтъ*, а за ними пiзніше й *ѳемь*, *ѳемь*, *ѳемь*, *ѳеть* почали губитися¹. В ґрамотах XIV—XV вiкiв вже не мало форм давноминулого часу, але в бiльшості допомогове дiєслово 1-ої й 2-ої особи не опускається². Очевидно, в живій мові пропуск помiчного дiєслова був частим або й дуже частим, а в мові актовiй мiцно трималася лише правописна церковно-слов'янська звичка.

Трудно окреслити докладно, що саме визначає давноминулий час в живій українськiй мові, але найчастіше це подiя, що вiдбулася перед другою подiєю, або взагалі це подiя, яка вiдбулася давніше. Часто також давноминулим часом визначається взагалі непередбачувана подiя³.

В КА форм давноминулого часу дуже багато, все звичайно з опущеним дiєсловом *емь*, *еси*, *есмо*, *есте*, напр.: *Оееровал тот же, который был взял обѣтницу 578. Выпил реку, которую смок был выпустиль з губы 630. Пожрала земля реку, которую был выпустил смок 630. За зложене рук давал был людем 101. Бог тоє каране допустиль был на него для его великого а попудливого окрutenства 66. Каин был з неприязни забил брата своего 214. Коли приходил близко час обѣтници, которую был заприсяг Бог Авраамови, розродился люд 32. Зъблaзнил их был чорнокнизством своим 40. Тот голос есмо слышали з неба, который*

---

¹ Твердження П. Бузука в „Нарис історії української мови“, Київ, 1927 р. ст. 79, ніби „сьогочасні українські форми давноминулого часу з'являються вперше в пам'ятках XIV віку“ не відповідає дійсності.

² Див. у В. Дем'янука: Морфологія українських ґрамот XIV і першої половини XV в., Київ, 1928 р. ст. 36.

³ Російська мова не знає вже давноминулого часу, але й в ній полишилася ще форми з *было*, напр. у Гоголя: *Онъ было на минуту задумался*.

был ишол 197. Теж перед сими дни настал был Оевдас 26. Оному члѣву было болшей сорока лѣт, над которым ся был оказал той чуд 19. Осадил был сторожею 396. Покинул был поганьскіи набоженства 51. Вѣтръ былъ корабль порвал 148. Взял от Бога хвалу, коли до него былъ пришол голос такой 197. И вже теж был пост пришол 147. Был кривду учинилъ 381. Она вас была звѣтежила баламутнями своими 646. Смок преследовал невѣсту, которая была породила мужчизну 630. Где были звыкли бывати 87. Голени были змертвели 12. Коли ся были не народили дѣтки 269. Перший стопен одержали были жидове 11. Так само: Был поставил 426, узычилъ былъ 461, был умыслил 110, был утек 540, пошла была 631, были згрешили 551, отбѣгли были 201, отошли были 656, были паметали 577, пошли были 15, были пришли 57.393.408, роспяли были 304, были увѣрили 21, были услышали 407 і т. п.

Форм з непропущеним помічним дієсловом надзвичайно мало, напр.: Уже есми был умыслил умерети 362. Есте были дали всадити 25. Ся есте засмутили были 380 і др.

Порівняння КА з церковно-слов'янським текстом показує, що перекладчик КА давноминулим часом звичайно передавав церковно слов'янські аористы, напр.: *костѧ*—настал был 26, *кохѣти*—был порвал 148, *йзвѣра*—был обрал 1, *йзвѣде*—был выпустил 630, *роди*—была породила 630, *стажа*—достал был 4, *владисте*—есте были дали 25 і т. п.; часом форми Імперфекта: *стрежаше*—осадил был 396, *козкѧша*—было зобрали і т. п. Див. ще § 182.

§ 182. Давні дієслівні форми *аориста* та *імперфекта* дуже рано зникли в українській мові, а тому їх нема і в КА. Порівняння текстів церковно-слов'янського й українського показує, що аорист та імперфект заступлені в нашій мові одною формою, — перфектом. Ось приклади такого порівняння.

Вѣровахъ—есми увѣрив 523, *ѡбратѣхъса*—есми обернул 595, *послѧхъ*—послал есми 488, *прилагѧхъ*—есми

призволял 142, **разорѣхъ** — есми попсовал 409, **сотворѣхъ**—учинил есми 1 1 т. п.

Бѣ — был 31, было 21, **взыде**—въступил 10, **вниде**—вшол 13, **воздвѣже**—збудил 26, поднес 622, **возопѣ**—заверещал 646, **вопросѣ**—пытал 25, **воскресѣ**—збудил 17, **вселѣся** — мешкал 31, **глагола**—повѣдил 10.13, **и́здше** — здохла 23, **и́зліа** — вылил 10, **и́зліася** — выплыли 4, **и́вѣща** — обещал 31, **отвѣче** — отволок 27, **падѣ**—пала 23, **повѣстѣ** — рассказал 1.26, **погибѣ** — згинул 27, **покропѣ**—покропив 569, **прельстѣ** — звѣл' 391, **прослави** — выславил 14, **рече** — мовил 7.15, поведил 13, рек 10.17.22.24.26, **рекла** 23, **родѣ**—уродился 31, **сотворѣ** — чинил 8, **сохранѣ** — заховал 199, **и́вѣся**—указался 30 1 т. п.

Бѣхомъ—есмо были 487, **запрѣтѣхомъ** есмо заказали 25, **и́звѣмѣхомъ** — есмо здурѣли 375, **лихонимствовахомъ**—есмо облупили 379, **и́верѣтѣхомъ**—есмо знашли 25, **засвѣдѣтельствоввахомъ**—есмо осветчилися 490, **послахомъ**—послали есмо 487, **рекохомъ** — есмо поведали 490, **родѣхомъ**—есмо ся зродили 6, **слышвахомъ** — есмо слышали 19. 30 1 т. п.

Видѣсте — есте видели 3, **и́спросѣсте**—жедали есте 14, **и́верговѣстѣся**—запрѣлися есте 14, **повѣдѣистѣ** — есте звѣтежили 210.216.629, **предѣсте**—выдали есте 14, **прѣѣсте**—есте взяли 264, **сотворѣистѣ**—есте учинили 14.461, **слышастѣ**—есте слышали 2, **оубѣистѣ** — замордовали есте 14 1 т. п.

Быша—диялосе 23, **внидоша** — увошли 3.24, **восхитѣиша**—поймали 29, **глаголаша**—мовили 15, **начаша**—почали 6, **и́верѣтоша** — нашли 23 24, **и́вергоша**—откинули 182.514, **падоша**—полегли 551, **прокодоша** — прокололи 594, **разыдошася**—розбѣглися 27, **рекоша**—мовили 19, **рѣша**—мовили 5.19, **рекли** 10.26.28, **собрашася**—зобралися 20, **совѣщаша** — радилися 26, **сподвигоша**—зрушили 29, **оумлишася**—розжалилися 10, **шатѣшася**—збунтовалися 1 т. п.

Бѣста — бывали 18, **козвѣстѣста** — ознаймили 19, **козхождаста** — ухажали 12, **прѣдѣста** — пришли 19, **рѣста** — рекли 19, **рекѣста** — рекли 2, **стаста** — стояли, **оутвердѣстеса** — умоцнилися 13 і т. п.

Баше — было 19, **глаголаше** — мовил 29, **множащеса** — множилосе 29, **молаше** — просил 11, **ѡбѣщаваше** — мовил 13, **поспѣшествоваше** — справила 166, **прилагаше** — придавал 12, **процаше** — просил 12, **расташе** — росло 29, **схождашеса** — сходилися 24, **хождаше** — ходил 13 і т. п.

Боахѣса — боялися 25, **бахѣ** — трывали 11, были 6. 11.20.23, **вопрошахѣ** — пытали 2.17, **глаголахѣ** — мовили 7, **можахѣ** — могли 29, **недоумѣвахѣса** — нерозумѣли 25, **плыхѣ** — везлися 148, **полагахѣ** — клали 12.21, **послушахѣ** — слухали 123, **прѣймахѣ** — приймали 12, **приношахѣ** — приносили 21, **продаахѣ** — продавали 11, **прославляхѣ** — хвалили 19, **распыахѣса** — надималися 26, **скрежетяхѣ** — скрегетали, **сгазяхѣса** — радилися 18, **оужасяхѣса** — дивовалися 7, **оукраинахѣ** — убиралися 186, **оучахѣ** — учили 24, **чудахѣса** — дивилися 6 і т. п.

З форм аориста в КА позосталися лише малі залишки: **бых, абых, жебых, бы, абы, жебы, быхмо абыхмо, жебыхмо** (див. Словник під словами **абы, быти, жебы**). Звичайно, ці колишні форми аориста рано втратили своє аористичне значіння, вживаються тут лише як допоміжні слівця для творення умовного способу (див. § 183). Ці колишні аористичні форми живуть ще й досі в північних та південно-західних українських говорах¹, звичайно, не в самостійнім аористичнім значінні, а лише як допоміжні дієслова (наближені до простих злучників) при творенні умовних форм.

Зникаючи в живій мові, форми аориста підпадали впливу форм минулого часу, через що повстали такі нові комбіновані форми, як **бим, бись, бисьмо**,

¹ Гнатюк В.: Останки аориста в нашій мові, „Записки“ львівські, 1905 р. т. 64.

абим, абись, абисьмо (замість бих, би, бихмо, абих, аби, абихмо), під впливом форм типу бивем, читавем, билам, зналам, бивесь, читавесь, зналась, билисьмо, читалисьмо і т. п.¹, добре знані й тепер в західно-та північно-українських говорах². В КА з подібних форм маємо тільки бысмо 374, абысмы 501 (див. Словник)³.

183. Українська мова знає дві форми умовного чи можливого способу (*conditionalis*). Перша форма творилася вдавнину з дієприкметника минулого часу на *и* та аориста від дієслова *быти*, напр. читалъ *быхъ*, *бы*, *быхомъ*, *бысте*, *быша* (а давніше додавалося *бымъ*, *бы*, *бы*, *бымъ*, *бысте*, *бы*). Але рано, особливо ж з XIII-го віку, форма *бы* потроху випірає всі інші форми аориста, заступаючи їх і втрачаючи аористичне значіння. Це буде умовний спосіб зо значінням теперішнього (або й інших) часу.

¹ Пор. Jan Łos: Gramatyka języka polskiego, Краків, 1923 р. ст. 284 § 95.

² Пор. Др. Іван Пам'якович: Кілька заміток до останку аориста в закарпатських говорах, „Записки“ львівські, 1925 р. т. 141-143 ст. 1-5.

³ Цікаво тут зазначити, що в молдавських актах XV-XVII в.в. форм аориста значно більше, як в актах з інших земель. Подаю тут частину матер'ялу, який я зібрав; для ошадности місця подаю тільки рік акту, не зазначаючи джерела, звідки його взято: *быхомъ* купили 1407 р., *быхомъ* помагали, *быхомъ* ймѣли 1411, *быхом* дали 1421, *быхомъ* купилъ 1434, *приказомъ* 1438, *оумыслихом* 1442, *быхомъ* мольвил(и) 1443, *обещаномъ*, *привѣсихомъ* 1479, *простили быхмо* 1499, *быхмо* могли 1510, *свѣтовахомъ* 1514, *пожаловахъ* и *дадох* 1528, *почахом* 1534, *помиловахъ* и *дадохъ* 1554, *быхмо* хотели, *дадохъ* и *помиловахъ*, *дадохомъ* 1559, *ради быхмо* слышали 1565, *дадох* и *помиловахъ*, *дадохом*, *допустихъ*, *свѣтовахомъ* 1570, *дадохом* и *утврьдихом* 1574, *поставихомъ*, *приложихомъ* 1579, *дадохом* и *помиловахом* 1587, *поставихомъ*, *обрѣтохом* 1592, *умыслихомъ*, *разумѣхомъ*, *послахомъ* 1598, *ради быхмо* послали 1599, *ради бысмы* были ихъ *отправили* 1603, *сердечне бымъ* была рада *послала* 1614, *купихъ*, *дахомъ*, *заплатихомъ*, *потокмихомъсѣ*, *послахомъ*, *повѣлѣхомъ*, *призвахомъ*, *сздахомъ* 1615, *помиловахомъ* 1622, *избрахмо*, *потврьдихомъ*, *дадохомъ*, *учинихомъ* 1622, *видѣхомъ* 1632, *увидѣхомъ*, *дадохомъ*, *потврьдихомъ* 1636, *умилостивихомъсе* 1641, *писахомъ* 1647 і т. п. Отже з 1407 по 1647 рік рік за роком в актовій молдавській мові уживається аористів, правда, часто в наданнях монастирям та в принятих формулах, де взагалі багато традиційних архаїзмів. Більшість актів—з Яс і з Сочави.

В КА дуже багато цих форм умовного способу; вони складаються з рештків аориста (§ 182) бых, абых, жебых, бы, абы, жебы, быхмо, абыхмо, жебыхмо (часом з бысмо, абысмы) і дїеприкетника на -л, напр.: Багато мовлю, абых вас завстыдиль 354.311. Абых раз мѣл такъ повѣдити 364. Абых мог 488. Вернулся есми, абых наведил Петра 405. Абых не обтежил 366. Абых отдал 662. Еще учиню, абых отнял причину 393. Абых писал 229. Абых мовы полнили 488. Абых ся з вами розмовили 156. Абых не уживал 402. Абых вам узычил якого дару 236. Абых ся хвалил 343. Был есми жидом як жид, абых жидов привернул 328. Абых мѣл який пожиток 237. На кого бых руки зложил 41. Жедал бых сам на час отлучон быти 268. Ач бых мог 456. Если бых ся молил 346. Если бых ся подобал 404. Боюся о вас, бых як дармо не працювал 415. Если бых я пришол 226. Слухал бых вас 98. Иж бых был знайден 457. А што быхмо до них непристойного бачили, жебыхмо их с того наминали 287. Быхмо были годни 368. Хотм быхмо ели, ничего нам не прибываем 324. Если быхмо такового збавенья занедбали 547. Быхмо могли дам справу, для чого ся есмо збѣгли 107. Яко быхмо учинили 14. Быхмо чинили 538. Жебыхмо могли 511. Хотя быхмо и мы або аггль з неба проповедал вам болшей 404. Абыхмо могли 18. Не можем мы, што есмо слышали и видели, абыхмо не мовили 19. Бог нас тѣшит, абыхмо и мы могли тѣшити 361. Абыхмо жадного з вас не ображали 561. Абыхмо оповедали 57. Абыхмо не придавали 338. А так бы ся старати, абыхмо ся приподобали Пану 286. Абысмы не мѣли 501. Постановили жидове просити тебе, абы еси завтра вывель Павла до збору 128. Абы ес загубил 627. Прошу тебе, абы ес нас мало послухал 131. Пришол Пан, абы чинил суд против всих и карал тых, которы сун непобожны 231. Абы ся есмо сполечне миловали 214. Абы есмо того збавеного часу не занедбали 285. Хочу абы есте вѣдали 448. Абы есте одностайным умыслѣ мѣли 289. Абы есте бл(а)г(о)с(ло)вене дѣдичне одержали 187. Абы есте не смутили 491. Абы ся есте не мѣшали з лакомцами 313. Жебы есте без приганы бѣг

выконали 448. Прошу вас, жебы есте не тужили 443. Хс̄ пришол на свѣт, жебы грѣшных забавил 505.

Як то звичайне в живій північно- та західно-українській мові, в КА панує тільки конструкція *абы* з діеприкетником на *л*, а не з діеіменником. Ось ще приклади: Смок шол, абы валчил з другими 630. Абы ся выведал, што ся у вас дѣет 475. Привель, абы его забил 628. Выбрал Бог рѣчи глупы того свѣта, абы завстыдил мудрых а млых 302. Чигаєт, абы слово Христово згладил и вѣру вывернул 628. Хс̄ для того умер, абы грѣх в тѣли нашом одним разом знищил, абы уже болшей не приходил 256. Для того ся явил сын Б(о)жий, абы зопсовал учинки дияволовы 214. Сѣл люд, абы ел и пил 330. Ся боит, абы не образил Бога 184. Мѣл минути Єрех, абы часу порожне не тратил 110. Отворила уста, абы злоречила 631. Даны сум невѣсте двѣ крылѣ, абы летѣла 630. Учинили жидове раду, абы его забили 48. Нехай затмены будут очи их, абы не видели 277. Боечися, абы не впали 148. Покивал рукою, абы молчали 106. Росказаль, абы наготовали двѣсте служебных 129. Послали, абы их привели 24. Не потребуєт тое мѣсто ани солнца ани мѣсеца, абы в нем светили 65⁹. Наготовалися, абы трубили 617. Брешут, абы брухи свои тучили 456. Служебны радили, аби вязни позабивали 152.

Крім цієї звичайної й частої форми умовного способу, що відіграє ніби роль часу теперішнього (або й інших), єсть ще друга форма,—з додатком до першої форми діеіменника *був, була, було, були*, яка має значіння умовного способу минулого (чи передминулого) часу, напр. народнє: Ой колиб був знав та хорошу брав. Єсть ця форма і в КА, напр.: Ищу, жебых ся людем подобал, бо если бых ся еще людем подобал, не был бых слугою Христовым 404. Єсми бы им был дал Іс̄ отпочинене, не мовил бы был потом о ином отпочинени жадном 553. Видел хитрост сотонину, же ся мѣла розмножати, колиб того был долшей замолчал 88 і т. п.

§ 184. Українська жива мова багата на ріжні способи творення *будучого* (прийдучого чи майбутньо-

го) часу; способи ці заховала вона почасти з глибокої давнини, а почасти витворила в час свого багатівкового жигтя. Усі ці способи творення будучого часу знає й КА.

1. Найчастіший спосіб творення будучого часу— це вживання форм доконаного теперішнього часу, що творяться через додавання до дієслова різних приставок, напр.: *навежу* 589, *нагорожу* 542, *вымышляю* 405, *допускаю* 507, *заспеваю* 548, *омешкаю* 510, *згорнешь* 283, *доконаєт* 382.447, *здержимо* 551, *вылучимься* 338, *згрешите* 196 і т. п.

2. Дуже частою єсть теж і форма будучого часу недоконана; це форма зложена, що вдавнину складалася з дієслів *хощѣхъ*, *начьнѣхъ*, *имамь*, пізніше *къдѣхъ* + дієменник, а тепер складається так само: з форм теперішнього часу *буду*, *хочу*, *почну*, *маю* і форми дієменника:

а. *Буду мешкати* 657, *будем слухати* 96, *буду карати* 31, *будут служити* 31, *будет мѣти* 269, *мѣти будете* 574, *судити буде* 96.

б. *Хочут вывернути* 404. *Хочут звести* 456. В карности жити не *хочут* 515. *Хочут побожне жити* 529. *Хочут летати аж до неба* 591.

в. *Почнет трубити* 623. *Почнете жити* 264. *Починаєм хвалити* 366.

г. *Маєт быти* 57, *маєт трывати* 644, *маєт повѣдити* 128, *маєт ся докончити* 623, *маєте чинити* 26, *маєт оказати* 192. Як маєм жити 280. Добрую надѣю мѣти маєм 286. Што чинити маємо 18. Мѣли мучити 124. *Маєт дѣдичити* 418.

3. З дуже давнього часу українська мова знає особливий спосіб творення недоконаного будучого часу з дієслова *имѣти*: *имѣхъ*, *имеши*, *иметь-име*, *имемъ*, *иметь*, *имѣть* (або з *имати*, *имѣхъ* й пізніше *имахъ* і т. д.) та дієменника відповідного слова; напр. Закладна 1388 р.: *Гродъ нашъ заставити имаємы*, *имають держати*, *ждати имаєть* і т. п. Допомічне дієслово могло стояти як перед дієменником, так і по нім. Початкове *и* дієслова *иму* і др., як ненаголошене, зредукувалося на *й*, а потім і зовсім відпало (по § 21); таким чином форма *читати имѣ* дала *читати му*, *читатиму* і т. п.

Ці стягнені форми можливі тільки від дієслів недоко-
наних і визначають таку недоконану дію, яка не-
премінно відбудеться в певнім часі; відомі вони май-
же по цілій українській території.

Форми ці зачинаються з дуже давнього часу. Правда, давнина знала частіше допомічне дієслово *имамь*, *имаши* і т. д. (від *имѣти*), але рано поруч з *имамь* стало вживатися й *имж*, що зачалось від спільної 3-ої особи множини *имѣтъ*; пор. вже в Збірнику 1076 р.: *имуть имѣти* 78а. Грамота 1288 р. (Срезнев-
скій: Матеріали, III. 1669): Кто иметь чинити.

Постпозиційне вживання *иму* з затратою зреду-
кованого початкового *и* почалося в живій українській
мові так само дуже давно, але традиційна звичка не
дозволяла писарям писати цієї живої форми; бачимо
таку форму вперше в молдавських грамотах XV-го
віку, а то тому, що молдавські грамоти взагалі дуже
близько відбивають живу українську мову. Приклади:
Сочавська грамота 1407 р. (Калужняцький, № 2): да-
ти иметь; грамота 1434 р. (Уляницький № 36): мочи
имет собѣ осадити, Сочавська грамота 1456 р. (Ка-
лужняцький, № 7): дати имет. Форми з затратою по-
чаткового *и* я знаю з 1457 р.: Сочавська грамота
1457 р. (Уляницький, № 83): Где що мочь мемь до-
бувати; там само: Мы слюбили, що мочь мемь наи-
болше досѣгнути. Хорловська грамота 1499 р. (Уля-
ницький № 105) знає два приклади: Будем у немоци
та не мочи мемь (=не могтيمем) ехати; Имаемь ука-
зати, како мочи мумь (=могтيمем) наиборзо. Знають
добре цю форму й волинські акти: Володимирська
книга 1577 р. (АЮЗР т. I ч. VI ст. 103): Люде но-
човатимуть.

Перекладчик КА оминав цю форму, але він її
знав з живої мови, чому й ужив раз в глосі на ст.
492: Як ся члѣкъ не надеватиметь (= надіятиметься)
нагле. Взагалі ж, це була форма рідка в літературі,
але часта в живій мові.

Проф. І. Шаровольський виставив догадку, ніби
форма будучого часу з *-му* повстала в Молдавії, на
Буковині, де стикалася людність українська з румун-

ською, і вже звідсі поширилася на північ і схід¹. Грунтом для такої догадки служить те, що в романських мовах прийдучий час складається так само, як і в українській: з дієменника + мати. Але з подібною теорією важко погодитися вже хоча б через те, що як раз румунська мова, як твердить сам проф. І. Шаровольський, є винятком серед романських мов, що до творення форми budouчого часу: замість *мати* вона здавна знає тут теперішній час дієслова *vea* (=лат. *velle*, хочу), і тому могла б скорі впливати на повстання в нас форм подібних до сербських (молити, а не молитиму). Та й саме припущення, щоби чужа румунська мова (чи ж багато українців її знало?) так сильно вплинула на українську, щоби цей вплив поширився серед простого народу по цілій Україні, логічно мало ймовірне².

4. Українська мова знає ще одну форму budouчого часу,—це *будучий доконаний час*, *Futurum exactum*. Твориться вона з допоміжного дієслова та дієприкметника (а не дієменника) на *-л*. Це ще праслов'янська форма: в українських пам'ятках знаходимо її вже з XI-го віку, напр: в Збірнику Святославовім 1076 р.. *Будеши гвѣршилъ* 159, *Будеть изгубилъ* 796. Цю саму форму, таку звичайну в західно-українських теперішніх говорах, маємо і в КА, напр.: *Не будут смѣли торгати* 642. *Шалѣйте як хочете, однак не будете могли завстегнути духа* 613. Пор. § 183.

§ 185. Ще в праслов'янській мові т. зв. *многократні дієслова* (*verba iterativa*) постійно змінювали своє *o* на *a*; те саме бачимо і в українських пам'ятках XI-го віку. З бігом часу ця зміна *o* на *a* в многократних формах втратилася в східно-українських говорах; навпаки, в говорах західно-українських ця давня зміна *o* на *a* позосталася в повній силі, як і в

¹ Проф. І. В. Шаровольський: Прийдучий час *га-му*, „Записки історично-філологічного відділу“ Київської Академії Наук, 1927 р. кн. XIII—XIV ст. 284-293.

² Грунтовний аналіз припущення проф. Шаровольського дав В. Дем'ячук в тих самих „Записках“ 1928 р. т. 18 ст. 313-317: Чи румунського походження форми прийдучого на *-му*? Рецензент розсудливо відкидає теорію В. Шаровольського.

мові польській. КА, хоч це й пам'ятка західно-українська, проте не знає вже зміни *o* на *a* в багаторазових формах, чи правильніше, знає її дуже рідко, напр.: Згожаються між собою 78, згожилися 81. Не во всьому з в'єрою ся згожили 117. Перепрошали їх 91 і т. п.; зміна *o* на *a*: помагай 459, есте подпомагали 461, спомагати 112, спомагають 515, ламался 152, выганяют 311, храмлючи 583, потварають 245 і др., цебто такі форми, які звичайно і в східно-українським мінняють *o* на *a*. Див. § 14.

§ 186. Під польським впливом в КА не мало дієслів з приставкою *y-*, і то часто таких, яких жива українська мова мало знає. Ось приклади (див. їх в Словнику): убичован, убогачени, узычати, узолочено, укаменован, укорунован, укывавенни, умиловал, ся упометали, услухал, уростет і т. п. В польським оригіналі тут маємо: *uzyczył, ukamienować, ukoronować, usłuchał* і т. п.

§ 187. Ніяких форм двійного числа в дієсловах КА не знає; подібні форми трапляються ще в грамотах XIV-го віку¹, але певне вже тільки традиційно. Всі форми двійного числа в КА замінено формами множини.

VI. Прислівник.

§ 188. Ознакою кожної розвиненої літературної мови є число її прислівників, яке не тільки в мовах, але навіть у окремих письменників не однакове. Мало розвинена літературна мова має й мало прислівників; розвинене думання постійно потребує, для докладного зазначення того чи іншого відтінку дієслова, також великого числа прислівників. Старе насліддя церковно-слов'янської мови помагало тут дуже мало, а то з двох перешкод: 1. з малого числа прислівників в церковно-слов'янській мові, і 2. з їх зовсім чужинного (болгарського) походження, а незнання

---

¹ Див. В. Дем'янчук: Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в., Київ, 1928 р. ст. 38.

церковно-слов'янської мови допровадило до того, що не тільки не знали й не вживали старих церковно-слов'янських прислівників, але й зовсім забуто про це джерело, — до нової літературної мови увійшли з мови церковно-слов'янської лише ті прислівники, що вживалися і в живій українській мові, напр.: *нынѣ*—нині. А життя розвивалося й ускладнялося, літературна мова ширшала, глибина думання окремих інтелігентних осіб збільшувалася, а все це допроваджувало до необхідности докладнішого зазначення теї чи іншої якости дієслова, щоб то до розвитку нових прислівників. Велику силу нових прислівників бачимо вже в актовій мові українських канцелярій початку XVI-го століття, для яких головне джерело увесь час було одне— мова польська. Дійсно, для задоволення пекучої потреби в прислівниках найперше звернулися до польської мови, звідки й взято дуже багато нових прислівників.

Перекладчик КА пішов тею самою втертою дорогою, — йдучи за мовою канцелярій, він обома руками брав звідти, як ми бачили, прикметники, а за ними й прислівники, або творив їх від цих прикметників. Жива українська мова, як кожна людова мова, мала не великий запас прислівників, яких зовсім не вистарчало для мови інтелігента; інтелігент в більшості практично знав польську мову, і тому почав брак рідних прислівників покривати прислівниками польськими. Так само поступив і перекладчик КА, бажаючи бути ближчим і до живої української мови, і до мови інтелігентних верств української суспільности.

В мові прислівників КА кидається в вічі те, що наш перекладчик частенько уживає іншого слова, ніж яке стоїть в його польським оригіналі, але вживає проте слова польського. Це показує, що певне число польських слів набули вже права горожанства в українській мові, і що був уже певний запас для вибору того чи іншого прислівника. Напр. польське *śnadnie* в КА передається через лацно 581, *łaćwie*— лацно 203, *społu* — весполк 139, *pospołu* (*кѣпѣ*) 12. 236.580, *wespoł* — поспол 406.384 і т. п. Звичайно, польські запозичення постійно українізуються, напр.:

leda со—ляда што 94, mianowice—меновите 3, nakrotce—накоротце 193, wpośrodku—в посередку 17, rzkomo—рекомо 151.416 і т. п.

Ось коротенький спис прислівників польського походження (див. їх в дальшій опису): весполек (ккѸпѣ), восполок 336, вжди wždy, завждь 97, вобец wobes, гойне, досконале, дощадку, зацне, зелаща, зуполне, лачно, латве latwie, легце, леда leda, ляда што leda со, меновите mianowicie, моцне, назбыт nazbyt (паче), накоротце nakrotce (кмаме), необецне, неповстягливе, непокаляно (некквірнѡ), обличне, облудне, обеите (ѡбкільнѡ), одностайне 38 (ѣдинодѸшнѣ), округне, посполите, посполу (ккѸпѣ, кѸпнѡ), поспол, впосередку w pośrodku (посредѣ), поцтиве, праве prawie, рекомо rzkomo, розмаите, skutecznie, сполечне, сполу społu (ккѸпѣ), уприйме, уприймне і т. п. (див. ще далі).

§ 189. Українська літературна мова XVI-го віку дуже багата на прислівники, які творяться найрізнішими способами. Найбільшу групу прислівників в КА складають ті, що творяться від прикметників; вони в найдавнішій нашій літературній мові кінчилися звичайно на ѣ, напр. в Збірнику Святославовім 1073 р. маємо: кѣрнѣ 120, сзгласнѣ 20, тиннѣ 13, истиннѣ 136, подобнѣ 116, докрѣ 96 і т. п. Ці найдавніші форми прислівників на ѣ трималися ще в XII—XIV віках, зникаючи (їх заступали форми на -о) все більше та більше; в XV віці їх вже зовсім не багато, а на XVI-ий вік вони збереглися дуже мало; тепер відомі так само мало лише діалектично (трохи більше їх у лемків). Через це і в КА таких форм майже нема,—вказати можна лише одиничні випадки, напр. пилнѣ 441, спереди 606 і др.

Як знаємо, в мові чеській, польській¹, та російській цих форм на ѣ значно більше. Звичайно, ця

¹ St. Dobrzycki: Przysłówki na -o i -ě, utworzone od przymiotników w języku staropolskim na podstawie zabytków wieku XIV i XV-go, „Prace Filologiczne“ 1907 р. т. VI ст. 56-150. Smetánka: Adjektívna adverbía na -o a -ě v staročeštině, „Listy Filologické“ 1895 р. т. 22.

форма на *-ь*, це власне форма місцевого відмінку прикметників.

§ 190. Але дуже рано в прислівниках українських актів появляється закінчення *-є*, а з XV—XVII віках, навіть почасті і в віці XVIII, ці форми панують в нашій літературній мові. Природа цього *-є* в КА не зовсім ясна: могло це бути давнє *ѣ*, яке, як ненаголошене, передавалося через *е*; але могло це бути й правдиве *е*, що повстало через стягнення давнього закінчення N'A' середнього роду *-оє* на *е*, бо ж прислівники на *-є* можна виводити від цієї форми N'A'. В КА прислівників на *-є* надзвичайно багато; через те, що і в інших пам'ятках XVI-го віку панують прислівники на *-є*, хоч пам'ятки ці знають правильне вживання *ѣ*, можна схилитися до думки, що в цім *-є* не криється *ь*; про це б саме свідчили й численні форми на *-є* в живій сучасній українській мові: добре, власне, певне, зле і т. п.

Ось трохи прислівників на *-є* з КА (приклади й цитація в Словнику): безпечне, вдячне, в'єрне, в'єчне, власне, глупе, дивне, д'єдичне, добре, доброволне, достаточне, згодливе, згодне, зле, значне, зрадливе, истотне, квапне, конечно, ласкаве, марне, мирне, моцне, мудре, мужне, нагле, неотм'єнне, нерадне, обличне, облудне, одностайне, особливе, осторожне, побожне, повторе, покорне, порадне, порожне, порядне, потаємне, почтине, правдиве, пристойне, сердечне, скромне, слушне, см'єле, соромстне, сполне, справедливе, статечне, терпливе, умысьльне, упорне, уставичне, учене, учтине, хитре, хороше, шалене, щасливе, щире, явне і т. п.

§ 191. Не вдержалося й це закінчення прислівників *-є*,—з давнього часу, особливо ж з XIII-го віку, появляється в нашій мові в прислівниках третє закінчення *-о*, а з бігом часу воно шириться в українській мові все більше та більше. В українських грамотах XIV-XV в.в. прислівників на *-о* вже не мало. В теперішній час як в східно-українських говорах, так і в літературній мові Великої України, панують форми на *-о*; навпаки, в західно-українських говорах процес перетворення прислівників на *-є* в прислівники на *-о*

не пішов так далеко, як в говорах східних, а тому тут форм на *-е* ще досить багато. Форми на *-о*—це N'A' середнього роду прикметників.

В КА прислівників на *-о* вже не мало, напр.: борзо, голо, голосно, глибоко, давно, недавно, далеко, дармо, здорово, крипко, мало, много, наго, одномыслно, прудко, силно, скоро, скупю, срого, тїсно, тяжко і т. п. Серед прислівників на *-е* панують форми, що повстали від прикметників на *-ний* чи *-ній*, тоді як в прислівниках на *-о* панують інші приголосні перед *-о*.

Боротьба живої української мови з традицією виявилася і в закінченні прислівників,—часом одне й те слово має обидва закінчення,—традиційне *-е* й живе *-о*, напр.: грозне 200.499 — грозно 535, моцне 322—моцно 269, непристойне 322.524 — непристойно 349, певне 76.95—певно 329, пильне 13sq—пилно 2.178.523, ровне 575 — ровно 286, страшливе 167—страшливо 622, явне 237.591—явно 17, ясне 362—ясно 161 і т. п.

§ 192. Походять прислівники від різних частин мови,—різні відмінки з бігом часу ніби закам'янівають, втрачають свій наочний зв'язок з тею чи іншою частиною мови й стають поволі прислівниками. В багатьох прислівниках ще можна проте легко помітити певний відмінок, але вже єсть і такі закам'янілі і так змінені прислівники, в яких походження трудно точно определити. А через те, що в східних та західних говорах українських часто певні відмінки мають ріжну форму, через те в цих говорах часто й прислівники так само мають не однакову форму.

Від родового відмінку на *-а* (по § 71²) маємо в КА прислівники: вчора, здалека, зособна, завтра, стиха, троха і др.; або на *-я*: сьогодні, дотуля, отколя, оттоля, при чім це кінцеве *я* (в *-ля*) може відпадати: дотул, отвсел, откул, оттул — оттуль і др.; від G' на *-у* (§ 71¹): зверху, стылу, спочатку, безперестанку, додому і т. п.; G' від жіп роду: досыт 407sq (з до *сгити*).

Від знахідного: вперед, уперед, внутрь, замуж, зараз, назастріє, наконеци, наперед, позад, покуль — покол і др.

Від орудного: даром, заразом, затым, часом і др.

Від місцевого: вкоротци, вькупе, вночи, внутри—внутрѣ, впосреди, назаде, напочатку, посередини, посреди, почасті і др.; як бачимо, зосталося тільки старе закінчення **ѣ** (яке тут, як і взагалі в КА, передається також через *и* або *е*).

§ 193. Західно-українські говори люблять зложені прислівники, але їх в КА не багато, напр.: напотом 375.519, отколя 322, откуля 349, оттуля 169.354, оттуль 9.253.498, отусюл 434.566.605 і т. п.

§ 194. Занотую ще такі прислівники в КА (див. їх в Словнику): велми, вже—уже, где, еще, завсюгды—завсегды, инак, иньде, иногда, николи, нѣт, опят, потом, проч, сюды, туды и сюды, там (= туди, див. Словник), тепер, тогда, нетреба (наше треба в КА потреба, див. Словник), тут—ту, увезде і др.

§ 195. Прийменник *по* з прикметником, творячи прислівника, часто вживається з відмінком давальним: понашему 618, поодному 348, постарому 332; вираз повлоску 315 взятий з польського.

Але не рідко і в цім випадкові маємо сполучення *по* з місцевим прикметника, напр.: По грецкий 620, по жидовский 409.544.620.661; в цих випадках перекладчик КА, під церковно-слов'янським впливом, часом опускає *по*, напр.: Умѣли ли греческий 119 (грѣчески умѣлиши ли); Будучи жидом, поганский живеши 409; Товариский ся заховываючи 146. Ці випадки сполучення *по* з I' прикметника на *-ий* для нас дуже цікаві тим, що виразно пояснюють нам історію наших сучасних *по-жидівськи*, вказуючи, що в таких формах кінцеве *й* зредукувалося й зникло.

§ 196. Прислівники вищого ступня мають давнє закінчення **-ѣй**, перед яким *г*, *к* мінються на *ж*, *ч*, а *з*, *с*—на *ж*, *ш* (див. § 36); **ѣ** може бути заступлене через *и* або *е*, напр.: ближай 558, болшей 16sq., вышей 66sq, вѣрней 282, далее 139sq, должей 99, иначе 92.106sq, лѣпшей 112, можней 649, ниже 339.555.606, обѣтей 395, первой 51sq, потребней 450, срожей 660; лепѣй 43, мощнѣй 559, раднѣй 320.398.579, спешнѣй 179, слушнѣй 548, поспѣшнѣй 445, яснѣй 238 і др.; форми на *-ий*: глубий 559, радний 315 і т. п.; часом одне *й* те

слово має всі ці закінчення, як вислід рухливості наголосу в цій формі, напр.: раднѣй 438.439.394.398—радниий 415.528—раднеий 541.583.

Ще приклади: добре—лепшеї 202.323.558, достаточнѣйшеї 128, далеко болшеї 369, набольшеї 140, наболшеї 5 sq, напервей 359.547 і т. п.

При цих формах часом знаходимо *тим, чим*, напр.: Тым лепѣй 43, тым снадне 257, тым болшеї 259, тым моцнѣй—чим глублий 559, тым небезпечнѣй 285 і т. п. Приклади див. ще в Словнику під тим, чим.

VII. Прийменник.

§ 197. Нова літературна українська мова, що творилася по урядових канцеляріях та в перекладах св. Письма, потребувала багато різних прийменників для зазначення тих чи інших стосунків поміж предметами. Старого запасу прийменників не вистарчало, особливо ще й через те, що знання церковно-слов'янської мови сильно падало. Через це довелося й тут брати не мало прийменників з теї мови, що сильно впливала на розвиток нашої літературної мови, — з мови польської.

В КА маємо такі прийменники польського походження: ведле *wedle* по, възглядом *względem*, зглядом, водлуг *według*, напротивко, подлуг *podług* по, през, спосредку *z pośrodku*, через (схован был через три мѣсеци 579) і др., приклади й цїтацію див. в Словнику під цими словами.

Ку широко відоме в українських пам'ятках з XIV-го віку зачинаючи; в літературній мові XVI—XVII в.в. воно дуже часте. Трапляється воно і в живих західно-українських говорах, через що признавати його тільки полонізмом не можемо. В КА *ку* вживається вільно поруч з *к*, напр.: Скор *ку* слуханю, а не борзь *к* мовеню 161. Це *ку* вживається однаково як перед голосною, так і перед приголосною (див. Словник)¹. *През* ужито в розумінні польського

¹ Походження цього *ку* не зовсім ясне; чи не повстало воно з *ко* ненаголошеного, по § 15? Твердження І. Срезневсько-

przez; на ст. 15 вираз: през уста 15 третя рука вы-правила на: через уста.

Як і при вживанні інших полонізмів, так часом і тут польський прийменник передається польським же, але іншим, напр. *wedle* передається через по-дług 198.

§ 198. Багато давніх прийменників з бігом часу сильно змінили свою форму в українській мові; так, давнє *съ* змінилося на *з* (див. § 45), *къ*, *къз* дали *с*, *з* (§ 52), *от* перейшло на *од* (§ 47), поплуталося вживання *къ* та *ү* (§ 9), *из* та *съ* (§ 21) і др.

Старий прийменник *къ* ще держиться в мові КА: *къ* караню 618, *к* збудованю 389, *к* люду 16, *к* побожности 511 і т. п., але частіше замінюється живим українським *до*: Приехали до Рыму 153, Мова наша до вас 364, Товариши до него пришли 385, Пришол до мене 657, До мене писали 317, Взяли его до себе 100, Увѣл до церкви 118, Ити до тебе 132 і т. п. (див. Словник під *к* та *до*). Часом в однім реченні маємо боротьбу традиції з живою мовою: Потребуем листов залецаных *до* вас або *от* вас *к* иншим 367. Церковно-слов'янське *къ* нимъ тут передане: до них 11 і т. п. В північно- й західно-українській мові *к* ще дуже частий; в лайках *к* заховується чи не на цілім просторі східної України.

В живій західно-українській мові прийменник *для* вживається також в значінні *через*, *за*, *з* причини, *propter*, тому що (східно-українські говори такого *для* не знають). Таке саме значіння *для* маємо і в КА: Уживай вина для (ради, *dla*) жолудка 515, Для покорму (ради) не псуймо справи 288, Для (*dla*) тои причини карай их 535 і т. п. (див. Словник під *для*). Це *для* повстало з давнього *дѣля*, яке звичайно ставилося за своїм словом; відгомонам цього в КА буде: Тебе для целый ден бываем забияны 267. Знає КА й старе *дѣля*: Похлѣбуючи пожитку дея 232; в живій

го (Матеріали для словаря древне-русского языка, 1898 р. т. I ст. 1387), ніби *жу* появляється „передъ словомъ, начинающимся съ гласной или съ нѣсколькихъ согласныхъ“, не відповідає фактам, див. приклади в Словнику.

українській мові цей архаїзм часом позостається в виразі Бога діля¹.

§ 199. Зазначу ще деякі з цікавіших займенників: Все кроз (але перероблено на скроз) море перешли 330. Мимо (вскрай) Крит 148. Надто в нем найдена кров 650. Над лѣта свои в старости породила 577. Не розумѣйте над то, што *єст* написано 310. Надто пильне ся огледает 525. Они над можност свою добротливыми были 382. Окром боязни 231. Окром того 307. Кром того 353, кром тѣла 317, кроме греха 554 (тут і український наголос: крóm!), кромь закона 246. Опроч праці 395, опроч греху 83, опроч науки 296. Подле краю 147. Взор, подле которого ся справовати маем 257. Не уживал крєвкости подли моци 402. При том прошу вас 296 і т. п. (див. приклади на ці слова в Словнику).

Деякі применники своєю формою були дуже близькі до речівників, під впливом яких вони вкінці й прийняли їхню форму. Так, давній *взскрай* перейшов на край, напр.: Край угла 182. Применник *взмѣсто* постійно вживався так, що *вз* ставилося перед речівником, а *мѣсто* по нім², напр. в Остромировій Євангелії 1056 р.: *вз рѣкѣ мѣсто* л. 275, і тільки десь з XIV-го віку розвивається препозитивна форма давнього *вмѣсто*; тоді ж появляється *мѣсто* зам. *вмѣсто*, що живе ще й досі в західно-українських говорах³. В КА багато прикладів з *мѣсто* (див. Словника), напр.: Мѣсто правды 591, мѣсто вод 640 і т. п. Один раз знаходимо *берег* в применниковім розумінні: Так будет племя твоє, яко звѣзды небесныи, яко песок берег моря 551.

§ 200. З бігом часу деякі применники змінили того відмінка, якого вони вимагали. Так по звичайно вживалося вдавнину з давальним, напр.: Хода по морю Мт. 16²⁶ Остром. Єв., По вгѣмъ странамъ, Життя

¹ Звідсі повстало старе слово богаділля (шпиталь).

² Вдавнину так само вживалися й *за мѣсто* та *на мѣсто*, звідкі наші замість і намість.

³ Про применники в західно-українських говорах див. *Іван Огівко*: Чистота й правильність української мови, Львів, 1925 р. ст. 142-145, 185-190.

Бориса й Гліба 106. В українській мові (як і в мові польській) з давнього часу *no* почало вимагати місцевого, а не давального відмінку; процес цей все збільшувався і тепер з давальним *no* вживається дуже рідко, і то частіше в однині. В КА те саме явище: тут *no* найчастіше вживається з L, а з D дуже рідко. Приклади див. в Словнику.

§ 201. Перед двома приголосними прийменники *з, к, над, перед, роз,* і др. вживаються в формі *зо, ко, надо, передо, розо:* *зо* всяким 455.507, *зо* всего 43sq, *зо* всею 20 sq, *зо* всякою 25.439, *зо* мною 59sq, *зо* лну 638, *зо* сну 109, *ко* мнѣ 379, *надо* мною 455.505, *передо* мною 55sq, *ото* всякое неправды 208, *розознали* 408, *розозшлися* 157, *розорвали* 470, *розорвань* 300 і т. п. (див. Словник). Але *ко* часто уживається й перед голосною або одною приголосною: *Ко* ожиданю 500, *ко* поведаню 237.390. Форму „со Ісусом“ 18 третя рука переробила на „з Ісусом“. Про *уво* див. § 10, 53.

Про сполучення кінцевого *ъ* прийменників і початкового *и* в *ы*, напр. *вынших* 432 = *въ* інших, див. § 19.

§ 202. Вдавнину прийменник звичайно мислився в тіснім зв'язку з тим словом, до якого стосувався, через що в той час, коли почали вже ділити слова при писанні (найперше це бачимо в друкарстві), звичайно прийменника не відділювали. Перекладчик КА постійно прийменника вважає нероздільним від його слова, чому й пише *зучько*" 409, *зу* 630 bis, хоч звичайно починає слово завше з *Ѹ* (див. ст. 221).

VIII. Злучник.

§ 203. Категорія злучників у перекладчика КА досить широка, але в більшості своїй все це давні слова, лише часто відповідно фонетично змінені. Позичок з польської мови не багато, хоч не мало таких злучників, яких однаково вживають обидві мови, — українська й польська.

В пам'ятках XVI-го віку дуже поширений позичений з польської мови злучник *кольвек*, *kolwiek*; від досить частий і в КА, звичайно в сполученні з іншими словами, напр.: *ачкольвек*, *где кольвек*, *колко кольвек*, *который кольвек*, *одно кольвек*, *хто кольвек*, *што кольвек*, *яким же кольвек* і т. п. Цікаво, що злучника *кольвек* часто вжито навіть тоді, коли його в польським оригіналі нема.

Перегляд окремих злучників див. далі в Складні.

III. СКЛАДНЯ.

§ 204. Складня мови КА надзвичайно цікава тим, що в своїй більшості вона відбиває складню живої української мови XVI-го віку. Форми складні КА переважно ті самі, які маємо в тогочасній актовій мові; з другого боку, ці ж форми в багатьох випадках існують ще й тепер в живій українській мові. Як то стверджено в фонетиці та морфології, перекладчик КА говорив північно-українською мовою, так само й форми складні свідчать про те саме.

Аналіз складні КА виразно показує сильну боротьбу традиційних церковно-слов'янських форм з формами живої мови; для початкуючої літературної мови, якою була тоді мова українська, це був звичайний процес; сама боротьба цих двох чинників збільшувалася ще тим, що перекладчик КА був, певне, особою духовною, вихованою на церковно-слов'янських книжках.

Ми ще не маємо ані одного цілого курсу історичної складні української мови; не маємо й докладного історичного аналізу складні ані одної давньої пам'ятки¹; цим розділом в своїй праці прокладаю пер-

---

¹ Стробу коротенької складні з історичним освітленням подав я в своїй праці: „Чистота й правильність української мови“, Львів, 1925 р., ст. 148-210. В стараній праці *З. М. Веселовської*: Мова „Лексікону“ Памви Беринди („Записки“ київські, 1927 р. кн. XIII—XIV) ст. 329-335 уділено складні, але занадто побіжно. В цінних численних монографіях проф. *Є. Тимченка* з складні переважає сучасний діалектологічний ма-

шу дорогу для історичного висвітлення форм української складні. Звичайно, дивлюся на цей розділ лише як на першу спробу, і ставлю собі головним завданням подати відповідний матеріал для budouчого історика форм складні української мови. Спиняюся тут лише на головніших формах.

Докладний аналіз КА і його польського оригіналу показує, що наш перекладчик в складні не скрізь ішов виключно за польським текстом, — тут він так само самотійний, як і в інших ділянках. Звичайно, складня польська й українська взагалі дуже близькі й сьогодні, тільки близькість ця залежить не від обопільних впливів, але від одного спільного праджерела¹. В КА часті випадки, коли наш перекладчик подає конструкцію відмінну від теї, яку бачив в оригіналі. І навпаки, не рідко бачимо в нього й близьке наслідування польського оригіналу, що я скрізь зазначаю, яко полонізми в мові КА.

Загалом беручи, складня КА—це та сама складня, яку знаходимо в українських пам'ятках XVI—XVII віків; це складня тодішньої української літературної мови, що відбиває в собі багато рис мови живої.

1. Речення просте.

§ 205. *Про є і суть.* Давні мови, — грецька та латинська, — вживали постійно допомогового дієслова при т. зв. зложенім присудкові, напр.: *Τίς ἐστιν ἡ μήτηρ μου, καὶ τίνας εἰσὶν οἱ ἀδελφοί μου.* лат.: *Quae est mater mea, et qui sunt fratres mei,* Матв. 12¹⁸. Церковно-слов'янська мова в перекладах своїх звичайно буквально

теріал. на факти історичні вони дуже скупі. Звичайно, вип. 3-й тому II праці *Є. Карського*: „Бѣлоруссы“ (Очерки синтаксиса бѣлорусскаго нарѣчія) 1912 р. дає багато і для історії української складні.

¹ *А. А. Назаревський* в своїй праці: „Языкъ Евангелія 1581 года въ переводѣ В. Негалева“ не подав складні пам'ятки, пояснюючи це тим, що вона перекладна (власне подав її на 4 сторінках 106-109). Таку позицію автора (див. ст. 106) не вважаю слушною.

йшла за мовою грецькою, і тому постійно вживала й допомогового дієслова; ось те саме місце з Галицького Четвероєвангелія 1144 р.: *Кто юсть мѣи моа. и кто суютъ брата моа.* В давній українській мові довго існував такий самий спосіб, але з бігом часу мова наша цілком загубила тут допомогове дієслово і звичайно обходиться без нього; такі наші форми—оригінальні нові форми, бо більшість слов'янських мов зберегли ще ці давні *є* та *суть*. Треба завважити, що мова польська цілком зберегла собі це *є* чи *суть* і постійно їх вживає, напр.: *Która jest matka moja, i którzy są bracia moi?*

Звичайно, в КА *суть* вживається ще зовсім вільно по давньому (як і в теперішній живій західноукраїнській мові), вживається як допомогове дієслово при зложенім присудковім речівниковім, прикметниковім або діеприкметниковім в називнім чи оруднім відмінковім, напр.: *Добрыи учинки сун свидецтва вѣры 651. Не тыи сун сынове б(о)жїи, але которыи сун сыны обетници 269. Тыи три одно сун 220. Выводы сун добры 27. Все речи сун чисты 535. Сун не простыи люде, але слуги божїи 284. Везеня мои значны сун 448. Онои години опущоны сун 648. Побиты сун 650. Постинаны сун 654. Загамованы сун 86. От одных сун приняты, а от других выгнаны 91. Тепер сун свѣтками 71. Сун божницею сотониною 598. Сами научителеве не сун досконалыми.*

Але дуже рано, головно в говорах східно-українських, дієслово *є*, *єсть* стало заступати допомічні дієслова інших осіб, в тім числі й дієслово *суть*; КА має це не рідко, напр.: *Я не єст причиною згинення 111. Бом я єст наменьший 350. Бом я єст яко вы 416. Тыи, которыи сун зъ закону, єст дѣдичми 250. Выбраным божим (грїхи) єст брыдки 238. Ото мужѣ єст у церкви 25. Колко их єст (єлицы єуть) 411.*

Цікаві особливо ті випадки, коли польське *są* наш перекладчик передає через *єсть*, напр.: *Ktorzy są pod niebem — Которыи єст под небом 6. Okrety choć tak wielkie są — Кораблѣ хот єст так великии 167. Sprawił niebo i ziemię, morze i wszystkie*

gzezcy, co w nich są—Сотворивый небо и землю, море и все, што колвек в них *ест* 19.

У північно- та західно-українських говорах *суть* ще часто вживається по-давньому.

§ 206. *Допомічне дієслово еси*. В КА допоміжного дієслова *еси* чи *єсь* вживається, звичайно, ще по старому,—воно не опускається, як то бачимо в сучасній живій мові, напр.: Хто ж ты еси 270. Єси вожем слепых 242. Которого еси не свѣдом 515. Єси шол, абы еси прозрел 47. Ты еси египтянин 119. Сын мой еси ты 545.

Вільно вживається також дієслів есми, есмо, есте, естесми, естесмо, естесте,—приклади див. в Словнику під цими словами; див ще § 180².

§ 207. В давніх класичних мовах *іменникова частина зложеного присудку* ставилася в називнім відмінкові, напр.: ὅμοις ἐστέ τὸ ἄλλας τῆς γῆς, лат.: Vos estis sal terrae. Давньо-слов'янська мова вживала переважно такого самого способу: **Взи есте соль земли** Мт. 5¹³ Зографської Євангелії. Цей самий давній спосіб зберегла жива українська мова аж до сьогодні, і знає його дуже часто. Те саме маємо і в КА, напр.: Бог *єст* милост 217. Чи Христос *єст* слуга гріху 409. Королєвство б(о)жее не *єст* покормъ ани питє 288. Свѣток ми *єст* Бог 236. Муж *єст* голова жонѣ 441. Того есте слуги, кому есте послушни 257. Мы есмо свѣткове ему тых речей 26. Естесмо сынове ночи 492. Вы свѣткове естесте 485. Естесте сынове дня 492. Будут попы Бѣга 644. Те саме буває й тоді, коли присудком є прикметник чи діеприкметник, при чому цей прикметник може бути як в повній, так і в скороченій формі, напр.: Бог сам *єст* справедливый 237. Он справедливый 213. Антихрест еще не *єст* зглажоный 644. Которого прозывали справедливый 4. Близкий *єст* знищеня 566. Он чистый *єст* 213. Свѣтчено, иж жив *єст* 560. Таємница тая велика *єст* 443. Вѣрна *єст* тая мова 508. Іс̄ *єст* сын божий 219. Во всем послушни естесте 366.

Конструкція з називним присудковим панує у всіх давніх українських пам'ятках по кінець XV-го віку, а орудний предикативний у цей час знаходимо дуже

рідко. З половини ж XVI-го віку, цеб-то з появлен-ням нової української літературної мови картина ця виразно міняється: орудний предикативний появляється тепер в дуже великім числі, так що часом на-навіть перевищує називний предикативний. Пояснюю це польським впливом, бо як раз в той час те саме відбулося і в мові польській: тут в літературних творах XVI-го віку помітно починає панувати орудний присудковий¹.

Цей новий стан присудкової конструкції й маємо в КА,—орудний присудковий тут дуже частий. Жива українська мова, як і інші слов'янські мови, знає добре конструкцію орудного предикативного, але в КА він постільки частий, що це можна пояснити лише польським впливом оригіналу. Подаю трохи прикладів: Их проступка *єст* богатством свѣта 277. *Єст* вожем усих 610. *Єст* вязнем зо мною 543. *Мудрост* свѣта сего глупством *єст* 308. *Хѣ єст* головою усихъ 548. *Детятем єст* 556. *М(и)л(о)сть єст* жерелом и наукою правдивого суду 163. *Гордое розумене єст* маткою всего отщепенства 112. *Надѣя, если бы была видена, не єст* надѣєю 265. *Пан єст* освеченьем и збавеньем моимъ 252. *Бог єст* поводом всего доброго 161. *Єст* посредником лѣпшого перемиря 564. *Єст* то початком 597. *Я не єст* причиною згиненья 111. *Бог свѣтком єст* 484. *Єст* слугою божим. 364. *Тихик ми єст* товаришом 475. *Єстесте ми товаришом* 661. *Єсмо* преходнями в тѣли 374. *Єстесмо* члонками тѣла 442. *Вы есте* будованем б(о)жіим 307. *Єсте* учасниками утиску, так теж будете и вчасниками потѣхи 362. *Вы не єстесте* людом моим 271. *Сут* божницею сотониною 598. *Тепер сут* свѣтками 71. *Хто єст* нечистым, нехай еще будет нечистым 662. *Коли єсмо* згодливими, на тот час наборзей бываем справованы ку принятю 3. *Єстесмо* умерлыми Богу 654.

Особливо часто вживається в КА орудного відмінка в іменниковій частині присудка при дієсловах *звати, статися, чинити* і др., а також тоді, коли

---

¹ Z. Klemensiewicz, „Prace Filolog.“ 1927 р. т. XI ст. 138-139.

допомогового дієслова вжито в минулім або будучім часі, напр.: Не встыдаются ихъ братею называти 548. Называетъ взынями або поймаными 435. Остатный денъ называетъ днемъ гнѣву 241. Называетъ начиньемъ гнѣву 271. Моисей не хотѣлъ ся называти сыномъ дочки фараонова 579. Называется слугою 235. Тѣло свое зоветъ судиною 489. Стался дѣдичемъ справедливости 578. Стался еси мѣдоу брымачою 342. Стался поводомъ збавеня 556. Невѣста сталася винною проступства 508. Сталось мешканемъ чортомъ 646. Стались звѣтежьцами 62^о. Стались есте наследовниками 486. Безъ присеги сталися попами 562. Стались телесными 643. Абы ся стали дѣдичьми королевства 164. Абы ся есте стали досконалыми и зуполными 476. Духъ свѣтый былъ вожемъ 83. Былъ княжатею и збавителемъ 26. Былъ учасникомъ 382. Былъ свѣткомъ 4. Былъ мешчаниномъ рымскимъ 120. Былъ досконалымъ 529.457. Павель былъ учонымъ 236. Наверненье Самарїи было якобы початкомъ наверненья и позванья погановъ 39. Есмо были дѣтми 415. Есмо были ненаганеными 425. Есмо вже не были дѣтми вѣючимися 436. Абы есте были незвѣтежоными 189. Были учасниками хвалы божеи 247. Доброму миловниками были 187. Покой будетъ обороною 460. Они будутъ людомъ моимъ 378. Будешъ его свѣткомъ 122. Будмо послушными 551. Будте досконалыми 402. Не будте дѣтми умомъ 347. Не будте жъ слугами людскими 320. Мя чинитъ вязнемъ законови 262. Нехай васъ досконалыми учинитъ 589. Богъ нашъ васъ годными учинилъ 496. Хто жъ тебе поставилъ судею надъ нами 34. Не чуюся ни в чомъ виннымъ 309. Окажися досконалымъ увъ ураде своемъ 530. Васъ маю учасниками ласки зо мнсю 448. Выбавителемъ послалъ 35.

Звичайно, давній спосіб уживати називного відмінка буває й при цих дієсловах, напр.: Одною проступкою вси люде сталися винни 254. То былъ высоп, который зоветъ Милита 153. Погребъ тотъ былъ имъ житочный 39. Чули и осторожны были 639. Есте были засмучени 365. Не были послушны Б(о)гу 280. Абы сполечностъ вѣры твоеи была skutечна 541. Веселе ваше было зуполно 224. Я тежъ смѣлый буду 394.

Приштѣ мое будетъ вамъ пожиточно 293. Кротостъ ваша нехай будетъ явна 460. Будутъ попы Бога 644. Не будетъ чужоложница 259. Ми ся таа реч не слушна видить 140. Исус, который словетъ справедливый 476.

Звичайно, в мовѣ автора борються обидвлѣ ці форми, що часом бачимо навіть в однім реченні, напр.: Небо *ест* столецъ мой, а земля *ест* подножкомъ ногъ моихъ 37. Буду ему Богъ, а он ми *будет* сыномъ 657. Вже не *ест* слуга, але сыномъ 415. Нехай *будет* проклятъ 404 і поруч: Нехай *будет* проклятымъ 404. Назову люд, который мой не был, люди мои, и тую, которая умилована не была, умиловою 271. Цікаво, що наш перекладчик не завсѣди наслідував спосіб той, який бачив в своїм польськѣм оригіналі, напр.: *Wył Rzymianinem* — Был римлянинъ 124. *Wywamy sprawne- ni* — бываемъ справованы 3. *Wędziecie mi świadki* — будете ми свѣтками 2 і т. п. А часом він зміняє й саму конструкцію: *Wy będziecie pokrzyżeni* — вы маєте креститися 2.

В церковно-слов'янськѣм тексті перекладчик бачив скрізь форму називного, а перекладав часто орудним: *Сѣн сѣтъ сѣноке* — ты *суть* сѣньми 411. *Ісѣдѣи сѣи* — будучи жидомъ 409. *Хрѣтѣвъ рабѣз не бѣхъ бѣлѣз* — не бѣхъ слугою Христовымъ 404. *Ізлѣхъ рекнѣтель сѣи* — былъ есми болшимъ милосникомъ 405. *Бѣхъ не знѣемъ* — былъ есми не знаемымъ 406. *Бѣлнѣз сѣи* — будучи грекомъ 407 і т. п.

По *бути* звичайно ставиться лише орудний відмінок (ablativus cum infinitivo): *Бути* вожемъ 339. *Маєт* *бути* учасникомъ 327. Якимъ способомъ маємъ *бути* вчасниками 207. *Хочутъ* *бути* богатыми 517. *Потреба єст* намъ *быт* поддаными 284 і т. п. Про називний відмінокъ в цих формахъ див. ст. 401.

Таку саму форму виразу знаходимо і в польськѣй мовѣ: *Оказуєт* его *бути* негоднымъ, абы *мѣль* *бути* учасникомъ ласки 41 — *Okazuje go być niegodnym, aby miał być uczestnikiem łaski*. Навпаки, в мовѣ церковно-слов'янськѣй в цих випадкахъ постійно маємо по *бѣти* відмінокъ давальний, цеб-то т. зв. *dativus cum infinitivo*, напр.: *Слуга панский не маєт* ся сварити,

але укладним быти 527— *тихъ быти*—układnym być. Цю церковно-слов'янську форму наш перекладчик, звичайно, може передавати й іншими способами, напр.: *іако ѿ Варнакъ пристати лицемъ рствъ ѿхъ*—также и Варнава былъ уведен в облудност 408.

Докладно окреслити, коли саме перекладчик КА вживає називного предикативного, а коли орудного, нема змоги, — обидві форми були йому рідними й близькими¹.

§ 208. *Дієприкметниковий присудок в безпідметових реченнях.* Українська мова (як і мова польська) надзвичайно кохається в таких безпідметових реченнях, що в них присудком вжито страдального (пасивного) дієприкметника середнього роду. Форма ця йде з глибокої давнини, певне ще з праслов'янської доби; пор. Зограф. Єв. Мт. XIII¹¹: *Вамъ дано естъ разумѣти, онѣмъ же не дано естъ.* В українських грамотах XIV—XVI в.в. таких форм дуже багато.

Найчастіше в КА вживається дієприкметника часу минулого на *-но*, а помічне дієслово *єсть* опускається, напр.: Взывано имена моего 81. Мя на смерть выдано 454. Коли его потом выкинено 33. Коли ковчег готовано 188. Давано на один день 611. Того ж часу двери замкнено 118. Слово божее не звязано 525. Яко у псалмѣ написано 546. Суды отпраовано 139. Рук не складано 516. Стережено у ворот 48. Тое все стягнуено до неба 59. В него увѣрено 628. Абыих карано (*żeby ie stracono*) 121. Так само: Состена бито 96. Начине взято на небо 53².

¹ Про цю конструкцію див. *Ол. Курило*: Уваги до сучасної української літературної мови, Київ, 1925 р. 3 вид. ст. 77-88. *Сергій Смеречинський*: Куди йде українська мова? (До питанн про предикативний номинатив та предикат. інструменталь в українській мові), „Заліски“. Київ, 1928 р. кн. XIX ст. 187-203, тут і література. *Zenon Klemensiewicz*: *Orzecznik przy formach osobowych słowa być*, „Prace Filologiczne“ 1927 р. т. XI ст. 123-181, добра праця.

² Про ці форми див. *С. Дложевський*: Де-що про природу речень типу „козаченька вбито“ української літературної мови, „Сборник статей в честь ак. А. И. Соболевского“, Ленинград, 1928 р., ст. 285-288.

Предмет, що заступає тут підмета, стоїть в давальнім відмінкові: Ознаймено ми о зраде 130. Ми поведано от домовников 300. Уверено сведецтву нашему 496. Не боронено приятелем 134. Умерлым проповедано Євангелию 189. Им далей не мовено 584. Прямий предмет при такій формі часто зазначається дієменником: Мовити не допущено 349. Не боронено приятелем єго служити єму 134. Павлу допущено мешкати самому 155. И дано єму горяче тратити люде огнем 640.

Не рідко дієслово *єсть* не пропускається: Дано *єст* валчити светыми 632. Поймано *єст* звера 653. Вам *єст* подано через аньгела толмача 37. То *єст* болваном оєеровано 333. Пана *єсть* так названо 37.

Допомічним дієсловом в таких безпідметових реченнях часто буває й *было*: Так было постановено от Бога 276. Огнем досвѣтчено было 178. Которым первой оповѣдено было, не вошли 553. З дякованєм приймовано было 511. Им было заказано, абы не учили 22—Im było zakazano aby nie uczyli. Абы ми было дано слово („дано“ перше пропущено, пізніше додано) 445. Абы право закона было выполнено 263. Иж бы было оповедано имя мое по всей землѣ 270.

Нарешті, допомічне дієслово може бути в часі будучім, напр.: Таким квалтом вкинено будет 649. Вам дано будет вход до вѣчного королевства 196. Будет єму отдано 280. Будет сѣмя твоє зневолено и будет стиснено 31. Будет тобѣ племя названо 269.578. Як же будет познано писканє або гудбу их 345. Ничого не маєт быти откинено 511.

Сучасна літературна українська мова звичайно оминає ці звороти з *було*, *буде* при пасивних дієприслівниках¹, але не завше слушно; наш перекладчик, як бачимо, вживає таких форм зовсім вільно і не все з польського впливу. Правда, як ми бачили в § 135,

---

¹ Див. О. Курило: Уваги до сучасної української літературної мови, вид. 3, 1925 р. ст. 42. Проф. П. Клепацький в своїх „Увагах до „Уваг“ Олени Курилової“ („Записки Полтавського ІНО“ 1925 р. кн. II) подає багато прикладів з народньої поезії про вживання *було* чи *буде* при пасивному дієприкметнику.

в КА в середнім роді закінчення *-e* рідке, панує *o*, а тому в реченнях: Абы ми было дано слово 445 форму «дано» можна приймати й за «дане». Пор. ще § 210.

§ 209. Присудком в безпідметових реченнях може бути й дієприкметник середнього роду на *-lo*, напр.: Ничого нечистого ув уста мои не входило 53. Полегчало кораблю 151. Проминуло много лѣт 133. Виделося Иоану 595. Зродилося потомков такаа великост 577. Так ся им подобало 292. Што ся пригодило (co się przydalo) 13.

§ 210. *Дієприкметниковий присудок в підметових реченнях.* Коли в особовім реченні присудком вжито дієприкметника страдального стану, то його в українській мові вживається якo прикметника і ставиться в називнім (а не оруднім) відмінковій однини чи множини відповідного до підмету роду. Те саме маємо і в КА, напр.: Коли были отпушоны, пришли до своих 19. Мусит быти розвязан 654. Справовань духом можности его 256. Євангелія мѣла быти оповедана 498. Онои години отпушоны сун 648. Побиты сун 650.

Але такої форми вислову жива українська мова не любить, — подібні речення вона вживає звичайно безпідметово; так само і в мові польській: для речення з КА: Коли были отпушоны 19 в польськiм оригіналі маємо: Gdy ie puszczone.

В КА цікаві ті випадки, коли підметом служить йменник середнього роду: через ідентичність форм N і A в середнім роді часто не можна сказати рішуче, яку форму маємо, — підметову чи безпідметову. Приклади: Если бы ся и быдля доткнуло горы, то и будет укаменовано 585. Нехай добро ваше не будет погужено (благое да не хулигьса, niech osławione nie będzie) 288. Ани ест жадное имя под небом, которое бы было подано людем 18. Имя меновано бываєть (imię mianowane bywa) 428. Мѣсто оноє великое, которое было приоболочено тонким мном и шарлатом и шолком чирвоным и было узолочено золотом и каменем дорогим и перлами 648. Небо замкнено было, а скоро было отворено, тогда ся скрыня перемиря оказала 627. Право закона было выполнено 263. Сер-

це его было напоено непобожностью 41. Которым слово звѣрено 640. Абы ми было (це слово надписано зверху) дано слово (да́ дѣтъся ми сло́во, aby mi była dana mowa) 445. За апостолов было оповедано слово божеє 623. Слово божеє было хвалено 500. То было ознаймено 179. Збавеньє через самого Пана оповедано было 547. Дармо збавеньє бываєт давано 362. Было зобрає замѣшано 106. Абы не было посоромочно (postromoczno) послугованє наше 376. Было тое розказанє толко до часу поставлено 81. Што о нем написано было 71. Што ему было речено, так будет 250. Што было увелбено, не с тои стороны было увелбено 369. Ничого не опустил, што бы ему поддано не было 548.

У вище поданих прикладах, як показує польський оригінал, дієприкметники укаменовано, погужено і т. п. можуть визначати й сучасні укаменоване, погужене і т. п., а тоді самий вислів буде підметовий, а не безпідметовий.

§ 211. *Орудний відмінок в безпідметових реченнях.* Вдавнину було багато так званих страдальних (пасивних) форм, але всі вони були більше літературними, від грецької мови перейнятими, мова ж жива українська звичайно знала й знає їх в дуже обмеженій кількості. Коли присудка безпідметового речення висловлено середнім родом дієприкметника, то в українській мові такі форми звичайно вживаються неособово,—цеб-то в них нема предмету в оруднім відмінкові: Хлопця безсердечно побито, Дерево зламано. Коли предмет в подібних виразах нежива річ, то мова українська вживає його вільно, напр.: Ниво, *лихом* збита, Старицький. Коли ж предмет жива істота, то українська мова тепер такого предмету частіше оминає. Але давня мова, що знала багато різних страдальних форм, вільно вживала й тут орудного відмінку від істот живих, напр.: Остромирова Єванг. 1056 р. Мт. 2^о: тако писано *єсть пѣкъмь*. Тепер в літературній українській мові цю архаїстичну конструкцію звичайно оминають і орудного відмінка від істот живих в такім випадкові не ставлять.

В КА багато подібних форм. Предмет в оруднім відмінкові нежива річ: Маєм мешканє, не руками уроблено 373. О церквах, руками будованых 37. Руками учинены 105. Чарами твоими были вси народы зведены 650. Обьчим народом осажено землицу 87. Побиты были мечем 653. Были пожати серпом 636. Орудний жива істота: ку чтѣ Богом справовано 329. Быль звань Павлом 230. Духом бываєте вожени 420. Духом рязжени 219. Листом, написаным не чернилом, але духом 368.

Давня мова дуже любила в цих випадках вживати *отъ* з родовим відмінком, напр.: Остром. Єв. 1056 р. Мт. 2¹⁶: *Иродъ поржганъ бзистъ отъ влзхвъ* (від волхвів), *Ἡρώδης ἐνεπαίχθη ὑπὸ τῶν μάγων*. Ця конструкція, дуже часта в Євангелії взагалі, часто стрічається і в давніх пам'ятках живої української мови. В теперішній час така конструкція не рідка і в живій українській мові, особливо в архаїчній (казках, піснях і др.).

Ця конструкція з *от* дуже часта в КА, особливо в тих випадках, коли орудний відмінок єсть жива особа, напр.: Выбавен от агг(е)ла 62. Все *єст* створено от Бога 511. Посланъ от Бога 43. Штож єму отказано от Бога 276. Ми поведано от домовников 300. Был есми захвачон от духа 594. Зрушено забуренє от жидов 74. Церков утиснена от Ирода 62. Похвален *єст* от людей 288. Были от пана обманены 552. От пана будем научены 594. Принят от многих и потѣшен от пана 96. Осѣлост, от пана даную 552. Умиловани от пана 499. Были навернены от Павла до пана 390. Кров была вношена от попа 588. Каменю, хороше вырытому от ремесника 95. От суди мѣль быти выданъ 137. От тѣла былъ тлумень 313. Євангелия, проповеданая от мене 404. Каждый дом *бываєт* збудован от кого 590. Хто от кого звитежон, тому и зневолень 202. *Єст* навчен от него 324. Забит от них 30. Каждый *бываєт* кушон ст своєи власной пожадливости 161. Забит *єст* от вас 598. Не буд звѣтежон от злого, але звѣтеж добрым злоє 283. Рідко в цій формі предмет може бути й не живою особою: Бываєте караны от закона 164. Обран *єст* от зборов за товариша 384.

Таку саму форму з од постійно маємо і в Біблії 1563 р.¹, але *Ѡ* в церковно-слов'янським тексті в цих випадках буває не завше, напр.: Познан *єст* Иосиѡъ от брати своѡи 32 — Poznan iest Iozef od braciey swey — **Познанъ бысть ѡсиѡфъ братѡи своѡи**. Ирод, будучи сточоный от червей, здох 66 — Herod, będąc stoczony od robactwa, zdechl — **Иродъ, бывъ червми ѡздохъ, ѡздохъ 66**. Радний есте познани от него 415 — Radszey iesteście uznani od Boga — **Паче познани быше Ѡ Бога**. Бывает от всех штроѡван 347 — Bywa od wszystkich strofowan — **Ѡбличается всѣми**. Дар, мнѣ от Бога даный 13 — Dar, mi od Boga dany. Был вижон от петисот брати зараз 350 — Widzian iest więcej niż od pięćset braciey zaraz — **Ивѡи болѣ патѡи ѡтъ братѡимъ ѡдиною**.

Що ці форми з *от* почувалися проте мало живими, вказує те, що речення: Послани от д(у)ха св(е)того 67 друга рука виправила на: Послани д(у)хом св(е)тым.

§ 212. В таких самих випадках замість *от* частенько маємо *через*, напр.: Был зведень через невѣсту 507. Через кого *єст* позван 235. Волею божею бывает торгана через Євангелию 288. Через уста Давыдовы 3 — **ѡустѡи Давыдовыми**. Через вѣру 409.414 — **вѣрою**. Через д(у)ха св(е)того 1 — **дѡхомъ ѡтѡимъ**. Таку саму конструкцію з *przez* дає дуже часто польська Біблія 1563 р.; в церковно-слов'янським тексті цієї конструкції нема: Речено через пр(о)р(о)ка 7 — Powiedziano przez proroka. (Мудрость) была дана через Духа Светого 29 — przez Ducha Ś. Написан (лист) через Єпафродита 462 — Napisan przez Epafrodytha. (Самария) была зведена через Симона чорнокнижника 39 — Samaryya była zwiedziona przez Symona czarnoksiężnika. Абы ся через мене певне оказало проповѡдане 531 — Aby się przez mię pewne okazało przepowiadanie — **Да мною проповѡданіє ѡзвѣстно бѡдеть**. Але перекладчик відчував, що це штучні форми, в живій україн-

---

¹ В конструкції з од А. Круґнські хоче бачити латинський вплив, див. „Zbornik u slavu V. Jagića“, 1908 р. ст. 367, що сумнівне.

ській мові невідомі, а тому часто оминав це польське przez, напр.: przez imię—именем 20, przez ręce—руками 23, przez ręce Pawłowe — руками Павловими 102—**рѣкама павловыма** і т. п.

§ 213. *Подвійне заперечення.* Мови класичні, грецька та латинська, в перечних реченнях мають тільки одне заперечення; за мовами класичними так само вживає тільки одного перечення й мова давньо-слов'янська, напр.: Єв. Лк. 15²⁹: οὐδέποτε ἐντολήν σου παρέλαθον, numquam mandatum tuum praeterivi, Гал. Єв. 1144 р.: **ніколиже заповѣдї твоєѧ престѡупиуѧ**'.

Але живі слов'янські мови не знають такої конструкції і постійно вживають двох заперечень; це подвійне заперечення характеризує також і українську мову; так, наведене вгорі місце в Пересопн. Єванг. 1556 р. перекладено так: **ніколи єсми заповѣди твоєи не престѡупил.**

В КА звичайно маємо подвійне заперечення: Єго собѣ за низашто не мѣли 81. Жаден з нас сам собѣ не живе 287. Жаден єму не заборонял 158. Уже ніколи не повстали 277. Нічого иншого мыслити не будете 419—**Ничтѡже йно раздѣмѣти бѣдете.** Ани обрезає нічого не може 424 — **ни ѡкрѣзаніє чтѡ можетъ.** Змія єму нічого не зашкодила 153 і т. п. (див. приклади в Словнику під словами не, жаден, ніколи, нічого).

Але часом трапляється й відсутність другого заперечення: Ани их далєй найдєш 648 — Ani ich daley paudziesz. Ани один мог ся научити тоє пѣсни 634. Собѣ клятвою прирекли ани єсти, ани пити, ажбы єго замордовали 128. Ці й подібні приклади вживає наш перекладчик під польським впливом, де вони повстали під впливом мови латинської; не забуваймо тільки, що відсутність другого перечення могла повставати й під впливом мови церковно-слов'янської.

---

¹ Але в пам'ятках найдавніших маємо живе подвійне заперечення, напр. Зсграфська Єв.: **ніколиже заповѣди твоєи не престѡупиуѧ і мнѣ ніколи же не далѣ єси козлалѣте.** Те саме маємо в Євангеліях Савиній та Остромировій.

2. Речення зложене.

§ 214. Зв'язка в прикметникових реченнях. Частовживаною зв'язкою в прикметникових реченнях КА єсть *которий*, якої тут уживається зовсім вільно, напр.: С того собѣ учинил люд свой, который перед тым не был людом 250. Ознаймено ми о зраде, которую на него змыслили 130. Х(ристо)с тои ночи, которой был выдан, взял хлѣб 336. Взято єсть подобеньство од мамок, которыи про дѣтки крают покормы 525. Дам их двоим свѣтком, котсрыи пророковати будут 624. То єсть слово вѣры, которое проповѣдаєм 274. Всякий, который колвек взывает имя панское, будет збавен 274. Як же будет взывати имя того, в которого не увѣрили 274.

Частенько *которий* ужито зам. хто, што і др., напр.: Который маєт ухо, нехай слушаєт 599. Ты хто ж єсть, который другого судиш 171. Благословени, которыи слушають 593.

Крім цієї зв'язки, спотикається ще й давня *який*; пор. в Остромировій Євангелії 1056 р.: Да єждеть кола ткога, яка на нѣги, и на земли Мт. 6¹⁰. В КА: Жадное вина не зложили на него такой, якои ся надевал 138.

Народня жива мова зам. цього *которий* звичайно знає *що*; єсть воно і в КА, але рідко: Маєм чотырех мужев, што собѣ спошлюбили 117.

Займенник *которий*, коли стоїть в N¹, може бути замінений на *хто*, напр.: Писмо поведает каждый, хто в него вѣрит 274. Коли ж він з применником, то може бути замінений дієприслівником: Шол до Якова, где вси старшіи были 116. А коли *которий* стоїть в N або в A, то може бути замінений прикметником чи дієприкметником: Жаден не мог ся найти, годный отворити книги 608. Пришли, приведши ис собок Насона кипранина, давного ученика 116. О церквах, руками будованих 37. Коли познали ласку, мнѣ даную, дали мнѣ 408.

Українська літературна мова XVI-го віку дуже часто зачинає побічні прикметникові речення дієпри-

кметниками топерішнього часу на *-чий*, напр.: Через цѣлый ден стегал єсми руки мои до люду, спротивляючогося мнѣ 275. Сем аньгелов, маючих сем плягь 637. Не рідко в цих випадках замість дїеприкметників уживається дїеприслівника на *-чи*, напр.: Потом слышали голос великий з неба, мовечи до них 626. Слышал єсми второе звера, мовечи: ходи а огледай 610. И слышал єсми одно с чотырех зверат, мовечи, яко бы голос грому 610. Єсмо были тихи, якобы matka, огреваючи свои детки 484.

§ 215. *Місце зв'язки який, котрий при речівнику.* В давній українській мові була звичка вживати в прикметникових реченнях не сам займенник *который*, а з повторенням по ньому того речівника, якого він заступає. Цю звичку знаходимо як в пам'ятниках літературних, так і в пам'ятках живої мови, напр.: Продали єсмо комору, которая комора перерублена, Київ. запис 1500 р. Брал у мене зь уряду возного, который возный, тамъ бывши, созналь, Книга Луцька 1568 р. Наехавши на дорози, которая дорога идетъ, Книга Житомир. 1586 р.

Те саме рідко маємо і в КА, напр.: С поколенья Иудова пошол Пан наш, с которого поколенья ничего о поповстве не мовил Моисей, Жид. 7¹⁴ ст. 561; ту саму конструкцію маємо і в польськїм текстї: *ktorego pokolenia*, а до певної міри і в церковно-слов'янськїм: *ω нѣмже колѣнѣ*. Це повторення рано стало зайвим, але займенники *котрий, який* зберегли давню свою позицію в реченні ще й досі, а саме: коли займенників цих ужито в родовім відмінкові однини чи множини як додатка до йменника, то вони обов'язково займають місце перед йменником. Ось приклади з КА: Был нѣякий закон, через которого проступки сталися винни 256 — *przez ktorego przestępstwo*. Х(ристо)с, перед которого приштѣм 426, Невѣста, под которое ногами был мѣсец 628. О безрозумныи галати, перед которых очима Христос перед тым был написан 410.

§ 216. *Місце підмета в часових та причинових реченнях.* В так званих скорочених підрядно - зложених реченнях часових та причинових класичні мови,

грецька та латинська, знають звичайно таку конструкцію, що підмет стоїть не в головнім реченні, а в побічнім по дієприслівнику. Таку саму конструкцію має й церковно-слов'янська та давня українська літературна мова. Знає цю конструкцію й жива українська мова, а сучасна літературна вживає її досить часто.

В КА це часта й звичайна конструкція, напр.: Пришедши ротмистр, рек ему, Дії 22²⁷ ст. 124—Przy-szedszy Rotmistrz, rzekł mu. Боячися ротмистр, рoсказал порвати его (Дії 23¹⁰) 126—**Бо́ѡса тѣѡсащникъ**—Bojąc się Rotmistrz. Вышедши Петръ, шол за ним (Дії 12⁹) 63—Wyszedłszy Piotr, szedł za nim—**Иъзидъзъ вѣдъзъ ѣгѡ ѡдъши**. Призвавши Павел одного ис сотников, рек 128. Услышавши Яков о пшеницы во Єгипти, послал отцов наших первой 32. Прибѣгъши Филипп, услышал его 42. Вырвавшись змея от тепла, вкусила его за руку 153. Дивуючися вся земля, ишла за звератем 631. Узривши погани всячую гадину в руки его, мовили одны до других (Дії 28¹) 153. Пришедши от вас Тимоѡей до нас, ознаямил нам вѣру вашу (I Селун. 3⁶) 488—Tymoteusz od was przyszed-szy do nas—**Пришѣдшѣ Тимоѡѣю къ намъ ѡ вѣрѣ**. Виде-чи они смѣлост Петрову, дивовалися 18.

Але досить часто буває й звичайна конструкція, коли підмет стоїть в головнім реченні і перед дієприслівником: Иосифъ, выправивши послы, привел увес народ 32. Ревека, заступивши в бремя от одного ложа, мѣла два сыны зысака 269. Тыє слова Анания услышавши, пал и умер (Дії 5⁶) 22—Ty słowa słyszac Ananiasz spadszy umarł—**Слышакъ же 'Янаніѡа словеса ѣѡа, падъ ѡдъше**.

§ 217. Жива українська мова охотніще вживає *замірові побічні речення* в повній формі, скорочує ж їх не охоче. Те саме бачимо і в КА, напр.: Стережено, абы его забили 48. Напоминает, абы ся миловали 289. Служебныи радили, абы вязни позабивали 152. Заказали им, абы болшей не учили 19. Заказано им, абы болшей не поведали о тым имену 16. Бог обрал убогих того свѣта, абы ся стали богатыми у вѣре 164. Казал, абы его мучено 124.

Але бувають в КА, як і в живій українській мові, й форми беззлучникові, напр.: Чи не маєм моци сего чинити 326. Жаден не мѣль моци судити о горло рымлян 90. Не добро было плиты морем 147. Вам даст увойти покусы 331. Жебы ся мѣла дати ошукати 343. Казал стати возу 44.

Класичні мови любили форми беззлучникові, що бачимо і в мові церковно-слов'янській: *Запретіша ѿмъ не глаголати*, але в нас це перекладено по живому: Росказали им, абы не мовили 27. Ще приклади: *Лѣюще оубѣти ѿ на пѣти* Дії 25³ — учинивши на него засадку на дорози, жебы его забили 136 — *uczyniwszy nań zasadkę na drodze, żeby go zabito*. *Взыдохъ во ѿр҃усалимъ согладати петра* — Вернувся есми до Єрусалиму, абых наведил Петра 405. *И҃удиши і҃удейски жителствокати* — Примушаєш, жебы по жидовский жили 409. *Ищуще ѡправдѣтиса* — Ищучи, абы есмо были усправедливени 409. *Кто̀ вѣ прелетѣлъ єсть не покорѣтиса истинѣ* — Хто вас подмануль, ижбы есте правды не были послушни 410. *Хотѣтъ вѣмъ ѡбрѣзовѣтиса* — Хотуєт, абы ся есте обрезаєвали 423. *Мнѣ же да не вѣдетъ хвалѣтиса* — Не дай же того, Б(с)же, абых ся хвалил 423. *Учинѣша взыти* — Постановили, абы шол 79.

Замилування української мови до злучникових форм знати в КА ще з такого прикладу. В Дії 12⁴ на ст. 63 було: Подавши его двадцети жолнером стеречи — *Предѣвъ четыремъ четверицамъ конновъ стрещи єго̀*, але це перероблено на: абы его стерегли, згідно з польським оригіналом: *aby go strzegli*.

Як бачимо, у всіх цих формах по злучниках *абы*, *жебы* ніколи діємника не ставиться, скрізь тільки дієприкметник на *-л*, як то звичайне в західно-українських говорах (пор. § 183 про умовний спосіб).

§ 218. В церковно-слов'янській мові дуже поширена особлива синтактична форма, що зветься *dativus absolutus*, якій відповідає в грецькій мові *genetivus*, а в латинській *ablativus absolutus*. Звичайно, свого часу це була жива ознака старо-слов'янської мови, на що вказує не тільки те, що форма ця така часта в старій мові, але й те, що вона відмінна від теї ж форми грецької та латинської. Саме поле вжи-

вання її в старо-слов'янській мові ширше, як в мовах класичних¹.

Цікаво підкреслити, що рідкі випадки вживання цієї форми знаходимо і в КА, напр.: Идучи им в дорогу, пришли до нѣкаторои воды 43 (Дії 8⁸⁶) — Gdy dalej iechali w drodze, przyszli do niektorey wody—**ИДАХУ ПУТЕМЪ, ПРИДОША НА НѢКЮЮ ВОДУ**. Будучи ему в дорози и коли приходил близко Дамаску, тогда осветила его свѣтлост з неба 45 (Дії 9³)—Gdy był w drodze—**ВНЕГДА ЖЕ ИТИ, БЫСТЬ ЕМУ ПРИБЛИЖАТИСЯ КЪ ДАМАСКУ**. В которой справе едучи ми до Дамаску, видел есми свѣтлост 142 (Дії 26²) — W ktorey sprawie iadac tez y do Damasku, widzialem swiatlosc z nieba—**ИДЫЙ КЪ ДАМАСКЪ, ВИДѢХЪ СЪ НЕБЕСЕ СВѢТЪ**. Як бачимо, в мові польській та церковно-слов'янській в цих випадках нема форми *dativus absolutus*, її вжив наш перекладчик зовсім самостійно, до того ще змінивши діеприкетник на діеприслівник, чим витворив оригінальну українську форму².

Що подібні форми *dativ. absol.* були формами живими, вказує на те факт досить частого вживання цих форм в живій українській актовій мові XVI-го віку, а ще більше—в живій сучасній мові, напр. в піснях: Як тій зозулі в саду куючи, так вашій сестриці там горюючи, або: Горе мені на чужині без батенька живши³.

Але в більшості випадків церковно-слов'янський *dativus absolutus* передається в КА повним реченням, напр.: Приїмете силу, нашідшъ сватомъ духомъ на вы—**Приїмете силу д(у)ха св(е)того, коли прийде на**

¹ *И. Вьлоруссовъ*: Дательный самостоятельный падежь въ памятникахъ церковно-славянской и древне-русскай письменности. „Русск. Фил. Вѣстн.“ 1899 г. т. 41 ст. 71-146.

² Такі самі форми відомі і в т. зв. Житомирській Євангелії (список з Євангелії Пересопницької) 1571 р., напр.: Введши емоу в лоду Мт. 27, Выходячи емоу Мр. 45. Див. *Іван Огієнко*: Українська Житомирська Євангелія 1571 р., Тарнів, 1922 р. ст. 45.

³ *Чубинський П.*: Труды, т. V ст. 751 і 1041. *П. Житецький*: О переводах евангелія на малорусскій языкъ, „Извѣстія“ 1905 р. т. X кн. 4 ст. 9-10.

вас 2. Бѣкшѣ же гл҃аѣ сѣмѣ, сн҃деса народѣ — Коли ся тогда тая вѣст щела, збежалося мнозство людей б. Пришедшей же кѣрѣ — Коли пришла вѣра 414. Бѣкшей же распри, оучиниша кзѣти — И счелася великая незгода и посварок и постановили, абы шол, Ді 15² ст. 79.

§ 219. В класичних давніх мовах, грецькій та латинській, дуже поширена була особлива форма скорочення зложених речень, т. зв. знахідний з дієменником чи *accusativus cum infinitivo*, коли (по дієсловах *sentendi et declarandi*) підмет ставиться в знахіднім відмінкові, а присудок в дієменнику. Форма ця часто знаходиться в пам'ятках старо-слов'янських, куди її занесено головно з грецьких оригіналів. Поскільки ця форма була живою вдавнину серед слов'янських народів, трудно про це говорити; але вже саме часте вживання її в пам'ятках говорить про неї, як про форму не зовсім чужу слов'янським мовам. А те, що форма ця ще й сьогодні в певних залишках відома в багатьох слов'янських мовах, свідчить про те, що форму цю добре знала мова праслов'янська.

В українських пам'ятках XIV—XVII віків форму *acc. cum inf.* знаходимо досить частенько; знають цей зворот усі наші переклади св. Письма XVI в.; те саме маємо і в мові польській¹. Взагалі, в старих літературних слов'янських мовах, напр. в чеській, польській, українській, білоруській та російській, форма причинового з дієменником трималася аж до XIX-го віку². В людовій польській мові форма ця трапляється

¹ Про цю форму в польській мові появилася праця: St. K o r a c z e k: *Zwrot „accusativus cum infinitivo“ w języku polskim*, „Prace Filol.“ 1928 р. т. XIII ст. 424-496. Автортвердить, що частий в польських пам'ятках XV—XVII вв. зворот цей повставав під латинським впливом, а відомий в людовій мові (головно в західних говірках) повстає під німецьким впливом. Безумовно, автор перебільшує силу чужих впливів, що виразно доводить сам матеріал, який він зібрав; для поширення *A. c. inf.* безумовно мусів бути і свій підготовлений ґрунт.

² Пор. в оді Державина „Богъ“ 1784 р.: Тебя душа моя быть чаеть.

ся ще й тепер, напр.: Słysalem zegary na mieście bić!; те саме і в мові білоруській².

В КА форму асс. (чи nomin. або ablat.) cum inf. знаходимо досить частенько, але постійно тоді, коли вона єсть і в польськiм оригіналi. Ось трохи прикладів: Поведали его быти Богом (Діі 28⁶) 154 — Powiedali go być Bogiem—Глагола́ху́ бога того́ бы́ти—ἐλεγον αὐτὸν εἶναι θεόν — Dicebant eum esse Deum. Кров перемиря покаляную быти розумил (Жид. 10²⁹) 574 — Krew przymierza pokalana być rozumiał — Кро́вь за-вѣтнѣю сквѣрнѣ козми́нѣх — αἷμα τῆς διαθήκης κοινὸν ἡγιασμένως Sanguinem testamenti pollutum duxerit. Каждый нехай розумієт другог(о) быти зацнѣйшим, нижли себе (Филипис. 2³) 452 — Każdy niech rozumie drugiego być zasnieyszym niżli sam — Дрѣгъ дрѣга чѣстїю бо́лша себѣ твора́ще. Оказуючи урад поповский и оѣры левитов быти тѣнем 563. Такъ о себѣ держат вси слуги антихрестовы, внимаючи небожата из бунтоваля их распорошоны быти не могут 646. Явне оказуючи через писма Исуса быт Христом 100. Поведаячи себе быти ким зацным 26. Не внимал себе быти равным Богу 452. Ким мя быти внимаєте (Діі 13²¹) 70 — Kim mie być mniemacie—Когò ма̀ непщѣете бы́ти. Чим мя быти видиш 397. Себе мнит быти пророкинею 600. Оказуєт жи́ды и поганы быти грѣшными с прироженя 244. Оказуєт справедливост быти з ласки 248. Терпливост Пана нашего розумѣте быти збавене 205. Увес живот свой внимаєт быти положонь 440. Твердит апостолство свое быти от Бога 406. Тя вижу быт в горкости (Діі 8²³) 41 — Cie widzę być w gorzkości—Въ жѣлчи ко горѣсти зрю тѣ о́ща. Розумѣйте себе быти умерлыми (Рим. 6¹¹) 256 — Rozumieycie się być umarłymi — Помышлѣйте себѣ мѣртвѣхъ бы́ти. Если хто себе розумѣєт быти чим (Галат. 6³) 422 — Iesli się kto zda być czym—И́ще ко ктò мніть себѣ бы́ти что́. Поведают быти апостолы 597 (Апок. 2²) — Się mienia być Apostoły—Глаголю́щья еа бы́ти апо́сто-

¹ J a n Ł o ś в „Gramatyka języka polskiego“ 1923р. ст.300.

² Е. О. Карскій: Бѣлоруссы, т. II ч. 3 ст. 133, 1912 р.

лы. Себе жида поведает быти 603 (Апок. 3⁹) — Się powiedaią być Żydmi — Глаголющыя ся быти ѿдѣи.

Як бачимо, форма accus. cum inf. часта в КА, де маємо її як в вигляді чистім, так і зміннім. Багато маємо прикладів, коли ролю знахідного відмінку (підмета) відіграє *ся*, а по *быти* вживається звичайно орудного відмінка, напр.: Видит *ся* быти проповедатчем обчих богов 94 (Дії 17¹⁷). Если хто собѣ видит *ся* быти мудрым 308. Если *ся* хто мѣет быти пр(о)-р(о)ком 349. Вызнаваючи *ся* быт гостми и приходнями на землѣ 577. Которыи *ся* повѣдают быти жидами (Апок. 2⁹) 598—Się powiedaią być Żydmi—Глаголющыя ся быти ѿдѣи. Если *ся* хто видит сварливым быти 336. Не видел *ся* собѣ быти омыленным 552. Оалшиве *ся* меним быти намѣстници 278¹. Если *ся* хто розумѣет быти набожным межи вами 162 (Яків 1²⁶)—ѿще кто мнитъся вѣренъ быти—Jesli kto się zda być pabożnym. Которыи *ся* внимают быти чим 407.

§ 220. Злучники в простих и зложених реченнях. Зазначу деякі злучники в КА. Приклади й цитацію див. ще в Словнику під цими словами.

А часом вживається в значінні *і, et*, як то деколи було і вдавнину: Явне *а* ясне 111. Встан *а* ходи 13. Встан *а* окрестися *а* омый грехи свои 123. Зацне *а* знамените справует 373. Часто в значінні *але*: Язык маленький *ест* члонок *а* велми *ся* хвалит 167. Мов *а* не молчи 98.

Абы: Прошу, *абы* есте тое чинили 589. Не потребуєте, *абы* вас хто учил 212. *Абы* вѣрили 50. *Абы* оповедали 1. Злучника *щоби* зовсім нема в КА.

Абихмо: Заказано, *абихмо* инших не судили 166.

Або: Дѣи *або* sprawy 1. Брат *або* сестра 165. *Або* не вѣдаете, *иж* закон пануєт 258.

Аж: Дошли *аж* до неба 646. Спущено *аж* до земли 52. Вышли *аж* до рынку 155. Мовил *аж* (*аж, даже*) до свитаня 109. Седи на правици, *аж* положу

¹ Подібну форму знайшов я і в сучасній літературній польській мові: Zdawał się ciągle modlić, див. Książę gór i przeraści Герези Ядвіги, Варшава, 1899 р. ст. 205. Dziewczyna ze swej strony zdawała się nie widzieć i nie słyszeć nic, див. Najota: Ostatnia butelka, т. I ст. 23

неприятели твои подножком ног твоих 546. Собъ под клятвою прирекли ани ести, ани пити, аж бы его замордовали 128.

Але: Много есми мѣл писати до тебе, але не хочу 226. Не только собъ, але и братьи 221. Але то не к рѣчи 30.

Ани: Не жедал золота ани серебра ани шат 112. Не ель ани пил 46. Собъ под клятвою прирекли ани ести, ани пити 128.

Ач (аще, хота): Ач болшей вас милую, меншей маю милости от вас 399. Не был есми подлейшій, ач есми ничого не ест 398.

Ачей: Просили Б(о)га, ачей тобъ будет отпущена мысль с(е)рдца твоего 41.

Бы — абы: Потѣште его, бы як болшим смутком не был пожран 366.

Бо ставиться в реченні на першім місці (в старо-слов'янській мові бо поспозиційне): Бо Димас мя отпустил (димасъ бо) 531. Ато не без присяги, бо они без присеги сталися попами 562. *Иъзъ бо* — бом я 409, *аще бо* — бо если 409. Але часом архаїчне вживання *бо* ще позостається: Силно бо жида перевѣтеживаль 100. Свѣтчу бо вам 416. Написано бо ест 411.

Будь-будь: Буд з народу, буд с поганов 639.

Видь: А ведеже будет збавена 508.

Если Бог з нами, хто ж против нас 266. Если што против него мают, нехай говорет 130. Если иншии тои моци уживають, чому не болшей мы 327.

Же по приголосній, а по голосній *ж* (§ 22): Не-хай же 308. Тым же 458. Чому ж 393. Для чого ж 333. Хвалѣте ж 317. Хто ж 305.

Же: Вызнавають, же Бога не знают 535. Так был хор, же был близко смерти 445. Чи не слышали, же на всю землю вышел голос их 275. Злучник *же* (з давнього *иже*) відомий в українських грамотах ще з XIV віку, а тепер вільно вживається в живій північно-й західно-українській мові. Часто вживається з *бы:* То поведаю вам, жебы вас ништо не зводил лагодными словы 468. Старалися, жебы есте были спокойни 490. Заказано ей, жебы не шкодила травъ 619.

Часом і польське *izbu* наш перекладчик передає через *жебы*.

Зас науку новую пищу вам 209.

Иж походить з давнього *иж* і відоме з пам'яток XIV віку; часте в живій північно- й західно-українській мові¹. Розум'ю, *иж* не *сут* равны утиски 265, *Значитяся*, *иж* то был 22. Св'ятчено, *иж* жив *єст* 560. Ям тогды плакал, *иж* жаден не мог ся найти 608.

При сполученні рівнорядних речень часто маємо в КА, як і в живій українській мові (пор., напр., думи) злучник *i*, напр.: И зрушилося все м'єсто, и зб'глося много людей и, поймавши Павла, выволокли вон с церкви, и того ж часу двери замкнено 118. Часто буває тут замість *i* злучник *a*², напр.: И видел есми аньгела моцного, ступуючого з неба, оболочком оболоченого, а туча была на голов'є его, а обличе его было яко солныце, а ноги его яко столпы огнистыи 622 Апок. 10¹. Приб'г'вши Филип услышал его, а он чтем Исаию про(о)ка 42 — Przybieżawszy Filip, usłyszał go czytającego proroka Hezaiasza Дії 8³⁰.

Коли тоє чиню, чоґо не хочу 261. *Коли* ж ся пан Бог не кохаєт в телесной хвал'є 36. *Коли* были отпущоны, пришли до своих 19. Писали есмо, коли есмо постановили 117.

Ли: С палицею ли маю прийти до вас, чи з милостю 312.

Невже ум'єет 323.

Ни: Ни от кого 2, за ни што 302.310, в ни во што 27, з ни чоґо 250, див. § 227.

Ниж: Болшей нам потреба слухати Б(о)га, ниж людей 26. Л'єпшей *єст* давати, нижли брати 112.

Однак то маєт 597. *Хот* *сут* недостатки, однак у них грех не пануєт 214.

---

¹ А через це *же*, *иж*, *жеби* і подібні слова категорично звати полонізмами (як це робить, напр., З. Веселовська в кн. „Записках“ кн. XIII ст. 330) нема підстав. В північно-українських говорах ще я сьогодні скрізь вільно й часто вживається цих *же*, *жеби*, *иж*.

² Злучник *a* зам. *i* частий і в грамотах; див. грамоту № 2 в 1349 р. в „Українські грамоти“ В. Розова, 1928 р. ст. 3-4 і др.

Одно: Муж не маєт тѣла своего в моци, одно (=тільки) жона 318¹.

Ото вода 43. Тою ото послугою 513. Ото тут 340. А ото муж мурин приехал 42. Для чого ся маєм ото сварити 316. Другіи мовили: нехай тебе ото другий раз будем слухати 96. Часто маємо *а ото*, як і в живій українській мові: И видел есми, а ото mezi столцем и четверга зверат... 608. И увидель есми, а ото кон бѣлый 610.

Пак: А я пак Христов 300. Слышали пак (жє, tedy) апостолове 58. Што ж пак 245.

Притом што ся тычет тых речей 317.

Скоро (skogo, небо) было отворено, тогда ся скриня перемиря оказала 627.

Так жидове, яко и погани 277. Так голосом, яко писмом 613. Были так пышны, якобы не было в них што ганити 313. Будучи огорнеными так великим оболочком свѣтков 581. Єсте учасниками утиску, так теж будете и вчасниками потѣхи 362.

Таки ж под час 621.

Теж и другие приходили 154. Ночи теж там не будет 661.

Тим: Сауль тым болшей ся змагал 47. Непогода тым болшая наставала 149.

Хоть, хотя: Хот на живот, хот на смерть 634. Хотя—однак 100.416. Хот однак 214. Хот—а ведже 200.371.

Через: Писал есми через Селуяна 193.

Чи ставиться на початку речення (*ли* на другім місці): Чи может вѣра збавити 165. Чи то для учиньков чи ли з вѣры 411. Сам ли о собѣ чи о ком иньшом 43. Хто ж нас розлучит от милости б(о)жей, чи беда, чи утискъ и чи гонене, чи голодъ 267.

Чим болшей нас стискаєт, тым болшей ся пожадливости наши стирают 259. Жебы чим наборзей были у него 93.

Чому я далее бываю осужон 245. Чому не болшей мы 327.

---

¹ Слово *одно* в значінні тільки широко відоме в живій північно-українській мові, напр. на Волинському Поліссі.

Што о тобѣ слышали с повести *и*иших, неправда *єст* 117. Держѣтеся того, што вам подано 334. Там тобѣ повѣдят, што казано чинити 122. Того не наследуйте, што *єст* злого, але што *єст* доброго 226.

Яко жидов, так и поганов 240. Яко в церкви, так и в домех 27. Бѣла, як снѣг 595. Обличе его было яко солныце 595. Напоминаю яко сыны свои милыи 311. Напоминай старыи невѣсты, яко матку 512. Мыслили, яко бы его забити 118.

§ 221. *Беззв'язкові побічні речення.* В побічних реченнях часових, причинових, умовних та припустових зв'язки може й не бути, але в такім випадкозі дієслово побічного речення ставиться в дієприслівниковій формі теперішнього чи минулого часу. Напр.: Сам *ходиш*, заховываючи закон 117. Раднѣй терпите глупых, будучи сами мудрыми 394. Звера, выходячи с пропасти, *поднесет* вальку противъ них 625. Для нас ся стал убогим, будучи богатым 383. Панною будучи, не *маєт* так много ерасунков около речей светских 323. *Што* они слышачи, хвалили Бога 116. Умерши грехови, *живут* справедливости 553. Набравши живности, *приехали* до Рыму 153. Наготовивши ся, *шли ємо* до Єрусалиму 116. Тых взявши, *очистся* з ними 117. Тогда Павел дня другого, взявши ис собою мужей, *очистився* з ними 117. Пришли нѣкоторые ученики, *приведши* ис собою Насона 116. Нѣкоторые жидове, увидивши Павла в церкви, *взрушили увес* люд 118.

8. Частини мови.

§ 222. Від глибокої давнини, ще з доісторичного часу українська мова кохається в *прикметниках приналежности*, які постійно вживає зам. родового відмінку речівників: Твори Шевченкові зам. Твори Шевченка. Церковно-слов'янська мова, як і мова давня вкраїнська, постійно вживала прикметника, де в грецькій мові був родовий приналежности, напр.: ἡ προφητεία Ἰσαίου, prophetia Isaiae—*Пророчество Ісаїно* Мт. 13¹⁴; εἰς τὴν οἰκίαν Πέτρον, in domum Petri—*єз домъ Пет-*

рокъ (а не Петра) Мт. 8¹⁴; Εὐλογία Κυρίου — Благословеніє Господне; τῶν Ἀγγέλων ὁ δῆμος — Ангельскій соборъ; ще приклади з Галицької Євангелії Матвія 1144 р.: стадо скинное 8³¹, ученици ишанови 9¹⁴, днь судный 10¹⁵, има пррче 10⁴¹ і т. п.

Те саме маємо і в КА,—тут прикметник приналежности дуже частий, напр.: Кров Авелева 585. Племя Авраамово 549. Слуги антихрестовы 646. Выхваляне Аполосово 96. Порадку Аронового 561. Жону баранкову 657. Очима баранковыми 593. Дом Давыдов 602. Учинки дияволы 214. Слепота Елимасова 66. Листу Иоановому 227. Брат Ияковов 229. Дорогою Каимовою 231. Хвала мужова 335. Хвалою мужовою 335. Дорога Павлова 145. Казанье Павлово 512. Рук Павловых 101. Голос Петров 64. Рѣч Петрова 1. Перше Петрово казане 5. Зацностю Петровою 409. Поповского ураду 126. Живот Саринь 251. Саулова попудливость 39. В головах смоковыхъ 630. Хитрост сотонину 88. Чуда Стевановы 28. Сторожово наверненье 85. Вѣру Тимоееву 521. Обличя ужоего 630. Дочка фараонова 33. Дѣвки Филиповы 113. Духа Христового 305. Закон учиньковый 247 і др.

В мові церковно-слов'янській майже постійно, а в мові польській часто цим формам відповідає також прикметник приналежности: Из рук Иродовыхъ 64 (Дії 12¹¹) — Изъ рѣки Иршдовы — Z rąk Herodowych. Руками Павловыми (Дії 19¹¹) 102 — Rękami pánłowymi — Przez ręce Pawłowe. Пояс Павлов (Дії 21¹¹) — Пóясъ пánлoкъ — Pas Pawłow. Кровю баранковою — Крoкiю згнчю 615. Шлюб Павлов 96 — Slub Pawłow. Ураду Павлового 102 — Urzędu Pawłowego. Везенье Павлово 115 — Więzienie Pawłowe. Але в мові польській частенько тут маємо речівника: Князи людскіи 17 — Książęta ludu, Королѣ земскіи 20 — Krolowie ziemie і т. п.

Рідкі випадки родового приналежности в церковно-слов'янській мові передаються в нас також прикметником, напр.: Утѣць славы — о(те)ць хвалебный 427. Соелазнъ крестѧ — згоршене хрестовое 420.

Двох прикметників приналежности поруч в КА звичайно не буває. Постійно: Имя Исусово 103, Кров

Исусову 572, Розмовы Исусовы 1, Слова Исусовы 112, але: Апостол Іс Христов 425, Проповеда^{на} Іс Хр(и)стового 297, От вѣры Іс Христовы 413, Через вѣру Іс Христову 409, Через науку Іс Христову 220, Вѣрою Іс Христовою 247, — як бачимо, з церковно-слов'янської традиції слово Ісус не змінюється. Ще приклади: Церков Бога живого 378. Але часом буває з'єднання речівника з прикметником приналежности, звичайне і в оригіналі польськ^{ім}, напр.: Слухали слова Пана Исусового (Дії 19¹⁰) 102—*Sluchali słowa Pana Jezusowego* — *слышати сло́во ѓда́ і́йс҃а*. Для имени Пана Исусового (Дії 21¹³) 115—*Dla imienia Pana Jezusowego* — *За і́м҃я ѓда́ і́йс҃а*. О змертзыхвъстаню... (викреслено) Исусовом 21. Петна Пана Іс(у)совы 424. Живот Пана Іс(у)сов 372.

§ 223. *Повна й скорочена форма прикметників.* Давня мова знала дві форми прикметників, — так звані речівникові чи нечленні або короткі і форми прикметникові, членні або зложені. Короткі форми: *новъ, синъ, славенъ* і т. п. відмінювались як речівник: *нока, новоу* і т. п., а зложені: *новий, синій* відмінювались по зложеній, прикметниковій відміні. З бігом часу українська мова зовсім загубила т. зв. речівникові чи короткі форми¹, — від них залишився лише називний відмінок однини муж. роду в досить великому числі, частий в українських думках та піснях.

Звичайно в КА називний відмінок однини прикметників мужеського роду має закінчення повне. Але часто буває й давня коротка форма. Ось приклади: *вѣрен* 364, *голоден* 52, *моцен* 112.434, *здоровъ* 17, *повинен* 237, *подобен* 162. *Хто ест* годен оттворити книги 607. *Годен* взяти хвалу 607. *Болшей хвалы был* годен 550. *К чому хто годен ест* 367. *Моцен* Бог учинити 387. *Здоров* вшол з мора 153. *Ест* того пилень 384. *Буд* пилен читаня 512. *Марко ми ест* пожиточен 531. *Я* вели рад 399. *Нехай* ся рад учити 161. *Гости* рад приймучий 508. *Мѣл* пѣш ити в до-
рогу 109.

¹ Шахматов відносить це зникнення на XIII-й вік, див. „Нариси з історії української мови“, Київ, 1924 р. ст. 62.

Прикметники N¹ жін. чи середнього роду звичайно вживаються в зложеній чи скороченій форми без якоїсь ржниць, що взагалі часте в північно-українських говорах, напр.: То *єст* реч вдячная 184. То почитвая реч *єст* и приемная 513. Прикрая валка з душею тѣлу 258. Приказане свято и справедливо и добро 260. Нехай жадна мова спросная з уст ваших не выходит 438. То *єст* реч добрая и приемна 506. Не всякое тѣло однакое 354. Все ми волно, але не все пожиточно 316.333. Свое власное тѣло 442. Послуговане м.є вдячно было 293. Раните млоє сумне-не 325. Напоминане наше не было зрадливо 484. Досконалоє 343—досконале 434, зуповное 278—зуполно 224, пожиточное 346.557—пожиточно 450, великаа 149—велика 393, зуполная 218—зуполна 207 і багато т. п. Звичайно, ці короткі форми—це не форми речівникові, а лише скорочені чи стягнені із зложених форм.

§ 224. При порівняннях двох предметів по вищій ступні прикметника в КА вживається *над*, *ниж* або *нижли*, напр.: Над вси люди естесмо беднѣйшии 352, Подлейший над иншии 406, Писма старого закону *суть* ширшіє, ніж нового 611, Дорожшее, *нижли* золото і т. п. (див. приклади в Словнику при словах *над*, *ниж*, *нижли*). Часом буває *от* (*од*): Подлейший *от* переднейших 398. Зацнейшим *стал от* агг(е)лов 545.

Крім цих звичайних способів порівняння єсть ще один, що зберігся з дуже давньої давнини,— це вживання родового відмінка по вищій ступні прикметника, напр.: Светлейшая солнѣца 142, Вышшей небес 563, Большой сорока лѣт 19, Старшіи королей земных 593, Первей мене увѣрили у Христа 294, Большой *всих* 350. Большой *чотырдесят* мужи (в польськїм: *więcej, niż*) 127. Большой *товаришов твоих* 546.

Утворення вищого ступня через додавання приставки *за-* до прикметників, що таке часте в західно-українських говорах, КА не знає, хіба крім слова *зацний*; невизначене: Напоминане наше *за* вдячне *принял* 384 (2 Кор. 8¹⁶)—*Молніє прїятъ*—*Ono* *napominanie za wdzięczne przyjął*. Нерідко таке *за-* маємо тут в прислівниках: *завсегда, заровно, запевне* (див. Словник).

При порівняннях часом уживається *далеко*, напр.: Далеко боліші 550 (див. приклади в Словнику).

Приставку *все-* при прикметниках маємо тільки в слові всемогучий (див. Словник).

§ 225. В живій українській мові *займенник свій* відноситься до всіх трох осіб однини й множини, напр.: Я читаю *свою* (а не *мою*) книжку. Ти любиш *свою* (а не *твою*) сестру. Він поважає *свого* (а не *його*) товариша. Ми читаємо *свої* (а не *наші*) книжки. Ви любите *своїх* (а не *ваших*) сестер. Вони поважають *своїх* (а не *їх, їхніх*) товаришів. Класичні мови звичайно вживали для кожної особи окремого займенника; за класичними мовами пішла й мова церковнослов'янська та давня наша літературна мова, і вони постійно вживають для першої особи *мой*, для 2 ос. *твой*, для 3 ої ос. *єго*, у множині: для 1-ої ос. *нашъ*, для 2-ої ос. *вашъ*, для 3 ої ос. *иъ*; лише для 3-ої особи однини та множини вживалося також *свой*. Ось приклади з Галицьк. Єванг. 1144 р.: *Възвращаюса къ храмъ мои* Мт. 12⁴⁴. *Ты же постага помажи главоу твоею и лице твое оумыи* Мт. 6¹⁷. *Тъгда правдъ нии прогкътатъса къ црѣви оца иъ* Мт. 13⁴³.

Але це була звичка більше літературна, набута під впливом мови грецької. В теперішній час усі живі слов'янські мови не знають такого способу, бо всі вживають займенника *свій* для всіх чисел. А з того, що *всі* слов'янські мови так роблять, треба думати, що це наша праслов'янська ознака (європейські мови зберегли тут форму мов класичних).

Перекладчик КА ще міцно тримається літературної традиції, і тому оминає займенника *свій*, напр.: Борзо зложу тѣло мое 197. Поганом службу мою выхваляю (Рим. 11¹³) 277 -- *слѹжеѸ мою проглавляю*. Споминаю тебе в молитвах моих 521. Окажи ми вѣру твою з учинковъ твоих, а я тобѣ покажу от дѣль моих вѣру мою (Як. 2¹⁸) 165. Помаж водкою очи твои, жебы ес видел 604. Для 3-ої особи звичайно буває займенник *свій*, напр.: (Христос) судити будет в королевстве своем 530. Отвержут уши свои от правды 530.

Але жива мова таки вривалася й до цих форм, напр.: Даси светому своєму 9, твоє́мѹ. Але ты окажи-ся досконалым ув ураде своем (II Тим. 4⁵) 530 — w ugrzędzie swoim—свѣжніє твоє. Омый грѣхѹ твоѹ Дії 22¹⁶ — Omiy grzechy twe - Омый грехи свои 123. Кнѣзю людѣй твоихъ Дії 23⁵ — Książęciu ludu twego — Князю людей своих 126. Возлюбѣши ближнаго твоѣго Гал. 5¹⁴ — Będziesz miłował bliźniego twoiego — Будеш миловати ближнего своего 420.

§ 226. Характерною ознакою української мови єсть часте вживання т. зв. *давального етичного собі*. Це саме маємо і в КА: Читай собѣ исторѣю 551. Маєм собѣ тѣшитися 663. С того собѣ учинил люд свой 250. Не мѣл єсми собѣ над то ничего важнейшого 303. Выберут собѣ учителя 530. Єго собѣ за ни за што не мѣли 81. Не видел ся собѣ быти омыленным 552. Перекладаючи собѣ то над уси достоєнства 235.

В польськїм оригіналі звичайно маємо це *собі*, хоч і не завше, але в текстї церковно слов'янськїм його нема. Напр.: Я то собѣ за наменшую рѣч маю (I Кор. 4³) 309—*и нѣ же не велико єсть*—Ja sobie... Нарек нас за сыны собѣ (Єфес. 1⁵) 425 — *Нарѣкз насъ ко оусыновленіє къ нѣго* - w sobie. Тое єсми собѣ почитал для Христа с шкодою (Филипис. 3⁷) 457—*Сїа вѣбнїхъ хрѣта рѣди тѣетѣ* — Tom rozumiał dla Krystusa być szkoda. Покладаю вси речи собѣ за шкоду (ib. 3⁹) 457 — *вѣбнїаю всѣ тѣетѣ быти*—Mam wszystkie rzeczy sobie za szkodę. Вси тыи речи маю собѣ за смете (ib. 3⁹) 457—*вѣбнїаю всѣ оумѣты быти*—Tu wszythki rzeczy mam sobie za śmieci. Не легце єсте собѣ поважили 416—*не оуничжієте*.

§ 227. *Замітки про окремі займенники*. Неозначенність займенника в українській мові визначається доданням до нього *-сь* (з *є*); те саме маємо в КА: штос (=щось), якийс (якийсь). Маєт ему штос повѣдити 128. Бог о нас штос лѣпшого прозрѣль 581. Якийсь чистець, а по нашому мытарства 307. Єсмо прибѣгли къ якомус малому выпови 148. На него жалуют о якийс гадки 130. Якийс гадки о своем набоженстве втачали на него 138. Але часом замість хтось, щось маємо ніхто, нішто: Нѣхто именем Агав

115. Умыслили нѣшто зложити для убогих 292. Ма-
ет нѣшто мовити с тобою 128.

Давній займенник *тот* 211.307.628 вживається в КА, як і в живій західно-українській мові, в двох формах,— повній і короткій, напр.: *тая, тое-то, тую* (див. Словник). Форми *те, тее* в КА нема.

В КА, як і в сучасній живій західно-українській мові, займенник *тот* визначає розуміння ближче, теперішнє, цеб то те саме, що й слово *сей*, напр.: Бог обрал убогих того (=агѡ, tego) свѣта 164. Умерлыи мусят перестати от справ того живота 256. Живут в тѣле на том свѣте 606. Сталися есмо яко смете сего свѣта 311. Мудрост свѣта сего глупством ест 308. Церковно-слов'янське *ѣй* в КА постійно перекладається через *тот*, див. Словник.

Слово *жаден* в розумінні ніхто дуже часте в КА, при чому частіша коротка форма *жаден*, рідша повна *жадный*, див. Словник.

Однаково часті форми *каждый* і *кождый*, див. Словник.

В займенниках *ніхто, ніщо* перечка ні відділюється, коли слова вжито з прийменником, так що прийменник стоїть по *ни*, напр.: ни во што, ни о што, ни за што, ни в чом, ни на чом, ни с чим, ни от кого, ни на кого, в ни во што, за ни за што і т. п., див. Словник під *ни*.

Як то звичайне в західно-українських говорах і тепер, для збільшення якості прикметника в КА вживається *так, як*, а не займенника *такий, який*, напр.: В так зацном своем поволянью 660. Хочу, абы есте вѣдали, як великий подвиг маю 467. Див. в Словнику під словом *як, так*.

Замість давнього *одинъ* в КА вживається *сам*, напр.: Павлу допущено мешкати самому 155. Сам той же дух свѣтчит 264. Я сам один (Одінъ, sam) осталь 276.

Яко додаток прислівниковий звичайно маємо в КА *их*, ніколи *їхній*: Слухают прозбы их 187. Духовных добр их погани уживали 292. Их проступка ест богатством свѣта 277.

В КА дуже часто замість *увесь* вживається *цілий*, як то й сьогодні звичайне в західно-українських говорах: Там были целый (=цілий) год 61. Целый ден 267. Але й *увесь* вживається вільно: Увес свѣг 105. 603. Жебы ся есмо учили по увес час 209. Див. в Словнику ці слова. Давнє *цѣлый* визначало: здоровый, незіпсутий і дуже рідко—увесь.

§ 228. Як то широко бачимо й тепер в живій північно- та західно-українській мові, в КА *займенник* *ѣ* *при дієсловах* ставиться зовсім вільно, — може бути не тільки по них, але й перед ними, цеб-то так само, як те бачимо по всіх давніх пам'ятках, з XI го віку починаючи¹. Переддієслівна позиція *ся* в КА надзвичайно часта; подам тут трохи прикладів.

1. Займенник *ѣ* безпосередньо перед дієсловом: Воли его хто ся спротивити может 270. Направа ся починает 15. Тая рада або тая справа в ни во што ся обернетъ 27. Што ся дотычет хвалы 369. Писмом ся боронит 30. Што еет доброго, того ся держите 494. Где ся подѣль 560. Для чого ся збунтовали 20. От фалшивых учителей ся выстерегали 223. Все ся потѣшили 348. Вы ся бавили злыми учинками 466. Абы ся справовали 633. Абы ся выполнили слова божи 645. В роскошах ся кохаючие 528 і т. п.

2. Дієслово від *ся* відділює одне слово: Милосердный ся потопеня бояти не будет 165. Мусите ся им поддавати 284. Коли ся певне довѣдаю, розсужу вас 134. Так ся реч мает 132. Што ся тут дѣет 475. Недосконалым ся способом учимо 343. Хвалѣте Бога нашего вси слуги его, которыи ся его боите 651. Абы ся дивным оказал 496. Коли ся Моисей народил, схован был 578. Ознаймил королеви о том, што ся Павла дотыкало 138. Абы ми ся так дѣяло 328. Не малый час ся того сподевали 154. Вели ми ся тыи помылили 627 і т. п.

3. Поміж *ся* і його дієсловом може бути дві чи три слові, а то й більше: Бог ся о вас пѣклуем 193.

---

¹ Добзчати в препозитивній формі *ся* якийсь помонізм (як то робить З. Веселовська в квіт. „Записках“ кн. XIII ст. 333), нема підстав,—це й наша споконвічна форма.

Абы ся тобѣ щасливе водило 225. Так ли ся рѣч тая маєт 30. Жадною ся иною речью не забавляли 94. Ани ся на жадную реч оглядаєт 106. Абы ся им подпуг воли их дѣяти мѣло 148. Которыи ся на жаден добрый учинок не годят 535. Аж до Илирика, бо ся так в той сторонѣ край моря называєт 291. На тот час великии ся замешанья, розрухи и протувенства стали 627. Бо ся в таковых оеѣрах Бог кохаєт 588. Чого ся жадному челоуѣку чинити не годит 103.

Коли по дѣсловѣ стоять *же, ж, ми*, то *ся* може ставитися по них: мѣйжеся 130, не фрасуйжеся 320, рушжеся 604, не давайтежся 478, кваитежся 604, покайтежся и навернѣтежся 15, хвалити ми ся не пристоит 396, для того видело ми ся потребно 386 і т. п.; але: не мылѣтеся ж 315.

Дуже часто одна й та сама дѣсловна форма мае перед- або подѣсловну позицію *ся*: Дал ей час, абы ся покаяла от злостей своих, але не покаялася 600. Приблизжеся къ Богу, а он ся до вас приблизит 170. Бо ся светит... светится 319. Того не дотыкайся 470, Их ся не доткнул 579. Не запрѣлся еси вѣры моеи 598, Ни ся ест запрѣл имени моего 603. Не во всюм з вѣрою ся згожали 117, С тою рѣчю згожалися слова 81. Навернулися 611, Жебы ся навернули 143. Надеваюся, иж до конца порозумѣете 363, Але ся надеваю тебе борзо видити 227. Обачили ся ку учиненью воли его 527, Абы ся обачили 550.

Перекладчик КА так сильно звик ставити *ся* перед дѣсловом, що один раз помилково вжив його перед і по дѣсловѣ: И для того ся замыкаєтся (zamyka się) в писме 183.

Як бачимо, *ся* ніколи не починає речення, а тому *ся* ставитися по дѣсловѣ, коли він зачинає речення. Коли *не* зачинає речення, то так само по нім не може стояти *ся*, бо *не* мислитися злитим з своїм дѣсловом: Не годилося 390; по інших часточках *ся* може стояти й постпозиційно¹.

Чазом одне й те слово вживаєтсся з *ся* або без нього, див. в Словнику приклади на жаловати, наде-

¹ Приклади на це див. в Словнику під словом годитися.

ватися, стати і т. п. Інколи маємо *-ся* й тоді, коли в сучасній живій мові його нема: Отвѣлся з ним на сторону 128.

Не дивлячись на таку рухливість займенника *ся*, яка позосталася ще й досі в західно-українських говорах, в КА можна вже вказати й певне близьке зрощення цього *ся* з своїм дієсловом. Такі форми, як *встыдається* 313, *не годиться* 86, *дѣється* 632, *кохається* 575, *ображається* 288, *встыдаються* 548, *кохаються* 639.643 і т. п. ще мало про це свідчать, але часом маємо форми, в яких кінцеве *т* написано в рядок і по ній нема *ь*, напр.: *годиться* 124.364, *не годиться* 161, *завстыдиться* 182, *куситься* 630, *напется* 635, *оповедається* 236, *прилучиться* 279, *ропустется* 204, *боятся* 165, *навернутся* 634 і т. п.,—ці приклади вже красномовно свідчать про певне зрощення в вимові *ся* з дієсловом. Це зрощення допровадило в східно-українських говорах до процесу зміни *-ться* на *ця* (і до повстання займенника *цей, ця, це*)², але цього закінчення Рг 3' і Рг 3' *-ця* КА зовсім не знає, по-перше—з причини дотримання традиційного правопису і по-друге—з причини слабого зрощення *ся* з своїм дієсловом.

Ненаголошене *ся* по дієслові часом пишеться як *се* (див. вище ст. 250, там і приклади); *ся* в переддієслівній положенні ніколи на *се* не змінюється, а це знову вказує на те, що перекладчик КА прилучав *ся* до дієслова, мислячи їх за одну акцентову одиницю.

Зміни *ся* на *сь* при дієсловах, так частої в живій українській мові, КА не знає, як не знають того й інші українські пам'ятки XVI-го віку.

§ 229. Давня українська мова була багата на різні *форми дієприкметників*, але тепер від цих форм дійшли лише деякі й полишилися головно в мові літературній. КА знає всі ті форми, які панують в живій українській мові.

1. Дієприкметник часу теперішнього діяльного стану колись кінчився на *-ций*, але в теперішній час

---

² Див. докладніше про це в моїй праці: Чистота й правильність української мови, Львів, 1925 р. ст. 103-104,

українська мова вже не знає цієї форми, бо ще в давнину ці дієприкметники стали кінчитися на *-чий*. Ці форми на *-чий* давня літературна українська мова знала в великій числі і зовсім вільно їх вживала. Те саме бачимо і в КА,—тут дієприкметників на *-чий* надзвичайно багато і вживається їх зовсім вільно. Подаю трохи їх (N¹ звичайно має винесене над слово *и=й*): боронячий 619, високолетаючий 606, живучий 305, ся кохаючий 200, мовечий, оживляючий 355, проходячий 557, умираючий 377, хватаючий 606, чинячий 342 і т. п.; часом кінцеве *й* зникає: N¹ ищучи 508 і др.; живучая 639, палаючая 617, пробиваючее 595; G¹ бодучого 277, Стался єсми мѣдю брымачою 342, входячого 46, кличучого 415, летячого 618.634, маючого 613, мешкаючого 215, мовечого 30.650, належачого 525, Бога оживляючого 250, подтыкаючого 277, маючи тѣи прийдучого добра, приходячого 5, сидячого 655, складаючого 46, спротивляючогося 275, стоячого 18.133.622, кривду терпячого 33, триваючого 181, трываючого 588, Добро єст для надходячей потреби 321, Науки оживляючей 24, перевышаючей 369, Придучей хвалы 192; D¹ взываючому 251, Волови вымолочуячому збоже не завяжеш губы 515, живучому 607, Я прагнучому дам дармо жерела воды живое 657, Додаєт насѣнья сѣючому 387; A¹ выходячую 660, висячую 153, Маю непереставаючую болєст серцу моему 268, сходячую 52; Ab¹ живучею 355; I.¹ в тѣли живучим 305, в кусти огнем палаючим 34, ознаймил о прийдучой хвале 179; N³ має вкінці *и* не винесене: блудячіи 185, не держачіи змовы 239, живучіи 632, мешкаючіи 643.644, мовячіи 643 ненавидечіи 239, приходячіи 94, чешучие 530; G³L³A³ виходячих 641, вѣрачих 61, живучих 603, маючих 619, мовечих 346, Около речей к тому животови належачих 314, ожидаючих 628, Поючих пѣснь новую 634, приставаючих 72, п'ючих 536, сидячих 605, спячих 338, стоячих 25, умираючихъ 338; D³ вѣречим 249, живучим 633, идучим 513, мешкаючим 18.618, труючим 657; Ab³ Мѣли быти вщинаючими блуды 25, розсужаючими 163 і т. п. Багато з цих дієприкметників ужито вже як прикметника, бо вони не показують вже часового відтін-

ку і не зазначають чинности. В живій сучасній українській мові ці дієприкметники відомі лише як прикметники зо сталою прикметою.

Давні форми на *-цний* дуже рано зникли з української мови, полишивши тільки залишки, яких ми вживаємо тепер лише як прикметників. Те саме і в КА: тут нема форм на *-цний*, а одиничні приклади — це або прикметники, або позички з церковно-слов'янського, напр.: Звѣзды блудящїи 231, Мѣла духа вѣщого 87.

§ 230. Давнього дієприкметника часу минулого на *-ший*, *-кший* українська мова тепер вже зовсім не знає і звичайно оминає його зложеною формою. Але з бігом часу в українській мові дуже поширилася особлива форма на *-лий*, що цілком заступила колишні форми на *-ший*; ці форми на *-лий* як своїми функціями, так і значінням злилися з прикметниками і вже не визначають якоїсь дієслівної чинности. Творяться вони найчастіше від неперехідних дієслів, рідше (під польським впливом) від дієслів перехідних.

В КА форм на *-лий* дуже багато: напр.: *Заказуєт* тут вынеслого умыслу межи людми (оригінал: *zakazuje tu występku rospolitego*) 167. Не упередим заснулых 491. Затвердѣлый в предсявзятю своем 61. Будте вси згодливы 186. Серца невпаметалогс. Оковалую золотом 566 Вдова осиротѣлая 513. Мѣста пришлого ищем 588. Пришлои ласки Божеи 196. Пришлое ночи 127. Свѣтом пришьм называєт оный вѣк пришьмый 547.. Ся почали в пришьлом роздѣленью 474. Выбранье трывалое 196. Слово бываєт трывало 547. Речи нетрывалыи 628. Будте трывалыми 445. Видел єсми умерлыи 655. Умерлыи мусят перестати от справ того живота 250. Збудил от умерлых 17. Незгинулому 177, змертвѣлый живот 251, зрадливый 391, зрадливое 643, обмерзлым 657, обрыдлое 355, обрыдлую 621 і т. п. (див. ще приклади в Словнику під цими й подібними словами). Ці форми на *-лий* передають церковно-слов'янські на *-ший*, часом *-цний*, напр.: *пáдшій*—опалый 81, *гáдѣщаго*—пришлого 547 і т. п.

В КА діеприкетник на *-лий* може розпочинати й побічне речення, чого звичайно жива українська мова не знає; в КА подібні форми можна вважати за полонізми¹. Напр.: Не огледался на свое тѣло, вже змертвѣлоє 251 (Рим. 4¹⁹) — Nie oglądał się na swe ciało już zmartwiało. Обрезанцы, которыи з бедръ Аврамовых, уже змертвельх, пошли 250 — Obrzezańce, kthorzy z biodr Abrahama już zmartwiałego poszli. Моисей, вже дорослый, не хотѣл ся называти сыном дочки фараоновы 579. Але часом бачимо, що перекладчик КА розпочинає побічне речення формою на *-лий* навіть тоді, коли того нема в польськiм оригіналі, напр.: Непрстойне чинити против паненци своєї, доросло(и) лѣт 322 (1 Кор. 7³⁶) — Co nieprzystoynego czyni przeciwko panience, iesliżby z młodych lat wyszła.

Форм на *-ший* КА майже не знає; але єсть взбудивший 16, звичайно, з під церковно-сл. впливу (хоч там *воздвигій*).

§ 231. Давнього діеприкетника теперішнього часу на *-мий* жива українська мова вже не знає; щуплі залишки цих форм позостали в нас тільки як прикетники. Те саме бачимо і в КА: дуже рідких форм на *-мий* (тільки від дієслів перехідних) вжито тут, коли не як церковно-слов'янської позички, то як прикетників, напр.: Ненавидимого 646, невѣдомы речи 237, невидимому 505, знаєма 432. Вси запаленыи сут м(и)п(о)стю к закону 116. Был есми незнаємым в лице церквам 406. Оболоки от вѣтру переносимыи 201 і др. В українській мові замість форм на *-мий* звичайно вживаються форми на *-ний*.

§ 232. Діеприкетник страдальний минулого часу на *-ний* — це найчастіша форма діеприкетника, вільно уживана в живій українській мові. Суфіксом цієї форми для більшості дієслів єсть *-ен-*, і тільки дієслова на *-ати* мають суфікс *-ан-*. Коли діеприкет-

---

¹ Полонізамаи ці форми вважає А. Потебня, див. його „Изъ записокъ по русской грамматикѣ“, вид. 2, Харків, 1889 р. ст. 242.

ника на *-ен* чи *-ан* ужито яко присудка, то звичайно він має при собі допомічне дієслово.

Ось трохи дієприкметників з суфіксом *-ен-*. Називний відмінок однини може бути зложеної форми, як то постійно в живій українській мові: звѣтежений 628, народжений 545, Хутливою м(и)л(о)стью къ Богу будучи запаленый 121, Тѣло всѣяное в скажене 355, Небо отвореное 651, згодное 608 і т. п., але дуже часто може бути й скороченим, чого жива мова звичайно не знає: Маєт быти боронень кресть 57, Мушу быти ведонь 110, Не єст зневолен в такихъ речах 319, Закон ни во што обернень 413, огорен 595, Приведен перед него 135, Диявол скинен єст ув озеро 655, Скинен єст на землю 629, Будет упевнень у мысли своєї 286, выкинена 247.624, затмена 612.619, Дорога правдивая будет зганена 198, Гора скинена в море 617, одмѣнено 625, отворено 610 і т. п., див. § 223. Дальші форми: G¹ одроженого 261, сѣна спаленого 617, вѣры необлуднсе 504, D¹ закиненому 181, опатрьному 534, A¹ замкненую 25, намененую 552, огорненую 660 покаляную 574; N³ кінчиться на *-ы* або *-и*: Вкинены были живы в озеро 653, Книги сум замкнены 662. Всякіє уста были затулены 246, Чарами твоими были вси народы зведени 650, Книги звинены 612, звязаны 110, зганены 365, напоены 340, Ты речи ни во што обернены 83, откинены 401, Другїи перестрашены сум 626, поранены 103, скинены 629, схованы 203, Руками учинены 105, чинены 20.168.221.506, вкоренени 468, Не были згодни 157, Перенесени сум до Сихем 32, Стережѣтсея, абы есте не были уведени ганебным блудом 205, На остаток будте умоцнени 444; одне й те слово може мати в N³ закінчення *-и* або *-ы*: замкнени 253—замкнены 662, карени 338 bis—карены 377. 421, непокорни 239 — непокорны 527, ряжени 459 — ряжены 219, увелбени 264 — увелбены 355, узброєни 189 — узброєны 621, усправедливени 409— усправедливлены 510.610, утиснени 581 — утиснены 362 і т. п., див. § 144; можуть бути й повні форми: выбраньи 277.472.645, Слышал невымовны слова 397, наполнены 448, откинены 639, шалены 620, Таємници не-

достигненные 305 і т. п., див. § 144; звичайно, одне й те слово може бути в повній чи скороченій формі: оживены 447—отживены 356, навчоны 347—навченны 662 і т. п.

Дієслова на *-ати* задержують *а* в дієприкметниковому суфіксі, щоб то мають суфікс *-ан-*, напр.: На смерть сказаний 310, *Єст* выслуханъ 555, *єст* вызван 160, даван 124, задержан 237, Змазан *єст* запис 469, Познан *єст* Иосиѣ от брата своєї 32, покаран Ирод 62, выслухана 55, Без ласки, котораа бывает давана 259, *єст* запечатана 361, Которая не отдана мужеві, старається о речах панских 322, Оѣбра за нас *єст* оерована 313, *Єст* топытана кад 637, доконьчано 593, розорвано 642, Поздоровте Руѣа выбраного в Пану 295, *Єсмо* обещаного духа взяли 412, Для баламутства примѣшаного 617, Жил Авраам на землѣ обещаной 577, о нерозорванной 379, Даны *суть* двѣ крылѣ 630, *Єстесмо* захованы *моцю* 178. Як *суть* невыпытаны суды его 280, Оперезаны под перси поясы золотыми 638, N³ выхованы 422, выбраны 597, заказаны 508, захованы 201.265.613, зобраны 108.636, названы 213, оборочаны 338, перетираны *суть* 581, побужаны 429, подданы 265, познаны 339, выбранных 61.66, запечатованных 607, зобранных 604, обещанных 179 і т. п.

Допомічне дієслово може бути в минулім часі, а тоді твориться дієприкметник давноминулого часу: Была тая невѣста взолочена золотом 643, Быль ведень до суду 94, Был вызволенъ от небезпеченьства 363, Был захвицон без памети 123, Адам не был звезден, але невѣста звезда 507, Смок был скинен 630, Оголеная была 335, Смертельная рана была улѣчена 632, *Єсмо* были усправедливени з вѣры 409, Жебы *єсмо* были ненаганеными 425 і т. п.

Дієслово *было* при дієприкметнику сер. роду в КА вживається вільно: Имя было подано людем 18. Было узолочено золотом 648. Слово божее не было блузнено 536. Которым оповѣдено было 553. Абы право закона было выполнено 263. Иж бы было оповедано имя мое по всей землѣ 270 і т. п., див. приклади в Словнику під *быти*; пор. § 208.

По шиплячих звуках *ж, ч, ш, щ*, також і по *р* наголошений звук *е* суфікса *-ен-* міняється на *о* (по § 7), напр.: высажон 509, заложон 307, збужон 351, звитежон 202, осужон 539.625, *єст* посажон 449, розсужон 137, утвержон 51.644, збужона 50, потвержона 174, россужона 624, ряжона 656, вложоно 184, зглажоно 644, однорожоного 578, природжоного 25^о, одрожонный 219, преложонных 506, выцвичон 120.121, злучонь 512, освечонь 221, посвечонь 94, прилучонь 5.71, незличонаа 253, назначоно 507, Богу посвечоны 268, *будут* улъчоны 660, цвичонье 556; перестрашон 68, порушонь 161, примушонь 399, зрушона 160, нарушоно 586, зрушоны 381, ношоны 421, порушоны 616, роспорошоны 646; выпушон 145.589, запушона 559, знишоно 256.420, отпушоны 174.249.634; створон 438, часу замероного 639, Двери *суть* отвороны 366.602, Книги *суть* отвороны 662, створоны 265, створонны 238, створонные 604 і т. п.

Звичайно, ті самі дієслова, коли в них *-ен-* не наголошене, можуть і не міняти *е* на *о*, напр.: зглажен 265, охоложен 381, ображена 619, обтяжена 514, осажено 87, заражены 253, обтяжены 373, одрожены 214, охоложены 541, взбужени 256, высвобоженни 257.265, осужени 173, скривжени 581, мучен 635, цвичены 583, были бы *є*смо затрачени 272, *є*сте насычени 310, *є*стесте убогачени 299, убогачени были 383, были потъшены 109, *будем* вывышени 391, распорошеным 159, знищена 369, знищены 624, отпушчены 210, очищени 617, небо отвореное 651, зверены *суть* 244.529, створены *суть* 168, отвореными 45 і т. п.

Звичайно, одне й те слово може мати змінене *е* на *о* або не змінене: вижен—вижон 350, затривоженны 612—затривожоны 508, переможены 29 — переможоны 29, преложеныи 512—преложонныи 533, *єст* речено 553—речоно 362, створены 265—створоны 265 і т. п., звичайно, в залежності від наголосу. Див. § 7.

По губних *б, в, м, н* звичайно вставляється епентетичне *л* перед суфіксом *-ен-*, напр.: оздоблена 475, зоставлен 138, объявлен 497, объявлена 297.617, объявлено 476.547, G¹ объявленои 426, выставлены 487, мовлены 561, объявлены 655, уздоровлены 40.154, *єст*

кормлена 630, одкуплены 634, потоплены 598, вчеплени 279, вщеплени 16, покроплены 2, потоплени 498 і т. п. Але дуже часто, може й під польським впливом (див. § 41), цього *л* не буває, напр.: поганбен 274, оздобены 46.101, збавен 60.274.279, обявєнь 56, оживен был 188, постановен 564.540, справен 507.575, усправедливлен 166, усправедливена 166, усправедливени 242.247.409, одновены 356, оживены 356, постановены 284, выбавени 274.527, оживєныи 447, усправедливлеными 244, ознаймен *єст* 32, ознаймена 297, затлумены 516, утрапени 371.496.586 і т. п. Навіть одне й те слово може мати або ні *л* епентетичне: збавлены 632—збавени 78 і т. п., див. § 41.

§ 233. Як то буває в живій українській мові, в КА дуже часто дієприкметник на *-ний* розпочинає побічне речення, напр.: Не учинили нічого, годного хвалѣ 390. Не маєт жадного выступку, годного см(є)рти 130. Не блюзнили моци, им даной от Бога 200. Євангелія, проповеданая от мене 404. Дар, мнѣ от Бога даный (*dar, mnie od Boga dany*) 13. Ирод, будучи сточоный от червей, здох 66—Иродъ, *кыкъ червьми йз'адѣнъ, йздше* (Діі 12²³)—Herod, będąc stoczony od robactwa, zdechl. О церквах, руками будованых 37. Маєм мешканє, не руками уроблено 373.

§ 234. Дієслова односкладового пня, що кінчатся на голосний звук, або на *р* чи *ну*, мають дієприкметник минулого часу на *-тий*, напр.: битый 125, надутый 509.517, проклятый 411.600, Мусит быт забит 625, Мусит мечем забит быти 632, однят 656, *єст* вылита 252, пожата земля 637, То и перед ангелы закрыто было 58, омытое 573, Оповед Павла битого 125, Надутою гордостю мовечи 201, Абы были вытяти 420, Мечем забиты полегли 581, Уста надуты 232.528, одняты 641, приняты 91, Люде прокляты 201, взятых 607, Познаю слова надутых 311. Иж бы не были сами в собѣ надутыми 279 і т. п. Як і в живій мові, форми на *-тий* часті й вільно творяться; часто починають побічне речення, напр.: Самою вѣрою, подперетою словом божим 252 і т. п.

§ 235. *Дієприслівник*¹ теперішнього часу діяльний кінчиться на *-учи, -ючи, -ачи, -ячи*; форма ця твориться від 3-ої особи множини часу теперішнього, змінюючи *-ть* на *-чи*, і задержуючи й його наголос. Ці форми на *-чи* надзвичайно поширені як в живій народній мові, так і особливо в мові літературній; українські пам'ятки XIV—XVI віків знають ці форми в дуже великій числі.

Закінчення цієї форми в КА постійно пишеться як *-чи*, ніколи *-чы*. Правдиву вимову його подає Сочавська грамота 1437 р.: *чтучы* (Акты Зап. Росс. I № 35).

В КА, як пам'ятці літературної української мови, дієприслівників на *-чи* надзвичайно багато. Подаю трохи прикладів:

а. Беручи 178.226.338, будучи 40.252.273, ждучи 128.558, живучи 440.470.563, идучи 43.200.303, ишучи 178, кажучи 84, крадучи 537, Могучи иньших учити 291, Не могучи вже здержати 487, могучи 484.630, пасучи 231, пишучи 305, плачучи 50.115.648, плетучи 514, пльвучи 147, ростучи 464, шепчучи 226.

б. По голосній закінченням буде *-ючи*: б'ґаючи 247, вагаючи 409, взываючи 610, внимаючи 646, визнаючи 348, виймуючи 143.284, вылужаючи 201, в'ґдаючи 10.167.251.253.509, гадаючи 102, даючи 189.343.611, дбаючи 580, досветчаючи 281, дуфаючи 374, жедаючи 136.137.373, жадаючи 509, забываючи 458, залцаючи 370, збираючи 61, збираючи 357, здоймуючи 188, знаючи 302, играючи 441, летаючи 646, маючи 21sq, мешкаючи 518.538, минаючи 293, над'ґючи 242, наполняючи 340, напоминаючи 172.467, нарекаючи 648, навчаючи 14.27, нев'ґдаючи 23, недовмеваючи 139, неперстаючи 236, несм'ґючи 639, обачаючи 422.587, обещуючи 201, оборочаючи 300.511, огледаючи 250,

---

¹ Про дієприслівники див. *Ол. Курило*: Уваги до сучасної української літературної мови³, 1925 р. ст. 28-43. *М. Сулима*: Дієприслівники в Шевченковому „Кобзарі“, „Науковий Збірник за рік 1928“ ст. 184-198. *М. Равлюк*: Дієприкметники і дієприслівники в українській мові, Кіцмань, 1912 р.

оживляючи 660, ожидаючи 233.336.537.572, опускаючи 511.525, отвораючи 16, откидаючися 211, отповедаючи 19.26, отпушаючи 416.444, отсылаючи 540, палаючи 100, перевиваючи 148, перекажаючи 186, перекладаючи 91.235.515, перепираючи 48, поведати 1, подаючи 660, подбуруючи 93, подрастаючи 584, поме-таючи 521, поючи 441, привлащаючи 190, приежчаючи 121, примушаючи 142.192, припоминаючи 403, прихилляючися 515, пробачаючи 95, пытаючися 79.301.333, розриваючи 456, розум'ючи 575, слухаючи 98.197, співаючи 473, споминаючи 482, страхаючися 647, стоячи 120, торгаючися 534, трываючи 12.282, уживаючи 11.48.103, упережаючи 282, утвержаючи 77, уткаючи 559.628, читаючи 42, щинаючи 301. Так само: шлючи 487 і др.

в. Приносячи 24, сидячи 109, тулячися 581, боячися 51sq, стоячи 7.120 і т. п. Але через те, що *а* в закінченні *-ячи* звичайно без наголосу, через це воно дуже часто пишеться (див. ст. 250) через *е*, напр.: блудечи 307, блюзнечи 29.619, выводечи 157.274, видечи 13sq, гордечи 423, д'їлечи 11, дражнечи 421, зводечи 40.529, мыслечи 260, молечися 487, мстечися 283.496, носечи 372.508, отводечи 314, подно-сечися 470, помнечи 512, постечи 151, просечи 138.488, родечи 253.508.628, смотречи 344.584, судечи 125, твердечи 48, хвалечи 225, ходечи 13sq, хотечи 504, чинечи 143sq.385.447 і т. п.

Навіть по *ж*, *ч*, *ш*, *щ* так само пишеться *е*: служечи 110.141.538, срожечи 142, бачечи 646, валчечи 582, выволочечи 39, вчечи 158, зычечи 321.400.447, крычечи 119.636, мучечися 184, рычечи 193, св'їтче-чи 97sq, учечи 110sq, слышечи 199, спешечися 204, верещечи 92 і т. п.; не часто в цих випадках по ши-плячих ставиться *а* (в вимові перекладчика воно було наголошеним): держачи 465.509, дрыжачи 45, слыша-чи 10, так само сварачися 29 і т. п.

Через велику рухливість наголосу в дієприслівни-ках на *-чи* частенько бувають подвійні форми з *я* (*а*) або з *е*, напр.: боячися 51sq—боечися 148, веселячи-чися 282—веселечися 468, молячися 5.64—молечися 232.447 487, приводячи 619 — приводечи 72, ходячи

232—ходечи 13sq, хотячи 32.349—хотечи 9.33sq, держачи 465.509—держечи 506, дрыжачи 45—дрыжечи 89, слышачи 10.26.45.92.116—слышечи 199 і т. п.

У більшості говорів живої української мови по губних *б, в, м, н* перед *я* в *-ячи* постійно вставляється *л* епентетичне; в КА, з різних причин (див. § 41), а також з церковно-слов'янської традиції, частіше цього *л* не ставиться, напр.: губячи 620, ослабляючи 82, робечи 310.485.500.501, бавечися 40.197.535.514, мовечи 2sq, ломечи 12, вонтпечи 160, покропяючи 568, терпячи 184—терпечи 74 і т.п.; і тільки не часто проте пробивається жива вимова й тут: розмовляючи 54.102, уздоровляючи 56 і т. п.

Порівняння українського перекладу КА з церковно-слов'янським текстом кидає трохи світла на історію форм дієприкметників на *-чи*, напр.: *вкраждѣа*—ся срожечи 142, *глагола*—мовечи 16, *недоумѣа*—недовмѣваючи 139, *поминаа*—пометаючи 521, *предлагаа*—перекладаючи 91, *презираа*—пробачаючи 95, *не терпа*—не могучи 487, *бесѣдаа* і *оукѣраа*—розмовляючи і гадаючи 102, *оукораа*—винуючи 565, *хода*—ходечи 13; *взирающе*—обачаючи 587, *глаголюще*—мовечи 2.6.7.18.25, *зраще*—смотречи 2, *имюще*—маючи 12, *ломаще*—ломечи 12, *обѣщавлюще*—обещуючи 201, *подтверждающе*—перевиваючи 148, *представляюще*—залецаючися 370, *препѣвающе*—зводечи 529, *приносяще*—приносячи 24, *радѣюще*—насмеваючися 7, *стоаще*—стоячи 25, *стазающе*—свзрарчися 29, *оучаще*—научаючи 27, *хвалаще*—хвалечи 12; *радѣущиса*—радуючися 27, *разумѣше*—вѣдаючи 18, *слышавше*—слышачи 26; *блюдый*—обачаючи 422, *живый*—мешкаючи 518.538, *сумнайса*—вонтпечи 160 і т. п. В мові польській цим формам на *-чи* постійно відповідають форми на *-іас*; форм без кінцевого *-и* КА не знає.

Правопис форм на *-чи* дає змогу (див. ст. 250—251) частенько встановити й наголос цих форм. У живій українській мові наголос в цій формі дуже рухливий і падає найчастіше на корінь, але може бути також на кінці слова, або й на *я*, напр.: *прóсячи*—*просячі*—*просѣчи*. Так само наголос форм на *-чи*

троякий і в КА: найчастіший на коріні, але може бути й на кінці слова (розумеючи 37.184.253) або на *я* (*а*): слышачи 10.26.45.92.116 і т. п.; а в залежності від цієї рухливості наголосу повстає й рухливість правопису що до *ъ-е*, *я-е*.

В КА часом трапляються випадки (як і в польськїм), коли дієприслівника на *-чи* вжито замість дієприкметника, напр.: Посреди rynku было дерево животное, носящее плодов дванадцет, на каждый мѣсец подаючи (podawaiąc) овоц свой 660, Апок. 22². Єсмо были тихи посреди вас, якобы матка, огреваючи (ogzewaiąc) свои детки 484, I Сел. 2⁷. Див. § 214.

§ 236. Дієприслівник минулого часу діяльний на *-вши*, *-ши* так само дуже частий в КА; його форма твориться від дієменника, змінюючи *-ти* на *-вши* (по голоснім) або на *-ши* (по приголоснім), напр.:

а. Дієприслівники на *-вши* (буква *в* звичайно винесена над слово): вдавшися 230, вернувшися 25, взявши 489, выгладивши 469, выпытавши 132, выславивши 195, вломивши 151, довѣдавшися 454, докончивши 553, забачавъши 641, загрозивши 19, задавши 88, задивившися 631, запаливши 153, запрѣвши 606, збогатившися 648, збудивши 71, збунтовавшися 644, зложивши 67.256, зненавидивши 31, зобравши 1.104, зозвавши 54, миловавши 531, набравши 92.153, обачивши 119.183.626, обернувшися 50.88, одержавши 581, оперезавши 445, опустивши 404.458, отпраивши 107, перемешкавши 138, повѣсивши 26, подяковавши 337, покинувши 508, поклекнувши 114, помахавши 69, помолившися 154, порушивъшися 277, посыпавши 649, пославши 467, ся привитавши 3.116, призволивъши 621, розмовившися 137, роставшися 367, скочивши 13. 103, стративши 511, увидивши 118, удавшися 591, узявши 510, укрижовавъши 606, уморивши 69, учинивши 66.136.155 і т. п.

б. збѣгшися 29, прибѣгши 64, измогши 103, вшедши 139.154, нашедши 114, перешедши 84, окрадши 540, привѣдши 25, сѣдши 65, спадши 618, упадши 348, перевѣзшися 146, зволокши 606, оболокиши 65, улякшися 135, подпершися 578, роздерши 76, вытресши 97, однюсши 66, прочетши 130 і т. п. (при-

голосна, що стоїть перед *-ши*, звичайно винесена над рядок).

Порівняння форм на *-вши*, *-ши* з церковно-слов'янським текстом показує, яким саме формам вони відповідають, напр.: *и́звѣдъ* — виведши 24, *пришѣдъ* — пришедши 25, *рѣкъ* — рекши 2; *вѣдѣвъ* — обачивши 643, *и́стрѣбѣвъ* — змазавши 469, *помы́сливъ* — обачивши 578, *разрѣши́въ* — отнявши 9, *и́сполни́са* — наповнившись 17; *допы́къше* — привѣзшися 155, *ѣ́мше* — поймавши 143, *и́знесе́ше* — вынесши 23, *напа́дше* — збѣгшися 29, *ѡ́вергши́са* — заперѣшися 537, *позакі́дѣкъше* — зненавидивши 31, *призапрѣ́щше* — загрозивши і т. п. В мові польській маємо також форми на *-wszy* або *-szy*.

Наголос в дієприслівниках на *-вши*, *-ши* найчастіше падає на корінь слова. Коротких форм дієприслівника на *-в* без *-ши* КА не знає.

§ 237. Ще в давній українській мові звичайним було *повторення при́менника* і перед тим словом, що залежить від речівника; цим звичайно підкреслювалось значіння цього слова. Напр.: Волинська гр. 1341 р.: *От князя от Кестутя и от князя от Либорта*. Київ. запис 1515 р.: *На людех своих на Максимовцех*.

Маємо це і в КА, але дуже рідко: *Єсте пришли до мѣста Бога живого до Єрусалима* 585. *До мене пришоль до Никополим* 539.

4. Відмінки.

§ 238. Ще з праслов'янської доби набула собі українська мова особливої форми для *предмету в перечних реченнях*. А саме, -- в перечних реченнях предмета ставимо в родовім, а не в причиновім відмінкові. Явище це надзвичайно давнє; його мають всі слов'янські мови, а також знають його мови: литовська, латишська, готська й середньо-горішньо-німецька; до певної міри знає його й мова грецька. Пам'ятки наші вже з XI-го віку знають це явище, — в Остром. Єв. воно звичайне; в Гал. Єв. 1144 р. Мт. 1¹⁹: *Не хотѣ обліуіті юѧ, вѣхуотѣ поуѣтиті ю, Мт. 1²⁰: Не оубоуѣса пріаті жензѣ твоѣѧ.*

В КА по *не* постійно маємо родовий відмінок: Не могли нічого мовити 18. Таємниці поняти не могли 58. Не можуть *иначе* правди загородити 92. Жадної гідності не було 126. В жадном з вас шкоди не буде*ш* 149. Змія йому нічого не зашкодила 153. Греха не вчинил 184. Правди не вѣдали 211. Жони не має*ш* 322. Не завяжуй губы 326. Часу не мѣли 460. Не прийму жалоби 515. Соромоты его не видели 641. Мора вже не було 656. Жадного свдецьтва не мають 57. Жадное моци не мѣли 252. Чому злых речей не чиним 245. Все члонки одной справы не маю*т* 281. Не маючи певного мешканья 374. Нічого злого не чинили 401. Не вложу на вас иного беремени 600. Нічого певного не маєм 613. Не огледаете обличья моего 111. Не откинул Бог люду своего 276. Не знаючи глупства своего 302. Не литуючи здоровья своего 455. Муж жоны своєї нехай не отпускает 319. Жадной заплаты або нагороды не взяли 393. Не пишу вам новой науки, але науку старую; за*с* науку новую пишу вам 209.

Та сама форма позостається і при дієменнику: Правды прийняти не хотѣли 631. Ласки принести не може*т* 250. Не даси почути исления 71.

§ 239. В мові грецькій був дуже поширений т. зв. *родовий відділення* (genetivus separationis, в мові латинській ablativus separationis); так само і в мові давньо-слов'янській та давньо-українській була дуже поширеною ця сама форма. Полягала вона в тім, що по всіх дієсловах, що визначають відділення, звичайно ставиться родовий відмінок без прийменника (часом з ним). Напр. Лк. 21³⁶: *ἵνα καταξιώθητε ἐκφυγεῖν ταῦτα πάντα*, ut digni habeamini fugere ista omnia, Зографська Єв.: *да сподобитисѧ оубѣжати быѣхъ сиѣхъ*. При перекладах Біблії на ц.-сл. мову перекладчики звичайно дослівно трималися грецького тексту, — і в випадках родового відділення вживали чи не вживали прийменника в залежності від того, був чи не був він в грецькім тексті, напр.: *πὺρ φύγητε ἀπὸ τῆς κρίσεως* Мт. 23³³, Галицька Єв.: *како оубѣжите ѿ соуда* (але в Остромировій Єв. 1056 р.: *како оубѣжите ежда*).

Давньо-слов'янська та давньо-українська мови знали дуже часто родовий відділення без прийменника, напр. Супрасл. рук.: Бѣдѣ скобождени быша 351.8. Дондегѣ мѣста того 31.1, Бѣжимѣ кзѣчениа 340. 361рник 1076 р.: Грѣха кѣжи 96 і Бѣжи отѣ грѣха 171. Луцька порука 1388 р.: Коли их отстанет. Галицький лист 1409 р.: Отступили тоѣ дѣднины. В теперішній час в східних українських говорах та в літературній мові Великої України родовий відділення частіше вживається з прийменником, а в західних говорах і в літературній мові Галичини дуже часто вживають його без прийменника.

В КА в цих випадках маємо родовий або з прийменником, або без нього: Хто мя выбавит от тѣла смерти сеи 262. Нас выбавил з моци темности 465. Злый не дотыкается его 221. Од иншого каранья сам Бог ихь загамоваль 19. Отводит нас от того 256. Узнае не оддѣлено од вѣры 60. Отлучайся же от тях 517. Не отступуют хвалы 510. Бога отступуют 235. Отступили и отступуют хвалы божеи 237. От послушенства отступила 644. Отступят от вѣры 510. Отступенье вѣры 632. Отступую од вѣры 617. Од нерадници отступиль 644. Стережѣтесе нечистости 317. Стережѣтесе от болвохвалства 331. Стережѣтесе от офѣр 222. Прятся Бога 535. Увойти суду б(о)жего 240. Чого, Б(о)же, уховай 247. Ховайся от тях речей 518. Балвохвалства ся выстерегали 330. От фалшивых учителей ся выстерегали 223 і т. п., див. приклади на ці й подібні слова в Словнику. Вже кресу дошол 458—Вже пришол до кресу 457.

§ 240. В старо-слов'янській мові часто вживається т. зв. *родовий якости*, genetivus qualitatis, напр. з Зографської Євангелії: чѣкъ етерѣ добра рода Лк. 19¹². Знає цю форму й жива українська мова. В КА цих форм багатенько, напр.: Был сердца такого 454. Был статочного сердца 579. Люди твердой шии и необрезаного с(е)рдца и ушью 37. Ч(е)л(о)в(ѣ)къ тихого и спокойного духа 168. Буд доброе надѣи 127. Все почали быти доброй мысли 151. Начиня кости слоновое 647. Муж одной жоны 534 і т. п.

§ 241. *Родовий часу*, genetivus temporis, дуже поширений як в старо-слов'янській, так і в живих слов'янських мовах; звичайно, часто знає цю форму й жива українська мова. В КА форм родового часу дуже багато, часто в сполученні з речівниками: години, дня, ночі, часу і др.: Тої ж години послал есми его до тебе 130. Оної години отпушоны сут 648. Мѣсто одное години спустѣло 649. Дня певного Ирод мовил до них 65. Дня суботного седѣли 68. Я тебе сегодня родиль 71. Другого дня приплыли 109. Бом ся обрѣзал дня осмого 456. Остаточного дня 15. Остатних дний прийдут насмеvцы 202. Тых дней люде смерти искати будут 619. Тої ночі Петръ спал 63. Взавши Павла тої ночі 130. Ми ся тої ночі указал ангел 149. Каждої суботы 70. Того ж часу двери замкнено 118. Того часу сталася мова немалаа 104. Часу своего умер за грѣшных 252. Розбѣглися часу замордованья Стефанова 159. Часу слушного 252. Часу небезпечного на мори 145. Часу остатнего 193. Часу остаточного 178. Часов наших 613. Остаточных часов (вз послѣдннаа) отступят 510.527 і т. п.

Дуже часто маємо в КА родовий часу й тоді, коли його нема в церковно-слов'янськiм тексті (звичайно він єсть в польськiм оригіналі): По нем настал Июда часу попису 27—ко дни написаніа—czasu popisu. Обрѣзал его дня осмого 31— ѡбрѣза ѣго въз днѣ ольмый. Бо часу своего 423—во врѣма ко скоѣ. И сталося тої години (вз часъ той) великое тресене землѣ 626.

§ 242. Давні мови — церковно-слов'янська, українська і др. — кохалися в уживанні особливої форми, т. зв. dativus commodi або incommodi, *давальний учасництва*, цеб-то, коли робилося щось на користь чи на шкоду якійсь особі, то назву цієї особи звичайно ставили в давальнім відмінкові без приіменника. Напр.: Савина Ев. XI в.: истребиса ємоу проказа Мт. 8³. Зографська Ев.: лште комоу братръ оумьреть Мр. 12¹⁹.

Цю ж форму частенько маємо в КА, напр.: Тихик ми єст товаришом в Пану 475. Ковач много ми злого учинил 531. А Пан єст ти Дух (гдѣ же дѣхъ єсть) 370. Видело ми ся за реч потребную 454. Где

ся ему вродили два сыны 34. Уродился Авраамови Исак, Исакови уродился Яков, Яковови дванадцет патриархов 31. Через которого ми (мнѣ, mnie) ест свѣт укрыжован 423, Гал. 6¹⁴.

§ 243. Старо-слов'янська мова дуже часто вживає *давального приналежності* замість родового; так, в Зографській Євангелії маємо: **Взи есте соль зми** Мт. 5¹³. **Отъ ізвѣтъка бо срѣдѣцю оуста глѣхтъ** Мт. 12³⁴. **Тоу бждетъ плауъ и скръжѣтъ зжбомъ** Мт. 13⁵⁰. **Другъ мзитаремъ і грѣшникомъ** Лк. 7³⁴. **Свѣтнлникъ тѣлоу естъ око твое** Лк. 11³⁴ і т. п.

Цю ж форму давального приналежності частенько маємо в КА: **Мы есмо свѣткове ему тых речей** 26. На веки веком 190.462.532.545.626.655. Маю непереважающую болестъ серцу моему 268. Если есми ест апостолом поганом (Рим. 11¹⁸) 277 — *ilem iest apostolem roganow*. Их упадком сталося збавене поганом 277. Муж ест голова жонѣ 441. Он ест головою тѣлу церкви 465. Корол королем и пан пануючим 652 (пор.: Ест паном панов и королем королей 645). Умоцнилися ему плесни и голени его 13 — *оутвердѣтеса ѣгш глѣзнѣ*.

§ 244. *Причиновий відмінок однини муж. роду в формі родового*. В українській мові надзвичайно поширена заміна звичайної форми причинового відмінку однини муж. роду слів неживих формою родового. Ця заміна під впливом такої ж форми слів живих розпочалася ще з доісторичної доби, бо її мають в тій чи іншій мірі всі слов'янські мови. Пам'ятки наші рано нотують це явище; так, вже в Гал. Єван. 1144 р. Іо. 3¹⁶ знаходимо: **Тако бо възлюбѣ бѣъ кѣго мира**. Мт. 15²⁶: **Нѣхтъ добро отати хлѣба уадомъ**. Пандекти Антіоха XI-го в.: **възати хлѣба** і т. п.¹.

В КА звичайно маємо традиційну форму знахідного відмінку: **Написал лист 129**. **Отдали лист старосте 130**. **Отворил колодез 618**. **Коли ковчег готовано 188**. **Запусти серпъ 636**. **Маєте пожиток 258**. Для іс-

---

¹ *Шахматов* відносить це явище на XIII-й вік, див. „Нариси з історії української мови“, Київ, 1924 р. ст. 62. Звичайно, це непорозуміння.

тот живих: Послати в'язня 140. М'їла духа в'їщого 87. Маєм вси одного духа 372. Призвал жолнера 52. Избавителя ждем 459. Нев'їста маєт мужа 259. Вх(в)атил ужа 654 і т. п.

Але часом вривається сюди вплив живої мови, і тоді маємо й у речівників неживих причиновий відмінок в формі родового, напр.: Добывши ножа 89. Докончивши св'їта 553. Видети трупа 355. Нехай устягнетт языка свого 187. Давали соб'ї помочи 148. Взывано именя моего 81. Абых вам узычил якого дару духовного 236.

§ 245. *Причиновий відмінок множини для слів живих.* В давній українській мові, як і в мові старослов'янській, коли прямим предметом була назва живої істоти (у множині), то цю назву ставлено в причиновім (що пізніше збігається з називним у множині), а не в родовім відмінкові. В КА, якого мова часто так вірно відбиває живу українську мову XVI-го століття, дуже багато подібних форм: Приймowali ангелы в дома свои 586. Они хвалили фалшивыи апостолы 309. Мают в себе вдовы 514. Оживляючи свои в'їрныи 660. Гости приймаючи 282. Гости вбогіе в в дом свой приймвала 513—*Goście rada przyjmowała.* Гости рад приимучий 508. Забиваючи д'їти их 33. Д'їти добре справовали 509. Вдова д'їти або внучета маєт 512. Д'їти в'їрны маючи 534. М'їли духи злыи 103. Перепирал жидаы 47. Розмовлялся в божницы, навчаючи жидаы и греки 97. Есмо перед тым переперли жидаы и греки 245. Жидове подпушцали жоны 73. Жоны мают 321. Милуйте свои жоны 442. Милуйте жоны 473. Взял люде 80. Подбураючи люде 93. Покивал рукою на люде 120. Страшитт судом божим облудныи люде 240. Приходитт гн'їв б(о)жий на люде непослушныи 440. Положу неприятели твои 10. Поголдовали вси неприятели 256. Выбрал отци наши 69. Выправивши послы 32. Бог наведил поганы 80. Раав принела послы 166. Приятели поздоровляй 227. Бог приняль поганы 277. Свои пророки и нас выгнали 486 - *Własne proroki u nas wygnali.* Положил душу свою за приятели свои 593. Поставили св'їтки фалшивыи 30. Милуем сыны божїи 219. Пан збудиль

сыны Аврамовы 250. Бог сыны свои возмст до королевства своего 265. А сыны еи потрачу смертью 600. Навежати сироты 163. Утвержал вси ученики 100. Вылучил ученики 102. Выберут собѣ учителя 530. Обфитовало на вси люде 254.

Але від назв живих осіб (не тварин) часом маємо в КА для прямого предмета форму родового множини, як то буває і в живій українській мові: Призвавши апостолов 27 — *Призвѣвъше апѣстолы*. Нехай дома своїх мужов пытают 349. Дѣти, слухайте родичов ваших 443. Сынов прийняти 467. Мужей своих миловали и дѣтки 536. Винуєт своих неприятелей 30. Авраам двох сынов мѣл 417 — *'Авраамъ двѣ сына имѣ*. Страшит судом божим облудныи люде и тѣшит вѣрных 240.

§ 246. В давній мові, як церковно-слов'янській так і українській, був дуже поширений *місцевий відмінок з прийменником о* по дієсловах dicendi. Напр. В Зограф. Єв.: *уѣто глѣши о тебѣ самомь Іо* 1²². Ці давні форми ще й досі дуже поширені в західно-українській мові, а в КА їх повно: Выпытавши о всем 132. Вѣдали о моих речах 446 Выведати о тых речах 127. О том вѣдомост маєм 323. Павел не дбаєт о хвалѣ 85. Абых о ней безпечне мовил 446. О учнях своих мовиль 548. Недовмеваючи о таких гадках 139. Ознаймил королеви о том 138. Ани ся о том пытати годит 265. О мнѣ не пытали 275. Пыталися о дому 53. Пытаючися о скрытых речах 301. Поведали о тым имену 16. О ней Бога просит 160. О них свѣтчу 273. Свѣтчу о Пану 437. Свѣтчил о тых речах 662. Єсмо свѣтчили о Богу 351. Слухал его о вѣри 135. О чом ся Павлови и не снило 307. Услышу о ваших речах 450 і т. п.

Часто в цім випадку маємо відмінок причиновий, а не місцевий: О соромоту (о грамотѣ) не дбал 582. О то прошу 448. Просяи о помножене 16. Просили о короля 69. Але ся о то не потреба старати 514. Он о свой зыскѣ старался 105. Погани ся не старали о справедливост 272. Стараймося о рѣчи 288. Не старайтеся ни о што 460. Жаден не мѣл моци судити о горло рымлян 90. Не подоймуєтсѣ судити о вѣ-

ру 96. Боюся о вас 415. На него жалуют о якийс гадки 130. О земскій речи стараются 458. Стараючися о почтивый рѣчи 283. Старане о вас 384. Рідко може бути й форма без *о*: Павел оповедаєт своє на-верненье 140.

Живих за *і про* при дієсловах *dicendi* КА не знає.

§ 247. *Відмінки по прийменниках*. Як ми бачили в § 197, в КА дуже багато найріжніщих прийменників. Кожний з них вимагає якогось відмінку, а саме:

1. З родовим вживається: для, до, з, зо, за, край, кром, місто, од, окром, опроч, от, подлі, против, с, со, у, через.

2. З давальним: к, ко, ку, по, против.

3. Зо знахідним: в, за, кроз, межі, на, над, перед, про, промеж, через.

4. З орудним: з, зо, межі, над, надо, перед, передо, промеж, с, со.

5. З місцевим: в, во, на, о, по, при.

Приклади на всі ці прийменники див. в Словнику, а замітки про них в §§ 197-202.

Про деякі з цих прийменників розповім більше.

По вживається в КА найчастіше з місцевим відмінком множини, а не давальним: По тых сторонах 108. Тулячися по пуцах, по горах 581 і т. п., див. Словник. Так само *по* вживається з місцевим і в однині: Плачут по Стефане 39. По серцу 70. По воли 191. По змертвувстани. Дуже рідко знаходимо в КА ще й традиційне церковно-слов'янське *по* з давальним: По своем похотем 530¹.

Против з найдавнішого часу вживається з давальним відмінком; в пам'ятках XI в. це звичайна конструкція². Значно пізніше маємо в пам'ятках, осо-

---

¹ Про прийменник *по* див. багату на фактичний матеріал статтю М. Сулими: Конструкція з прийменником „по“ в Шевченковій мові, „Науковий Збірник за рік 1926“, Київ, 1926 р. ст. 177-190. Див. ще його ж: Рідко вживані прийменники в Шевченковій мові, іб. за 1927 р. ст. 149-158.

² А через це не треба вважати *проти* з D за полонізм—це наш архаїзм.

бливо з XIV-го віку, сполучення *против* з родовим. Те саме бачимо і в КА, — тут цей прийменник дуже частий з D, частий і з G (див. Словник). А часом навіть в однім реченні маємо обидві конструкції, напр.: Ани против закону жидовскому, ани против цесара 137. В північних і західно-українських говорах *против* з D ще дуже добре відомий.

§ 248. Крім *зазначення часу* родовим відмінком (§ 241), в КА, як то звичайне і в живій мові, дуже часто час зазначається прийменником в, у, перед, по, за, о, на, через і др. з речівником. Напр.: Першого дня у три години 108. У другу суботу 72. О дев'ятой године молился 55. В годину дев'яту 12. По оных днех 565.572. По трех годинах 23. По смертвухвстани. Нехай будет хвала в церкви по вси часы 434.110. На тот час 507. На вѣчны часы 205. Перед тыми дни вчинил ес бурду 120. Через немалый час там мешкал 99. Через двѣ години кричечи 106. Приклади див. в Словнику під цими прийменниками

Крім цих прийменників, частенько маємо й *за*, як то маємо і в живій українській мові: За дней Ноевых' 188. Все вѣрныи, которыи за них (цеб-то за їхнього часу) были 617. За часов наших 581.612. За апостолов было оповедано слово Божее 623.

§ 249. *Згода числівника з речівником*. По числівниках *два, дві, три і чотири* в КА речівника ставиться в числі двійнім, див. § 115. По дальших числівниках (коли він не кінчиться на 1, 2, 3 і 4) речівник звичайно стоїть в родовім множини, напр.: Около ста лѣт 251. Больше сорока лѣт 19. По збірних числівниках речівник звичайно в родовім множини: Четверо зверат 606.609.615.650; рідко буває і в родовім однини: Двоенадцери нашего поколения 141, Павел мѣл двоє имя 235. Коли речівника вжито перед числівником, то їх постійно ставиться в родовім множини: Наготовали стрелцов двѣсте 128. До которого пристало мужов около чотырох сот 26. Было ув одного жида сынов сем 103. Полегло их дня одного двадцет и три тисечи 331. Приклад згоди слова *личба*: Великаа личба навернулися до Пана вѣрачих 61.

§ 250. *Што з родовим.* По займеннику *што* в КА, як часто і в сучасній живій західно-українській мові, прикметника чи займенника ставиться в родовім відмінкові, а не називнім: Чинит *што* брудливого 660. Справуючи то, *што єст* вдячного 589. Якобы ся вам *што* дивного пригожало 190. *Што* учинит *доброго* 444. Бог о нас *шtos* лѣпшого прозрѣль 581. Чинечи то, *што єст* пристойного, пожиточного и справедливого и щирого 480. Єсли єсми *што* проступил або вчиниль *што* смертного 137. Єсли ся чого *иншого* пытаете 107. *Што* *иншого* чините 333. Потреба была *што* *иншого* впровадити 562.

В цих випадках в польській мові постійно маємо також родовий, але в церковно-слов'янській (так і в східно-українських говорах) тільки називний: Того не наследуйте, *што єст* злого, але *што єст* *доброго* 226 — *Tego nie nasladuy, co iest zlego, ale co iest dobrego.* Ани *што* *доброго*, ани *злого* вчинили 269—*Ни сотворившимъ что клаго или зло.* *Што* певного писати мѣль 140—*Ѡ немже ѡзвѣстное что писати не ѡмамъ.*

§ 251. Подаю тут приклади на *вживання відмінків по деяких прикметниках* (більше прикладів див. в Словнику). *Близкий єст* знищеня 566. Близко Дамаску 45 *Винен* всего 164. Невѣста сталася винною проступства 508. *Годен* работник заплаты своєї 515. Єсте негодни судов меншихъ 314. Годны приганы 514. Нѣкоторый муж *немоцный* на ноги 75. *Наполнен* потѣхи 379. Наполненный овощей справедливости 448. Дивне *обѣштую* весельем 379. Сынове, *послушни* будте родичов своих 473. *Певен* єсми того 267.287. Ты *певен* єси о волности своєї 289. 286. *Єст* *певень* живота вечного 221. Певни ласки божой 252. *Буд* *пилен* читаня 512. *Єст* того *пилень* 384. *Подобен* каменю 605. Подобно склу 659. Подобного сынови челоувѣчому 595. Подобны *выображенью* божему 195. *Полный* всякой зрады 68. Полна *вчинков* добрых 169. *Полни* свару 239. *Полни* звады 239. *Послушных* голосу божого 61.43. *Противна* обетници 250. Милости *противна* 323. *Противны* слову божому 26. Ты *свѣдом єст* науки моеї 528. *Єс* свѣдом всего 141. Мыслей их не был свѣдом 601. *Єс* свѣдом

звычайе и гадок 141. Из дeтинства ес свѣдом писм св(е)тых 529. Сут свѣдоми таемниц божих 615. Быти *усправедливенымы* не з учинков, але з ласки через вѣру 244. Не будмо *хтиви* порожнеи хвалы 421. Непочтывого зыску суть хтиви 479.

§ 252. Уживання *відмінків по дієсловах* в КА часом дуже цікаве; звичайно воно відбиває живу українську мову, переважно західну, часом же відбиває церковно-слов'янську традицію або польський оригінал. Подаю тут лише незначну частину прикладів,— докладно про це див. в Словнику при відповідних словах.

Відмінок ставиться по дієслові або безпосередньо, або при допомозі прийменника. Подаю тут лише головніші випадки.

1. *Дієслова з родовим відмінком*. Выведавши слушнои справы 140. Выведується серць 266. Але: Выведати о тых речах 127. *Взываючи* имени панского (imienia Pańskiego) 123. Напоминает, жебы ся ба івохвалства *выстерегали* 330. От фалшивых учителей ся *выстерегали* 223. *Держитесь* доброты 282. Того ся держѣте, што маєте 601. Хотячи того *дове-сти* 237. Того доводит 552. Доводит змертвухвстаня 350. *Довѣдался* рады их 48. Не годится нам причи-ны довѣдовати 86. *Додавали* собѣ помочи 148. *До-да-ет* насѣнья сѣючому 387. Як маем *дойти* справедливости 237. Вже кресу дошол 458. *Доконал* вѣры 274. Мѣль *докончити* прибытку 564. *Докончивши* свѣта 553. *Доступил* обѣтници 558. Лѣпшого доступили 580. Што ся *дотыкало* стороны есего люду 15. Што ся *дотычет* тои уставы 81. Кулко ся *дотычет* коро-левства божого 196. Што ся *дотычет* хвалы 369. Быдля доткнуло горы 585. Избавителя *ждем* 459. *Ждет* чесного овощу 173. Не будем чужого *жедати* 285. *Жедайте* лѣпших даров 342. Тепер лѣпшого *же-дают* 578. *Жедаючи* помсты 173. *Забываем* науки нам поданои 203. Забыл справы вашей и працовитои милости 558. *Забываючи* тых речей 458. Не *запрѣлся* еси вѣры моеи 548. Ни ся ес *запрѣл* имени моего 603. *Зычечи* им всякого щастя 400. Всего доброго *зычит* 500. Здоровя *зычим* 82. *Ищучи* причинь 282. Вышних *ищѣте* 471. Чого искали люди 276. *Навчал*

пилне тых речей 100. Ани один мог ся научити тое пѣсни 634. Он толко ся был тепер перших початков Евангеліи навчилъ 100. Тых речей навчай 516. Навчен дороги паньское 100. *Наследуючи* добрых учинков 537. Вѣры их наследуйте 587. Наследуй тихости 518. *Ненавидит* учинков Николаитов, которых и я ненавижу 597. *Ожидаячи* остатка 572. Ожидаячи надѣи и зацного приштя 537. Небес новых и земли новое ожидаем 204. Пристроит нам *пилновати* тых речей 546. Пилнуючи справ чужих 286. Дня пилнуем 286.287. Добрых речей пилнуем 384. *Поживати* дерева живота 597. Поживают оеѣр 332. Поживают тых речей 327. Поживают молока 556. *Помстился* крови слуг своих 650. *Послухавши* духов зрадливых и наук бесовских 510. *Прагнули* еи 365. *Призовет* имени панского 8. Абы есте мѣли ся *простерегати* товариства его 286. *Розумѣем* слова божего 511. *Слухати* слова Божего 72. Слухати голосу его 213. Слушает слов пророчтва 663. Слушают науки его 466. Слушают закона 242. Тых слов слухали 57. Слухали Варнавы и Павла 80. Слушайте плотских панов 474. Слушайте тои моєи мовы 120. *Стережи* приказаня 519. Тых ся стережи 528. Стерег есми шат тых 123. Абы ся стерегли зверати 634. Абы ся стерегли лакомства 112. Сторожѣ стерегли темницы 63. Стеречися антихристов 208. Што ся *тычет* науки 407. Што ся тычет ураду моєго 309. *Уживати* дочасных пожитков 579. Одного уживати 511. Взятых даров уживати будеть з боязнью 281. Ключа будут уживати 625. Нехай каждый яких *хочет* выкладов уживает 545. Все уживали одного покорму духовного 330. Уживали хлѣба своего 501. Пилне уживали ураду своего 74. Уживаячи товариства 48 (Але: Каждый свою вечеру наперед уживает) 336. Абых вам *узычи* якого дару духовного 236. *Услухали* есте ис сердца слособу онои науки 257. *Учили* фалшивых наукъ 307. Учити правды 243. Добрых речей учил 536. Закону учили 17. Который ся учит слова — *оучайса словесей* 422. Абы *хоронилися* злости 312. Чого от них *хочет* 319.

§ 253. 2. *Дієслова з давальним відмінком. Благословил єму 559. Вам блгсвил 16, wam blogoslawil. Тому благословил 560. Што ся тому дивите 14. Которым ся дивовали 423. Особам ся дивуют 232. В чом ся дивуют 189. Не докучу вам 398. Допомагаєт крєвкости нашей 266. Дякую тому 504. Дякую Б(о)гу моему 236 sq. Которым не один я дякую 294. Мы повинни єсмо Б(о)гу дяковати за вас 499. Дякуем тобѣ 627. Дякуем Богу за всіх вас 482. Пану дякуєт 293. Дякуючи тобѣ за то 131. Дякуючи отцу 473. Синай ся згожаєт теперешнему Єрусалиму 417. Як ся маєм поддати слову Божему 159. Который ся прилучит любодѣйци 316. Яко пристоит невѣстам 507. Бо ся Бог пышным противит 192. Радуюся законуви Б(о)жему 261. Судити буде всюй земли 96. Чужоложником судит Бог 587. Але: судити будет люди свои 574, Судити будет живых и мертвых 530, Не подоймєтся судити о вѣру 96, Судити о горло 90. Пор. в Зографськїй Євангелїю 12¹⁷: азъ не сѣждаємоу, не приѣзъ ко, да сѣждає мироу.*

§ 254. 3. *Дієслова з орудним відмінком. Иж бы ся не бавили баснями 503. Бавятсѣя рєчми телесными 263... Ся науками непотребными бавили 104. Не помогли тым, котори ся ими бавили 587. Брыдїтсѣя злости 282. Брыдишся болваны 243. Брыдишся жида 96. Тым ся законом светым не брыдили 326. То для того учинил, жебы ся им жидове не брыдили, яко члѣком поганским 85. Иными взгоржал 323. Гордили Богомъ 229. Гордѣли вдовицами 28. Панством гордят 200. Христом гордечи 423. Ся забавлял мудростю людскою 308. Ставаємсѣя подобными Сынови Божему 548. Ставшиися слугами Богу 258. Нехай ся не хвалит жаден людми 308. Дух вами хвалитсѣя 191. Котори ся хвалєт волностями духовными 284.*

§ 255. 4. *Дієслова з прийменником с, з. Будут ся веселити з них и радоватися 625. Бог нас выбавит с трудностей 187. Вызволити с того скаженья 265, або: Был вызволенъ от небезпеченьства 363. С которой ся насмевати 7. Насмеваются з нас 311. Непобожност блазнов, котори ся насмевают з обѣтниц Божих 202. Иж ся мы з вас перєхваляєм 495.*

Радуюся с приштѣя Стеѣанового 359. Для того ся з вас радую 296. Радуется з вѣры 497. Нѣкоторые ся с того *смѣяли* 96,... ся *смеет* з их гордости 390. Не буду ся *хвалити* с крѣвкостей моих 397,... ся хвалити з обрезанья 456. Не будет ся с того хвалити 281. Абы ся не хвалили з учителей 305. С которое ся жидове хвалили 249. Мае*т* ся з чого хвалити 248.

§ 256. 5. *Дієслова з прийменником за.* Буду вам за отца, а вы будете ми за сыны и дочки 378. *Виделося* нам за реч налѣпшую 87. Видело ми ся за реч потребную 454. *Вывочала* его собѣ за сына 33. Мы повинни есмо Б(о)гу дяковати за вас 499. Дякую, же мя за вѣрного вчинил 504. За што я дякую 333. Дякуем Богу за всех вас 482. Дякуючи тобѣ за то 131. *Завстыдилися* за свои злости 611. Я то собѣ за наменшую реч маю 309. Все тьи речи маю собѣ за смеѣе 457. Нехай то маю за добродейство 542. За золото с подивеньем маѣте 307. Нас маѣте за взор 458 За глупство мают 304. Не мейте его за неприятеля 502. Которых мѣли за столпы 408. Мѣли их за боги 74. Мѣли вас за годных 495 *Молилися* за ними 41. За них ся молят 497,... ся они молят за вас 388. Молѣтеся за нами 589 — *Молѣтсѣ ѿ насъ* — Modlcie się za nami. Молѣтеся за нас 494.500, Молѣтеся один за другого 174. Молечися за них 487. *Нарек* нас за сыны собѣ 425. *Обран ест* за товариша 384. *Подан* есми за вязня 155. *Покладаю* вси речи собѣ за шкоду 457. Нехай ся за ним помолит 174. (Христа) *приймаемъ* за збавителя 220. Абы ся *причинял* за нами 563 — *aby się przyczyniał* за нами — *ходотайствобати ѿ нѣхъ*. Причиняючися за нами 267. *Прошу* тебе за сыном моим Онисимом 541 — *Молю тѣ ѿ моємъ чадѣ* — Proszę tedy za synem moim Onesymem. Проси за ним 540.221. *Просит* за ними 293. *Просит'* за светыми 266. То им за объмову *стало* 380. Антихреста, за которым *стоят* вси баламутнѣ 631. *Удалися* за мудростю 618. Удалися за телесными 612,... ся удают за пожадли-востями 440,... ся удадут за рѣчами 510. Бога хвалет за зычливост 388.

З тим самим *за* з'єднуються й речівники від цих дієслів: Чиним ему дяки за них 511. Молитва за ним

63. За такого молитвы чинены быти не маюти 221. Поможѣте ми м(о)ли(т)вами вашими за мною 293. Прозба к Богу за людми израелскими 273. За всих вас з радостю прозбу чиню 447. Казни за балвохвал'ство 238.

§ 257. 6. *Дієслова з прийменником на.* Хто ж будет жаловати на выбраны 267. Мѣйтеся на пилной печи 111. Тыи речи мѣй на бачности 512. Надѣюся на Пана 454. Ся огледает на справу 559. На Пана огледається 394. Упоминали, жебы есмо пометали на убогих 408. Завсегда на мене паметаєте 334. Пометайте на вожи ваши 587. Пометайте на вязни 586. Приводит на приклад 303. Присяг на того 623. Спомнѣте на дны першіи 574. Стегається та и на вси учителя вѣрныи.

§ 258. 7. *Дієслова з прийменником над.* Змилюся над ким схочу 270. Мстечися над тыми 496. Не хвалися над вѣтки 278. Див. в Словнику *над*.

§ 259. 8. *Дієслова з прийменником по.* Будут нарекати по нем 647. Тогда по ней будут плакати 647. Посылали по мене 55. Пустилися по вѣтру к берегу 152. Плачут по Стефане 39.

IV. ЧУЖІ ВПЛИВИ НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ XV—XVII ВІКІВ.

Українська мова під час свого багатоліткового розвитку підпадала численним впливам сусідних, а то й не сусідних мов. Позичання з чужих мов—це один з важливих факторів в розвитку кожної культурної мови. Аналізуючи словника української мови, бачимо, що склався він з найрізніщих елементів, — в першу чергу своїх чи близьких, а в другу — з різних запозичень із інших мов, цеб-то склався так само, як складається й кожна інша жива мова. Процес зложення словника мови звичайно тягнеться довгими віками, чужоземні впливи приходять поволі, але неупинно, бо процес позичання з інших мов ніколи не спиноється в мові.

Чужі слова, що їх маємо в українській мові, заходили до неї в найрізніший час: маємо позички ще доісторичного часу, маємо їх і за час давній, за X—XIII віки, маємо їх нарешті і за середньовікові й нові часи. Усі давні позички зукраїнізувалися в нас уже постільки, що часом зовсім не легко ствердити їх чуже походження; тільки позички нового часу, мало зукраїнізовані, ще кидаються в вічі jako чужі елементи.

В цім розділі я не говоритиму про давніші позичання до української мови, — спинюся головню на тих впливах, що були чинними в українській літературній мові XVI-го віку і трохи перед тим, і то лише на тих, що йшли до нас з Заходу. Докладніше розповідаю про впливи тих мов, на яких найбільше зросла нова українська літературна мова; на інших впливах спиняюся менше.

Література, що охоплює в одній праці всі ці впливи, дуже мала. Головніше з близьких до нашої мови: А. Brückner: *Wyrazy obce w języku polskim*, „Prace Filologiczne“ 1907 р. т. VI ст. 1-55, 602-636. А. А. Круїński: *O wpływie języków obcych na język polski*, „Sprawozdania z posiedzeń Tow. Nauk. Warsz.“, 1917 р. т. X зш. 4 ст. 41-72, 1918 р. т. XI зш. 1 ст. 1-14. *И. И. Огієнко*: *Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ*, *Исторія проникновенія заимствованныхъ словъ въ русскій языкъ*, Київ, 1915 р. ст. 1-136, тут і докладна література.

I. Вплив церковно-слов'янський.

Як я вище зазначав, перекладчиком Крехівського Апостола була особа духовна, а це поклато виразний слід на всю його працю. Перекладчик добре знав церковно-слов'янську мову і в своїй праці постійно користався також і текстом церковно-слов'янського Апостола, з яким був він добре ознайомлений. Порівняння КА з польським оригіналом та церковно-слов'янським текстом ясно показує, що наш перекладчик постійно заглядав і до тексту церковно-слов'янського Апостола (див. вище ст. 169—171, 178—191). Крім цього, церковно-слов'янський вплив відбився на перекладчику КА в уживанні старих ц.-слов'янських слів, напр.: *авва* то *ест* *отець* 264, *алкнути* 461,

Иоан 19, ковач 531, метали 149, небеса 203.204, небес 204, п'їнези 22, плоти 471, подвиг 468, постыдится 272, рек 2.11, речено 250, речено 362, рекомо (rzкомо) 151, рч'їте (rzeczcie) 282, прирекли 127¹, узру 292, умысль 364, урокъ 285, щад'їти 112, щад'їли 471, щедрот 361, ядрило 148, исполнил 22 і т. п. Зазначу ще: Сего для хочу 514, тебе для 267 і др.²; слово „глава“ вживається постійно в заголовках, але в поясненнях: „в том розд'їле“ 487; єсть речівники на -іє, напр.: вшествія 552, насл'їдия 425, основания покаяння 556, по отшествіи 112, очищеніє 545, пришествіє 530 і т. п. (див. ст. 306—307).

Як ми бачили вище, церковно-слов'янський вплив трохи відбився на фонетиці й на морфології КА, але спорадично й малопомітно. Так, не рідко знаходимо в КА церковно-слов'янську форму G¹ прикметників, т. зв. коротку чи речівникову, звичайну й по інших пам'ятках XVI-го віка, напр.: духа христового 263, с поколення венияминова 457.614, для имени Христова 191, з божници сотонины 603, глибокости сотонины 600, з моци сотонины 498, з в'їры христовы 457, для sprawy х'їы 455, дочки фараоновы 579 і т. п. (див. § 139).

Зазначу ще такі форми, що повстали під церковно-слов'янським впливом і що часті в пам'ятках української літературної мови XVI-го віку: N³ нам'їсници 278, роскошници 315, пророци 179.507.649, гр'їшници 232 і т. п.; приказовий спосіб: помози 86 і т. п., I¹ о патриарсе 9 і др.; під цим же впливом часто маємо и тверде замість м'якого і т. п.

Взагалі ж треба зазначити, що в КА церковно-слов'янський вплив дуже малий; в порівнянні, скажемо, з Пересопницькою Євангелією, де цей вплив відчувається в кожному рядку рукопису, вплив цей тут

---

¹ Правда, слова від *ректи*, *речи* часом здібуються ще й тепер в живій північно- та західно-українській мові.

² Цю давню постпозиційну форму *для* (в Пересопницькій Євангелії), перенесеній сюди впрост з церковно-слов'янського оригіналу, Янів не слушно вважає за польський вплив, див. „Slavia“ т. V ст. 496.

зовсім мало помітний. Це дуже цікава риса нашої пам'ятки,—перекладчик ніби навмисне пильнував уживати якнайменше церковно-слов'янських виразів; як знаємо, власне цею дорогою пішов дальший розвій української літературної мови, яка увесь час відсепарувалася від церковно-слов'янських елементів; скажемо, в сучасній українській літературній мові надзвичайно мало церковно-слов'янських елементів, чим вона помітно відрізняється, напр., від літературної російської мови, що зросла на церковно-слов'янській основі. Відсутність чи правильніше—надзвичайно мала кількість церковно-слов'янських елементів,—це найголовніша відміна нової літературної української мови від старої, а разом з тим — одна з головних її ознак.

В живій українській мові, особливо в ріжних говірках її, маємо багатенько слів, які знаходимо і в старо-слов'янській мові, напр.: яко, година, годі, нині, туга, вина, ради, вечера, вечерати, вельми, понеже і т. п.; звичайно, це не позички з церковно-слов'янської мови, а праслов'янське спільне надбання. Так само за спільне праслов'янське надбання треба вважати й ті фонетичні та морфологічні явища, які маємо однаковими в українській та старослов'янській мові, напр.: в руці, на нозі, чи такі форми, як V' або двійне число і т. п. Цю праслов'янську спільноту українські говірки зберегли не однаково,—на західно-українських землях їх значно більше, як на землях східних¹.

Російська літературна мова, навпаки, має надзвичайно багато таких церковно-слов'янських позичок, яких зовсім не знає жива мова. І правдиво твердить Н. Дурново, що в сучасній російській літературній мові «словарный состав и словообразование, равно как и правописание, наполовину церковнославянские»². Так само багатенько в російській мові й позичених

---

¹ А звідси повстала й неточна думка, ніби в мові Галичини багато „незграбних церковно-слов'янізмів“ (Нариси з історії української мови, А. Кримського, Київ, 1924 р. ст. 117),—подібних слів не мало і в живій галицькій народній мові.

² Введение в историю русского языка, Брюн, 1927 р. ст.3.

з церковно-слов'янської форм, напр. з *-ра-*, *-ла-* замість *оро-*, *-оло-* (ограждать, главный і т. п.), з *жд* і *щ* зам. *ж*, *ч* (рождество, освѣщать), дієприкметники на *-щий* (носящий) і т. п.¹. Нічого такого українська мова, як жива так і літературна, не знає.

Цікаво, що в цитатах з старого завіту в КА постійно більше ц-слов'янізмів, переклад їх звичайно не чистий (те саме бачимо, напр., і в творах Іоанкія Галятовського XVII ст.).

Церковно-слов'янську мову, згідно з духом свого часу, наш перекладчик постійно зве болгарською; сотні разів знаходимо тут на полях пояснення до тексту, де дається церковно-слов'янське слово з зазначенням: „у болгарском“.

2. Польський вплив.

Польський і український народи з найдавніших, ще передісторичних часів були вже близькими сусідами й безумовно культурно впливали один на одного. Звичайно, найбільше реально позначився цей вплив на західних українських землях, цеб-то в Галичині, Підляшші, Поліссі, Холмщини та Волині; навпаки, східно-українські землі дуже довгий час польського впливу не знали. Питання польського впливу на українську мову, на жаль, науково в нас ще зовсім не вивчене, не намічено навіть головніших віх такого вивчення. Джерел для аналізу полонізмів в українській мові маємо не мало: 1. українські пам'ятки XI—XII-го віків, такі, як, напр., Науки Григорія Богослова, дають для цього цікавий матеріал²; 2. українські грамоти XIII(XIV)—XVI вв. надзвичайно цінні для в'яснення польського впливу, і 3. переклади з польського на мову українську XVI в. в'яснюють дуже багато найрізніших питань про впливи польської мови на

---

¹ *И. И. Огієнко*: Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ, Київ, 1915 р. ст. 61-66: Вліяніє церковно-славянскаго языка на языкъ русскій, тут і вся література.

² Див. мої „Пам'ятки старо-слов'янської мови X—XI віків“, 1929 р., ст. 170-171.

українську. Вияснення всього цього надзвичайно цінне для правдивої історії української мови взагалі, літературної зокрема.

Польський вплив на західно-українській мові помітний вже з XI-го віку, цеб-то з того часу, відколи дійшли до нас найперші наші писані пам'ятки. Зносини наші з народом польським увесь час були досить тісними; це були зносини культурні, торгові, дипломатичні, військові і др., а при цих зносинах, звичайно, зовсім можливими й природними були й мовні переймання. Експансія польська на українські землі відома з дуже давнього часу; боротьба за Галичину розпочалася так само рано і doprowadила до прилучення цілої Галицької землі до Польщі десь в 1344 р.

Говорячи про найдавніші польські впливи, хочу звернути тут увагу на одну річ, а саме — об'єктивно ще не вияснено, що саме повинно вважати за полонізми. Справа в тім, що чимало слів, які ми звичайно вважаємо за полонізми, знаходяться вже в українських пам'ятках XI-го віку; та й не тільки в українських, але й в інших слов'янських. Подібні слова я вважав би загально-слов'янськими, що були в нашій мові ще з праслов'янських часів, а не полонізмами. Напр., в найдавніших наших пам'ятках знаходимо слова: аби, аж, як, але, година, вабити, ваблення, клопотатися, клопоти, клопотання, сварка, телиця, тяжар, рачити, наський, лука, наслідок, бридкий, обридати, подоба, приклад, принада, слота, треба, ліпший, борзо, вельми, глумитися, глум, глядати, зимний, користь, ласкавий, напасть, ніколи, питати, рік, рота, свита, досить і сотні т. п. У нас часом усі ті слова, яких звичайно не знає російська літературна мова, звуть (особливо вчені росіяне) полонізмами, що зовсім противне науковій правді. Треба рішуче ствердити, що своїм словником українська мова, — особливо її західні говірки — з найдавнішого часу дуже наближається до мов західно-слов'янських, — словацької, чеської та польської, з якими вона понесла не мало ще праслов'янського лексикального надбання. Ось через усе це в питанні про т. зв. давні лексикальні полонізми треба бути дуже бережним та поміркова-

ним, щоби не приймати своїх праслов'янських слів за полонізмами¹. Взагалі ж треба підкреслити, що пануючий сьогодні в науці трочленний поділ слов'янства мало надається для правдивого окреслення дійсної істоти української мови, для якої рамці лише східної групи занадто вузькі².

Друге мало вияснене питання — це сам процес поширення позичених слів в мові народній. Чи ж позичене слово справді може в короткім часі міцно увійти до всіх говірок теї чи іншої мови? Який потрібний час для такого поширення? Не забудьмо, що власне аж до останнього часу не було добрих шляхів на Україні, які вможливлювали б скоре й широке розповсюдження польських позичок серед народніх мас. Не вирішення цих основних питань не дає змоги докладно окреслити, що саме треба вважати полонізмами, особливо серед слів стародавніх.

Починаючи з XIV-го віку польський вплив на західно-українські говори сильно побільшився. Десь в половині XIV-го віку Казимир польський окупував цілу Галичину, і з того часу польський елемент тут значно поширився, що не могло не відбитися й на місцевій українській мові, особливо верств інтелігентних. З часом польські впливи збільшуються й на інших українських землях, що були тоді вже під Литвою; з 1386 р., з часу першої литовсько-польської унії впливи ці досить помітно ширяться серед цілого українського народу, особливо ж серед його інтелігенції³. Урядові канцелярії Литовсько-Руської Держави пишуть тепер не тільки мовою «руською», але й польською. Стара церковно-слов'янська мова не могла да-

---

¹ В мовах чеській та польській багато однакових слів; звичайно говориться, що в XIV—XVI-м століттях до польської мови увійшло надзвичайно багато чеських слів; очевидно, не мало взято з чеської мови до мови польської літературної, але треба повоставити щось і на рахунок спільного західно-слов'янського набутку.

² Пор. С. Омаль-Стоцький: Розвиток поглядів про семю слов'янських мов і їх взаїмне споріднення, Прага, вид. 2-е, 1928 р. Перше видання вміщено в 141-143 томі львівських „Записок“.

³ Див. про це вище на ст. 118-121.

ти відповідного матеріалу для найрізніщих ділових термінів нового життя, а тому починають їх брати головно з мови польської. Таким чином з XIV-го віку до актової української мови входить досить багато найрізніщих полонізмів. На живій людській мові, звичайно, вплив цей був мало помітним, хоч зачепив і її.

Канцелярійна т. зв. актова мова взагалі була могутнім провідником польських впливів до мови української. Впливи ці надто сильними були в західній Україні. По приєднанні Галичини до Польщі перше століття актовою мовою лишається місцева «руська» мова, але вже з половини XV-го віку урядовою мовою стає тут мова латинська та польсько-латинська, пізніше польська. По литовсько-польській унії 1386 р. ближчі до Польщі українські землі, що входили в склад Литовсько-Руської Держави, дуже швидко підпадають сильнішому впливові польської мови. Так, Підляшша помітно полонізується ще в XV-м віці, звичайно, найбільше українська інтелігенція; справа доходить до того, що вже в 1565 і 1568 р. р. послы підляські домагаються на соймах, щоби з велико-княжих литовських канцелярій писали на Підляшша лише мовою латинською або польською, але не «руською»; на ці прохання уряд відповів, що він не може робити для Підляшша винятку й надалі писатиме мовою «руською»¹.

В XVI-м віці, починаючи з Люблинської унії 1569 р., польські впливи на українських землях ширяться ще з більшою силою. Актом 1569 р., як ми бачили вище (ст. 137), позоставлено урядовою мовою мову „руську“², але в канцеляріях більших міст запроваджено мову польську. На українських землях помалу осядає польська шляхта й будує свої двори,

¹ М. Грушевський: Історія України-Руси, 1907 р., т. VI ст. 248-249.

² Твердження Ст. Птлицького („Język Polski i jego historia“, Краків, 1915 р ч. II ст. 363), ніби по акті 1569 р. „руську“ актову мову позоставлено тільки для Волині, не відповідає дійсності, пор. вище ст. 137.

що стають сильними провідниками польської мови до мови української. Помалу ширяться по українських землях й польське право, з своїми канцелярjями, устроєм та практиками.

Таким чином акт 1569 р. безумовно відіграв велику ролю в справі поширення польської мови. Тільки цієї ролі його не треба перебільшувати: вже й до того часу в мові української інтелігенції було дуже багато полонізмів, які й увійшли відразу до цієї нової української літературної мови, що народилася в половині XVI-го віку під впливом реформації. Що це було дійсно так, на це вказує мова нашого Крехівського Апостола, що повстав ще перед Люблинською унією. Люблинська унія 1569 р. головно закріпила й зміцнила попередні польські впливи, а також понесла їх далі на схід, на Київщину, чого не було до того часу. Правда, на східно-українських землях на початку не розуміли польської мови і досить голосно протестували, коли уряд намагався писати тут мовою польською¹. Але це тільки на початку, бо скоро реальне життя змусило вчигися польської мови й тут.

Впливу польської мови найперше підпала українська інтелігенція, вона здавна, особливо на землях західно-українських, знала польську мову й говорила нею. А в другій половині XVI-го віку знання польської мови серед української інтелігенції було вже дуже поширеним,—видно, ця інтелігенція охоче вживала цієї мови й добре її знала. Так, відомо, що князь Костянтин Остріжський радив кн. А. Курбському, аби той свій переклад бесід Івана Золотоустого «лїпшаго ради выразумїня на Польщизну преложити даль»². А. Курбський свідчить, що на Волині в той час знання рідної мови впало, а для поширення своїх ідей інтелігенція мусить користати з «польской барбарї»³. Як знаємо, В. Тяпинський в передмові до свого перекладу Євангелї десь коло 1580 р. в сильних виразах скаржитья, що українська інтелігенція забуває

¹ Див. про це вище на ст. 133-134, 137.

² Сказанія кн. Курбскаго, Спб. 1842 р. т. II ст. 158.

³ Сказанія, вид. 3-є, 1868 р. ст. 222 і 236.

«руську» мову, польську мову ставить вище своєї і навчає її дітей¹. Добре знало польську мову й українське духовенство, про що свідчить відомий кс. Петро Скарга: „Słowiańskiego ięzyka piше він - teraz prawie nikt doskonale nie rozumie... stąd Popi, gdy co w słowiańskim chcą rozumieć, do Polskiego się udać po tłumactwo muszą“².

Взагалі, українська шляхта пильнувала у всім наслідувати шляхті польській і дуже скоро почала користуватися польською мовою навіть для свого буденного вжитку. Як знаємо, більшість цієї шляхти скоро зовсім покинула свій нарід, прийняла католицтво і польська мова для неї стала мовою рідною.

Перекладів з польської мови на українську було не мало вже в XVI-м віці; кидається в вічі, що всі ліпші польські переклади св. Письма в тім самім XVI-м віці перекладено й на українську мову, часом навіть для практичного церковного вжитку. В 1557 р. вийшли „Postylla“ Миколая Рея, пояснення на Євангелію; цікаво, що дуже багато з цього твору Рея вже в XVI-м ст. перекладено на українську мову й занесено до наших т. зв. Учительних Євангелій³.

В XVII-м віці такий стан впливу польської мови на українську ще більше закріпився. Реальне життя вимагало практичного знання польської мови, яко мови державної, тому її вчать по братських школах у Львові, Луцьку, Києві і др. містах⁴. Дуже багато української інтелігенції вчилася по школах польських. Полемічна література, що повстала з кінця

---

¹ Див. вище ст. 94.

² O jedności Kościoła Bożego, 1577 р. ст. 359.

³ Prof Jan Jan ów: Tłumaczenia ruskie z Postylli M. Reja w ewangelarzach kaznodziejskich XVI i XVII wieku. „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademji Umiejętności“ 1929 р. т. XXXIV № 8 ст. 2-10. Взагалі Postylla Рея була پذیرена поміж українським духовенством, чому Янів схильний уважати за правдивий відомий анекдот з „Перспективи“ 1642 р. Кас. Саковича про те, що один священник під Львовом звернувся в церкві до своїх парафіян: „Послухайте, християне, казання святого Рея“. Див. ще „Prace Filologiczne“ 1929 р. т. XIV ст. 476, додаток того ж Янова.

⁴ К. Харламовичъ: Западнорусскія школы, 1898 р. ст. 427.

XVI-го віку проти католиків та уніятів, часто писалася в нас польською мовою, з бажання більше поширити свої православні думки. В українських друкарнях, навіть в друкарні київській, заводиться польський шрифт і випускаються книжки й польською мовою, знову таки для більшого поширення своїх православних ідей серед польської й своєї інтелігенції¹; згадаю, напр., видання таких книжок, як „Threnos“ або „Lament“ 1610 р. Мелетія Смотрицького (палка оборона православної віри), перше друковане видання славного Печерського Патерика — «Paterikon albo żywoty ss. ojców Pieczarskich» С. Косова 1635 р., або «Teraturgema lubo cuda w świętoudownym monasterze pieczarskim kijowskim» 1638 р. Аф. Кальнофойського і др. Українські письменники, такі як Косів, Галятовський, Радивилівський, Петро Могила і др. вже стають письменниками двомовними й однаково добре пишуть свої твори мовою українською та польською. Український шляхтич Юрій Немирич пише релігійні гімни та молитви вже польською мовою (видано їх в 1653 р.)². В 1631 р. українська шляхта склала з митр. Петром Могилою угоду про школу; під угодою підписалося 30 українських київських шляхтичів, але підписалися головню по-польському³.

Таким чином реальне життя змушувало українську інтелігенцію вчитися державної польської мови. Звичайно, усе це не могло лишитися без впливу й на українській літературній мові: вона помалу приймає в себе все більше та більше польських елементів, до яких український читач звикає постільки, що не вважає їх чужими. Більше того, в XVI—XVII-м віках вживання польських слів в українській літературній мові стало модою, ознакою так би сказати доброго тону. Про це відомий Огілевич в своїх «Esrphonemata» 1671 р. л. 6а пише: „Tych samych slow (поль-

---

¹ Про польське друкарство на українських землях див. мою „Історію українського друкарства“ т. I ст. 405 (показчик).

² К. Харлампович: Западнорусскія школы, ст. 176-177. Див. ще „Труды Киев. Дух. Ак.“ 1876 р. III.182.183 200.201 206

³ М. Грушевський: Історія України-Руси, т. VII ст. 422.

ських zbawiciel, krzyż i др.) tuż zażywasz w języku Ruskim, mając to za ozdobę języka Ruskiego poglądzić go Polskim jakim słowem“. В «Пересгорові», полемічній пам'ятці десь 1600—1605 р., читаємо про полонізми в українській літературній мові так: „Якъ Поляцы у свой языкъ намѣшали словъ Латинскихъ, которыхъ южь и простые люди зъ налогу (зъ привычки) уживають, такъ же и Русь у свой языкъ намѣшали словъ Польскихъ и оныхъ уживають“¹.

Експансія урядова польська, звичайно, усе збільшувалася; литовські Статути, писані «руською» мовою, видаються вже по польському (перше польське видання вийшло в 1614 році); в 1696 р. варшавський сейм нарешті постановив для урядових установ («Конституція про зрівняння прав»): „Pisarz ziemskiego sądu po Polsku, a nie po Rusku pisać powinien“², через що українську мову виганяється зо всіх урядових канцелярій. Пізніше, в 1777 р. наказано навіть «руську» Литовську Метрику, писану кирилицею, переписати латинкою³.

Вплив польської мови на українську інтелігенцію був найбільше сильним серед верств уніятських, а особливо серед уніятського духовенства. Др. Ів. Франко правдиво писав: «Одним із капризів історичного розвою на нашій південно-руській території можна назвати факт, що в XVIII в. в західніх частих нашої території польонізація українсько-руської інтелігенції поступила була так далеко, що навіть серед руського духовенства ледво сотий умів добре читати по церковно-славянськи та розуміти те, що відправляв на богослуженю, а про світських людей, дрібну шляхту та міщан, що держали ся ще рущини, а особливо про жіноцтво й говорити ніщо»⁴. Домашнє виховання українського духовенства в Галичині було польське, казання в церкві виголошувало воно по-польському, до-

¹ „Акты Западной России“ т. IV ст. 229.

² Volumina Legum, V.863.

³ А. Будилловичъ: Общеславянскій языкъ, 1892 р. ст. 225 т. II.

⁴ „Записки“ 1913 р. т. 114 ст. 87.

машньою мовою в священничих родинах була мова польська. Взагалі, польська мова була загальноживаною серед української галицької інтелігенції ще в цілій першій половині ХІХ-го віку¹.

Таким чином до української літературної мови ввійшло дуже багато ріжних польських елементів, які жили в цій мові й далі, ще в віці ХVІІІ-м, а в західно-українських землях трималися вони в певній мірі і в віці ХІХ-м. Правда, з другої половини ХVІІІ-го віку, а особливо з початку ХІХ-го розпочався сильний рух за очищення української літературної мови від польських елементів, який вже ніколи не спинявся і який допровадив до того, що літературна мова—перше на східно-українських землях, а значно пізніше й на землях західних—таки позбулася в більшості виразніщих полонізмів, — позоставилися хіба лише позички лексикальні. Можна сказати, що головною відміною нової української літературної мови ХІХ—ХХ віків від мови ХVІ—ХVІІ віків єсть власне певна відсутність, чи правдивіше—менше число полонізмів.

Жива людова українська мова, звичайно, ніколи не підпадала такому великому впливові мови польської, як мова літературна. В своїй масі українські низи польської мови ніколи добре не знали; ще В. Негалевський в передмові до свого перекладу Нового Завіту 1581-го р. підкреслював, що він переклав з польської мови на українську «за намовою и напам'янемъ многихъ учоныхъ, богобойныхъ а слово божее милующихъ людей, которые писма полского читати не умеютъ», — очевидно, він тут мав на увазі просте духовенство, міщанство та селянство. Дійсно. поза лексикальними позичками жива сучасна українська мова польського впливу не знає.

Крехівський Апостол, яко переклад з польського оригіналу, має дуже багато найріжніщих полонізмів. Порівняння нашої пам'ятки з її польським оригіналом дає не мало матеріялу для висвітлення питання про

---

¹ Там само, ст. 114, 115 і 90.

полонізми в українській літературній мові XVI віку. Повстала наша пам'ятка ще перед Лкблінською унією 1569 р., і вона наочно свідчить про великий польський вплив на літературну українську мову ще перед цією пам'ятною подією.

Польський вплив на мову КА позначився голов-но в Словнику, значно менше в фонетиці.

Вплив польського оригіналу на Словник КА дуже великий. Українська нова літературна мова в той час тільки но зачиналася, для повного й точного вислову бракувало дуже багатьох слів. Де було брати ці потрібні слова? Церковно слов'янська мова їх не давала, та й знання її, як ми бачили, зовсім упало на той час. З мовою російською якоїсь більшої стичности ми не мали тоді, та й сама мова та була досить бідною й не мала потрібних висловів і була вже нам чужою. Лишалась мова польська, яку наші інтелігенція й духовенство знали,—до неї й звернувся перекладчик КА і брав з польської мови обома руками скрізь, де тільки бракувало йому слів в своїй рідній мові. Власне в цім можна добачати певну користь польського впливу на українську літературну мову¹, — це вона сильно допомогла нашій невиробленій мові відразу стати в XVI-м ст. мовою літературною.

Переглядаючи словника КА, бачимо, що дуже багато слів для означення абстрактних розумінь перекладчик взяв впрост з польської мови або творив їх по зразку польському (див. вище §§ 59-65, 117, 126, 153, 188, 197 і 203). Подаю трохи прикладів цих лексикальних полонізмів, відсилаючи до повного спису їх в самім Словнику КА: бавитися, бадач, балвохвалство, бачність, блазень, блюзнене, блюзнір, блюзнірський, блюзнірство, блюзнити, болвохвалство, болвохвалця, вадця, вазнь, вальчити, валька, вдячний, вдячність, видавця, визнавця, виклад, викладане, виконати, виображене, вирок, виспа, виступок, власність, внебовступене, возний, вонтпити, вонтпливість,

---

¹ Jan ów в „Slavia“ V.4754-76, проти думки Житецького, підкреслює, що польський вплив на українську мову був корисним тим, що дав змогу повстати перекладам на українську мову. Думка правдива, тільки неясно виложена.

вонтпенє, вщинати, готовизна, досконалий, доскона-
лость, звїтязство, звїтязця, зданє, здретвенє, зезволе-
нє, зичливість, злитовати, злореченство, змаза, чини-
ти змѣнку, зуполний, κламливий, κламство, κламця,
кревкий, кревкость, лацний, млий, набоженство, не-
безпеченство, недбалость, ненаганений, необачность,
необлудний, неповстежливий, непокаляний, непослу-
шенство, несмертьность, неснастка, обачити, обец-
ний, обцяти, обжарство, обличность, ознаймовати,
оспалий, пан, паненка, панство, подобенство, помста,
понурене, попудливість, порожнета, послушенство,
посполитий, похлбство, похопний, презрочистий, пре-
ложоний, противенство, прикрий, радній, Річ поспо-
лита, розмаїтий, ростирк, сполечность, справа, спро-
тивенство, статечность, страченє, трапити, увельби-
ти, умїетность, упоминок, уприймий, уприймость, уфа-
нє, уфати, учинок, хробоба, хтивость, цвїченє, чело-
вїченство, члонок, чужоложник шата, шаленство, щир-
рий, щодробливий, яскиня і багато т. п. (звичайно,
серед цих слів не мало таких, які прийшли до мови
польської з мови чеської).

Серед полонїзмів КА дуже багато речівників сер-
роду на -нє, яких до того в нашій мові було мало
(§ 63). Деякі полонїзми ще занадто свіжі, напр. такі,
як «умисльнє», тоді як фонетичне «умиснє» вже не від-
дає своєю чужинністю.

Дуже часто наш перекладчик, позичаючи поль-
ські слова, надає їм свою українську фонетичну фор-
му: так, польські слова на -nek він уживає з закін-
ченням -нок: фрасунок, учинок і т. п.; пор. ще жи-
вело—żywiolo, пожиточный pozyteczny, трутина—
trutizna, узычал—użyczał, рекомо—rzkomo, зозволял,
зозволяли, сведецтво і сведоцтво, предкове і продко-
ве, везване і возваню, покармь і покормь, чартовский
і чортовского, зупольнаа і т. п. (див. Словник). Вла-
сні ймення перекладчик вживає звичайно в україн-
ській традиційній формі. Не забуваймо, що в полови-
ні XVI-го століття багато польських слів мали трохи
іншу від теперішньої форму, — і власне від цієї дав-
ньої форми йдуть старі наші позички; пор. напр. дав-
нє польське *szczyty* (так постійно в Біблії 1563 р.;

тепер szczery), від котрого й наше *щирий* (правда, було й старо-слов'янське *штиротъ* = цілість, *штиръ*). Див. ще § 24 як українізуються польські носові звуки.

Цікаво, що частина полонізмів вже глибоко закорінилася в мові перекладчика КА, чому він польське слово передає іншим, але польським словом, уважаючи останнє ніби словом своїм; так, слово *sprawca* передається тут словом «радца», *zdało się* — трафилосе, *przydało mi się* — трафилося ми, *społu* — посполу, *wespoł* — поспол і т. п.¹; див. ще §§ 188 і 197.

З польської мови бере наш перекладчик багато найріжніщих прийменників та злучників, так потрібних для розвиненої літературної мови, яких певне, тоді вільно вживилося в мові української інтелігенції (їх почасти бачимо і в актовій українській мові XV-го віку), напр.: бинамней, ведле — водлуг, весполук — восполук, вобец, колвек (ачколвек, где колвек, колко колвек, которий колвек, хто колвек, што колвек, який колвек), леда, ледва, назбит, подле — подлуг, через (через немалый час там мешкал 99) і т. п.; звичайно, частина цих прийменників — чеського походження.

Головна масса польського впливу пішла тільки на словник; вплив польський в фонетиці української літературної мови XVI-го віку малий і зовсім випадковий, і поза явні позичання ніколи не виходив, — в сучасній українській фонетиці не можемо зазначити ані одного сталого загального явища, перейнятого з мови польської².

¹ Так само робить в пєловині XVIII в. о. Іван Прислєпський, перекладаючи Псавтиря на лемківську говірку, див. *Ів. Огівенко*: Псавтир половини XVIII в. в лемківським перекладі, львівські „Записки“ 1930 р. т. 99 ст. 8.

² Вище, в огляді літературної мови XVI-го віку, скрізь зазначено полонізмами в фонетиці, морфології й складні, див. пскажчик. Про відношення української мови до польської проф. *Є. Тимченко* твердить, що, українська мова на лічбу спільних фонетичних процесів найближче стоїть до білоруської і найдалі до польської“ („Україна“, Київ, 1924 р. кн. 3 ст. 9). Те саме стверджує й проф. *Н. Дурново*: „Фонетические черты, отличающие м. р. язык от других русских языков, еще более резко отличаются его от польского; наоборот, морфологические черты по большей части сблизяют м. м. с польским“ („Введение в историю русского языка“, Брно, 1927 р. ст. 235).

Цікаві для нас ще ті полонізми, які в українській мові значно перероблені, може навіть звульгаризовані з вимог народньої мови, напр.: ochędoztwo—охандозство, ochędożyli—охандожили 537 і т. п.

Широке громадянство певне добре знало усі ці словарні полонізми, коли їх так вільно вживається в літературній мові XVI в.; багато з них були вже досить поширеними, позосталися вони і в віці XVII-м, напр. в мові Галятовського, Радивиловського і др.

Вплив польської мови на українську сильно виявився ще в одній ділянці, — в пересадженні чужих слів з Європи до нас; таким чином, через польську мову, прийшло до нас дуже багато слів чеських, німецьких, латинських, італійських, французьських і др., про що оповідаю далі, в розділах про ці впливи¹. Це був дуже корисний вплив на розвиток нашої літературної й живої мови, чому більшість цих перенесених слів живе в нашій мові ще й тепер.

Література. *Лебедевъ*: Историкс-критическое рассужденіе о степени вліянія Польши на языкъ и устройство училищъ въ Россіи, Спб. 1848 р., застаріла праця. *П. И. Житецькій*: Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія, Київ, 1889 р. ст. 42-51. *А. Будиловичъ*: Общеславянскій языкъ, Варшава, 1892 р. т. II ст. 227-231. *Е. Карскій*: Западнорусскіе переводы Псалтыри въ XV-XVII вѣкахъ, Варшава, 1896 р. ст. 133-159. *И. И. Огіенко*: Къ вопросу объ иностранныхъ словахъ, вошедшихъ въ русскій языкъ въ эпоху Петра I, „РФВ“ 1911 р. т. 46 ст. 352-369. *И. И. Огіенко*: Иновременные элементы въ русскомъ языкѣ, Київ, 1915 р. ст. 69-73, тут і література. *М. Грушевський*: Історія України-Руси, т. VI ст. 246-249 і др. *Іван Франко*: Азбучний спір в 1859 р., „Записки“, Львів, 1913 р., т. 114. Див. ще „Временник“ львівський на 1900 р. ст. 114-115, про польський вплив на уніятське духовенство. *І. Огіенко*: Історія української мови, Кам'янець-Подільський, 1919 р. т. I ст. 67, 71-80. *В. Н. Церетц*: Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков, 1928 р. ст. 168-234 (переклад з Кохановського).

¹ На жаль тільки, розміри цього впливу зовсім не досліджені, чому й твердження вчених про це різні. Напр. *Є. Тимченко* (Рід в українській мові, „Ювілейний Збірник“ Грушевському, Київ, 1928 р. т. II ст. 129) твердить, ніби слово „планета“ дісталася до української мови через Польщу десь пізнішого часу; це непорозуміння, бо слово те знаходимо вже в Збірнику 1073 р. л. 250 в формах ПЛАНИТА і ПЛАНИТЪ.

3. Чеський вплив.

Чеський вплив на українську мову належить до старих і сильних впливів. Роспочався він дуже рано і напочатку був безпосереднім, бо ж, як знаємо, держава кн. Володимира Великого межувала з Чехією. Очевидно, ще за цього князя чесько-українські взаїмовідносини мусіли бути вже сталими, бо ж і сам Володимир мав двох жінок чешок; знаємо ще, що вже в XI віці на східно-слов'янських землях святкували чеських святих Вацлава та Людмилу, а в Чехії—св. Бориса й Гліба.

Я не ставлю собі завданням докладно розповідати тут про чесько-українські стосунки¹, для нашої мети вистарчить намітити лише головніщі віхи цих стосунків. Започатковані вдавнину, чесько-українські стосунки не переривалися й потім і підтримувалися не тільки близькими відносинами князів, але певне й торговельними зносинами купецтва. По занепаді в половині XIII-го ст. Києва, яко найміцнішого центру східного слов'янства, українсько-чеські стосунки проте не перериваються,—князі галицько володимирські підтримують їх ще жвавіше, як до того. Знати, дорога до Чехів була добре відомою, коли, по татарським погромі Києва, багато української інтелігенції втікло до Чех². В 1261 р. старша донька Ростислава Галицького, Кунгута вийшла заміж за чеського короля Премисла.

З половини XIV-го ст., коли українські землі інкорпоровано в склад Литовської Держави, припиняються тісні безпосередні українсько-чеські взаїмовідносини. Але вплив чеський на український нарід від того не припиняється,—навпаки, він ще збільшується, а то з теї причини, що чеські культурні впливи

---

¹ Досить докладно й вірно подає їх *А. Яковлів* в своїй праці, зазначевій вище на ст. 8; там же подаю про це й іншу літературу.

² *М. Славінський*: Чеська звітка про київську еміграцію XIII в., див. „Український Науковий З'їзд у Празі“, Прага, 1928 р. ст. 14.

на сусідні держави, особливо на Польщу, зміцнюються власне з XIV віку. Чеський культурний вплив на Польщу (а через неї—і на український нарід) розпочався дуже рано, ще з того часу, коли в другій половині X-го віку польський князь Мечислав I оженився з чеською княжною Домбровкою, сестрою св. Вацлава; безумовно під чеським впливом охрестився десь в 966 р. сам Мечислав, а потім і його нарід, і ще тоді прийняли поляки чеську християнську термінологію. Чеська проповідь рано розпочалася на польських землях; так, знаємо, що біскуп познанський Марцел († 1068 р.), не будиши поляком, при проповідях користався чеськими тлумачами¹.

Уже в XIV-м віці чехи досягли високої культури, і помітно впливали на своїх сусідів. З початку цього віку польським королем стає чех Вацлав III (1305—1306), і вже з того часу сильний чеський культурний вплив не спиняється в Польщі. Чеська мова вже тоді була літературно розвиненою, існувала на ній певна література, яка й стала ширитися по Польщі, а від неї по Литві, Білорусі й Україні, і скрізь ця література була дуже поважаною. Вплив чеської культури на Польщу й на нарід український особливо збільшився з 1348 р., коли в Празі засновано університета, що став вищою школою для цілого слов'янства. Університет ділився на чотири нації, серед яких була й нація польська,—до неї належали студенти поляки, литовці, українці й білоруси. Трохи пізніше, в 1379 р. польська королева Ядвига заклала в Празі особний інтернат для студентів, — т. зв. Литовську Колегію, до якої напевне належали й українці². Очевидно, усе це сильно впливало на поширення чеської культури та чеської мови в Польщі й на Литві. Так, знаємо, що король Володислав Ягелло любив говорити по-чеському, а за його прикладом так говорила інтелігенція на Литві і в Польщі³.

¹ Dr. J. S. Pelczar: *Zarys dziejów kaznodziejstwa w Polsce*, Краків, 1917 р. ст. 2.

² Див. про це вище, ст. 6.

³ Wiszniewski: *Historia Literatury Polskiej*, VI.379: „A na dworze krakowskim wszyscy mówili po czesku, a nawet listy pisywali“.

В 1364 р. засновано університета в Кракові, коло чого дуже багато попрацювали власне чехи,—першими професорами стали тут чехи або поляки чеського виховання, і вони чеські впливи в Польщі сильно піднесли. З другої половини XIV-го віку взагалі дуже багато чехів селиться в польських містах і займає тут найрізніші становища. Польська інтелігенція потроху переходить на чеську мову.

В XV в. вплив чеської мови стає ще більшим. Чеська проповідь в костелах була тоді звичайним явищем. Коли в Чехах розпочався гуситський рух, він скоро перекинувся й до Польщі і знайшов тут сильний відгомін не тільки серед поляків, але й серед українців; чеські брати, особливо з кінця XV-го віку, багато працюють на Литві і в Польщі; як знаємо, до Польщі й Литви приїжджав сам Єроним Празський, що відвідав Краків, Вильню, Псков і Витебськ, бачився і з Вітовтом, перед яким сильно заступився за православних. Це його заступництво, між іншим, зробило велике вражіння на православний нарід, який до гуситів ставився дуже прихильно.

А коли в Чехії розпочалася завзята боротьба проти німців і католиків, очі всіх чеських патріотів звернулися тоді власне на схід, до Литви й Польщі, за допомогою. В 1420 р. три рази чехи пропонували королю Ягеллові зайняти чеський престол¹, але той, під католицьким впливом, відмовився. Не міг погодитися під тим таки впливом і король Вітовт, але на допомогу чехам вислав він свого небожа, Сигизмунда Корибутовича з сильною військовою залогою; як свідчать джерела, в цій війську було понад 5000 українців, що завзято билися за чеську волю та за ідеї гуситів².

Безумовно, гуситські ідеї сильно поширилися серед українського народу, що глибоко прийняв і відчув ці ідеї; власне гуситство підготувало родючий ґрунт на українських землях для реформації, що хутко по

---

¹ Цікаво, що в числі причин на те чеське посольство підкреслювало також і спільність польської й чеської мов.

² Див. вище ст. 53.

тому потрясла цілою Європою, і вже з XV-го віку на Україні появилися перші несмілі переклади св. Письма на «просту» мову, безумовно під чеським впливом, як, напр., Пісня над Піснями, що її видав Костомарів.

Чеський вплив на повстання перекладів св. Письма був дуже сильним особливо в Польщі, де перші переклади, зачинаючи з кінця XIV-го віку, були дослівними перекладами з чеських оригіналів (див. вище ст. 13), чому в них дуже багато чеських слів та чеських фонетичних ознак. Чеський вплив в перекладах Письма Святого взагалі дуже сильний не тільки в XV-м віці, але ще й в віці XVI-м, і не дурно ж Єроним Малецький, перекладчик Лютерових Катихизиса та Постил, писав в 1574 р., що чехи випередили поляків в перекладах Біблії, а тому знання чеської мови при польських перекладах конче необхідно кожному перекладчикові. Безсумнівний і чеський вплив на переклади Скорини, що розпочав свою працю власне в Чехах під чеськими впливами, чому в його перекладах не мало чеських слів. В післямові до 3 ої Макавейської книги Остріжської Біблії 1581 р. згадується, яко джерело, також і чеська Білія¹, а це свідчить, що чеські переклади справді ходили серед українського народу; на читання цих перекладів православними вказують й кирилівські написи на чеським Псалтиру XIV-го віку².

Залежність від чеських оригіналів тих українських перекладів св. Письма, що повстали в другій половині XVI-го віку під впливом реформації, у нас науково зовсім не вияснена. Звичайно зазначається, що Пересопницька Євангелія 1556—1561 р. перекладена з чеського Нового Завіту 1545 р., але докази А. Грузинського про це мало переконуючі³. В XVI-м

¹ Див. лист 306: „Сїи третїи книги мак'кавейскїи въ грочїихъ библіахъ не обрѣтаются ниже в самой тои словенской, и ни в латинскихъ а ни в лятскихъ, точїю въ греческой и в чешкой, но и мы ихъ не оставихомъ“. Пор. ще вищенаведений нї ст. 200-206 Лист до Лаодикійян, що повстав також під чеським впливом, чи скорі—переклад з чеського.

² *Е. О. Карскій*: Переводы псалтыри, 1869 р. ст. 8.

³ Палеографическія и критическія замѣтки о Пересопницкомъ Євангелїи, „ЖМНПР“ 1912 р. кн. 4 і 6.

ст. безпосередній зв'язок польсько-українських впливів був уже слабим, чому українські перекладчики звичайно користаються з польських, а не чеських перекладів, і твердження проф. І. Янова про польські джерела для Пересопницької Євангелії чи не ближчі до правди¹. Ті численні чехізми, які справді знаходимо в українських перекладах Нового Завіту XVI ст., могли прийти не безпосередньо від чехів, а через польське посередництво.

Чеський вплив на польську літературу за XVI-й вік ще побільшився. Навіть в середині XVI-го віку мову польську вважали за мову грубу, непридатну до літературного вжитку; маємо не одне свідoctво, що польська інтелігенція погорджувала своєю рідною мовою. А через усе це вживання чеської мови в освічених верствах польських тільки збільшувалося. Уживання чеської мови в XV-XVI вв. стало модою в Польщі, стало ознакою доброго тону й культурного виховання. Польський письменник Ł. Górnicki в своїм творі 1566 р.: «Dworzanin» гостро висміює це сліпе захопання до чужої мови: «Nasz Polak,— пише він,— chociaż nie będzie w Czechach, jedno iż granicę słąską przejedzie, to już inaczej nie będzie chciał mówić, jedno po czesku, a czeszczyzna wie to Bog jaka będzie. A jeśli mu rzeczesz, żeby swym językiem mówił, to powie da..., że mu się przyrodzony język prawdziwie gruby widzi... i z tym na plac wyjedzie, że niemal każdy w polskim języku wymowca czeskich słów miasto polskich używa»².

Чеська мова сильно панувала на Шльонску, і звідси сунула на схід. В літературній польській мові XVI ст. взагалі дуже багато чехізмів. Чеський вплив сильно проявлявся також в самім польськiм правопису, що звичайно в XV—XVI вв. наслідував правопис чеський. І тільки з кінця XVI го віку, чи скоріще з віку XVII го потроху завмірає чеський вплив на поль-

¹ „Slavia“ 1927 р. т. V ст. 470-499. Пор. ще мою статтю про Пересопницьку Євангелію в I кн „Путь Правди“, Варшава, 1930 р.

² Dzieła wszystkie Ł. Górnickiego, Warszawa, 1886 р. т. I ст. 34.

ську літературну мову, яка тепер міцно стає на свої власні ноги.

Який же був вплив чеської мови на українську літературну мову XVI-го століття? Із усього вищесказаного стане ясним, що й безпосередніх мовних запозичень не було в нас мало; але головна їх маса прийшла до нашої мови в XV — XVI вв. уже через польську мову, чому звичайно всі чехізми української літературної мови XVI-го ст. знаходимо і в мові польській. Чеський нарід своєю культурою значно перевищав поляків і українців, чому й надав їм дуже багато найрізніших слів культурного життя, — це слова на означення вищих розумінь філософських, богословських і др., а також термінологія граматична, правнична, військова, адміністраційна, педагогічна, ботанічна, лікарська, географічна, ремеснична і т. п.

При вирішенні питання про українські (чи польські) позички з чеської мови постійно стоїть нам на дорозі головне питання, — що саме вважати за чехізми. Питання це науково в нас зовсім не досліджене, як не досліджене воно і в мові польській. В науковій літературі, як нашій так і польській, чеський вплив постійно перебільшується і часом кожне спільне нам і чехам слово вважають за чехизм. Подібні твердження мусимо відкинути. Безумовно, єсть велика близькість мов польської й чеської, але ця близькість повстала не через позичання, а через спільність походження, а тому мусимо визнати, що ще з праслов'янської доби понесли ці мови багато спільного. Стосуюнок української мови до західно-слов'янських мов науково в нас також не висвітлений, тому трудно говорити, скажемо, про давні чехізми в нашій мові, бо ж частина їх могла бути ще доісторичним спільним надбанням. Ось через це навіть в польській літературі зовсім ще не з'ясовано самого розміру чеського впливу, — одні вчені занадто його збільшують, другі, напр. А. Brückner правдиво вносять сюди розумні остереження. Що до польської мови, то справа заплутується ще й тим, що досі зовсім не вияснений вплив української мови на польську, чому, скажемо, слова з *h* одні вважають за чехізми, другі за українізми, а

Brückner твердить: „Wolimy przypuszczać, że i w polszczyźnie h istniało“¹. Невиясненність усих цих питань не дає змоги певно говорити, які саме слова треба вважати за позички з чеського.

У всякім разі, в українських пам'ятках XVI-го ст. маємо багатенько слів, що прийшли до нас, головно через посередництво польське, з мови чеської; серед цих позичок немало й слів німецьких, що їх взято з тогож таки джерела. Подам таких слів хоч трохи: ачкольвек, безецний, безецність, ведле, вшетеченство, вшетечний, вшетечность, ганити, ганьба, гойний, гойність, добиток (скот), дуфання, дуфати, зуфалий, зуфальство, квапний, квапність, кольвек, ко-руна, коруновати, кротофіля, кульгати, літость, літувати, менити (думати), міць, міцьний, мордир, наглий, наглисть, обцування, обцувати, огида, огидний, окрутний, опатрний, опартность, оправця, постать, потворця, потворний, почет (число), рихлий, skuteczний, skutок, смутний, смуток, снадний, споткати, спросний, спросность, торгати, фольговати, хуть, хутливий, шалений, шафар, шацувати, шацунок, шлюбувати і т. п.

Чеський вплив в розвитку української актової мови, як казав я вище на ст. 122, безсумнівний; на початку був цей вплив безпосереднім, пізніше відбувався тільки за польським посередництвом. В західно-українській актової мові кінця XIV—XV віків зовсім виразний чеський вплив, який і далі не зменшувався, цілі формули чеських канцелярій переносилися до наших актів. В Литовськiм Статуті першої редакції 1529 р. надзвичайно багато чеських слів, а то тому, що джерела для нього були чеські. Литовський Статут мав велике поширення по Україні, і вже тим самим чеські запозичення входили до української мови. Взагалі, юридична термінологія XVI-го віку майже вся перейнята з чеської мови, напр.: вязіння, дідицтво, коморник, повод, речник, рок, рочки, ростирк, шибениця і т. п. Адміністраційна термінологія XVI в.

---

¹ Dzieje Języka Polskiego, 1913 р. ст. 80. Пор. ще: Antonina Obrębska: Polskie h rodzime, „Prace Filologiczne“ 1929 р. т. XIV ст. 498-511.

в більшості також чеська. Назви станів, як напр. пан, шляхта, посполітий і т. п., так само пришли з Чех.

Чехи в XV—XVI віках славилися своєю доброю військовою організацією, чому багато їх служили в польським та литовським війську; пушкарями по українських замках звичайно були чехи. І навпаки, часом і українці служили в чеських полках, а все це вело до того, що до української літературної мови XVI—XVII віків зайшло дуже багато чеських (часто німецьких) військових термінів, напр. брана—брана (брама), гаківниця, гарцювати, гелм, герць, гетман, гуф, жовнір, куля, отаман, пицаль, пушка, рушниця, табор, шикувати, ширмувати, шріт і т. п.

Богословська чеська термінологія в великому числі перейшла до мови польської, а звідти заходила й до української мови, особливо в віках XV—XVII, напр.: костел, кляштор, кацер, кацерство, офіра, офірувати, покута і т. п.

Можна б іще нарахувати дуже багато найріжніших чеських слів в українській мові XV—XVII віків; згадаймо ще слово «копа» (= 60), що прийшло звідти напочатку XIV ст. з чеською грошовою одиницею, а пізніше позосталося в нас jako простий числівник аж до сьогодні. Взагалі, чеська мова сильно впливала в XIV—XVI віках на своїх сусідів, намагаючись навіть стати дипломатичною слов'янською мовою.

Від чехів позичили ми (чи впрост чи через польське посередництво) замилювання до деяких закінчень, напр. *-енство*, *-тельний* і др. (див. вище ст. 309); деякі форми з *-ра-*, *-ла-* замість українського *оро*, *оло* виявляють чеське походження, напр.: брана, владати, власний, звласа, Владислав і т. п.¹, див. вище ст. 262.

Чеська ж мова запровадила до польської й української мови надзвичайно багато найріжніших слів німецьких; чехи-ремесники працювали по українських містах і розносили з собою чесько-німецьку ремесничу термінологію (див. про це далі).

---

¹ Велике число форм з *ра*, *ла*, *ре* (а не *оро*, *оло*, *ере*) в лемківській говірці можна пояснювати словацьким впливом.

Цікаво, що глибший аналіз будови західно-українських пісень, особливо територій ближчих до словаків, вказує на сильний вплив чеської народної музики¹; вплив цей, напр. в колядках, мусить бути дуже давнім.

Такий був вплив чеської мови на мову українську. В КА, як це показує словник його, дуже багато найрізніших чеських слів, що були або в мові нашого перекладчика, або він взяв їх з польського оригіналу. Через літературу, а особливо через церкву, головню через проповідництво, частина цих слів зайшла й до народної української мови й живе в ній і досі; але багато цих позичок, як чужі нашій мові, з часом вивітрилися без сліду.

Літературу про чеський вплив та чесько-українські відносини подав я вище на ст. 8; до поданого там додак: W. Nehring: Ueber den Einfluss der alttöechischen Literatur auf die altpolnische, „Archiv“, I (1876) 60-81, II (1877) 409 36, V (1881) 216-267. Palacký: Jazyk český na dvoře Litevském v XVI st. „ČSM“ 1831 р. ст. 280-3. J. Pervolf: Čechové a Poláci v XV a XVI stolěti, „Osvěta“, 1873 р. Wiszniewski: Historia Literatury Polskiej, VI. 378-379. П. В. Владиміровъ: Докторъ Францискъ Скорина, Спб. 1888 р. ст. 36-37, 96-97, 296-298. А. Будиловичъ: Общеславянскій языкъ, Варшава, 1892 р. ст. 191-210. А. Brückner: Dzieje Języka Polskiego, Краків, 1913 р. ст. 80-85. Його ж: Wpływu języków obcych na język polski, „Język Polski“ в польській Енциклопедії, Краків, 1915 р. т. II ст. 100-125. J. Polívka: O staročeské předloze staropolské bible, „Sborník Filologický“ 1917 р. VI. 1-39. Е. О. Карскій: Бѣлорусы, Спб. 1921 р. т. III ч. 2 ст. 29-30. Kutrzeba, „Archiwum Kom. Prawniczej“ 1913 р. т. IX ст. 217 i sq., про чеську мову в актах. К. Piekariski: Drobiazgi bibliograficzne, Краків, 1924 р. I-II, ст. 13-15. М. Грушевский: Впливи чеського національного руху XIV-XV вв. в українськiм життi і творчостi, як проблема дослiду, „Записки“ львівські 1925 р. ст. 1-13. Witold Taszycki: Czechizmy w języku Reja, „Prace Filologiczne“ 1927 р. т. XII ст. 54 67. М. Szykowski: Styky česko-polské v dějinách a písemnictví, „Sborník Prací, věnovaných Prof. Dr. Janu Máchalovi“, Прага, 1925 р. ст. 18-183, — тут коротко, але змістовно подано про чесько-польські відносини від найдавніших часів аж до сьогодні (це вступна лекція автора на Карловім університеті в Празі). А. Florovskyy: La Russie et la Tchèques dans l'histoire de

¹ Др. Ф. Колесса: Народні пісні з південного Підкарпаття, „Науковий Збірник“, т. II, Ужгород, 1923 р.

leurs rapports culturels et politiques, „Conférence des historiens des états de l'Europe Orientale et du monde slave“, 1928 p., Варшава, II 83-96. А. В. Флоровский: Русские студенты въ Прагѣ и Оломоуцѣ въ старсе время, „Труды IV Съѣзда Русскихъ Академическихъ организацій за границей“, Бѣлград, 1929 p. ч. I ст. 141-142. Prof. Marie Omelčenkova: Česko-ukrajinské styky, Прага, 1928 p. ст 1-38. А. Круґьски: О вплиwie języków obcych на języк polski, „Sprawozdania“, Варшава, 1917 p. т. X ст 45-48.

4. Німецький вплив.

Одним з найсильніших впливів на українську мову в середні віки був вплив німецький, що приніс до нашої мови надзвичайно багато найріжніших слів, в переважаючій більшості - слів дуже важливих в культурнім житті. Рівняючи цей вплив з іншими впливами на нашу мову, мусимо ствердити, що німецький вплив був надзвичайно корисним для українського народу, бо ж ніс він, звичайно, не самі слова, а й ті культурні чи матеріальні здобутки, які слова ці визначали. Вплив цей ішов до нас безпосередньо від німців тільки в малій частині, — в більшості він ішов до нас через Чехію, а головно через Польщу, а тому мушу хоч коротко розповісти тут про німецький вплив на чехів та поляків, що несли цей вплив далі на схід.

Найсильнішим чужим впливом на чеську мову був вплив німецький, що полишив в ній величезні сліди. Роспочався цей вплив дуже рано Німці оточували чехів широким пасом, культурою стояли значно вище їх, а це й привело до сильного німецького впливу на чехів. Колонізація німецька на чеські землі розпочалася рано, ще з XI-го віку, бо королі чеські засновували нові міста й спроваджували до них німецьких колоністів; навіть в самій Празі вже в XI-м віці була значна німецька колонія, що користала з ріжних привилеїв. Німецькі колоністи, осядаючи на чеських землях, мали тут ріжні привилеї й запроваджували своє німецьке право. Звичайно, ці колоністи мали повну змогу впливати на той люд, серед якого вони селилися.

Чехія в XI—XV вв. жила взагалі під сильним німецьким культурним впливом. Чеські королі й вища шляхта часто женилися з німкенями і в своїм домашнім житті запроваджували німецький лад, що тоді вважався за найбільше культурний. При королівських дворах, а також в домах інтелігенції звичайно вживано німецької мови; німецька поезія, взагалі німецька книжка сильно ширилась по Чехії й залюбки читалася. Навіть державною мовою в Чехах з часом стала мова німецька й нею писано по чеських урядових канцеляріях. По церквах казання говорено по-німецькому, особливо до інтелігенції. Взагалі, панувала сильна мода на все німецьке, й інтелігенція, особливо родовита, виховувалась в німецькій культурі й охоче мінjala своє чеське прізвище на німецьке.

Отож нема нічого дивного, що чеська мова зростала під великим впливом мови німецької. Цей вплив сильно проявився у всіх ділянках духовного життя, і чехи брали з нього обома руками, бо своя мова не могла заспокоїти всіх потреб нового життя. Термінологія державного управління, канцелярська, правничая, шкільна, наукова, церковна, ремесничая і т. п.,— все це охоче бралось готовим з німецької мови. Німецькі позички йшли глибоко до гуші людояї, і часом до непізнання перероблювалися згідно з вимогами чеської фонетики, цеб-то ставали виразами своїми, загально знаними.

Але кращі представники чеської інтелігенції рано переконалися, що їх рідній мові загрожує німецький потоп, коли тільки вони не спинять чужих впливів і не піднесуть значіння своєї рідної мови. Роспочинається вперта боротьба чеських патріотів проти всього німецького, боротьба на початку мало помітна, але вона незабаром допроваджує до повстання свого рідного письменства, що вже в XIV-м віці було найсильнішим в слов'янських світі. Таким чином, поруч з німецьким впливом, стала сильно й хутко розвиватися й чеська мова, втягуючи в себе й німецькі позички, але вже оглядніше.

Гуситський рух приніс ідею панування народної мови в літературі, тим самим побиваючи панування

латини та німецької мови. У своїх численних писаннях Гус свідомо уникав німецьких слів, заступаючи їх словами чеськими; взагалі ж гусити багато дбали про чистоту мови своїх писань і казань. Гуситські війни припинили дальший німецький вплив на чеську мову, бо звичайно німці стояли за Рим, а тому гусити йшли проти них.

Таким чином до чеської мови з мови німецької прийшло дуже багато найрізніших слів, що глибоко увійшли до народньої мови й позоставилися тут назавжди. Друга частина слів, що не встигла засвоїтися в чеській мові, вийшла з ужитку.

Як ми бачили вище (ст. 13, 32), чеський вплив на Польщу розпочався дуже рано й не спинявся аж до кінця XVI-го століття. Звичайно, з цим впливом заносився до Польщі й сильний німецький вплив, вже засвоєний в мові чеській. Таким чином мова чеська передала до мови польської дуже велике число найрізніших німецьких слів.

Але й безпосередні зносини поляків з німцями розпочалися рано і так само були сильними аж до кінця XVI-го віку. Німецька колонізація на польські землі розпочалася рано і не зменшувалася й далі. Уже в XIII в. польські міста, особливо ближчі до заходу, сильно понімчені: головним населенням по містах були вже німці, які принесли сюди й своє німецьке право й свої звичаї, чому їхній вплив на культурне місцеве життя був надзвичайно великим. Власне німці впорядковували по польських містах життя культурне (церква, школа, пізніше друкарство), адміністративне, торгове, ремесниче і т. п. Взагалі, знімчені міста сильно поширювали німецькі впливи в Польщі; міщанство — німецьке й своє онімецьчене — сильно вплинуло й на мову польську, передавши їй багато найрізніших німецьких слів.

Польська церква з давнього часу так само стала сильним прозідником німецьких впливів до польської мови. Перших єпископів своїх Польща отримала від німців. Власного духовенства бракувало, тому в Польщі все було багато німецьких ксьондзів. Уже в XIII в. по польських містах було багато мандрівних німець-

ких учителів, що навчали початків науки, але навчали звичайно німецькою мовою. Церква боронилась проти цього, як могла, наказувала не давати шкіл в руки німців, що не знають польської мови, але все це помагало мало й німчення росло. Казання по містах в XIII—XV віках звичайно виголошувало по німецькому. Краків в XIII—XIV вв. став містом помітно німецьким,—на вулицях його чулася більше мова німецька. Як свідчить Длугош, в головнім краківським костелі, в Маріяцькім з давніх часів казання говорено по-німецькому; пізніше казань цих не всі розуміли, чому й повстала відома приповідка: „сидіти, як на німецькім казанні“. Так само й гуманіст XV-го віку, Миколай Остророг свідчить в 1460 р., що «по багатьох наших (краківських) костелах говорять казання по-німецькому, і то на місцях головних, хоч і слухає їх одна чи дві бабі, а в той час велика громада поляків зо своїм проповідником тулиться десь в закутку». Ще навіть в XVI-м віці в Кракові виголошувало казання по-німецькому.

Польські кляштори переповнені були так само німцями; панувала в них, звичайно, німецька мова аж до XVI ст. На свої великі земельні посілости кляштори звичайно спроваджували німецьких колоністів.

Німецькі колоністи, особливо ремесники, широко розійшлися по цілому краю, головно в XIV віці, коли — по руїнних наїздах татарських — вільного місця скрізь було досить. Ці ремесники сильно поширили не тільки свою ремесничу номенклатуру, що в польській мові полишилася аж до сьогодні, але й німецький вплив серед простого люду.

Таке залиття польських земель німецькими колоністами, головно по містах, не зменшувалося аж по кінець XV в.; так, у Вильні ще на початку XVI ст. було так багато німців, що вони мали тут свою „німецьку“ вулицю. В Кракові німецька колонізація зменшується тільки з половини XVI-го віку, коли взагалі припиняється німецький приплив. Польський уряд робить помалу деякі обмеження незалежного німецького життя, потроху підпорядковує німців під своє

право, а це повело їх до ступневого спольщення, аж поки в більшості вони зовсім не попольщилися.

Звичайно, усі ці німецькі впливи доправили до того, що до польської мови зайшло надзвичайно багато німецьких слів з найріжніщих ділянок життя культурного, адміністративного, правничого, ремесничого і т. п., які в більшості полишилися в польській мові ще й тепер. Через чеське посередництво йшло ще більше німецьких слів, а разом обидва ці впливи — безпосередній німецький і посередній через Чехію — дали до польської мови надзвичайно велике число запозичених німецьких слів, щось більше 3% усіх слів, які знала тоді мова польська. Звичайно, слова ці пішли далеко в саму гущу народньої мови, сильно тут спольщилися й пустили від себе численні паростки.

Українська мова так само має надзвичайно багато найріжніщих німецьких слів, які заходили до неї трома дорогами. Найбільше німецьких позичок зайшло до нас через мову польську, що постійно впливала на українську мову. Як ми бачили, німецький вплив на польську мову був дуже великим, — і більшість своїх позичок польська мова передала також мові українській; цим пояснюється той факт, що українська мова майже не знає таких німецьких слів, яких не мала б і мова польська. В свою чергу мова польська ці слова в більшості отримала від мови чеської.

Друге джерело німецьких слів в українській мові — безпосередні запозичення з чеської мови. Чесько-українські стосунки, як ми бачили вище (ст. 475), були в нас певного часу досить тісними, чому й могли занести до нашої мови не мало німецьких слів. Звичайно, вплив польський приносив нам знову ті самі слова, чому виділити в нашій мові безпосередні чеські позички дуже трудно.

Третім джерелом, звідки брали ми німецькі слова, були наші безпосередні стосунки з німецькими колоністами, яких посеред народу українського було не мало. По українських містах, як і по містах польських, повно було німецьких осадників, напр. у Львові, Перемишлі, Коросні, Сяноку і др., звичайно, голвно серед західно-українського народу, бо далі на

схід німці посувалися не охоче. Особливо багато було німців у Львові, який взагалі за XIV і XV віки мав німецький характер, бо аж до половини XVI віку німецьке міщанство складало найбільшу частину мешканців Львова. Львівський магістрат урядовав по німецькому. Вплив німецького міщанства скрізь був дуже великим, бо скрізь були вони культурнішою людиною. Німецькі осадники, особливо ремесники, сильно впливали на українську мову, заносючи до неї найрізніші слова, особливо термінологію ремесничу, цехову, адміністраційну й др. Цей безпосередній німецький вплив на нашу мову уривається десь по другій половині XVI-го віку, коли німецькі осадники почали швидко полонізуватися.

Точно встановити, якою саме дорогою прийшло до нас те чи інше німецьке слово, дуже трудно або й неможливо. Головна маса німецьких позичок прийшла до нас, безумовно, через мову польську, і тільки незначна частина їх—з мови чеської та впрост від німців¹. Приходили ці позички в різний час, від найдавнішого починаючи, а на XVI-м віці кінчаючи. Звичайно, запозичення йшли від німців різних діалектів, але головно від гірно-німецьких, що ступнево сунули на Чехію, Моравію, Шльонск, Галичину західню й східню; звичайно, не бракувало німецьких осадників і з інших говорів, що підтверджує й фонетичний аналіз німецьких запозичень.

Німецькі запозичення в українській мові, особливо старші, підпали впливу нашої фонетики й сильно зукраїнішені, так що часом трудно розпізнати в них колишнє німецьке слово. Звичайно, рівняти українські слова повинно не з сьогодняшньою літературною німецькою мовою, але з відповідними середньовіковими народніми німецькими говорами.

Треба ще підкреслити, що німецький вплив приніс нам не мало й інших європейських слів,—латинських, французьких, італійських і др.

---

¹ Твердження проф. Р. Смаль-Стоцького в „Slavia“ 1926 р. т. V ст. 4 про більший безпосередній німецький вплив не оперте на фактах мови.

Німецькі позички стосуються в нас постійно дуже важливих ділянок цілого нашого життя, як духовного так і матеріального; німецьку термінологію знають у нас найрізніші ділянки, напр.: віра, державне управління, право, міське урядування, школа, військо, рицарство, господарство, домашнє життя, медицина, музика, торгівля, кухня, одіж, посуд, мінерали, монети, податки, вага, міри, найрізніші ремесла: гірництво, гутництво, будівництво, стельмаство, боднярство, столлярство, мулярство, бляхарство, ковальство, слюсарство, кравецтво, шевство, римарство, годинникарство, огородництво, друкарство і т. п.

Більшість німецьких позичок глибоко зайшла до народньої української мови, підпорядкувавшись фонетичі українській, і позостається тут і тепер. Правда, багато німецьких позичок вийшло з ужитку ще до XVIII го віку.

Крім цих середньовікових позичок з німецької мови, українська мова знає не мало й давніх германських запозичень, таких як блюдо, буква, верблюд, волох, гаразд, колодязь, корсль, іскушати, князь, пінязь, тин, шлем, чужий і т. п.; але вияснення найдавніших позичок не входить в задання цієї моєї праці¹.

Подаю тут короткий спис німецьких позичок в українській мові; більшість з них знає українська літературна мова XVI-го віку. З німецької мови різними дорогами прийшли до нас такі слова: арфа, бавелна (бавовна), багнет, балія, барва, берло, блейвас, блок, бляха, боднар, бодня, борг, боргувати, брижи, бровар, брук, брукувати, буда, будинок, будування, будувати, бурмістр, вага, вагатися, вал, вандрувати, ванькір, варстат, варт, варта, вартість, варувати, вафлі, варцаби, вата, вахмістр, вербувати, вербунок, вїйт, віншувати, гак, галун, гамувати, гандель, гарбар, гарбарня, гарт, гартувати, гасати, гембель, герб, гетман, гицель, грабар, грабувати, грабунок, граф, грїш, гута, г'анок, г'атунок, г'валт, г'валтувати, г'вінт,

---

¹ Про ці позички див. мою працю: *Иноземные элементы*, Київ, 1915 р., ст. 39-42, тут і література.

г'елда, г'лейт, г'лянц, г'мах, г'міна, г'ніт, г'рейцар, г'рунт, дах, дзи'ар, дзи'армістр, дишель, драб, дратва, др'іт, друкар, друшляк, дубльований, дяка, дякувати, едwab, жарт, же'нати, зала, замша, канцлер, капа, каплун, картопля, катеринка, кацер, кацерство, келіх, керувати, керунок, кімната, кларнет, клейноти, клейстер, кльоцки, клямка, кляштор, комір, корба, корок, кошт, коштувати, крам, крамар, крейда, крохмаль, куля, купервас, кухар, кухня, кухоль, кушнір, кшталт, ладувати, кадунок, лан, ланцух, ленник, ліхтар, лот, льох, люстро, лютня, люшня, ляда, лямпа, майор, макуха, малжонка, малпа, маляр, мари, маршалок, марш, маршерувати, матрац, матриця, мачта, маштал'р, містр, мопс, морг, мордувати, муляр, мундир, мур, мурувати, мусити, муштра, муштрувати, нікель, обварувати, обценьки, об'час, обшар, оршик, офіра, офіцер, пава, палаш, паль, пампушки, пантофлі, панчоха, папір, паштет, пензель, перець, петрушка, питель, пірник, плащ, плюндрувати, пляцки, пляшка, подяка, пробоц, пружина, путня, рабувати, рада, радити, рама, ратувати, ратунок, ратуш, рахувати, рахунок, рашпель, ріг'ель, ридван, римар, ринка, ринок, риншток, рисувати, рицар, родзинка, рондель, рота, руля (рура), слюсар, смак, смакувати, смалець, солтис, спіжарня, спис, сталь, стельмах, стерно, стодола, стос, стосувати, стосунок, стрих, суп, тал'рка, тал'яр, тама, тамувати, тарча, темляк, тинк, тинкувати, трапити, труна, трунок, туз, турнір, уварування, утрапене, уфналь, файка, файний, фальцувати, фарба, фарбувати, фельдшер, фіга, фільварок, фіранка, флейта, флот, фляки, флянець, флянцювати, фортель, ф'ршмак, ф'расуватися, ф'расунок, фурман, хвартух, хвиля, хунт, хутро, цель, цебер, цебуля, цегельня, цегла, цейхгауз, цех, цехмістер, цинк, циркуль, циферблат, циц, ціха, цло, цофатися, цуї, цукор, чабер, чинш, шабля, шал'я, шанець, шанувати, шафа, шафар, шахрай, шваг'ер, швадрон, шельма, шеляг, шиб'а, шикувати, шина, шинка, шинквас, шинкувати, шинок, шифер, шкода, шкодити, шліф'ер, шляхетний, шляхта, шляхтич, шмарувати, шницер, шопа, шори, шосе, шпальта, шпилька, шпинат, шпиць, шп'ік,

шпіхлїр, шриффт, шрїт, шруба, штаба, штальт, штандар, штельвага, штемпель, штиффт, штихувати, штрофувати, штруцель, штука, штульби, штурм, шукати, шулер, шуфляда, ювелїр, ялмужна, ярмалок, ятка і багато т. п.

Як бачимо, багато німецьких слів постїльки в нас зукраїнізувалися, що дали чимало інших слів одного пня, яких вільно вживається в нашій мові, напр. слова від шкода, мусити, ратувати, шанувати і сила т. п.

Через польську мову зайшло до нас і німецьке речівникове закінчення -ung, перероблене на -унок, напр.: гатунок, рахунок, постерукок, так само й поцілунок.

Література. Слова, вошедшія в малороссійскій языкъ изъ нѣмецкаго, „Черниговскія Губернскія Вѣдомости“ за 1859 р. № 40. А. Будиловичъ: Общеславянскій языкъ, 1892 р. т. II ст. 219-222. Gabriel Korbut: Wyrazy niemieckie w języku polskim pod względem językowym i cywilizacyjnym, „Prace Filologiczne“ 1893 р. т. IV ст. 345-560, тут і література, націнкіща ше я тепер преця. R. Fr. Kaendl: Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern, Gotha, 1907 1911 р. т. I-II, історія німецької колонізації в 1772 р. Edmund Schneeweis: Lautlehre der deutschen Lehnwörter im Tschechischen, „XV. Jahresbericht der Landes-Oberrealschule in Zwitau über das Schuljar 1911-1912“, 1912 р. А. Brückner: Wyrazy obce w języku polskim, „Prace Filol.“ 1907 р. т. VI ст. 2.6.10.13.17 22 і др. М. Грушевський: Історія України Русі, 1907 р. ст. 254 255, 265-267 і др. „Вѣстникъ Народнаго Дома“ 1908 р., рік 26 ст. 200. А. Brückner: Dzieje Języka Polskiego, 1913 р. ст. 11-12 27.72-73.80 81. И. И. Огієнко: Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ, історія проникновєнія заимствованныхъ словъ въ русскій языкъ, Київ, 1915 р. ст. 79-83. Dr. J. Pelczar: Zarys dziejów kaznodziejstwa w Polsce, Краків, 1917 р. ст. 6.12.35.36. Jan Ptašník: Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum, Львів, 1922 р. ст. 133 134. Я. Якубовц—А. Новак: Історія чешской літературы, Прага, 1926 р. ст. 22-23.26-28.45.67. Р. Смаль-Стоцький: Українська мова в етимологічному словарі Е. Бернекера т. I, „Slavia“ 1926 р. т. V кн. 1 ст. 4 і др. Іван Огієнко: Нариси в історії української мови, Варшава 1927 р. §§ 281, 290 і 292. Adam Kleczkowski: Wyrazy niemieckie w staroczeskiem i staropolskiem, „Symbolae grammaticae in honorem Iohannis Rozwadowski“, Краків, 1928 р. ст. 331-345; в скорочєнні на 2 ст. те саме в „Wýtahy z přednášek“ II секції 1-го З'їзду слов'янських філологів у Празі, 1929 р. M. Rudnicki: Zmiany rodzaju w rzeczownikach zapożyczonych, na podstawie materiału z języka

niemieckiego, **Краків**, 1915 р. Adam Kleczkowski: Dialekty niemieckie na ziemiach polskich, „Język polski i jego historia“, **Краків**, 1915 р. т. II ст. 387-394, тут і література.

5. Латинський вплив.

Мовою культури середніх віків в цілій Європі (крім хиба маврської Іспанії) була мова латинська. Передо всім це була мова католицької церкви, і як така була вона й мовою літературною; безконкурентно панувала вона в науці, школі, по різних канцеляріях і т. п. При постійних зносинах українського народу з Європою (див. вище ст. 5-8) цей латинський вплив, звичайно, мусів відбитися й на мові українській.

Латинський вплив до української мови доставається найрізнішими шляхами, — трохи заходив він безпосередньо з Європи, особливо від німців та чехів, але головно йшов до нас разом з польською мовою. Вплив латинської мови на німецьку був дуже великий; в свою чергу, багато з позичених латинізмів німецька мова передала чеській, а чеська — польській. Ось через усе це точно зазначити, яким саме шляхом доставалося до української мови те чи інше латинське слово, не маємо змоги, особливо через те, що жадних наукових дослідів в цій ділянці ще не маємо.

Вплив латинської мови на Польщу розпочався з дуже давнього часу, — ще з часу прийняття християнства. Латино-німецький вплив був сильним на моравських землях ще до приходу туди св. Костянтина й Мефодія, а з Моравії цей вплив зайшов і до Чехії. Принявши християнство від чехів, Польща прийняла від них і всю церковну термінологію, в більшості латино-німецьку. Слабий на початку, латинський вплив в Польщі все збільшувався, і латинська мова скоро стала тут перше мовою духовенства, а потім і мовою літератури. Звичайно, світська інтелігенція спочатку мало знала цю мову.

З кінця XV-го віку вплив латинської мови в Польщі стає дуже великим, коли гуманізм докотився з

Європи й сюди та викликав і тут велике замилювання до латини, звичайно, найбільше серед вибраної інтелігенції. Потроху латинська мова охопила всі ділянки духового життя в Польщі,— вона стала мовою школи, науки, суду, сейму, сеймиків, літератури, всіх урядових канцелярій і т. п. Література польська — хроніки, богословські трактати, наукові твори, проповіді, поезії—усе це писалося мовою латинською; промови й проповіді до інтелігенції виголошувалися тею ж таки мовою. По вищих школах латина панувала так міцно, що полишилася тут аж по кінець XVIII-го віку.

Латинська мова довго й міцно трималася в Польщі, особливо в XVI — XVII віках, і тому нема нічого дивного в тім, що вона позоставила на польській мові такі великі сліди, і то не тільки в словництві, але й в фонетиці, морфології та в складні. Латинська мова в XVI — XVII віках була тут мовою реального життя, чому вплив її став дійсно глибоким. В час гуманізму скрізь погорджували своєю рідною мовою, як мовою невиробленою, „варварською“, „базарною“, а коли й жива мова стала потроху входити до літератури, то мала вона, звичайно, багато ріжних латинських позичок. По польських школах, перекладаючи латинських авторів на живу мову, пильнували цю живу мову будувати на латинський зразок.

Серед усіх слов'янських мов мова польська вирізняється чи не найбільшим латинським впливом; а через те, що стара українська літературна мова зростала найбільше під впливом польської мови, тому до української мови занесено не мало ріжних латинізмів. Життя складалося так, що для українця-інтелігента латинська мова ставала необхідною, особливо в XVI—XVII віках. Знаємо, що не мало українців набували собі вищої освіти по європейських університетах, а там виклади були, як і взагалі по всіх тодішніх школах, звичайно в мові латинській; єзуїтські школи в самій Польщі, де все було не мало українців, провадили свою науку так само латинською мовою.

У перших українських братських школах, в XVI-м віці латинська мова не грала ще головної ролі; зовсім

не те бачимо в наших школах XVII-го віку, особливо в могилянську добу, — латинська мова в той час стала вже першим предметом по багатьох братських школах, особливо більших, — в Києві, Вильні, Львові і др. містах. Латинська мова часом була в нас навіть викладовою мовою школи. Як знаємо, київська Академія один час навіть звалася «Полоно-Слов'яно-Латинською»; вихованці в таких школах мусіли говорити між собою латинською мовою, а за помилки в ній їх гостро карали (пригадаймо, що за кару тим, хто помилявся в цій мові, вшали на шию т. зв. calculus з написом: asinus asinorum¹).

Свого часу уряд польський ухвалив урядовою мовою мову латинську, чому вона стала мовою різних канцелярій. Те саме дуже рано заведено й по канцеляріях Галицько-Волинської Держави, де вже в першій половині XIV-го віку писали латинською мовою². На Холмщині, Підляшшу та Поліссі так само досить рано в канцеляріях стали вживати, крім мови «руської», також і мови латинської³. По Люблинській унії 1569 р. латинську мову запроваджено до деяких волинських мійських канцелярій, що до того часу вживали мови української; на Поділлі з того ж часу актовою мовою потроху стає також латинська мова⁴.

Усе це, звичайно, змушувало українську інтелігенцію — духовну і світську — вчитися латинської мови. Два цікавих свідоцтва про це маємо ще з першої половини XVII го віку. Так, в 1635 р. архимандрит Києво-Печерської Лаври Сильвестер Косців писав в своїм „Exegesis“: «Co by zaś za potrzeba łacińskich nauk narodowi naszemu była: Ta napierwsza, żeby biedney Rusi naszej głupią Rusią nie zwano. Uczże się, prawi Udawca, po Graecku, a nie po łacinie. Do-

---

¹ І треба було великого сприту, щоби позбутися цього calculus — передати тому, хто зробить помилку в латинській мові. Найприкріше було останньому, хто мусів заночувати з calculus.

² М. Грушевський: Історія України Руси, VI. 302.

³ Там само, ст. 248.

⁴ И. Каманинъ: Палеографическій Изборникъ, Київ, 1899 р., ст. 13.

bra rada wprawdzie, ale naywięcey pożyteczna w Graecyey nie w Polsce, gdzie ięzyk łaciński nawięcey płuży. Poiedzie nieboras Rusin na Trybunał, na Seym, na Seymik, do Grodu, do Ziemstwa: bez łaciny płaci winy; ani Sędzłego, ni Praktyka, ni rozumu, ani Posła, a tylko iak tania, wyszczerzywszy oczy, to temu, to owemn się przypatruie. Nie trzeba nas zaganiać y do Graeki, staramy się y postaramy się o onę przy łacinie; że da Bog będzie Graeca ad Chorum, a łacina ad Forum¹.

Так само писав і митрополит Петро Могила в своїм «Літоос» 1644 р.: „Ruśi słuszna rzecz dla nabożenstwa po Graecku, y po Słowiensku uczyć się, ale dla Politiki nie dosyć im na tym, ale trzeba im do Polszczyzny y po Łacinie umieć: W Koronie bowiem Polskiey Łacinskigo ięzyka niemal iako przyrodzonego zażywaią, nie tylko w Kościele, ale tak przed Maiestatem Je^o K. M., w Senacie, iak y w Poselskiey Izbie, tak na Rokach, Roczkach, iako y w Trybunale, a zgola we wszystkich Politycznych sprawach: Zaczym słuszna Rusinowi Koronnym obywatelem będącemu, ięzyk ten, bez ktorego się w tym Panstwie obyć nie może, umieć: Nie słuszna bowiem rzecz by była y nieprzystoyna, gdyby przed Panem w Senacie, albo w Poselskiey Izbie, po Graecku albo po Słowiensku mowił, gbyżby mu Tłumacza zawsze z sobą wozic {potrzeba, y alboby za Cudzoziemca albo za głupiego rozumiany był, zacymby mu fora z dwora albo z koła kazano. A iesliby w Grodzie, w Ziemstwie, albo Tribunale tymi ięzykami chciał się na kogo skarżyć, albo na skargę sprawować, pewnie by musiał Grzywny za to płacić, y nicby nie wskurał: słusznie tedy aby po Łacinie uczyli się“. Далі Могила розповідає, що латини треба вміти коли не для публичних промов, то бодай щоб зрозуміти, що другий говорить; так само треба вміти латини для диспутів про віру, щоби відповідати в тій мові, якою запитано. Слов'янських богословських книжок мало, а політичних і зо-

---

¹ „Exegesis to iest: Danie sprawy o szkołach Kiowskich, y Winickich“, Сильвестра Коссова, Київ, 1635 р. ст. 27.

всім нема, а грецькі рідкі; навпаки, - латинських книг багато. Закидають українцям, „że się nie ucza, dla tego są prostakami, nie politikami“; щоби того не було, треба крім мов грецької, слов'янської, польської вміти й латини¹.

Ото ж, як бачимо, латинська мова стала реальною необхідною для українського інтелігента². Такий гарячий український патріот, як Василь Загорівський, в своїм заповіті 1577 р. наказує вчити дітей його також латинської мови: «А коли имъ Богъ милосердный - пише Загорівський—дасть въ своемъ языку рускомъ въ писме светомъ науку досконалую... тогда маеть ее милость пани дядина моя бакаляра статечного, который бы ихъ науки латинского писма добре учити могъ, имъ зъєднавши, въ дому моемъ велѣть учить. А кгда вже в науце той добрые початки въ себе мети будутъ, маеть ихъ ее милость... до Вильни къ езуитам, бо тамъ фалять дѣтямъ добрую науку, або где ся напристойней ихъ милости видеть будетъ, до науки дати, которое абы ся, до дому не приежчаючи ани въ немъ бываючи, если Богъ дасть, семь летъ або и болшь уставичне и пильне учили. Отколи имъ Богъ милостивый дасть умеетность досконалую въ латынской науце, мають быть даны» і т. д.³. Як бачимо, український шляхтич уже в XVI ст. мусів мати в латинській мові «умієтність досконалую»; і не дурно ж навіть московський емігрант, кн. Андрій Курбський на старості літ вчиться латинської мови, хоч і був дуже консервативних переконань. Звичайно, тільки зовсім відірваний від реального життя консерватист такий, як Іван Вишенський, міг ще поваж-

---

¹ Ліоос або Камієн, Київ, 1644 р. ст. 374-376; з бібліотеки Краснянських у Варшаві № 9602. Книгу перевидає в „Архивъ Ю.-З. Россіи“ ч. I т. IX, 1893 р., але з великим числом помилок в прависпису.

² Пор. ще відомість, що в 1655 р. московські воеводи були незадоволені тим, що Виговський і Тетеря з львівськими послами розмовляли по-латині, див. Kubala: *Wojna moskiewska*, ст. 306, 308.

³ Архивъ Ю.-З. Р., ч. I т. I № 16.

но радити: «Не ходи, любимый брате, до латинское хитрословное лжи, бо вѣру згубиш»¹.

Через усе це латинська мова сильно шириться поміж українською інтелігенцією XVI — XVII віків, — цієї мови пильно вчать, нею ж пишуть і друкують свої праці². Як свідчать твори таких письменників, як, напр., Іоанн Івкий Галятовський, українські письменники вільно читали й цитували в своїх писаннях латинські праці. Через це і в їхніх творах, напр. у того ж таки Галятовського, Радивиловського, Петра Могили і др., дуже багато латинських слів.

Вплив латинської мови на українську в XVI — XVII віках найперше відбився, звичайно, на словнику, — до нашої мови, головної літературної, входить чимало латинських слів. Часом подибуємо цей вплив навіть на закінченнях слів, напр. з лат. *-anus* маємо в нас *-анський*, напр.: метрополитанський, африканський і под. Цікаво, що латинський вплив відбився навіть на складні українських письменників XVI—XVII віків, які почали, під латино-польським впливом, ставити дієслово на кінці речення; це особливо помітно пізніше, в к. XVII — поч. XVIII-го ст., а потім і в наших старших письменників нового часу³. Уживання *accusativus* чи *nominativus cum infinitivo*, часте в українській літературі XVI—XVII віків, підтримувалось

---

¹ Коли в 1649 р. князе заклали в Москві школу, на них доносили, що вони навчають і латинської мови, а „кто по-латыни научится, тотъ съ праваго пути совгатыся“, див. А. Пынинъ: *Исторія русской литературы*, II. 262.

² Серед захарпатських українців в Венгрії вплив латинської мови був сильним навіть у XVIII-м ст., бо офіційною мовою була там ще латина. Див. Е. Перфецькій: *Печатная церковно-славянская книга Угорской Руси въ XVII и XVIII вѣкахъ*, „Извѣстія“ 1919 р. т. 21 кн. 2 ст. 289-290.

³ В останній час наслідування цього латинського звороту — ставити дієслово на кінці речення — починає знову ширитися на Україні. Напр. в статті Д.м. Кравцова (Гетьман Мазепа, кївські „Записки“ 1925 р. т. VI ст. 234-246) повно таких зворотів: „Оцінка діяльности гетьмана Мазепа в українській історіографії не аби яких змін зазнала 234... Не аби яку вагу за часів Мазепиних відносини до Москви набували“ 239 і т. п. Подібна конструкція в українських думах викликана, звичайно, іншими причинами.

і латинським впливом (див. вище § 219); те саме можна сказати про розривання прикметника від його речівника декількома словами, про вживання одного тільки *ne* в перечних реченнях (§ 213) і т. п.

Росповідаючи про латинський вплив на українську мову, мусимо згадати ще про мову т. зв. макаронічну,—мішанина латинської мови з живою. Уперше повстала ця мова в кінці XV-го віку в Італії, де стали писати мішаниною живої італійської мови з латиною; батьком цього стилю був падуанець *Odaxius*, що в 1488 р. випустив уже «*Carmen macaronicum*», а мантуанець *Folengo* особливо вславився своїми макаронічними віршами. З Італії цей спосіб писання поширився по Франції та по інших землях Європи. Зайшла ця мода й до Польщі, і «*Carmen macaronicum*» пише вже Ян Кохановський в другій половині XVI-го віку; а в XVII в. макаронічна мова широко знана і в мові актовій.

В українськiм писменствi макаронічна мова так само добре відома ще з XVI в., — найбільше поширилася вона в нашій актовій мові: тут дуже часто українську мову густо пересипали латинськими виразами,—чи то окремими словами, чи навіть цілими реченнями. Дійшло до того, що українські послі домагалися очищення канцелярїйної української мови від частих латинізмів, про що й був виданий в 1590 р. відповідний наказ (див. його вище на ст. 138). Наказ не вплинув,—в XVII в. українські акти мають надзвичайно багато латинських слів та речень.

Макаронічна мова довго трималася на Україні,—виходить з ужитку тільки з кінцем XVIII го віку. А по духовних школах полишилася вона ще й в віці XIX-м.¹

У польській мові латинський вплив пішов дуже глибоко. Про це свідчить «Пересторога» з 1600 —

---

¹ Цю зв'язку духовних шкіл до макаронічної мови добре передає *А. Свидницький* в „Люборацькі“ ст. 44, — бурсак ось так скаржиться на свого товариша: „*Ego sebo собі in camin-ko, ille прийшов, me трутив, ego покотився, sarut розвалився, a sanguis цюр-цюр-цюр!*” Пригадаймо ще з „Енеїди“ 1798 р. Котляревського: „Енеус ностер магнус панус“ і т. д.

1605 р. «Поляцы у свой языкъ намѣшали словъ Латинских, которыхъ южь и простые люди зъ налогу (з привички) уживають». До української мови теж не мало слів пішло навіть до народу, напр.: бібула, бульба, вакувати, вонітувати, гонористий, ірати, каламар, кольор, корок, котел, мета, метрика, мур, мурувати, оказія, оковита, окуляри, оренда, органи, паль, паралес, помпа, раптом, рація, скриня, турбувати, фамилія і т. п. В літературній українській мові XVI ст. маємо дуже багато найріжніших латинських слів, напр.: автор, апелювати, аргумент, артикул, бестия, вірш, декрет, доктор, ексемпляр, квестія, маестат, сенс, тестамент, фундамент, фондуш, церемонія і сила т. п. (див. їх в Словнику КА, часом в вульгарній народній формі).

Література. *А. Вудиловичь*: *Общеславянскій языкъ*, 1892 р. т. I ст. 99, 112. *А. Г(орнфельд)ъ*: *Макароническая поэзія*, „Энцикл. Словарь“ Брокгауза, 1896 р. вѣст. 35 ст. 403, тут і література. *К. Харламповичь*: *Западнорусскія школы*, 1898 р. ст. 425-427. *М. Грушевський*: *Історія України-Руси*, 1907 р. т. VI ст. 248, 302, 319, 337 і др. *А. А. Круński*: *O wpływie języka łacińskiego na polski*, „Zbornik u slavu V. Jagića“, Берлін, 1-08 р. ст. 363-368; те саме див. в „Sprawozdania z posiedzeń wydziału I. Towarzystwa Naukowego“, Варшава, 1908 р. зш. 1-2. *А. Brückner*: *Dzieje Języka Polskiego*, 1913 р. ст. 113-116. *И. Огієнко*: *Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ*, Київ, 1915 р. ст. 57-60. *Dr. J. Pelczar*: *Zarys dziejów kaznodziejstwa w Polsce*, 1917 р. ст. 6, 12, 84. *Ив. Огієнко*: *Історія української мови*, Кам'янець, 1919 р. т. I ст. 77-80. *А. А. Круński*: *O wpływie języków obcych na język polski*, „Sprawozdania Tow. Nauk. Warsz.“ 1917 р. зш. 4 ст. 48-54.

6. Італійський вплив.

Італійський вплив на українську мову заходив до нас ріжними дорогами. З давнього часу по берегах Чорного Моря заснувалося багато ріжних італійських торгових факторій, що провадили широку торгівлю зо Сходом, і в кінці стали головним посередником в торгівлі Сходу з Заходом. Більшість своїх товарів італійці водним шляхом через Босфор відправляли на Захід. Крім цього, вони вели жваву торгівлю і з су-

сідніми народами, особливо з українцями й поляками. В XIII—XIV віках Італійці проклали через Україну й Польщу рухливий торговельний шлях, достарчаючи товари не тільки цим землям, але й далі на Захід. Центром цієї торгівлі в XIII в. і на початку XIV-го віку був Володимир Волинський¹; коли ж це місто в XIV-м віці відійшло до Литви, торговельною базою для Італійців на українських землях став Львів, що з часом зробиється помітним центром Італійської торгівлі². Львів мав широкі торговельні зв'язки з головною генуезською базою на Чорнім Морі — Каффою ще з XIV-го віку і в ній жило не мало Італійських купців.

Картина ця в XV-м віці значно міняється, — турки почали сильно загрожувати водному шляхові генуезців через Босфор, через що значно оживився шлях суходільний через Україну. Отож, ці живі й довговікові торгові зносини безумовно мусли позоставити свої сліди й на українській мові.

Коли в 1453 р. упав Костянтинопіль, то це був початок падіння й Італійських чорноморських факторій, а разом з тим і Італійської торгівлі. Потроху, але невпинно турки забирали Італійські колонії до своїх рук, аж поки в 1475 р. не забрали й центра — Каффу. Це був кінець Італійських торговельних впливів на Сході.

Звичайно, були й інші шляхи, якими йшов до нас Італійський вплив. Так, українська шляхта часом їздила за наукою до італійських вищих шкіл, особливо до Падуї та Болонії, деколи й до Риму, а при цих поїздках, звичайно, запозичалися й деякі Італійські вирази, що заносилися до української літературної мови.

Треба ще додати, що українські братські організації XVI-го віку дуже багато переняли від Італійських братств милосердя³, а це вказує, що дійсно бу-

---

¹ Jan Ptaśnik: *Kultura włoska wieków średnich w Polsce*, Warszawa, 1922 р. ст. 49.

² М. Грушевський: *Впливи чеського національного руху, львівські „Записки“ 1925 р. т. 141-143 ст. 12.*

³ М. Грушевський: *Історія України-Руси*, VI 62 і 4.

ли певні шляхи і для українсько-італійських взаїмодносин.

Але головним джерелом, звідки в XVI—XVII віках заходили до української мови деякі італізми, була мова польська. Року 1518-го польський король Сигизмунд Старий оженився з миланською княжкою Боною Сфорца; це була сильна й впливова жінка, що запровадила відразу на польським королівським дворі свої італійські звичаї. З Боною приїхало понад 200 осіб з її оточення, вихованих на ідеях італійського відродження. І з того часу зачався сильний італійський вплив у всіх ділянках не тільки духового, але й звичайного життя. Вища польська інтелігенція охоче наслідувала приїжджим італійцям, і нові звичаї швидко ширилися по цілій Польщі, а разом з тим ширилися й італійські слова, що стосувалися товариського поводження, салонувого життя, розкошей, назв при столі, одежі, музики, театру, коноводства і т. п. Багато італійських учителів приїжджали до Польщі, особливо до Кракова, і навчали дітей польської й української шляхти. Італійці ж занесли сюди не мало термінів з архітектури, малярства, бухгалтерії, друкарства і т. п.

Усі ці італійські слова з польської мови звичайно заходили й до української, напр. капелюш, машкара, шкарпетки, суфіт, сутана, палац, фортеця і т. п. У той час в Польщі жило не мало італійців, проповідників крайнього протестантизму, напр. аріяства, а вони теж ширили впливи італійської мови; як ми бачили вище (ст. 172), можна припускати, що й перекладчик КА знав італійську мову.

Частина італійських слів заходила до української мови з німецьким впливом, але також через польську мову, напр. талірка, картопля, пантофля і др.

Цікаво, що італійська (і латинська) мова (через польську) вплинула навіть на повстання в українській літературній мові XVI—XVII віків частого закінчення *-а*, *-я* для слів мужеського роду, напр.: митрополита, поета, євангелиста, ареопагіта, цитариста, так само: справця, красомовця, злочинця і т. п. (див. вище § 65).

Італійський вплив тримався в польській та українській мовах аж до XVIII-го віку, коли він змінився новим модним впливом — французьким. Але не всі італійські позички позосталися в нашій мові надалі, — більшість з них позникала ще в другій половині XVII-го віку.

В українській літ. мові маємо дуже багато найрізніших італійських слів, що зайшли до нас різними дорогами, напр.: альт, бас, тенор, бандура, банда, бандит, банкет, макарони, газета, карета, млин, чоботи, аґрус, галера, банк, мода, фалда, шпалери, помідори, шпараґі, салата, марципан, ризикувати, шкіц, баста і т. п.

Література. *М. Грушевський*: Історія України-Руси, 1907р. т. VI ст. 62-64, 316, 398-399. *Я. Пташник*: Kraków Włoski za Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagiełły, „Rocznik Krakowski“ 1910 р. т. XIII. *А. Врүекнер*: Dzieje Języka Polskiego, 1913 р. ст. 116-117. *И. Огієнко*: Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ, 1915 р. ст. 94-97. *А. Круґьски*: O wpływie języków obcych na język polski, „Sprawozdania“, Варшава, 1918 р. т. XI ст. 1-6. *Jan Ptaśnik*: Gli Italiani del XVI secolo al XVIII, Рим, 1909. *Його ж*: Italia merkatoria apud Polonos saeculo XV ineunte, Рим, 1910 р. *Його ж*: Kultura włoska wieków średnich w Polsce, Варшава, 1922.

ГРАМАТИКА ЧУЖИХ СЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ XVI-ГО ВІКУ.

І. Словотвір чужих слів.

§ 260. Переймаючи чужі слова, українська мова звичайно відкидає неприродне їй грецьке чи латинське закінчення; в старших пам'ятках це правдиве чуття до чужих нам закінчень ще не проведено послідовно, чому в них постійно маємо приклади і з неприродним нам закінченням. Те саме почасти маємо і в КА: неприродне українській мові закінчення звичайно тут відкидається, хоч в нечисленних випадках може й позоставатися (часом мало перероблене), напр.: у реки Єратес 620, Линус 532, сардонис 659, хрисопрасис 659, Оевдас 26, Аннес (Іанній) 528, Ам-

врес (Іамкрій), у Филипусе 484 (перероблено на: у филиппех), Юзефус 26.27, берилкс 659, от Деметриуса 101, кризелдус 659, Пуден (ПѸдъ) 532, сардион (сардїй) 659, туппазиум (топазїй) 659, Гименет (вменїй) 526 і т. п. Слово Христос від найдавнішого часу не губить свого закінчення в N¹. Слово «до Селуня» 531 перероблено на «до Өесалонику, а «в Селуни» 461 на «в Өесалонику».

§ 261. В польській мові в закінченні чужих слів *s* по голосній звичайно вимовляється як *sz*; під польським впливом така вимова досить часта і в українських пам'ятках XV—XVII віків. Таку ж вимову часом маємо і в перекладчика КА, напр.: Ананяш 125, Йоанаш 17, Йовиша 106, Лисюш 129, Єуниаша 294, Лукиюш 296, Месяш 276, Месяшем 111.610, о Месяшу 2, Николаюша 597, Юлиюшови 146 і т. п., хоч ці ж самі слова можуть уживатися і в українській формі: Ананія 131, N¹ Лисія 132, або й мати *s* по голосній: Юлиус 146. Польське: Judasz. Judasza в КА передане Юда 4, Юды 1.

§ 262. Хитання роду в порівнянні з усталеним і традиційним в церковно-слов'янських пам'ятках не рідке в КА, напр.: Лисюш 129 і Лисія 132 (Лвсіа), для Клавдїй — N¹ Клавда 148 і Клавдія 129, N¹ Гаія (Гаїє) 296 і др. Слово євангелїє в КА, як то було звичайним в українських пам'ятках XV—XVII віків, жін. роду: євангелія (див. Словник), але часом маємо його і в традиційнім церковно-слов'янськїм середнім роді: Проповедати євангеле Христово 366, Євангелїє божее 485. Гр. Νῶε, лат. Nōe у нас в традиційній ц.-сл. формі: Ной 576. Ц.-сл. Содомъ через п. Sodoma (з лат. Sodoma) в КА постійно жін. роду: Содома 230. 272 625, див. Словник. Олій муж. роду: олей 611, олею 648, олеєм 174 і т. п. Ц.-сл. вѣ Далматїю, польське do Dalmacyiey наш перекладчик передав своїм: до Далмату 531.

§ 263. Деякі ймення подає КА в зовсім народній формі, напр.: зъявене Івана 593, Іванов крест 101, Марко 64.194.547, Тертило (Тѣртумъ) 131, Олександро 106¹, Олександр 17, Трохима 118.532.

¹ Про йменняки чол. рсду на *o* див. зазначену вище на ст 296 працю В. Сімовича.

Бажання писати живою народньою мовою бачимо в перекладчика КА 1 в тім, що він де-які чужі слова вживає в вульгарній народній вимові, напр. він постійно пише: дастамент, дастаменту, дастаментом, дастаменту, достаменту (див. в Словнику), хоч в польськiм оригіналі постійно *testament* (в КА тільки один раз маємо: *новый тестаментъ* 611)¹. Так само в КА ще маємо: книги паркаминовы 531, в Мезопотаніи 6, он апалевал (*appelował*) 139, лемпатрь (*lampart*) 631, подобно лемпартови (*lampartowi*) 631, церомонѣи, церомонѣям, на церомонѣях (в польськiм *ceremonia*, див. Словник), Самеѣрою (*Сапфірою*) 22, хвалшиве 285 і т. п. Цікаве ще слово фундамент (без *н*): фудоментомъ 658, фундаменты 89, хоч в оригіналі *fundament*. і тільки раз маємо: на оундаменти 431².

§ 264. В називнім відмінкові часом маємо *-ей*, напр.: Деонисей 96, Димитрей 107, Корнилей 51.53.55, Тимоѣей 108.358 361.436; як ненаголошене, це кінцеве *e* може заступати й *ь* чи *и*, пор. Терентѣй 296, Тимоѣий 296, Тимоѣия 104 (Тимоѣея 311), Тимоѣево 451, Клавдѣй 532.

§ 265. При збігу приголосних в чужих словах в давніх пам'ятках постійно ставився поміж ними *ъ*, *ь* або паерк³; той сам правопис маємо і в КА, напр.: круньтъ 551, круньту 369, аньтихреста 599, Филикъсь 135, Євъга 507, оол'куючи 99 і т. п.; ще частіше в цих випадках одна з приголосних виноситья над рядок (див. вище ст. 219).

---

¹ Цікаво, що форма *достамент* відома й в других живих пам'яток XVI-го віку; так, ковенський міщанин в 1510 р. в своїй скарзі пише „достомент“, див. Литовську Метрику кн. I № 23 в „Русская Историческая Библиотека“ т. XX; в Переспницькій Євангелії, в останнім запису читаємо: в новом тастаменте і т. п.

² Але це була народня вимова, як і в теперішній живій мові; пор. в Псавтиру в лемкіськiм перекладі о. Прислопського половини XVIII го віку: фундамент 306, фундаменты 216.256.26, фундаментално 216 і др. Те саме маємо і в Переспницькій Євангелії 1550—1561 р.; так, зачало 28 Єв. від Луки: збоудоваль дом свои без фодоуменьтоу.

³ Про це явище пор. M. V a s m e r: *Altbulgarisches. Die reduzierten Vokale (ъ,ь) in den Fremdwörtern des Altbulgarischen*, „Zeitschrift f. slav. Phil.“ I. 156-163.

Часом, як і в живій українській вимові, в групі цих приголосних маємо секундарну голосну: Олександр 17, Олександро 106, Єгипет 579, змиренское 597, Сосипатер 296 і т. п., але маємо й Олександръ 506, Александръ 531, Єгипть 625 і др.

II. Фонетика.

§ 266. Фонетика чужих слів в КА дуже цікава й цінна, бо докладно виявляє ті впливи, під якими зростала українська літературна мова. КА в цім відношенні уявляє з себе типову українську пам'ятку не тільки для XVI-го віку, але й для віку XVII-го; на жаль тільки фонетика ця науково висвітлена в нас дуже мало.

Література. Фонетичні й етимологічні вказівки про скреми чужі слова в українській мові подав я в своїй праці: „Український стилістичний словник“, Львів, 1924 р.; тут і окремі екскурси з фонетики чужих слів в українській мові. Спробу повного огляду граматики чужих слів в українській мові подав я в своїй праці: „Нариси з історії української мови“, Варшава, 1927 р., ст. 115-197; кожне фонетичне явище розглядаю я тут в історичнім освітленні, подаючи матеріял з XI—XVIII-го віків; тут і зовна література, якої тут не подаю. *Валерій Погорьлов*: Написання греческих слів в кирилло-меєодіевском переводѣ Евангелія, „Slavia“ 1929 р. т. VII кн. 4 ст. 871-884, — фонетика грецьких слів в Евангеліях X—XI віків, але не докладно.

1. Голосні звуки.

§ 267. *Грецька* η в слов'янським письменстві старших віків постійно передається через и, бо так цю букву вимовляли й самі греки. Те саме маємо і в КА,—тут звичайно η передається через и, напр.: амин 194.205.222.224.233, Самоила 15, Димас 531, Исаия, Исус, до Ишпаніи 292.293, Милита 153, до Милиту 110, планѣтам' 36, Филиксъ, до Филикса, Филиксе і т. п. (див. Словник).

Латинська вимова η як *e* в давніх пам'ятках дуже рідка, але трапляється зачинаючи ще з Остромирової Евангелії 1056 р., де знаходимо *млѣ*(=алелуя) 3. 4.6.76.86.96. В українських пам'ятках XV—XVII віків, під польським впливом, вимова η яко *e* вже досить

часта, чому і в КА маємо: алелуія 650.651, берілюс 659, Геродиона 295, Єзекиєл 639.655, Измаєл 269, через Йоєлля 7, катехизму 557, с Клементом 459, Фест 137, Феста 137, Фесте 144, Өилет 526 і др.

Звичайно, боротьба традиції, що знала в *η* тільки *и*, і польського впливу мусіла допровадити до частих подвійних форм, що й маємо в КА, напр.: Афинь, афинейській, атинове, з Аєин, з Аєинов, в Аєинах і з Атенев, атенській, ув Атенех; Гамалеил 26, гамалеилова 21.22 і Камалиєл 96; израїля, израїлю, израїлеви, израїлем, израїлевы і дуже часто израєл, израєля, израєлиты, израєлский, израїлтене; Деметриуса 101, Демитрию 226 і Димитрей 107; Корнилей 51.53.55, Корнилия 53, с Корнилиєм 52 і Корнелию 55; Самоїла 15.69 і Самоелевых 268; к Өиникїи 147 і Өеникїи 60 і т. п. На ст. 3 було Зилот, але *и* переправлено на *е*.

Може поплутанням вимови *η* можна пояснити взагалі часте поплутання *и* з *е* в КА в чужих словах, напр.: антихрест 211.498.619.627, аньтихреста 599, антихрестом 428, галелейский 2, Гамалеил 26—Камалиєл 96, Деонисей 96, до Кесареи 125, с Кесареи 136, до макидонїи 379, макидонский 86, макидонских 382, Селуяна 193 до Путиоло (лат. Puteolos) 155 і т. п.

§ 268. *Грецьку v* перекладчик КА постійно передає через *и*, напр.: в адрамитский 146, Антипас 598, Асинкрита 295, берілюс 659, Гименей 506, Деонисей 96, Лисиюш 129, Тертило 131 і т. п.; часом через *ѣ*: лікви — л'вѣйских 6.

§ 269. *Грецькі дифтонги*: Өевдас 26, Клавда 148, Клавдѣй 532, № Клавдия 129, Єуниаша 294, Євбул 532 і т. п.

§ 270. *Зміна а на о і навпаки*. В східно-слов'янських (чи взагалі слов'янських) пам'ятках XI-го віку дуже часто чуже (найчастіше грецьке) *а* передається через відкрите *о*; очевидно, те саме маємо і в КА: Никонора 28, Олександръ 506, Олександр 17, Олександро 106, з Олександрѣи 100, Олександрѣйская 29, олександрейский 154.146, олтар 94.166.588.611, Онанія 122, орменьскїи 631, сотона, сотоны, сотонѣ, сотону, сотоною, сотонин, сотонину і др. (див. Слов-

ник). Так само: поганы, поганськаа — від *παγανός*, *paganus*, богатий, богацства, богачове — пор. санскр. *Bhagas*, давн. перс. *baga*, лодунку 147 (*ladunku*), гончар (*garncarz*) 271, фудоментомь 658 і др.

Але головна маса чужих слів проте зберігає своє *a* незмінним, пор. в живій східно-українській мові слова: паламар, панахида, Параска, Андрій, апостол, Антон, Ганна, аптика, ангол — янгол і сотні подібних; так само: багатий, монастир — від *μναστήριον*¹ і др. В КА маємо: с карабля 114, в карабли 151.152, на караблѣ 648, №3 караблѣ 166 — від гр. *καράβιον*, ст.-сл. **КАРАБЛЬ**; гараздь 341.461 пор. гот. *garazds*, мад. *garazda*, і др. Звичайно Саломон 37, Саломоном 23, що відоме ще з давніх пам'яток; балванови 36 і болваном 219.

§ 271. *Початкове i*, коли тільки воно окремий склад, особливо в словах багатоскладових, в живій українській мові звичайно відпадає; те саме бачимо і в КА, напр.: Єремїа 378, Єрусалима 61.107.123, Скариота 1, Яков, Якова, Яковови, Якову, Яковом, Исус, Исусова, ерея, Юда, Юды і т. п. Правда, з вимог традиційного правопису таке *i-* (особливо в словах рідко вживаних) частенько й позостається, напр.: Іюлиус 146, Іюлиюшови 146, Іюсія 271, Іюсаїя 275, Іюков 521, Іюковов 3, Іюда, Іюды і т. п. (див. Словник).

В живій українській мові початкові *ie-* можуть відпадати, напр. Русалим з Іерусалим. Те саме один раз маємо і в КА в Апок. 2²⁰: невѣсти| забѣлли (*ієза-вѣли*, *Jezabeli*) 600.

§ 272. Про вживання *ь* для зазначення чужого *i* див. вище ст. 237.

§ 273. Чужі мови, напр. латинська, грецька та інші, звичайно знають т. зв. *роззів*, *hiatus*, цеб-то збіг

---

¹ В українській лінгвістичній літературі вперто посягають *a* в слові монастир різними теоріями, забуваючи, що ми знали лише *μναστήριον*, звідки таке часте ст. сл. **МОНАСТІРЬ** в пам'ятках XI го віку. Крім згаданої вище на ст. 270 праці Г. Ільїнського, треба ще зазначити працю *Ол. Курило*: До питання про українські форми з ненаголошеним *a* на місці етимологічного *o* (багатий, гарячий та ин.), „Ювілейний Збірник на пошану ак. М. Грушевського“, Київ, 1928 р. ст. 139-148.

двох голосних звуків, напр.: *bestia, materia, triumphus, 'Αδριανός, Μαρία* і т. п. Ознакою українською мови, як і інших слов'янських мов, є те, що вона оминає роззів; позичені слова з роззівом наша мова українізує ще з доісторичної доби в той спосіб, що вставляє поміж голосні звук *j*; так, вже в Остромир. Євангелії 1056 р. маємо: *Маріа, архієрега, йндрєга, євангєліга, єроусалімъ* і т. п.

В КА так само в більшості маємо чужі слова в безгліятусовій формі: Ананія, Гаія, еклезіяст, Іосія, Ісаія, Лисія, Месіяш, веніяминова, веніяминозо-го, Діяны, Іяков, Іяковов, алелуія, диявол, дияво-ла, дияволу, диявольская, дияво /ским, дияво /скою, дия-воловых, дияво /ства, дияконов, патріярхъ, у патріяр-хов, патріярхове, Лисіюш, Лукіюш, Іюлійус, Іюлію-шови, Іюда, Іюды, Іюду, Іюдова, іюдина, іюдских, въ Іюдеи, Николаюша і т. п. (див. в Словнику).

Початкове чуже *e* в КА звичайно передається че-рез *є* (цеб-то *j*), напр.: євангелист, євангелия, Євга, євпух, єврей, Єверат, Єгипет, єгипського, єгиптене, Єзехіє /, Єзехія, ексемплярех, Єпікуровъ, єрея, Єру-салім, Єрусалима, Єезу, єезких, епіопских, Єра-тес і др. (див. Словник); так само: израель, израел-тяне 268 і др.

Початкове *a* в чужих словах звичайно зберіга-ється, напр.: авва, Авраам, авторовъ, Агрипа, Азія, Акилла, алелуія, ала, Ананія, Антиохіи, апалевал, апелюєт, ареопаг, аркгументъ, артыкулу, ара, аспис, атенскій і др. (див. Словник); часом, особливо в сло-вах давніх і часто вживаних, на початку може бути *й* *j*, напр.: ялмужна, яхинтовы і т. п.

В КА багато слів, що кінчаться на *-на*; подібні слова в західно-українських говорах звичайно вимо-вляють виразно як *-ня*. Як вимовляв це *-на* наш пе-рекладчик, трудно окреслити; але часом маємо й на-пис *-ня*, напр.: бєстѣя 632.644.651, G' бєстѣи 630. 633.639, N' бєстѣи 611, до Грецьи 108, в Грецьи 48 (поруч традиційна форма: в' Греції 61) і т. п.

Часом маємо в КА вирази з роззівом і без нього, напр.: в Трояде 108—до Трояды 108, патріярхове 31 —патріярхове 31 і т. п.; під впливом південно-сло-

в'янського правопису часом трапляються форми з роззівом (див. вище ст. 215), напр.: Єрэмїа 378, дияво-скаа 169, але поруч знаходимо й вирази без роззіву: диявольская 630 і т. п.

Сполучення *io* звичайно позостається не преїотованим: Скариота 1, Иосиєъ 32, Геродиона 295.

§ 274. Жива українська вимова звичайно *стя-гує два а* в одно в таких словах як Аврам і т. п. Те саме маємо і в КА, напр.: Аврамиви 250.411, Авраму 558, аврамовими 411, Исакъ 521, Исак 578, Исака 418.578, Исакови 31; правда, часті й традиційні етимологічні написи: Авраам 166.411.521.578, Авраама 248, Авраамиви 31.186.249.250, Аврааму 142, Авраамов 14, авраамово 412, Балаама 201, Саара 269, Бал 276, Раав 166 і др.

2. Приголосні.

§ 275. *Грецька* *з* по всіх найдавніших слов'янських пам'ятках передається кирилівським *ѡ*, яке й форму свою взяло з гр. *ω*, звичайно, тільки тому, що гр. *з* в час повстання кирилиці вимовлялася як *в*. Про це саме свідчить і чернець Хоробрий, коли в своїм «Оповіданні про письмена» твердить, що грецькими буквами не можна написати слов'янського слова Бог. В КА звичайно *з* передається через *в*: Авьвадон 620, Авел 576, до Аравїи 405, въ Аравии 417, Аристовулевых 295, Вавилону 633, у Вавилони 194, Валаамову 598, Варнава 4.21, з Варнавою 406, Варфломей 3, венияминового 276, венияминова 614, диявол 193sq., Раав 166 і др.

Латинська вимова *з* як *б* стала входити до українських пам'яток тільки з польським впливом; в пам'ятках XVI—XVII вв. випадків цієї нової вимови вже не мало. В КА маємо: Баал 275, баалевым 276, Балаама 201, берилюс 659, Берница (Вєрнікіа) 137.139.145, Євбул 532, Забелли (Ієзавіли) 600, кимбалом 342, Рубинова (Рубкімова) і др.

Боротьбу двох вимов бачимо в формах: науку валаамову 598—дорогою Балаама 201, диявол 371sq.—диябол 598, дияболом 621, диявольскою 639—дияболское 509, дяболскїи 517, часом в однім реченні дві вимови: Балаама сына Восорового 201.

§ 276. *Звук г*. КА подає цікавий матеріал для висвітлення історії вимови чужого *g* на українській землі в XVI м віці¹. Пануючою вимовою перекладчика КА було фрикативне *z*, — так він постійно вимовляв слова, що мали в його польськiм оригіналі букву *g*, передаючи її через *z*, напр.: Гаєви 225, галелейский (Galilejczy) 2, Гамалеил 26, гамалеилова (Gama-lielowa) 21.22, Єгипет 579, каганцовое 661 (kaganco-wey) 661 і т. п. Польські слова з *g* наш перекладчик звичайно передає через *z*, напр.: гды 632, о двойгу 552, обойга 611, в обойгу 611, четверга зверат 608 і т. п. Слово грецький в XVII ст. українські письменники часто пишуть ірєцкїй, а в КА воно постійно пишеться грецкое 247.344 і др.

Але крім цього традиційного беззвучного спіранта *z* перекладчик знав і вимовляв і дзвінке взривне *g*, яке він писав різними способами. По прикладу грецького письменства, що для віддання дзвінкого *g* вживало *gk*, і в нас з XIV віку, звичайно в чужих словах, починають писати *kg*, яке з часом стало в нас традиційним для зазначення дзвінкого задньоязикового *g*. Цього традиційного *kg* частенько вживає й перекладчик КА, напр.: аркгуменьтовъ 593, архисинакгокга 98, кгвалтовне 75, кгнанокъ 3, кгнанок 139, Кгокъ и Макгокъ 625, о кгрунте 307, кгрунты 659, омека 594 і т. п.

В зазначенні *g* має КА рису, якої в інших пам'ятках я не знаходив, а саме: пишучи *kg*, наш писар часто ставить над *g* риску, часом крапку. Думаю, що цею рискою хотів наш перекладчик зазначити дзвінку вимову *g'*²; таким чином встановлюється перехорова стадія від *g* до *g'*—це *g* з рискою зверху, від якого недалеко було вже й до грецького *g'*³. Таке *gk*

¹ Докладну історію звука *g*, *g* див. *Ів. Огівко*: Нариси з історії української мови, 1927 р. ст. 161-166.

² Але можливе й інше пояснення цього значка (як паєрика) над *z*: в КА часто ставиться такого значка при збігу двох приголосних, але ставиться його над другою приголосною, а не над першою, як те звичайно буває в давніх пам'ятках.

³ Значок *g* звичайно панує в друкованих виданнях,—я його знайшов уперше в Адельфотесі 1591 р. львівського видання, в грецькiм письмі (в XVI-м віці грецька *g* постійно писалася як *g*)

з рискою (чи крапкю) над г знаходимо в словах: кг'анок 50.109, в кг'анку 108, кг'валтити 132, кг'валтовники 239, вкг'рунтуєш 193, пожекг'нав 99, пожекг'навшися 99, пожекг'навши 107, сєолкг'овал 267, фижг'и 168.612, фижг'овое 168 і др.

Дуже часто перекладчик КА передавав чуже g через k, бо близько до нього він певне й вимовляв його (хоч в польськїм оригіналї все було g), напр.: жакє (żagiel) 152, жекляры (żeglarze) 145.648, жекляре 150, жекляром 150, Камалиєл (Gamaliel) 96, квалтом (gwałtem) 38.119.645.649, квалтити 125.308, квалтил 98, квалтили 634, квалтовное 617, квалтовнои 584, квалтовных (gwałtownych) 167, квалтовне 339, квалтовником 172, круньть 19.551, крунт (grunt) 252.307.519.526.551.559.575, круньту 33.369, крунту 307.308.382.557, крунтов 658, крунтового 652, укрунтовавшися 652, укрунтована 299, укрунтовани 434, укрунтованы 466, а.єа и омека 657.662, книги паркаминовы 531, в Перкамсх 595, п(л)яками 621, сунт свекотливы (świegotliwe) 514, єиковое 612, фикура 605 610.617, фикурою 330.633, фикуровань 189, єолковати 289, єольковати 364, єолкую 321, єолькуєт' 167, фолькуєт 221, фолькуєт 289, фольковал 289, єолковаль 321, єол'куючи 99, фолькуючи 283, єол'куючи 364.472, шмаракь 659, шмаракови 605, шпики (szpiegi) 580 і т. п.

Невстановленність одного способу віддання на письмі чужого g характеризує власне XVI-й вік, коли зачалася нова українська літературна мова і коли шукано взагалі нових доріг для запровадження живої мови до літератури. В нашій пам'ятці відбилося це в тім, що одне й те слово писалося ріжно, — всіма вищезазначеними способами. Для прикладу беру польське srogі, якого часто вживано в нашій літературі XVI—XVII віків в постаті срог'ій. В КА знаходимо: г: срогий 662, срого 72.399.508, срогости 318; кг: срогост 278, срогости 259.395, срогостю 443; кг з рискою над г: срогг'ий 662, срогг'о 18.302, срогг'ост 278; к: срокий 167.172, срокого 308, сроким 184, срокіи 611, сроко 410, срокоств 366, срокости 271. На-

віть в однім і тім слові два *g* можуть віддаватися не однаково: Кгокъ и Макгокъ 655.

§ 277. *Чуже* *h* часом передається в КА через *x*, напр.: Махомет 632, о Махомети 640, махометским 632 і др.

§ 278. *Вимова гр. x* перед передньорядними голосними з давнього часу не була однаковою. Самі греки, а також і римляне аж до часу повстання середньо-латинської мови вимовляли гр. *x* і лат. *s* тільки як *k*. В давніх старо-слов'янських пам'ятках звичайно маємо *ke*, *ki* (а не *ce*, *ci*).

Рано розпочалася й латинська вимова *se*, *ci*, яку засвоїла собі й Польща. В XV — XVII віках, підчас найбільшого впливу польської мови, потроху увіходила до української літературної мови й ця латинська вимова гр. *x*; правда, ця вимова постійно була в нас вимовою чужою й вийшла з ужитку з припиненням впливу польської мови.

В КА звичайно маємо давню традиційну вимову, напр. до Кесареи 125, в Кехрех 98, до Макидоніи 86. 104.107.379.490, Наркисовых 295, Прискилла 360, Прискилу 294, с Прискилою 97, садукеи 126, Өеникіи 60. 147 і т. п.

Польський вплив, звичайно, мусів зазначитися й тут, що й відбилося на вимові, напр.: гиацит (*vakindz*) 659, калцедан (*chalcedoniz*) 659, в Кападоции 6, Лицьи (Ликія) 146, сцетром 546, цилицийского 120, цилицийских (*kilikiskia*) 406, Цилицию (*kilikin*) 146, с Ципру 21, до Ципру 60.67.84, подле Ципру 146, к Ципру 114, в Ципри 632 і т. п. Цікаво, що перше було написано: с Прискилою 97, Прискила 100, Прискилу 99, але третя рука виправила в цих словах *k* на *ci*.

Рідко гр. *x* передається через *x*, напр.: Єзехия 660, Єзехиел 639.655.

§ 279. *Чуже* *l*, особливо грецьке, в давніх пам'ятках передавалося частіше просто через *l*, за яким легко ставився й задньорядний голосний. Пізніше, під польським впливом зачинається в нас також і палатальна вимова чужого *l*. В КА частіше маємо традиційну непалатальну вимову, напр.: до Өесалонику 531, Акилла 360, Самоила 15, теолога 593, крилос

192, крышталу 606, ланцух 653, планѣтам'36, філософи 94 і т. п. Але під польським впливом часом помічаємо й палатальну вимову, напр.: бериліус (кир'уліа) 659, через Иоелля 7, лямпя 597, лямпы 566.649, до Путиолю 155 і др. Початково написане „Акилу“ 97, «Прискилу и Акилу» 99 третя рука переробила на «Аквилю» та „Аквилю и Присцилю“.

Коли *л* стоїть перед приголосною, то воно підпадає пануючому в КА правопису: таке *л* звичайно вноситься над рядок, а коли не вноситься, то по ній ставиться *ь, ъ* або *'* (див. ст. 219), напр.: еалшь 646, еалшу 643, фалшивая 619, фалшивых 646, фальшуючи 367, валку 655, вальку 625, вальчити 389, валчити 644 і т. п.,—звичайно, з таких написів судити про дійсну вимову *л* перекладчика КА нема змоги.

§ 280. Грецьке *з* в слов'янській письменності звичайно передається через *г*; лише перед *д* та *м* це *с* брентіло як *з* вже в самих греків, пор. в давніх пам'ятках *издраниль, змирна* і др. Те саме маємо і в КА, напр.: Сосипатер (Sozypater) 296, Филипусы 454, Иосие 578, исофом 569 і др., але: израелскій 272, церкви змиренское 597.

Але латинська вимова, а за нею й польська, вимовляли гр. *с* поміж голосними тільки як *з*; звичайно, така вимова вплинула й на українську, чому в українських літературних пам'ятках XVI—XVII віків частенько маємо вже ці нові форми з *з* замість традиційного *с*. Те саме бачимо і в КА, напр.: со Друзиллею 135, Еклезияст 378.578, Иазон 296, Иозаеат 660, кризелдус 659, в Мезопотаніи 6.30, Триеозу 295, філософи 94 і т. п.

Боротьба церковно-слов'янської традиції з польським впливом відбилася й тут уживанням подвійних форм в однім і тім слові, напр.: з Асіи 134, ув Асіи 104—ув Азіи 593, азійскіи 359; до Єфесу 99, у Єеесе 105 до Єеезу 100.425-45, в Єеезе 523.425, у Єеези 103, єеезких 107, єеезенина 118, до єеезов 58 і т. п.

§ 281. Дуже цікава доля звуків і букв *ѣ* та *о* в українськiм письменстві повно відбилася в КА. Значіння старої традиційної букви *о* перекладчик КА вже не знає—він її не відрізняє від *ѣ*, чому дуже часто за-

§ 283. *Сполучення* sp, st. В чужих словах, переважно німецьких, звук s перед p, t в пам'ятках XVI-го ст. часто передається через ш. Те саме маємо і в КА, напр.: до Іспанії 292.293, криштал 660, кришталу 606, своїм коштом 326, коштували 557, скоштували 181, куншты 620, кшталт 617. Цікаво, що слова з польського оригіналу strofować, strofowanie наш перекладчик пише: штроєовати 300, штрофуєт 14.37, штрофуючи 302, штроєован 347, штроєоваче 201, к штроєованю 529 і др. Але: стосоватися 606.628, то ся стосує 330.555, стос 153.

§ 284. *Подвоєння приголосного звука* в чужих словах КА в більшості випадків не знає, — згідно з давньою традицією перекладчик писав фонетично: Агрипа 137, Гомора 230, садукеи 354, Сара 577, Филіпъ 44, Филипови 40, до Фесалонику 531.

§ 285. Зазначу ще такі форми змін приголосних: Олимбана (Олѳмпіана) 295, Самеѳрою (Сапфірою) 22, в Мезопотанії (w Mezopotamiey) 6, с поколеня Рубинова (Рѳѳімова) 613, Каин 214 — дорогою Каимовою 231 і др.

III. Морфологія.

§ 286. *Відміна речівників.* Деякі речівники не змінюються, напр.: Перенесени сѳт до Сихем 32. До мене пришьоль до Никополім 539. Перед цесарем Неронь 532.

§ 287. *Родовий відмінок* однини мужеського роду чужих речівників неживих постійно українізується в сучасній українській літературній мові, цеб-то кінчиться на -у. Процес цей дуже давній в українській мові (див. § 71), чому в КА він в повній силі, напр.: артикулу 4, виршу 11, дестаменту 544, достаменту 368.369.569, катехизму 557, до кресу 457.458, от крису 307, кришталу 658, маєстату 545.564.604.639, з мармуру 647, до порту 145.148, фрасунку 604, цинамону 648, шарлату 647, шталту 36.564 і др.

Так само кінчаться на -у й назви географічні, напр.: до Асу 109, Вавилону 36.633.643, до Галату

531, до Далмату 531, до Дамаску 45.405, зь Єгипту 31.32.551.565, до, с Корынту 364.390 — Коринту 97.235, до Милиту 110, с Понту 97, до Сидону 146, до Сиону 585, до Тарсу 48.61, с Тарсу 120, с Тиру 114, до Ципру 60, до Фесалонику 531 і др. Але: з Єрусалима 61.123, до Єрусалима 107, до Селуня 531.

Але в чужих іменах живих G¹ слів муж. роду постійно кінчиться на -а, напр.: дявола 56, жолнера 52, з Адама 548, Ноя 199, до Філикса 129, Феста 137 і др.

Єсть і польська форма: поздоровте Нерего 295; польське Noego в КА перекладено Ноя 199.

§ 288. Ународовлення чужих слів пішло так далеко, що маємо не мало форм N³ або V³ на -ове від речівників муж. роду, напр.: ангелове 189.200, апостолове 21.39, влохове 589, грекове 99.237, корынтове 299.377, елиписѣве 461 і др.

ДОПОВНЕННЯ Й ПОПРАВКИ.

Чорна цифра визначає сторінку і тому, до якої дається доповнення, а маленька цифра за нею — рядок тексту на сторінці: коли згори — то рядок зверху рахуючи, коли знизу — рахуючи здолу.

Доповнення. **53**, В. Н. Перети: „Просветитель“ Иосифа Санина в українском переводе нач. XVII в., «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI – XVIII веков, Ленинград, 1928 р. ст. 108-167. **109**¹³ Про мале знання ц.-сл. мови в Росії в XVII – XVIII вв. див. П. *Житецькій* в «Извѣстія» 1903 р. т. VIII кн. 2 ст. 8-13. **121**₃, В. Н. Перети: К изучению «Четьи» 1489 года, див. «Исследования и материалы», Ленинград, 1928 р. ст. 1-107 („Сборник по русскому языку и словесности“ т. I вип. I). **141**₆, М. Сумцов: Начерк розвитку української літературної мови, Харків, 1918 р. **175**₁₀, Див. в Словнику слово патрон. **248**⁷ Пор. Є. Тимченко: К вопросу о рефлексах праслов. *ѣ в северно-українських го-

ворах, «Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского», Ленинград, 1928 р. ст. 476-478. **260**₉ *Панькевич*: Перезвук етимологічного о, е на у (ю), ü, і наших говорів та їх географічне поширення, „Подкарпатська Русь“ 1927 р. ч. 5 ст. 116-118 і ч. 6 ст. 141-145. **262**₁₁ хоч було й старо-слов'янське лкнхѣти. **265**₇ *Німчинов К. Т.*: Вихідний пункт О. О. Потебні в розумінні східньо-слов'янської Ізоглоти о-је у назвуці, «Науковий Збірник Харківської науково-дослідчої катедри Історії української культури», 1926 р. ч. 2-3 ст. 61-67. **287**¹⁴ Цікавий приклад для *мня* зам. *мя* маємо в КА: нехай ся не соромнет 191. **323**₆ Форм на 'ом нема в КА: воеванем 505.

Поправки спостережених друкарських помилок, — подається читання таким, яким має бути. **10**₁ Krasin'ski. **63**₂ Orthographia. **66**₁₂ Корсаки. **82**₂₀ 1569 р. **134**₆ в праці *М. Грушевського*: **156**₁₂ 1561 і 1575 р. **162**₁₀ 1561 і 1575 р. **177**₅ Замітка. 224₁₁ XV—XVII віків. **228**¹ 1665 р. **257**₁₀ Прислопського. **263**¹⁰ передньорядний, але він не палаталізує. **264**¹⁰ формах під наголосом. **330**₁ Прислопського. **389**² церковно. **419**¹⁹ і зложених.

Поправки до II тому (Словник, зазначається тут сторінка й слово). **8** Баламутень - Баламутнѣ рускіи. **24** Господар—gospodarz. **42** Збоже—збоже. **57** Листе—листе. **74** Облице—9. Облице его было.

П І С Л Я М О В А.

Випускаю в світ свою двохрічну працю над Крехівським Апостолом. XVI-й вік — вік початку нової української літературної мови — зовсім мало вияснений в нашій науковій літературі, а це й примусило мене зайнятися вивченням новознайдені цінної української пам'ятки глибше й докладніше, на язовімі тлі не тільки цілого XVI-го віку, але й на тлі діб сусідніх. Скрізь я пильнував подавати не голий тільки спис тих чи інших мовних фактів з КА, але й відповідно освітлювати їх, ставлячи ці факти в зв'язок з попе-

реднім і пізнішим розвитком української літературної мови; цим я хотів по можливості повніше й глибше змалювати ціле життя й розвиток нашої літературної мови за певну добу. Поскільки мені це вдалося, нехай про це судить об'єктивна наукова критика.

Праця моя не побачила б світа без матеріальної допомоги Міністерства Визнань Релігійних та Публичної Освіти. Але цієї допомоги не вистарчило б на видрукування монографії в таких розмірах, якою вона виходить, колиб на поміч не прийшла Митрополитальна Синодальна Друкарня, що друкувала книжку по знижених цінах. Тому уважаю за прийнятний обов'язок скласти на цім місті свою подяку як Міністерству ВР і ПО, так і Блаженному Митрополитові Православної Церкви в Польщі Діонісію за зазначену поміч. Манастирю оо. Василіян у Львові, а також о. Йос. Скрутню сердечно дякую за предоставлення мені змоги науково використати новознайдену пам'ятку.

Автор.

